
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 34, Sarajevo, 2005.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Tomislav Išek, Institut za istoriju, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Ibrahim Karabegović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Vera Katz (sekretar), Institut za istoriju, Sarajevo

Vera Kržišnik-Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Republika Slovenija

Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Enes Pelidija, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo, St. Lawrence University, Canton, New York i Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

Riječ Redakcije..... 9

SARAJEVO 1914. GODINE

1. Husnija Kamberović, *Ubojstvo Franza Ferdinanda u Sarajevu 1914. - Devedeset godina poslije*..... 13

2. Zijad Šehić, *Atentat, mobilizacija, rat* 23

3. Marc Stefan Peters, *U sjeni ubijenog nadvojvode: Karlo Tersztyánsky i Stjepan Sarkotić*..... 39

4. Sonja Dujmović, *“Srpska riječ” i 1914. godina – sistem nacionalne mobilizacije* 49

5. Indira Kučuk-Sorguč, *Prilog historiji svakodnevice: Spomenik umorstvu – okamenjena prošlost na izdržavanju stoljetne kazne* 61

6. Fedžad Forto, *Afere i prevare u BiH 1914.-1918.*..... 67

NAUČNE RASPRAVE

1. Dževad Juzbašić, *Die österreichisch-ungarische Okkupationsverwaltung in Bosnien-Herzegowina. Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär- und Zivilbehörden* 81

2. Samija Sarić - Vera Štimac, *Gdje je bila sarajevska Hagada 1894.-1913.* 113

3. Edin Radušić, *Agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru 1910-1914.*..... 119

4. Safet Bandžović, *Sovjetska “ПРАВДА” o unutrašnjim prilikama i spolnoj politici Jugoslavije (1919.-1941.)* 155

5. Vera Katz, "Ostaci građanstva" na putu izgradnje socijalizma
u Bosni i Hercegovini 197

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Nedim Zahirović, Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima Konzularne
akademije u Beču 219
2. Mina Kujović, Prepiska u vezi sa vlasništvom Fethija džamije u Zvorniku 1879-1915.
godine 231
3. Andrej Rodinis, Odabrani dijelovi zapisnika sa skupština Društva arhivskih radnika
BiH od osnivanja do 1961. godine. (Povodom 50 godina od osnivanja Društva
arhivskih radnika BiH) 241

POLEMIKE

1. Mesud Šadinlija, Jedno vještačko poglavlje o zastavi. (Pål Kolstø , «Državni simboli u
novim državama: znakovi jedinstva i podjele», Prilozi, 33, Sarajevo, 2004., str.
185-208.) 275
2. Pål Kolstø, Odgovor Mesudu Šadinliji 283
3. Krešimir Kužić, Odgovor na osam primjedbi 287

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Latinka Perović, Modernizacija srpskog društva – pokušaji i ograničenja 309

OSVRTI

1. Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu. I i II. Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i KULT/B, 2004.* (Muhamed Filipović) 323

PRIKAZI

1. *Muhamed Hadžijahić, Povijest Bosne u IX i X stoljeću. Sarajevo : Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 2004, str. 336.* (Amir Kliko)..... 341
2. *Veljko Paškvalin, Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini, Sarajevo : Vrhbosanska katolička teologija, Biblioteka Radovi, knjiga 6, 2003.* (Melisa Forić)..... 345
3. "Fojnički grbovnik", Sarajevo: Rabic, 2005, str. 333. (Emir O. Filipović)..... 350
4. *Mladen Ančić, Na rubu Zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001, str. 299.* (Aida Škoro)..... 353
5. *Vesna Miović, Dubrovačka diplomacija u Istanbulu. Zagreb-Dubrovnik : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2003, str. 316* (Hana Younis)..... 359
6. *Markus Koller, Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit. Eine Kulturgeschichte der Gewalt (1747-1798). München: R. Oldenbourg, 2004, str. 244.* (Almira Memić)..... 361
7. *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004., str. 112* (Edin Radušić)..... 364
8. *Makdisi, Ussama. The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon. Berkeley: University of California Press, 2000. Str. 259.* (Edin Hajdarpašić)..... 367
9. *Ljubomir Maksimović, Grad u Vizantiji. Oglеди o društvu poznovizantijskog doba, Beograd : Plato, 2003, str.259* (Salih Jalimam)..... 370

10. *Esad Tihiić, Bosanski Šamac kroz historiju od postanka naselja do završetka Drugog svjetskog rata, Sarajevo : Sulejman Tihiić, 2005., str. 264. (Seka Brkljača)..... 371*
11. *Dr. Mustafa Memić, Pojave prozelitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine, Sarajevo : Autor, 2004. godine, str. 239 (Hatidža Čar-Drnda)..... 376*
12. *Mark Mazower, Balkan: kratka povijest. Zagreb : Srednja Europa, 2003, str. 184. (Dženita Sarač)..... 380*
13. *Drago Rokсандić(ur.), Uvod u komparativnu historiju, Zagreb, 2004. (Amila Pustahija) 383*
14. *Triplex confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru. Uredili: Drago Rokсандić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić. Split: Književni krug; Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003., 450 str. (Vesna Ivanović)..... 387*
15. *Thomas Bremer (ur.), Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja, Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 2002, str. 343. (Sonja Dujmović)..... 392*
16. *Povijest Irske. Uredili: Theodore William MOODY-Francis Xavier MARTIN, Zagreb : GRAPA, 2003, str.446. (Salih Jalimam)..... 395*
17. *Jacques Le Goff, Stara i naša Europa. Zagreb : Matica hrvatska, 2004, str. 55. (Salih Jalimam)..... 397*
18. *М.С. Андерсон: Европа у осамнаестом веку 1713-1789. Београд : Clio, 2003, str. 611. (Boro Bronza)..... 398*
19. *С. А. Романенко: Югославия, Россия, и «славянская идея». Вторая половина XIX и начало XXI века. Москва 2002, стр. 623. (Husnija Kamberović)..... 401*
20. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, str. 344 (Husnija Kamberović) 405*
21. *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9. maja 2000 = Jugoslavija in the cold war: the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8-9 May 2000 / uredniki, edited by Jasna Fisher (et al.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004 (Vera Katz)..... 408*

22. Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj. Beograd : Medijska knjižara Krug, 2001, str. 251. (Safet Bandžović)..... 411*
23. Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, str. 508. (Safet Bandžović)..... 416*
24. Ivan Markešić: *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu - U povodu 10. obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (1994.-2004.). Sarajevo - Zagreb : HNV BiH (Sarajevo) i Synopsis (Sarajevo - Zagreb), 2004., str. 471. (Ljubomir Lukić)..... 421*
25. Franjo Marić, *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća. Sarajevo-Zagreb : Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Vikarijat za prognanike i izbjeglice, 2004., str. 1393. (Vera Katz)..... 424*
26. Mihael Miterauer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju? Beograd : Udruženje za društvenu istoriju, 2003. (Sonja Dujmović)..... 424*
27. Robert Stradling, *Teaching 20th-century European history. Strasbourg Cedex : Council of Europe, 2001, str. 290. (Edin Veladžić)..... 430*
28. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXXIII/ 31. Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. (Melisa Forić)..... 433*
29. *Gračanički glasnik, god. IX/broj 18. Gračanica : "Monos" doo, 2004. str.129. (Mina Kujović)..... 437*
30. *Prilozi za orijentalnu filologiju, Vol. 52-53/2002-03., Sarajevo: Orijentalni institut, 2004, str. 432. (Hana Younis)..... 440*
31. *Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History, god. IX, sveska 1-3, 2002., Beograd : Udruženje za društvenu istoriju, 2004., str. 276. (Vera Katz)..... 443*
32. *Međunarodna naučna konferencija Genocid nad Bošnjacima sigurnosne zone UN Srebrenica jula 1995. godine – pouke budućim generacijama (Muharem Kreso)..... 447*

IN MEMORIAM

*Vladimir Izrailjevič Frejdzon (1922 – 2004)**(Sergej Romanjenko) 453**Indeks autora 457**Upute saradnicima 459*

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj *Priloga* u koncepcijskom smislu se ne razlikuje od ranijih izdanja. U prvom tematskom bloku objavljujemo dio saopćenja sa skupa pod naslovom *Sarajevo 1914 – Devedeset godina poslije*, što ga je Institut za istoriju organizirao 28. juna 2004. u Sarajevu. Dio saopćenja nije bio pripremljen za štampu, ali predviđamo da će neki od tih referata biti objavljeni u narednim brojevima našega časopisa.

Cilj nam je bio da u ovome broju krenemo ka postepenom uvođenju kritičkog dijaloga u našoj nauci. U tom smislu smo otvorili stranice za polemike (u ovom broju objavljujemo polemiku bosanskohercegovačkog historičara Mesuda Šadinlije i norveškoga profesora Pål Kolstøa, te odgovor Krešimira Kužića na neke primjedbe koje je u vezi s njegovom knjigom iznio Amir Kliko iz Sarajeva).

Među arhivskom građom objavljujemo tri priloga: jedan o dokumentima koji govore o Bosanskome ejaletu od sredine 16. do početka 18. stoljeća, a čuvaju se u Arhivu u Beču, a bili su u vlasništvu bivše Konzularne akademije; drugi o prepisci u vezi sa vlasništvom Fethija džamije u Zvorniku krajem 19 i početkom 20 stoljeća, te jedan o historijatu Društva arhivski radnika Bosne i Hercegovine).

Prostor smo posvetili i radu Latinke Perović o modernizaciji srpskoga društva, a osobito veliki značaj smo dali prikazima najnovijih knjiga, časopisa, zbornika i naučnih skupova.

Naravno, kritički pristup, kojeg se želimo držati u radu, nikako ne znači da želimo kroz recenzentske postupke cenzurirati pojedine stavove. Želimo njegovati različitost pristupa, te ostaviti autorima da odgovaraju za naučna gledišta i tačnost navoda u svojim radovima. ■

SARAJEVO 1914. GODINE

UDK: 323.285(497.6)“1914”:050(497.1)

Izlaganje sa naučnog skupa

UBOJSTVO FRANZA FERDINANDA U SARAJEVU 1914. - DEVEDESET GODINA POSLIJE

Husnija Kamberović
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: The author examines periodicals from the time of the assassination, both in Sarajevo and also in Croatia and Serbia. He focuses on the murder of Franz Ferdinand and his wife and on the consequences of the murder, not only in Sarajevo, but in all of Bosnia and Herzegovina. In addition to analyzing perceptions of the event at the time, he also analyzes the different ways that ethnic communities and intellectual circles in the Balkans understand the event today.

Key words: Sarajevo Assassination 1914, demonstrations, violence, Serbs, Croats, Bosniaks

Abstrakt: Autor skreće pažnju na tadašnje pisanje dijela štampe u Sarajevu, te nekih listova u Hrvatskoj i Srbiji, o ubojstvu Franza Ferdinanda i njegove supruge, i o posljedicama koje je to ubojstvo ostavilo ne samo u Sarajevu nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini. Ukazuje na različite percepcije toga događaja u tadašnje vrijeme, kao i na različite ocjene prisutne danas kako među različitim etničkim zajednicama na Balkanu, tako i u različitim intelektualnim krugovima.

Ključne riječi: Sarajevski atentat 1914, demonstracije, nasilje, Srbi, Hrvati, Bošnjaci

Pitanje ubojstva Franza Ferdinanda i njegove supruge Sofije Höchenberg (odnosno grofice Chotek) u Sarajevu 28. juna 1914. godine, dugo vremena je bilo predmet politizacije, a historičari, ukoliko nisu sudjelovali u tom procesu politiziranja, dugo su ostajali po strani od ozbiljnih naučnih rasprava o tome. Ne politizira se ovo pitanje samo posljednjih deset-petnaest godina. Ono se politizira posljednjih devedeset godina. Drugim riječima, ovo pitanje se nikada i nije postavilo kao isključivo pitanje koje je predmet historije kao znanosti, nego je uvijek promatrano u okvirima širih i to aktuelnih političkih kretanja. Odmah nakon ubojstva taj čin je vrednovan u kontekstu priprema i toka Prvog svjetskog rata; nakon rata presudno za vrednovanje toga ubojstva bila je činjenica da je stvorena jugoslavenska država na ruševinama Austro-Ugarske monarhije, pa se i na taj čin gledalo kao na akt koji je pretihodio stvaranju te države. Možda je politiziranje toga događaja najbolje iskazano tokom stvaranja socijalističke Jugoslavije. Pokazuje to odluka donesena na Prvom kongresu USAOBiH-a 7. maja 1945. u Sarajevu da se "u znak vječite zahvalnosti Gavrilu Principu i njegovim drugovima, borcima protiv germanskih osvajača" postavi spomen-ploča kod mosta, na istom mjestu gdje je stajala poslije Prvoga svjetskog rata, koju su Nijemci nakon okupacije Sarajeva aprila 1941. skinuli i odnijeli "na dar svome fireru". Koliko je to pitanje ispolitizirano pokazao je Borko Vukobrat, koji je, kao Gavrilov zemljak, 7. maja otkrio spomen-ploču izjavljujući, između ostaloga, slijedeće:

"Gavrilo Princip, koji je izvršio atentat na Ferdinanda jeste samo klica iz koje je izniklo mnogo narodnih heroja. Gavrilo Princip pokazao je herojstvo kad je skočio na automobil s pištoljem u ruci. Grahovo je rodilo i nove junake današnjice, koji skaču isto tako na tenkove. Švapske bande, došavši u Sarajevo, odnijele su spomen ploču Gavrila Principa, ali oni junaci koji su bili nadahnuti idejom Gavrila Principa i njegovih drugova iz "Mlade Bosne", svojom borbom i naporima ponovo su oslobodili naš mili grad Sarajevo, čitavu našu domovinu. Ostvarile su se ideje za koje se borio Gavrilo Princip".¹

Tako je izgledalo da je socijalistička Jugoslavija nikla na idejama Gavrila Principa. Kada se ta država raspala, a Sarajevo se našlo pod vatrom onih koji su se trudili da pretvore ovaj grad u kutiju šibica i da ga zapale, i uz to se, među ostalim, pozivali i na Gavrila Principa i njegovo "junačko djelo", dakako da je percepcija toga čina kod onih koji su se našli u toj "kutiji šibica" morala postati znatno drukčija od percepcije koju su o tome imali onih koji su grad pretvorili u "kutiju šibica" i zapalili ga.

¹ Borko Vukobrat, Prvi kongres USAOBiH-a i otkrivanje spomen-ploče Gavrilu Principu. *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, 1, Sarajevo 1988, str. 269.

Ipak, ovo je ubojstvo austro-ugarskoga prijestolonasljednika i njegove supruge bilo događaj od svjetskog značaja, i od brojnih drugih ubojstava "krunisanih glava", kakvih je bilo jako puno u historiji, razlikuje se upravo po tome što je postalo povod za rat koji će obuhvati gotovo čitav tadašnji svijet. O pripremama za atentat, načinu na koji je izveden, njegovim posljedicama postoji brojna literatura, tako da je suviše na to ovom prilikom uopće upozoravati.² Ipak, u vrijeme kada se navršava 90 godina od toga događaja potrebno je ponovo se vratiti i iz današnje perspektive pokušati ga vrednovati.

Kako iz današnje perspektive ocjenjujemo taj događaj?

Dakako da su ocjene i percepcije toga događaja veoma različite. Ne samo da su te ocjene različite u Bosni u odnosu na okruženje (Srbija ili Hrvatska), nego su te različite ocjene veoma izražene unutar same BiH i naših današnjih intelektualnih krugova. Opet su tu najmanje dvije strane: dok jedni u tom činu vide herojsko djelo (što je otprilike viđenje koje je dugo vladalo u našoj sredini, na ulazeći sada u objašnjenja kako je do takvog viđenja došlo), drugi u tome vide klasični teroristički čin, čiji počinitelji zaslužuju svakovrsnu osudu, a sigurno ne zaslužuju da se po njima imenuju muzej i most gdje je to ubojstvo počinjeno.

Čini se, međutim, da događaji iz Sarajeva 1914. izazivaju više kontroverzi danas nego u vrijeme kada se to doista desilo, mada su glavne linije podjela u tim mišljenjima uglavnom ostale iste. Gdje su te linije podjela u mišljenjima? U ocjenjivanju historijskog značenja i mjesta toga ubojstva važno je voditi računa ne samo o njegovim uzrocima i posljedicama (veliki svjetski rat, ogromna stradanja stanovništva – ne samo u Bosni nego diljem svijeta) nego i o percepcijama toga događaja u to doba. Manje-više je nesporna činjenica da su Srbi u Austro-Ugarskoj monarhiji toga doba vidjeli svoga neprijatelja, da su oni u Bosni i Hercegovini tu Monarhiju doživljavali kao okupacijsku silu (a dobar dio historičara i danas smatra da je BiH bila klasična kolonija Habsburške monarhije). U takvoj atmosferi manje-više općeg neraspoloženja prema Monarhiji Srbi su imali svoj stav prema činu ubojstva prijestolonasljednika i njegove supruge i taj stav su iskazivali ne samo preko svoje političke elite nego i masovnim nacionalizmom.

S druge strane, Hrvati i Bošnjaci su imali drukčije poglede. Ovdje je, ipak, nešto slojeviti stav Bošnjaka, koji su se u početku suprotstavljali Monarhiji, zbog toga što su bili vezani svim nitima uz osmansku državnu tradiciju, ali su od balkanskih ratova postali svjesni činjenice da je Monarhija predstavljala manju opasnost po njihov

² Kod nas u Bosni nažalost o tome u posljednje vrijeme nema ozbiljnijih rasprava. U susjednoj Hrvatskoj posljednji nešto ozbiljniji rad o toj temi uradio je Damir Agičić i pod naslovom *Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum)*, objavio u *Povijesnim prilogima*, 14, Zagreb 1995, str. 301-317.

opstanak nego što su to predstavljali njihovi istočni susjedi. S druge strane, Hrvati su se smatrali najodanijim elementom Habsburške monarhije u Bosni, mada su čitavo vrijeme postojanja te vlasti izražavali svoje nezadovoljstvo navodnom probošnjačkom politikom Monarhije.

U takvoj atmosferi, dakle, izrasli su i različiti pogledi i percepcije ubojstva u Sarajevu prije devedeset godina.

Odmah nakon ubojstva izvještaji i novinski napisi su donosili informacije o raspoloženju stanovništva na "terenu". Tu su uočljive podjele u pogledima kod različitih nacionalnih i vjerskih skupina. Na jedan način su na to ubojstvo reagirali Srbi, a na drugi Hrvati i Bošnjaci. Još prije Ferdinandovog dolaska u Bosnu iz Mostara je došla vijest koja kaže kako su "mostarski glavni rišćani održali sastanak, na kojem su jednoglasno zaključili, da se pismeno saopći okružnoj oblasti, da od njihova uha neće nitko da prisustvuje pri dočeku Njegove Visosti prijestolonasljednika". To saopćenje su potpisali Špiro Dokić, Pero Šantić, Mićo Bilić, dr. Pero Mandić i dr. Uroš Krulj. Tek na intervenciju iz Sarajeva ovi predstavnici mostarskih Srba su zatražili "da se i oni pripuste na kolodvoru pri dočeku prijestolonasljednika".

Ovakav stav dijela mostarske srpske elite već je nagovještavao kakav je njihov odnos prema Ferdinandu i Monarhiji općenito. To se osobito jasno pokazalo nakon ubojstva. Tako, na primjer, jedan izvještaj od 30. juna opisuje situaciju u Tarčinu kod Sarajeva. Tamo su Srbi, nakon što je došla vijest o ubojstvu, "otišli u gostionu Koste Šarenca, te su počeli piti i pjevati srpske pjesme. (...) Svi su Srbi cijelu noć pili i veselili se, kao da im je krsna slava". Iz Gradačca je 4. jula javljeno kako se tamošnji Srbi vesele zbog Ferdinandovog ubojstva. Najprije je pravoslavni paroh iz toga grada otišao sa porodicom preko Save prema Beogradu. Također je javljeno kako su seljaci iz jednog sela (Kornica) pili i pjevali u jednoj kafani veseleći se ubojstvu. Čak je jedan dječak od 12 godina uzviknuo: "Da sam ja bio u Sarajevu, i ja bih isto učinio". Slično je bilo u Doboju, i u drugim mjestima među Srbima. Čak i tamo gdje su iskazivali tugu izvještaji sumnjaju u iskrenost Srba ističući kako oni ne žale zbog ubojstva, nego zbog toga što su počinioci zločina uhapšeni.

S druge strane, Hrvati i Bošnjaci su svoj odnos prema tom ubojstvu iskazivali najprije organiziranjem demonstracija. Najmasovnije su bile ove u Sarajevu, koje su bile i nasilne, ali je i u drugim krajevima bilo demonstracija i nasilja. Bilo je, dakaiko, i dostojanstvenijeg iskazivanja žalosti, od mirnih prosvjeda do molitvi u džamijama i katoličkim crkvama.

Jedno od pitanja koje se danas, devedeset godina nakon što se ubojstvo desilo, može postaviti u vezi s ovim događajem jeste to na koji je način čitav taj događaj predstavljan u to doba. Stoga ću ja u nastavku ovoga priloga samo skrenuti pažnju na tadašnje pisanje dijela štampe u Sarajevu, te nekih listova u Hrvatskoj i Srbi-

ji o tome događaju i o posljedicama koje je ostavio ne samo u Sarajevu nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini. Novinski napisi svjedoče o tome kako sve tri etničke zajednice u Bosni i Hercegovini svoj stav prema ubojstvu iskazuju ne samo preko svoje političke elite, nego više masovnom mobilizacijom radi iskazivanja jedinstvenoga stava zajednice.

Prije svega je pitanje dolaska Franza Ferdinanda u Bosni, i medijsko praćenje njegova boravka. Medijska priprema dolaska prijestolonasljednika u Sarajevo započela je početkom juna, mada su prve informacije o tome u javnosti izbile već sredinom aprila. *Hrvatski narod* je u broju 16, od 16. travnja 1914. donio vijest kako će te godine u Sarajevo stići prijestolonasljednik Franz Ferdinand radi vojnih manevara. "U tu će svrhu, da ga dočeka, grad taracati ulicu Čemalušu kamenim kockama od "keramita". Vojne će vježbe biti u Hercegovini".

Zagrebački *Obzor* je 10. juna prenio vijest da će prijestolonasljednik posjetiti Bosnu, a "prema pouzdanim informacijama njegov posjet imati će strogi vojnički karakter". Nagovještava se da će s njim doći i nadvojvodkinja Hohenberg "koja neće primati posjeta". U ovoj se vijesti ističe kako je "iz programa ovoga puta ispalo službeno pregledavanje Sarajeva". Već 24. juna *Obzor* je prenio vijest prema kojoj je sarajevsko općinsko vijeće odlučilo da glavnu ulicu, koja se zvala Čemaluša, preimenuje u ulicu Franza Ferdinanda.

Narednih dana zagrebački *Obzor* je svakodnevno donosio vijesti iz Bosne. U broju od 26. juna detaljno se prati nadvojvodin put, prolazak kroz Metkoviće i Mostar i konačno opisuje se atmosfera u Sarajevu: "Čitav grad je iskićen radi dolaska prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Sve novine u ljepšoj opremi u posebnim člancima pozdravljaju prijestolonasljednika. Organ Dimovićeve grupe urešen je srpskom trobojnicom unutar koje je slika nadvojvode". Ubrzo će novine biti prepune ne vijestima o kretanjima prijestolonasljednika i njegove supruge, nego vijestima o njihovome ubojstvu.

Različite percepcije ubojstva i nacionalna mobilizacija među Hrvatima i Bošnjacima

Novine su opširno izvještavale o nemirima koji su izbili u Sarajevu i drugim gradovima u Bosni i Hercegovini, te raznim informacijama i dezinformacijama koje su se nakon toga širile. Kroz ove napise može se uočiti model masovne mobilizacije stanovništva radi ostvarenja političkih ciljeva elita. Zagrebački *Hrvatski narod* pisao je da "u Sarajevu [je] neuka fukara u silnoj povorci ponijela pred sobom sliku kraljevu pa su počeli da razaraju: vlasništvo mirnih građana Srba, ko da su Srbi krivi kad

se nađu nepromišljena dva čovjeka. Zato je sam pukovnik, što je imao da čisti ulice od bundžija, uzviknuo narodu: "Ako volite cara, onda se mirno razidite!" Tako je: - plaćimo zajedno s carem i kraljem i s tužnom našom sudbinom, a nemojmo divljati na brata, koga je ista nesreća zadesila ko i nas. Najprije su demonstranti i u Sarajevu polupali prozore na srpskoj biskupiji, mitropoliji, zatim su provalili u srpsku školu i pobacali stvari na ulicu i uništili ih. Kad su stigli vojnici i redari, zapjevaše bundžije carevku, pa ih tako nisu silom razagnali. Čak i privatni stan bogataša Jeftanovića razoriše i iznesoše i izbacaše mu sve pokućstvo na ulicu. I u "Prosvjeti" ostadoše goli zidovi. Oko 200 srpskih dućana, kafana i zanatlijskih radionica razoriše bundžije: sve je to radila muslimanska fukara iz nadničarskih slojeva ljudi.

Na koncu kad nije bilo bunama kraja proglašen je u Sarajevu prijeki sud. Odmah je nastao mir. Uapšeno je, kako se javlja u Sarajevu, do 100 Srba zbog sumnje, da su u vezi s atentatom."³

Tokom sarajevskih demonstracija "ubijen je samo jedan čovjek i to samo radnik Frejna. Ubijen je od trgovca Jovičića, kad su mu demonstranti razarali dućan. Jovičić je odmah uhapšen, ali ga je publika otimala iz ruku policije i tukla ga na mrtvo ime. (...) Sin trgovca Miličevića uapšen je takodjer jer je pucao na demonstrante, ali je pušten kad se ispostavilo, da je pucao u zrak. Demonstriralo se i proti metropolitu Letici..."

Osim toga, situacija u Sarajevu je bila haotična zbog raznih glasina koje su se širile gradom, a koje su još više poticale antisrpsko raspoloženje. Tako su, na primjer, stizale vijesti kako u unutrašnjosti zemlje naoružani srpski seljaci napadaju na veće urbane centre, te kako je zbog toga na nekim mjestima navodno čak i vojska morala intervenirati. "Tako su se pronijele vijesti da iz Čapljine ide prema Mostaru 100 obožanih Srba. Proti toj četi izasлана je vojska, ali nije našla nikakvog nemira. Malo iza toga pronijela je se vijest da su se Srbi u Žepču podigli na Muslimane i da je izašla vojska proti njima, ali ta vijest pokazala se kao izmišljena". No, bilo je i istinitih informacija, koje su dalje podgrijavale antisrpsku atmosferu. Tako je iz Stoca stigla slijedeća vijest: "Srbin Pero Čović umorio je ovdje Muslimana Muju Turkovića. Zbog toga umorstva vlada u mjestu silno ogorčenje među Hrvatima i Muslimanima. Ulicama prolaze velike skupine naroda, koje bučno demonstriraju protiv Srba vičući: "Dolje Srbija" i "Živila monarhija". Premda se ovaj slučaj umorstva nije dovođio u izravnu vezu s događajem u Sarajevu, ovakvi slučajevi su znatno utjecali na širenje atmosfere nepovjerenja i haosa.

Ovo nepovjerenje se brzo širilo. "Hrvatski dnevnik" u broju 156 (14. srpnja 1914.) prenosi jednu vijest iz Foče. Naime, tamo je jedna žena, Srpkinja, došla u du-

³ *Hrvatski narod*, br. 27, Zagreb 2. srpnja 1914.

ćan jednog muslimanskog trgovca i tražila da kupi litru trešanja: “kad joj je trgovac izmjerio i naplatio, dotična je uzela jednu trešnju u usta i brže bolje ispljuvala, te stala zapomagati: “ Kuku jadne mene šta učinih, uh proklete mene”. Svijet se iskupio odmah kod dućana, te ju je pitao šta joj fali. Ona je i dalje naricala pa veli: “Naš pop Josif (Kočović proto) rekao je da proklinje svakoga ko makar za heler kupi u muslimana”. Onda je molila trgovca da joj vrati pare, a on joj je lijepo odgovorio: “Neću valahi, pa da odmah ovaj čas crkneš, kad je tako”.

Osim u Sarajevu demonstriralo se i u drugim gradovima u Bosni i Hercegovini. *Obzor* je javljao kako je u Tuzli “usprkos opsežnih redarstvenih mjera (...) došlo do protusrpskih demonstracija. Hrvati i Muslimani prolazili su gradom, te klicali u počast pokojnom prijestolonasljedniku i njegovoj supruzi. Ujedno su padali poklici protiv Srba. Na zgradi srpske banke porazbijani su prozori, a isto tako i na više kuća, u kojima stanuju Srbi. Budući je redarstvo bilo preslabo, zatvorilo je vojništvo ulice. Redarstvo je više puta rastjeralo demonstrante, ali su se ovi opet sastali na drugom mjestu. Kod demonstracija ranjen je policajni komesar Weber. Jedan srpski momak je atakirao nekog pješačkog kapetana, te je smjesta uhapšen”. Sličnih “bučnih” protusrpskih demonstracija bilo je u Maglaju, Konjicu, Livnu, Doboju, Šamcu, Brčkom. U Travniku su Hrvati i Muslimani “proglasili društveni bojkot protiv Srba. Neki srpski svećenik pokazao je navodno sa prozora srpske škole sliku srpskog kralja Petra, te viknuo: To je vaš budući kralj”. Pop je odmah uhapšen.

Iz Zavidovića je javljeno kako su Muslimani i Hrvati također demonstrirali. “Sabrala se velika grupa Hrvata i Muslimana pred ovdašnjom srpskom čitaonicom. Kad su sabrani ugledali u čitaonici sliku srpskog kralja Petra provališe u zgradu. Demonstranti su porazbijali čitav namještaj čitaonice. Kad je stiglo oružništvo razišli su se demonstranti mirno”.

Iz Mostara je javljeno kako je tamo “u trgovinu jednog Srbina došao neki Hrvat da nešto kupi. Srbina je stavio neku uvredljivu primjedbu o umorenom prijestolonasljedniku na što ga je Hrvat probo nožem te ga na mjestu ubio. Hrvat je smjesta uhapšen”.

List *Hrvatski dnevnik* je također opširno izvještavao o događajima. U broju 155, 13. srpnja “Hrvatski dnevnik” piše o događajima u Posušju, Ljubuškom, Sanskom Mostu, ... U Sanskom Mostu se, veli jedan izvještaj, ovo ubojstvo veoma dojmilo od strane muslimana i katolika: “Za tili se čas na džamiji vidjela u znak žalosti crna zastava, a zatim po ostalim muslimanskim i katoličkim dućanima i kućama. Svijet sav uzplahiren, ne znajući o čemu se radi, sletio se sa sviju strana, dapače težaci ostavljaju kopanje, žetvu te kosidbu i trče u grad, da saznadu pravu istinu. Po cijelom gradu nijesi ništa drugo vidio, nego hrpe uzbuđenog svijeta...”. Kasnije je učena dova na džamiji. U Sanskom Mostu nije bilo demonstracija, a do toga bi sigurno došlo “da

nije nekoliko uglednih muslimana nastojalo da se predje preko toga”.

Hrvatski dnevnik je prenosio kako i u Županju, u džamiji, “skromni muslimani na koljenima, (...) odaju znake zadnjeg pozdrava blagopokojnicima”. U Županju je šerijatski sudac Asim Safa Zaimović proučio “Ašere”.

Zanimljiva je, ipak, jedna informacija iz Doboja. U toj vijesti se kaže kako je “strahovita vijest o smrti milih pokojnika tako se [je] žalosno dojmila dobojskog građanstva izuzev Srba, da se ta žalost opisati neda.” Dalje se veli kako se kod Srba ta žalost ne samo ne osjeća “ni tračka”, nego naprotiv, kod njih se osjeća oduševljenje, “a koji se od njih radi svoga interesa htjede pokazati tužnim, bijaše proziran te se je jasno vidjelo, da je po srijedi himbena hinjenost otrovnog srca i duše”. Dalje se ističe kako Srbi ne samo da ne žale, nego se “počeše (...) skupljati u čopore, te po ulicama fićukati i grohotom se smijati, da nama ožalošćena srca još više ojade. Pročuše se glasovi, kako je njima jedino žao što neće moći toga dana obdržavati na večer vidovdansku zabavu”. Za razliku od Srba, Hrvati i Bošnjaci su i u Doboju sa žalošću primili tu vijest, bile su i demonstracije, ali nenasilne.

Osuda demonostracija – reagiranja srpskog javnog mnijenja

Dakako da su mnogi osuđivali ove demonstracije koje su se pretvorile u prava nasilja. Ove demonstracije, koje su bile izraz mobilizacije Bošnjaka i Hrvata, pomogle su ubrzanju masovne mobilizacije srpskih masa, ali sa drukčijim ciljevima. Već u jednom intervjuu listu “Die Zeit” Jeftanović, koji se slobodno šetao Sarajevom, kako ističe novinar, govoreći o demonstracijama izjavio je da je tom prilikom on pretrpio štetu oko 502.000 kruna, a “najviše ga boli što su mu demonstranti oteli odijela i dragocjenosti njegove supruge. Demonstracije su sličile pravom pogromu”.

Ljubljanski list “Slovenski narod” je pisao:

“Strašni zločin u Sarajevu izazvao je duboku žalost i gnjev u svakoj čovječjoj duši i (...) sav kulturni svijet najoštrijim riječima osuđuje taj strašni događaj. Tu sveopću žalost (...) mute događaji, koje se razvikuje za patriotske demonstracije, događaji koji ne izvire niti iz žalosti nad strašnom smrću prijestolonasljednika, niti iz želje posvjedočiti u tom strašnom času vladaru vjernost, nego iz najnižih političkih poriva. (...) Brzobjavna izvješća javljaju da su najniži slojevi, muslimanski i katolički, započeli u Sarajevu pravi pogrom na Srbe.”

U članku se dalje inzistira na tome da se ne može čitav srpski narod držati odgovornim za ovo ubojstvo, a da počinitelji ubojstva, kao i počinitelji raznih pljački za vrijeme demonstracija, trebaju biti kažnjeni.

Općenito, većina tadašnjeg javnog mnijenja, ukoliko se kao mjerilo ponašanja

toga mnijenja uzme pisanje tadašnje štampe, smatralo je da se radi o nepravednom ubojstvu i terorističkom činu skupine okupljene oko Mlade Bosne. Svi mediji u Bosni, Hrvatskoj i Austriji bili su obasuti osudama toga čina, dok je srpska štampa, kao i oficijalna vlast, o tome imala nešto drukčije poglede - oni su listom osuđivali progone Srba, koji su uslijedili nakon atentata. List "Balkan" je zahtijevao da srpska vlada uloži protest kod austrougarske vlade zbog progona Srba u Monarhiji, dok je list "Tribuna" javljao da će omladina organizirati protestnu skupštinu zbog progona Srba u Bosni. Ni srbijanski listovi, ipak, ne hvale taj Principov čin, ali ističu da je za ubojstvo kriva sama austrougarska uprava. Srpski prijestolonasljednik regent Aleksandar je odredio osmodnevnu korotu na dvoru zbog ubojstva austrougarskoga prijestolonasljednika i njegove supruge. Poluslužbena "Samouprava" je pisala kako je "oduran taj čin prevratnih i politički nezrelih ljudi i izražavamo svoje saučešće teško iskušanom vladaru monarhije". "Samouprava" je u posebnom članku osudila atentat "kao teško zločinstvo, koje je mogla inspirirati i izvesti samo duševna rastrojenost politički nesvjesnih mladića, koji su bili nesposobni da uvide sav zamašaj svoga zločinačkoga umišljaja (...)". Dalje se ističe kako "u Srbiji je naišao sarajevski atentat na opštu, najoštriju osudu. Dvor je odmah izrazio saučešće Nj. Veličanstvu kralju. Na dvoru je zastava spuštena na pola koplja, a jučer u jutro naređena je dvorska žalost za šest nedjelja."⁴ Mladoradikalni "Odjek" je pisao da je atentat uzbudio čitavu Srbiju "jer Srbi će najteže osjetiti posljedice toga zločina. Svaki je sad zabrinut što će se Srbi u Bosni tlačiti, kako će se progoniti borci za srpsku narodnu misao. Prokletstvo će se baciti na Srbe u monarkiji, a na Srbiju će sumnju baciti. Zašto niko nije svjetovao vojvodu da ne ide na te vojne vježbe? Zar je morao tražiti za se slavu u Sarajevu baš tog dana kad su oči svih Srba uprte na Kosovo polje!"⁵

Srpski *Pressbureau* je bio ovlašten da izda slijedeće saopćenje: "Srbija se poput ostalog kulturnog svijeta zgraža nad atentatom i nad atentatorima. Čudimo se kako mogu njemački i austrougarski listovi to nekvalificirano djelo ludih i neuobrojivih ljudi upotrijebiti da napadnu i krive Srbiju, koja u posljednje vrijeme nije ništa propustila da uspostavi bolje odnošaje sa susjednom monarkijom. Kraljevska vlada je odlučila, da s obzirom na žalosni događaj u Sarajevu svrati pogled na sumnjive elemente, te ako se ovi nalaze na srbskom teritoriju poduzeti najstrožije mjere, da njihova nedjela zapriječi, ukoliko je to kod abnormalnih ljudi moguće. Kraljevskoj vladi koja čini sve, da odnošaji između Austro-Ugarske i Srbije budu dobri, isto tako su neugodni događaji u Sarajevu, kao što i Austro-Ugarskoj. Srbska vlada neće ni-

⁴ *Hrvatski pokret* u broju 178 (Zagreb 1. srpnja 1914) prenosi kako srpska štampa osuđuje ubojstvo u Sarajevu.

⁵ Preuzeto iz: *Hrvatski narod*, br. 28, Zagreb 9. srpnja 1914.

šta propustiti da se umire duhovi, te nastupe normalni odnošaji. Kraljevska vlada će duboko žaliti ako daljni razvoj dobrih političkih i ekonomskih odnošaja između Austro-Ugarske i Srbije bude prekinut radi događaja za koje srpska vlada ne može biti odgovorna”.⁶

Ubojstvo Franza Ferdinanda i njegove supruge Sofije Höchenberg u Sarajevu 28. juna 1914. godine i nakon devedeset godina izaziva različite ocjene. Percepcije toga događaja su i devedeset godina poslije različite, ali su glavne linije podjela ostale iste kao neposredno nakon ubojstva. Bošnjačka i hrvatska politička elita je osudila taj čin kao teroristički akt, i na toj tvrdnji provodila mobilizaciju masa, dok je srpska politička elita zastupala drukčiji stav. U ovom radu se na temelju novinskih napisa pokazuje kako je taj čin korišten kao povod za masovnu mobilizaciju etničkih zajednica početkom 20. stoljeća radi ostvarenja političkih ciljeva elita. ■

THE MURDER OF FRANZ FERDINAND IN SARAJEVO 1914 – NINETY YEARS LATER

Summary

Although ninety years have passed since the murder of Franz Ferdinand and his wife Sophie Hohenberg, which occurred on June 28, 1914 in Sarajevo, the assessments of that event still differ to this day. While the perceptions of the event at the time and ninety years later differ, the central dilemma remains the same today as immediately after the murder. Bosniak and Croatian political elites denounce the event as a terrorist act, and have used this claim to mobilize mass support. Serbian political elites take a different position. In this article, the author examines newspaper articles to show how the assassination was used in the early 20th century to mobilize masses of different ethnic communities, who in turn, worked for the elites' political goals. ■

⁶ *Obzor*, br. 180, 2. srpnja 1914.

UDK: 323.285(497.6)“1914”
323.13(497.6=163.41)“1914”

Izlaganje sa naučnog skupa

ATENTAT, MOBILIZACIJA, RAT¹

Zijad Šehić

Filozofski fakultet, Sarajevo

Abstract: This article explores the role of Russia and Serbia in the fight for dominance in the Balkans, events in Sarajevo after the assassination, the development of mass nationalism among Bosnian Serbs, and the ways this nationalism was used in the years after 1914.

Key words: Russia and the Balkans, Serbia, Sarajevo “Assassination,” World War I, Sarajevo 1914, mass nationalism, instruments of history

Abstract: U članku se razmatra uloga Rusije i Srbije u borbi za hegemoniju na Balkanu, zbivanja u Sarajevu nakon atentata, proces prerastanja elitnog u masovni nacionalizam kod bosanskohercegovačkih Srba kao i instrumentalizacija događaja iz 1914. godine

Ključne riječi: Rusija i Balkan, Srbija, Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, Sarajevo 1914., masovni nacionalizam, instrumentalizacija historije

Male balkanske države bile su žrtve velikih sila, sa određenim zadacima u sjepni njihovih borbi za poziciju europskog i svjetskog hegemonu. U modernoj historiji Južnih Slavena problem stvaranja zajedničke države 1918. promatran je izolovano od

¹ Govoriti o Sarajevskom atentatu kao historijskom fenomenu imajući u vidu činjenicu da je broj bibliografskih jedinica o njemu dostigao više hiljada izazov je da se kaže nešto novo, nešto što je do sada propušteno. Referat koji je nastao najvećim dijelom na osnovu neobjavljene arhivske građe objašnjava širi historijski kontekst zbivanja iz 1914. godine.

konteksta interesa velikih sila, pa je Srbija kao središnji faktor balkanske i srednjoeuropske politike dobila primarni značaj.

Sukob koji je počeo 1914. i za pet godina promijenio političku kartu Europe bio je mnogo ranije programiran. U zimu 1869./1870. ruski publicist Nikolaj Jakovljevič Danilevski je u časopisu "Zarja", u seriji članaka pod naslovom "Rusija i Balkan" najavio "propast dekadentne Europe, čije vođstvo će preuzeti moralno moćnija Rusija." Danilevski je smatrao Balkan za prostor historijski zadat velikim silama. Tu su Osmanlije sačuvale Južne Slavene od germanizacije i katolicizma, a Monarhija je Zapad ponovo spasila od Osmanskog carstva i islama. Ovi historijski zadaci su bili ispunjeni, i time su obje sile izgubile smisao daljeg postojanja. Danilevski je već 1870. označio geografsku kartu koja se 1919. ostvarila: češko-moravsko-slovačka država, kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bugarska, rumunjska i mađarska država. Njegov rukopis je u Rusiji bio koncept za praktičnu politiku i smatran je "političkom Biblijom" sa deset zapovijedi carske spoljne politike.²

Otprilike u vrijeme kad piše Danilevski prišlo se realizaciji ranije formulisanih spoljnopolitičkih ciljeva Srbije, usmjerenih na uključenje oblasti koje su na historijskoj i etničkoj osnovi smatrane srpskim. U tom pravcu kretala su se nastojanja da se ideje o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji prenesu i prošire među pravoslavnim stanovništvom. Međutim, nakon Berlinskog kongresa Trojecarski ugovor i Tajna konvencija iz 1881. ograničili su domet propagande u Bosni i Hercegovini.

Na početku XX stoljeća opća politička kretanja u jugoistočnoj Europi uključivala su sve više Bosnu i Hercegovinu u južnoslavenski kompleks, predstavljajući ključni elemenat balkanske politike Monarhije. Ubistvo srpskog kraljevskog para 1903. predstavljalo je oštar zaokret u odnosima Beča i Beograda. Novi kurs beogradske vlade, jačanje srpske pozicije na Balkanu i emancipacija od ekonomske prevlasti Monarhije, vodilo je zaoštavanju odnosa. Privredna emancipacija Srbije odrazila se i na političkom polju. Nakon što je pojačala propagandne aktivnosti u južnoslavenskim oblastima Monarhije, njene vojne i političke strukture su poduzele mjere na suzbijanju aktivnosti koje su sve više dovodile u pitanje njen integritet.³

Ishod Aneksione krize 1908./1909. godine mijenja i metod borbe, pa se prelazi na taktiku individualnog terora. Političke i vojne pobjede u Balkanskim ratovima pojačale su nacionalno oduševljenje i istovremeno privukle podršku Srba iz Habsbur-

² Helmut Andics, *Der Untergang der Donaumonarchie*. Wien - München - Zürich 1976., 74.

³ Charles Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992, 47; Fritz von Reinöhl, *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieg. Der Fall Jęftanović-Šola-Gavrila, Veröffentlichungen des Reichsarchivs*, Wien 1944, 3.

ške monarhije.⁴

Na početku 1914. svijet je još uvijek izgledao tako miroljubiv. I fudbalska utakmica između Italije i Austrije na stadionu u Milanu 11. januara 1914. završila se miroljubivo 0:0. U Evropi niko nije vjerovao u mogućnost skorog izbijanja rata. Istovremeno je u Beogradu vojna industrija bila u punom zamahu, što je bio znak za skoro nastavak Balkanskih ratova. Austrijski bankarski kapital pomagao je snažno, bečki Bodencreditanstalt učestvovao je sa 20 % sredstava u srpskim zajmovima za naoružanje. U proljeće 1914. austrijske i njemačke fabrike oružja uskočile su na mjesto francuskih, koje zbog opterećenja svojih kapaciteta nisu mogle ispoštovati dogovorene termine isporuke oružja Srbiji: 200.000 najmodernijih pušaka u proljeće išlo je za Beograd.⁵

Jedan neobjavljeni dokument iz bečkog ratnog arhiva baca više svjetla na događaje koji su prethodili početku Prvog svjetskog rata. Riječ je o pismu koji je tadašnji zemaljski poglavar u Bosni i Hercegovini general O. Potiorek uputio 22. aprila 1914. zajedničkom ministru finansija von Bilinskom.

U toku aprila 1914. FZM Potiorek susreo se sa jednim Srbinom koji je bio u bliskim odnosima sa vojnim krugovima u Beogradu, prenoseći mu poruku da Srbija želi osnovati Jugoslaviju, koja bi obuhvatila cijelo Balkansko poluostrvo - Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Istru, Hrvatsku i Slavoniju, dio Ugarske, Kranjske i dio Koruške i Štajerske. Podjela bi bila izvršena na taj način da bi bile stvorene tri čisto srpske pokrajine, jedna hrvatska i jedna slovenačka. Pokrajine bi bile razgraničene prema konfesijama i to na taj način da bi bio izvršen transfer stanovništva: 400.000 katolika iz Bosne i Hercegovine bilo bi premješteno u Hrvatsku, dok bi iz Like i Slavonije Srbi (oko 20 %) bili premješteni u Bosnu i Hercegovinu. Ta ponuda praćena je porukom da je bolje postići dogovor prije nego Srbi sa topovima dođu do Zagreba, a do toga će uskoro doći, jer su sve pripreme već bile poduzete. Balkanski savez imao je cilj da izvrši taj zadatak. Rusiji će se pomoći na taj način što će Srbi mobilisati i time prisiliti Austro-Ugarsku da na njene granice uputi 500.000 vojnika, što će saveznicima omogućiti da se uspješno bore. To će se 1914. stvarno i desiti i Srbija će ispuniti zavjet dat Rusiji.

U tom planu Potiorek je vidio realizovanje ostvarenja ideje "Velike Srbije", što je utjecalo na oblikovanje njegovog plana o podjeli Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske, koji će on izložiti u decembru 1914.⁶

Ovaj dokument opovrgava ranije mišljenje u historiografskoj literaturi da je tek

⁴ Ch. Jelavich, *Južnoslavenski nacionalizmi*, 47.

⁵ *Bild Atlas Die Habsburgische Monarchie*, Wien 1996., 182.

⁶ Kriegs Archiv Wien (dalje KA-W), Nach. Potiorek, k. 5, doc. 31, Potiorek-Bilinskom 22. IV 1914.

1915. godine u krugovima ruske vrhovne uprave razmatrano pitanje budućeg ujedinjenja jugoslavenskih zemalja, koje se stalno povezivalo sa zadatkom da se na Balkanu stvori jak zaklon od njemačko-austrijske ekspanzije.⁷

Nakon manevara kod Tarčina 26. i 27. juna 1914. u kojima su učestvovala trupe sarajevskog XV i dubrovačkog XVI korpusa, prijestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand je 28. juna, na pravoslavni Vidovdan, stigao u službeni posjetu u Sarajevo. Pored zvaničnika, očekivali su ga atentatori, a nadvojvodino obezbjeđenje je bilo nedovoljno. Bomba koju je bacio Nedeljko Čabrinović nije pogodila cilj, ali je prvi metak Gavrila Principa smrtonosno pogodio najdvojvodu Franza Ferdinanda, a drugi namijenjen zemaljskom poglavaru generalu Potioreku, ubio je njegovu suprugu Sofiju, vojvotkinju od Höchenberga.⁸

Na kasnije organizovanom suđenju optuženi Gavrilo Princip, koji je prije četiri godine izašao iz tuzlanske gimnazije i od tada pohađao gimnaziju u Beogradu, izjavio je da se "ne kaje za svoj čin i da nije zločinac, jer je htio samo zlo da odstrani". U društvu u kojem se kretao postao je osvjedočeni srpski nacionalista. Austriju je mrzio jer je držao da "od nje Južnim Slovenima može doći samo zlo". Nadvojvodu Franza Ferdinanda smatrao je "najvećom pogibelji za ideju ujedinjenja Srba i uopće Južnih Slovena pod srpskim vođstvom." Po njegovom mišljenju "Srbija je imala misiju da Bosnu i Hercegovinu otrgne od Austrije, pa da tako misli svaki čestiti čovjek." Ta misao potakla ga je da počini atentat.⁹

Neposredno nakon ubistva prijestolonasljednika Franza Ferdinanda, u Bosni i Hercegovini nastupilo je pravo ratno stanje. U redovima muslimanskog i katoličkog stanovništva atentat je izazvao duboko uznemirenje. Već 28. juna u večernjim satima došlo je u Sarajevu do prvih demonstracija, u kojima su uzeli učešća i oficiri. Narednog dana počeo je pravi mali rat. Muslimani i katolici, zbog ogorčenja, počeli su sa uništavanjem srpskih radnji i stambenih objekata. Policija, žandarmerija, pa čak i

⁷ Posebno je interesantan projekat diplomate A. M. Petrajeva iz marta 1915., u kojem je tražio da se postigne reorganizacija Austro-Ugarske, a da se umjesto nje stvore države lojalne Rusiji. Smatrao je da će rezultat rata biti raspad Monarhije i stvaranje dvije samostalne slavenske države. Maksimalan program za Rusiju je, po njegovom mišljenju, bilo stvaranje «Velike Srbije». «Nastajanje jedne Velike Srbije, ili srpsko-hrvatske države», pisao je Petrajev, «bilo bi najsrećnije rješenje jugoslavenskog pitanja i u ruskom je interesu da teži stvaranje takve kombinacije. To će biti moguće samo ako Srbija faktički osvoji teritoriju Hrvatske i Slovenije, što će joj dati jedinstvena neosporna prava na njih.» (J.A. Pisarev, *Neki aspekti ruske politike prema Balkanu uoči prvog svjetskog rata (Prema neobjavljenoj i malo poznatoj građi)*, Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1979, 128-129.).

⁸ Petar Tomac, *Prvi svjetski rat*, Beograd 1968., 11.

⁹ *Iz rasprave zbog veleizdaje*, Sarajevski list br. 247, 14. oktobar 1914., 2.

vojne snage, nisu bili u stanju da spriječe demonstracije. Demonstranti su se usmjerili prema srbofilskim građanima i institucijama, pa se na udaru prvo našla "Prosvjeta", "Narod" i "Srpska riječ", srpske škole, hotel "Europa" i mnogobrojne radnje koje su pripadale "Narodu" i grupi oko "Otadžbine", koje su devastirali pljačkaški elementi. Osim nekoliko lakših Srbima nisu nanijete teže tjelesne povrede. U nastalom metežu Srbi su ustrijelili katolika Antona Krajinu iz Bugojna, a nekoliko muslimana (Osman Azirović, Salih Pusić i Abdulah Širbegović) je teško povrijeđeno.¹⁰ Za vrijeme demonstracija u kafani "Babića bašta" vlasnik Pero Prijević pretrpio je teške povrede, od kojih je kasnije podlegao. Zbog pljačke, u gradu je pritvoreno 58 osoba.¹¹

Nakon prvih nemira, u nastaloj gužvi hici koje su Srbi otvarali braneći svoju imovinu, registrovani su kao bombe. Uvođenjem prijekog suda, u gradu je nastupio mir. Bez razlike na političko usmjerenje, Srbi su bili ogorčeni, zahtijevajući punu odštetu za učinjenu štetu, prema zagrebačkom primjeru. Potiorek je naredio da se ljudima koji su oštećeni, dostavi pomoć iz fonda za podršku.¹² Nakon nereda i progona srpskog stanovništva, reis-ul-ulema hadži Mehmed Džemaludin Čaušević, uputio je muslimanima poslanicu u kojoj ih je opominjao na "red i mir i čuvanje dobara svojih sugrađana."¹³

Tek je proglašenje prijekog suda umirilo demonstrante. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela je 29. juna Objavu o zavođenju prijekog suda za područje gradske općine Sarajevo i sarajevskog kotara. Tom Odredbom bila je predviđena smrtna kazna za 12 vrsta zločina: Zločin veleizdaje, Zločin protiv vojne sile, Zločin smetanja javnog mira, Zločin ustanka, Zločin bune, Zločin javnog nasilja za neke slučajeve, Zločin umorstva, Zločin ubistva, Zločin teške ozljede tijela, Zločin paleži, Zločin razbojstva, Zločin davanja pripomoći u nekom od pomenutih primjera.¹⁴

Istoga dana u popodnevnim satima u Sarajevu su ponovo odjekivali hici, za šta je Potiorek optužio Srbe, nadajući se da će javna proklamacija prijekog suda takva zbivanja brzo dovesti do kraja. Poslije podne trojica predsjednika Sabora i Šerif Arnautović posjetili su Potioreka. Veoma uzbuđeni vjerovali su na početak općih

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, (dalje: ABH), ZMF, Präs BH, 1914, 811. Prepis telegrama zemaljskog poglavara FZM Potioreka zajedničkom ministru finansija Ritteru von Bilinskom, Sarajevo 30. juni 1914.

¹¹ Božo Madžar, *Izveštaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, 26, Sarajevo 1986, 208.

¹² Ibidem, 209. U demonstracijama nastala je šteta od oko 500.000 K.; oštećeno je oko 150 osoba, kojima je isplaćena pomoć u iznosu od 37.787 K.

¹³ *Sarajevski list*, br. 137, 4. juli 1914, 3.

¹⁴ Ibidem, br. 131, 29. juni 1914, 1.

nemira Srba, insistirajući da se uvede prijeki sud u cijeloj zemlji, za šta Potiorek ipak nije vidio dovoljno razloga. U vezi sa radom Sabora trojica predsjednika su smatrala da bar u naredne tri sedmice on neće biti osposobljen za rad, zalažući se da bude odmah zatvoren i da se sumnjivim elementima oduzme pravo imuniteta. Međutim, Potiorek je tu mjeru smatrao ishitrenom jer bi bila neprijatna a i zbog Ramazana je svaki rad Sabora bio je isključen.¹⁵ Nakon Sarajeva demonstracije su prenijete u druga mjesta: Doboj, Vareš, Zenicu, Županjac, Žepče, Bugojno, Visoko, Maglaj, Mostar, Travnik, Tuzlu, Stolac, Konjic, Čapljinu, Ljubuški, Livno, Šamac, Brčko.¹⁶ Zbog oštećenja privatne imovine Srba, uveden je prijeki sud u tuzlanskom i maglajskom srezu. U Mostaru jedan srpski trgovac je ustrijeljen na ulici jer je katolicima koji su kupovali robu postavio pitanje da li robu kupuju za svog crknutog cara. Potiorek je bio uvjeren da su radikalni Srbi svojim cinizmom doprinijeli nemirima, što je izazvalo muslimane i katolike, koji su bili pod neposrednim utiskom ubistva prijestolonasljednika¹⁷

Ministar Bilinski je smatrao da pomisli o zatvaranju Bosanskohercegovačkog sabora treba potisnuti, jer bi se takva mjera protivila svoj dotadašnjoj povoljnoj situaciji, usljed čega je bio ubijeđen da će ponovni početak rada Sabora ne samo spasiti postojeću situaciju, nego će djelovati umirujuće na opće stanje. U telegramu koji je uputio Potioreku ministar Bilinski je izložio program rada uprave u Bosni i Hercegovini u situaciji nastaloj poslije atentata i nereda. Tumačeći stavove cara Franza Josepha, koji ga je 29. juna primio u audijenciju, saslušao njegove izvještaje i u potpunosti izrazio zadovoljstvo mjerama koje je poduzeo Potiorek, von Bilinski se zauzimao za daljnji rad Bosanskog sabora i sređivanje prilika, navodeći da je car izrazio mišljenje da se za zločine pojedinaca i za ispade uzbuđenih grupa stanovništva ne bi smjela kažnjavati cijela zemlja u kojoj je većina stanovništva vjerna caru i za koje bi prekid političkih i privrednih interesa značio veoma mnogo. Ostajao je dalje na snazi stari kurs po kojem je trebalo na ustavnom sistemu sa većinom stanovništva u zemlji konsekvantno dalje sarađivati.¹⁸

Potiorek se 2. jula obratio ministru rata Kroatinu, zahtijevajući da se trenutno izvrši napad na Srbiju i raspuštanjem Sabora oduzme imunitet poslanicima, smatrajući da bi daljnje odugovlačenje stvorilo težak položaj u Bosni i Hercegovini. Isti zahtjev

¹⁵ ABH, ZMF, Präs BH, 1914., 811. Prepis telegrama zemaljskog poglavara FZM Potioreka zajedničkom ministru finansija Ritteru von Bilinskom, Sarajevo 30. juni 1914.

¹⁶ Pero Slijepčević, *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929., 222.

¹⁷ ABH, ZMF, Präs. BH 781, Verhängung des Standesrechtes über die Bebirke Tuzla u. Maglaj, Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo, 2. juli 1914.

¹⁸ ŐUAP, Nr. 9962. Šifrovani telegram zajedničkom ministra finansija von Bilinskom zemaljskom poglavaru Potioreku, 30. juni 1914.

Potiorek je ponovio 3. jula ministru von Bilinskom, zalažući se da se Sabor odmah raspusti i o tome obavijesti Ministarstvo rata. U noti koju je ministar rata Krobotin 2. jula uputio Bilinskom, zahtijevano je da se naredbe koje je iznio u noti u devet tačaka, a koje se odnose na mjere koje treba poduzeti u Bosni i Hercegovini nakon atentata, izvrše u saglasnosti sa objema vladama s bezobzirnomo energijom. Tražio je da se iznimne mjere koje je Potiorek poduzeo u Sarajevu uvođenjem prijekog suda prošire na cijelu Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju, da se bezuvjetno raspusti Sabor i sva srpska udruženja, da se svi policijski sudovi predaju u ruke Potioreku kako bi mogao u svojim rukama imati sve potrebne mjere za održavanje reda i sigurnosti u unutrašnjosti zemlje, da se iz Bosne i Hercegovine protjeraju svi državljani Srbije, a sa područja Monarhije Srbi koji su se u bilo kojem smislu pokazali nepodobnim. Ostale naredbe odnosile su se na studente, srednjoškolce, učitelje i pravoslavne svećenike.¹⁹

U proklamaciji upućenoj bosanskohercegovačkom stanovništvu, car Franz Joseph je istakao da je duboko pogođen činom jednog bezbožnog ubice koji je u glavnom gradu njegove voljene Bosne ubio njegovog nasljednika i nadu Monarhije, nećaka Franza Ferdinanda. Posebno je naglasio da je dirnut spontanim saučešćem svih konfesija Bosne i Hercegovine, pa je ovlastio sve korporacije i općine da izraze duboku zahvalnost stanovništvu.²⁰

Iznimne mjere u Bosni i Hercegovini zavedene su tako da su najprije Zakonskom Naredbom Zemaljske vlade od 26. jula 1914. suspendovane pojedine odredbe zemaljskog statuta koje su se nalazile na snazi od 17. februara 1910., što je dalo pravnu osnovu za uvođenje iznimnih mjera na osnovu Zakona o iznimnim mjerama od 5. marta 1910. One su objavljene u više naredbi Zemaljske vlade. Danom objave naloženo je za cijelu zemlju da oružnički listovi objavom ove odredbe gube važnost i da su svi vlasnici oružja dužni u roku od 8 dana da ga prijave nadležnom organu sigurnosti. Oni koji su posjedovali eksploziv morali su u roku od 24 sata da ga prijave političkim organima. Za neizvršavanje ove odredbe bila je predviđena kazna do 2.000 kruna i pokretanje postupka pred vojnim sudom. Kazneno zakonodavstvo nad osobama koje su se nakon stupanja na snagu naredbe u Bosni i Hercegovini bavile nedozvoljenim poslovima, saradivali i dogovarali sa neprijateljem i prekršili zakletvu o vojnoj službi, ili se nisu odazvali pozivu na službu učinili su krivično djelo, zbog čega su predati vojnim sudovima, koji su bili nadležni samo za ta djela, tako da druga

¹⁹ ÖUAP, Bd VIII, 9.997, Nota Ministra rata Zajedničkom ministarstvu finansija, 2. juli 1914.

²⁰ ABH, ZMF, Präs. BH, 787. Proklamation für BH Bevölkerung von S. Mayestät, 2. juli 1914.

kažnjiva djela nisu uzimana u obzir.²¹

Periodična štampa morala je članak za objavljivanje dostaviti na uvid vojnim ili političkim organima 6 sati prije izlaska lista iz štampe, a neperiodična 8 dana ranije. Njena prodaja i rasturanje ograničeno je u vremenu od 12 do 21 sat. Sve publikacije iz Srbije i Crne Gore su zabranjene.²²

Iznimne mjere objavljene su u više naredbi Zemaljske vlade kao što su *Naredba o ograničavanju za putne isprave, prijavljivanje, slobodu kretanja, udruženja i okupljanja, Naredba o sprječavanju bježanja vojnih obveznika preko granice, Naredba o ograničenju nošenja oružja i prometa oružjem, Naredba o stavljanju građanskih lica pod vojnu vlast, Naredba o pooštavanju kaznenog postupka za Bosnu i Hercegovinu i ukidanje porotnika na sudovima, Naredba o uvođenju cenzure na pošti i ograničenju i nadziranju telegrafskog saobraćaja.*²³

Sarajevski atentat je izgledao mjerodavnim vojnim i političkim krugovima u Beču i Berlinu kao izuzetan povod za obračun sa Srbijom. Na memorandum cara Franza Josepha I, koji je naglašavao riješenost bečkog dvora da Srbiju izoluje, umanjiti i isključiti kao faktor sile, njemački car Wilhelm II je u slučaju sukoba sa Rusijom obećao bezuslovnu pomoć. Ministar vanjskih poslova grof Berthold je 7. jula sazvao sjednicu Ministarskog savjeta na kojoj su se svi prisutni složili da diplomatski uspjeh Monarhije, čak i kada bi se završio porazom Srbije, ne bi imao veću vrijednost. Zbog toga je zaključeno da Srbiji treba uputiti zahtjev u formi ultimatumu, koji unaprijed pretpostavlja odbijanje i time otvara put za radikalno rješenje. Nakon odluka Ministarskog savjeta uslijedio je rad Beča i Berlina na izradi memoranduma, koji je držan daleko od javnosti.²⁴

Diplomatski predstavnici Monarhije u Petrogradu, Parizu, Londonu, Rimu i Carigradu upoznali su 24. jula njihove vlade sa poduzetim koracima Monarhije i sadržaju ultimatumu. Nakon što je predsjednik Ministarskog savjeta Srbije Nikola

²¹ ABH, ZMF, Präs. BH, 1.059. Verordnung des Landesschef für Bosnien und der Hercegovina und Arméeeinspektors in Sarajevo über die zeitweilige Unterstellung von Zivilpersonen unter die Militärstrafgerichtsbarkeit, Zemaljska vlada Sarajevo, 24. juli 1914. Kažnjivim djelima smatrani su:

- veleizdaja (§ 111-115 Vojnog krivičnog zakona), uvreda cara (§ 140) i članova careve porodice (§ 141), ometanje javnog reda i mira (§ 142), ustanak (§ 144-148), pobuna (§ 149-151), javno nasilništvo (§ 302), proširenje glasina (§ 338-342), ubistvo (§ 209-213), pljačka (§ 253), učešće u pljački (§ 268-269), podmetanje požara (§ 242-246).

²² Armée-Verordnungs-Blatt, Normalien, 19. juli 1914., Nr 41, Wien 1914.

²³ *Sarajevski list*, br. 155, 26. juli 1914, 1.

²⁴ Klaus Dorst - Wolfgang Wünsche, *Der ersten Weltkrieg. Erscheinung und Wesen*, Berlin 1989, 44.

Pašić predao notu da srpska vlada odbija da se izvrši istraga o atentatu na njenoj teritoriji, austrougarski poslanik u Beogradu je kratko nakon predaje srpskog odgovora saopćio da sadržaj note ne zadovoljava i da će poslanstvo isti dan napustiti Beograd. Nakon isteka ultimatum, Srbija je počela sa mobilizacijom, jer se očekivalo da će objava rata uslijediti za nekoliko sati.²⁵

Dan prije izbijanja rata imenovana je Vrhovna komanda balkanskih oružnih snaga. Njen komandant ovlašten je da operacije na Balkanu vodi samostalno. Imajući u vidu predstojeću ofanzivu na Srbiju donijeta je odluka da se u slučaju stupanja na neprijateljski teritorij civilna i vojna uprava prenosi na vojne komandante Balkanskih oružnih snaga.²⁶ Predznak skorog izbijanja rata bilo je i sklanjanje porodica oficira iz Bileće i Trebinja.²⁷ Kad je postalo izvjesno da je izbijanje rata već gotova stvar, car Franz Joseph je 31. jula izdao ovlaštenje Vrhovnoj komandi da se sva utvrđena mjesta u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, kao i utvrđenje Petrovaradin prevedu u ratno stanje.²⁸

Mobilizacione mjere obuhvatile su ne samo oružanu silu, nego i privredu, industriju, poljoprivredu, saobraćaj i medije, kojima je pripala glavna uloga u kreiranju javnog mnijenja.

U svim dijelovima Monarhije slike su bile gotovo iste. Od miliona onih koji su se oduševljavali za buduće pobjede malo ko je ranije vidio ratište. Vjerski dostojanstvenici su blagosiljali vojnike koji su odlazili u rat bez jasnog cilja, a vojne koračnice su trebale biti putokaz za njihov put u nepoznato. Noću, 4. augusta, kada je istekao britanski ultimatum i počeo svjetski rat, Sir Edward Grey, stojeći na prozoru svoje sobe u *Foreign Officeu*, rekao je jednom prijatelju: "*Svjeta se gase svugdje u Europi. Za našeg života nećemo vidjeti da će se ponovo upaliti.*"²⁹

Sarajevski atentat je bio neočekivani dar boga Marsa bečkoj Ratnoj stranci, koja je još od Aneksione krize 1908./1909. godine tražila izgovor za obračun za Srbijom. General Conrad, koji je neprekidno zahtijevao mobilizaciju, ultimatum, rat, dočekao je dugo priželjkivani trenutak.

Psihološko oružje bilo je 1914. nepoznato Vrhovnim komandama. Stvorila ga je i lansirala politička vlast, improvizovali sami događaji a najuspješnije izazivali sami protivnici. To psihološko oružje bila je ideja koja je trebala povući mase u rat i biti do-

²⁵ Ibidem, 45.

²⁶ KA-W, KM, AOK, Op. Nr 5, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 27. juli 1914.

²⁷ Ibidem, Op. Nr 43, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 27. juli 1914.

²⁸ Ibidem, Op. Nr 95, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 31. juli 1914.

²⁹ Josip Horvat, *Prvi svjetski rat*, Zagreb 1967., 152.

kaz njihovog pristanka, u jednoj paroli zgusnut smisao zbog kojeg treba ginuti.³⁰

Nakon izbijanja rata i proglašenja mobilizacije, značajna uloga pripala je vjerskim poglavarima u Bosni i Hercegovini, reis-ul-ulemi Čauševiću, arhiepiskopu i mitropolitu Evgeniju Letici i mostarskom biskupu Mišiću, koji su se pobrinuli da se mobilizacija provede u redu i miru, koristeći pri tom priliku da se u bosanskohercegovačkim jedinicama širi patriotizam i naglasi vezanost za Monarhiju.³¹

U prvoj ratnoj godini bio je posebno jak utjecaj vojnih "dušebrižnika" kapelana, imama i rabina na vojne obveznike, potcrtan mišlju o ispaštanju zbog prekršene zakletve caru i kralju. Ovi religiozni momenti imali su presudan značaj na njihovo držanje na frontu i podnošenje nadljudskih napora.³²

General Potiorek je posebno vodio računa da oduševljenje muslimanskog stanovništva iskoristi za ratne ciljeve Monarhije, nastojeći da se to manifestuje u svakom pogodnom trenutku. Nakon izbijanja rata, u svim džamijama u Bosni i Hercegovini učene su dove za pobjedu Centralnih sila. Povodom ulaska Velike Britanije u rat, 15. augusta, nakon molitve za cara u Carevoj džamiji u Sarajevu, prema dogovoru generala Potioreka sa reis-ul-ulemom i vakufskim direktorom Šerifom Arnautovićem, učena je dova protiv Britanaca. Reis-ul-ulema Čaušević, odjeven u nošnju mule od Meke i Medine, održao je svečani govor na posebno ukrašenom podijumu. Taj čin je fotografisan, načinjene su razglednice sa tekstom njegovog govora, koje su upućene muslimanskim vojnicima na ruskom frontu, kao i u muslimanske zemlje, sve do Indije.³³

Na početku Prvog svjetskog rata ispoljio se fenomen čije će se posljedice osjećati sve do danas – prerastanje kod bosanskohercegovačkih Srba elitnog nacionalizma u masovni.

³⁰ I ubistvo Franza Ferdinanda imalo je tu svrhu. Sjeverno od Save čula se se pjesma

"Oj hrvatski hrabri sine, povedi me preko Drine,
osvećena krv još nije Ferdinanda i Sofije."

Južno od Save odgovarao mu je srpski guslar:

"28. juna na Vidovdan, poginuo švapski Ferdinand
srpska ga puška ubila, srpska ga ruka smaknula." (J. Horvat, *Prvi svjetski rat*,. 30).

³¹ *Sarajevski list*, br. 183, 13. august 1914., 2; br. 184, 14. august 2; br. 191, 19. august 2.

³² Kada kapetan Pero Blašković na talijanskom ratištu sretne Bošnjaka koji već drugi dan, gladan i žedan vuće top na daleko brdo, plačući govori da "gazeći kao koza stalno upućuje samo molitvu Allahu da ga artiljerija ubije, jer to nije život" u njegovim mislima oslikava se stav prema vojnoj obavezi: zakletva bogu i caru, jer jedna uključuje drugu, motiv je koji je pokretao vojnike na podnošenje nadljudskih napora (Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u svjetskom ratu*, Zagreb 1939., 368).

³³ KA-W, N. P., k. 8, Nr 136, Sarajevo, 15. august 1914.

Ofanziva prema Sarajevu nalazila se ranije u strateškim koncepcijama srpskog Generalštaba, ali se njen domet ograničio na vezivanje i markiranje austrougarskih snaga. Ofanzivni karakter pokazuju zadaci četničkih odreda.³⁴ Podizanje ustanka u Bosni i Hercegovini ulazilo je u planove vojnih krugova Srbije. Nakon izbijanja rata donijeta je uputa za izvođenje četničkih aktivnosti u ratu protiv austrougarskih vojnih snaga, koju je sastavio pukovnik Dimitrijević-Apis. Ovim dokumentom predviđeno je da u slučaju ofanzive četnički odredi pređu na teritorij Bosne i Hercegovine i tamo posluže kao jezgro za podizanje ustanka u području gdje žive pravoslavci i to pravcima u sjevernoj Bosni planinom Majevicom, Kozarom i Banijom; u srednjoj Bosni planinom Zvijezdom preko Crljevice i Grmeča; u južnoj Bosni planinom Treskavicom preko Raduše i Grmeča. Četničkim odredima Vrhovna komanda srpske vojske povjerila je izvršavanje specifičnih vojnih zadataka, u prvom redu aktivnosti gerilske prirode. Za vrijeme ofanzivnih operacija četnici su trebali nastupati kao prethodnica i izvidnica redovne srpske vojske, sa zadatkom da upadaju na teritoriju koju kontroliše austrougarska vojska i da je napadaju s leđa, kao i da u njenj pozadini napadaju i razaraju komunikacije, velike pokretne ustanove, vrše obavještajnu službu i sl. Osnovni cilj bio je zbuniti neprijatelja, prisiliti ga da rasturi svoje snage i time oslabi njegova napadačka moć. Za vrijeme povlačenja srpske vojske četnici su se trebali zadržati na okupiranoj teritoriji u pozadini neprijateljske vojske, da napadaju i razaraju mostove, propuste, telegrafske i telefonske linije komoru i dr. Od preostalog stanovništva trebalo je obrazovati nove čete. Preko specijalno organiziranih obavještajnih kanala četnici su morali ostvariti vezu sa redovnom srpskom vojskom. Najpozdaniji četnici, uključeni u specijalne grupe, dobili su zadatak da organizuju atentate na više oficire austrougarske vojske. Na frontu četnički odredi trebali su obavezno nastupati ispred armije ili na njenim bokovima, a nikako u pozadini njenih jedinica.³⁵ Pojedine čete Zlatiborskog i Gornjačkog odreda operisale su u toku 1914. na teritoriji Bosne, na području Vlasenice, Olova, zatim su nastupale prema Srebrenici, Han Pijesku, Palama i dopirale u neposrednu blizinu Sarajeva. U mjestima gdje su prodrle srpske i crnogorske snage četnicima su se priključivali tamošnji stanovnici i ulazili su kao dobrovoljci u ove odrede. Pokušaj da se akcijom četničkih odreda na području Bosne izazove ustanak nije uspio, stanovništvo koje je moglo da nosi oružje je internirano u unutrašnjost Monarhije ili je mobilisano i raspoređeno u radne odrede. Četnički odredi su stoga u onom području Bosne gdje su operisali, uglavnom nailazili na

³⁴ O ulozi četnika u vrijeme Balkanskih ratova i prije vidi šire u: Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918.-1941.)*, Sarajevo 1971., 13-39.

³⁵ Ibidem, 40; *Jugoslovenski dobrovoljci 1914.-1918. Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front*. Priredio Nikola B. Popović, Beograd 1980., 5.

starce, žene i djecu.³⁶

Za vrijeme vojnih operacija uhvaćene komite su na licu mjesta strijeljane ili vješane. U mostarskom srezu ubijeno je 154, u duvanjskom 19, dok je u oba sreza u borbama poginulo 36. U trebinjskom srezu obješeno je 78, a 30 je stradalo u borbama, dok je u bilećkom srezu 6 osoba strijeljano a 6 obješeno.³⁷ U vladinim krugovima u Sarajevu smatralo se da se na brzu pacifikaciju pravoslavnog stanovništva nije moglo računati, ukoliko austrougarske snage ne budu odlučno djelovala na sprječavanju pokretanja ustanka. Od 28. juna do 15. avgusta kod centralnih sudova u Bosni i Hercegovini vođen je krivični postupak protiv 637 osoba. Nakon pronalaženja lozničkog materijala iz grupe talaca je uzeto ili novim hapšenjem u sarajevski zatvor sprovedeno nekoliko stotina osoba.³⁸ Iznenadujuće je bilo u kojoj mjeri se srpska ideja probila ne samo među inteligencijom nego i među seoskim stanovništvom.

Jedna daktilografkinja na službi kod Zemaljske vlade pokušala je zavesti austrougarskog oficira da bi od njega izvukla što više informacija o vojnim planovima, ali je na vrijeme otkrivena.³⁹ Jednog zarobljenog Srbina nakon zbrinjavanja na pitanje što bi želio odgovorio je "Pušku, da vas ustrijelim!"⁴⁰

Vojni organi u trebinjskom okrugu poduzeli su kaznene mjere, pa su 12. avgusta obješeni Gujo Gudelj iz Pokrajčića, koji je davao signale crnogorskim trupama i pop Vid Parežanin iz Lastva-Korjenića, kao talac, zbog prelaska lastvanskih Srba Crnogorcima pri napadu na Trebinje. Dok je stajao pod vješalima sa konopcem oko vrata pop Parežanin je vikao: "Živjela Srbija, srpska vojska, srpski narod i velika Rusija."⁴¹ Takve scene i primjeri fanatizma pojačali su ubjeđenje da mu se može suprotstaviti samo silom. Protiv komita nije se uvijek postupalo konsekventno. Isprva se nisu mogli razlikovati od redovnih trupa i mnogi su došli u zarobljeništvo. Tek kasnije nisu više tretirani kao vojnici. Sami nisu znali za šta se bore, priznajući samo da ih oficiri tjeraju naprijed.⁴² Austrougarska uprava je smatrala da sve to ukazuje da je ovdje riječ o tajnom i dugom pripremanju bosanskih Srba u veleizdajničkom smislu upravo

³⁶ N. Šehić, *Četništvo*, 41, nap. 97.

³⁷ Pero Slijepčević, *Napor Bosne*, 396.

³⁸ Đorđe Mikić, *Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova s međunarodnog skupa "Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916." održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987., 62.

³⁹ Ferdinand Hauptmann - Anton Prasch, *Dr Ludwig Thalloczy - Tagebücher*, Graz 1981., 438.

⁴⁰ Ibidem, 436.

⁴¹ ABH, ZMF, Präs. BH 1914., 1.410, Prepis izvještaja br. 320 od 13/8 1914., Krilo komande u Trebinju komandi žandarmerije.

⁴² F. Hauptmann - A. Prasch, *Dr Ludwig Thalloczy*, 430.

za događaje koji su nastupili. "Oni su tako odgajani, jer je po logici teško pretpostaviti da bi običan neobrazovan seljak, čak i stare žene, mogli pružiti takve vojne usluge, a da prethodno nije dugo vremena bio na to pripreman". Zbog toga dvorski savjetnik Grasl je predlagao da "uprava ima za glavni zadatak da vaspitava narod kojim upravlja u duhu odanosti prijestolju i poštovanju zakona bez obzira na ličnost, i da u svim administrativno-upravnim postupcima pokaže dobru namjeru i dosljednu čvrstinu, ali da u pogledu svih značajnih pitanja javnog života sama preuzima rukovođenje i prihvati svakog saradnika, no istovremeno da ne trpi nijednog suparnika u vođstvu". Za to je bilo potrebno svestrano obrazovanje činovništvo koje je doraslo ovom zadatku. U tom pogledu trebalo je voditi računa "da se isključi bilo kakav militaristički duh, a time i štetna protekcija koja ometa rad, tj. odavanje priznanja za zasluge svakom pojedincu. Da se tako radilo ne bi se desilo da među srpskim intelektualcima ima i danas nesumnjivo mnogo onih koji su u dubini srca na strani neprijatelja. Takve ljude lako može prepoznati svaki upravni činovnik, mada se oni pretvaraju i nastoje da se konkretno ponašaju tako da ih zakon ne može zakačiti."⁴³

Istraga vođena u Sarajevu protiv učesnika u atentatu, pokazala je svu oštrinu krize u prosvjetnom i školskom sistemu u Bosni i Hercegovini i razmjere omladinskog pokreta koji je negirao austrougarsku vladavinu. Austrougarske vlasti su vršile istrage, hapsile osumnjičene srednjoškolce i pripremale protiv njih sudske procese. Po shvatanju austrougarskih centralnih vlasti u srednjim školama u Bosni i Hercegovini došlo je do krize, otkazivanja discipline i međusobnih obračunavanja među učenicima.⁴⁴ Budući da su se godinama umnožavali ekscesi školske omladine, za suzbijanje te pojave i njenih uzroka pokazale su se neodrživim iznimne mjere. Ustanovljeno je da su ekscese podsticali neprijateljski elementi koji su sistematski i najčešće protiv lojalnih elemenata u školskim tijelima djelovali i agitovali. Zbog toga su dopunjene odredbe drugog glavnog dijela, trećeg odjeljka Kaznenog zakonika za Bosnu i Hercegovinu. Za one kojima se dokaže krivica predviđena je kazna od 1 do 6 mjeseci, a ukoliko nije bosanskohercegovački zemaljski pripadnik, protjeravan je sa područja Monarhije.⁴⁵

⁴³ Galib Šljivo, *Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere*, Zbornik radova s međunarodnog skupa "Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916." održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987., 138.

⁴⁴ Hamdija Kapidžić, *Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata*, GADAR, IV-V, Sarajevo 1965., 398.

⁴⁵ ABH, ZMF, Präs. BH 1914, 1078. Entwurf eines Gesetzes womit die Bestimmungen des zweiten Hauptstückes des dritten Teiles des Strafgesetzes ergänzt werden. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 26. juli 1914.

Vojna komanda Mostar procijenila je da je srbofilska propaganda koja je ranije otklanjana primjenom drakonskih mjera, nakon mobilizacije nastavljena u punom obimu. Kao potvrda takvog uvjerenja bili su davanje svjetlosnih signala srbijanskoj i crnogorskoj vojsci, kao i raspoloženje pravoslavnog stanovništva koje je otvoreno pokazivalo radost i nakon najmanjeg znaka neuspjeha austrougarskog oružja, što je praćeno raznim glasinama. Usljed toga je vojna komanda zahtijevala poduzimanje preventivnih mjera u većem obimu. Prije svega, trebalo je iz zemlje protjerati neprijateljske elemente a zabraniti iseljavanje svog stanovništva koje dolazi iz balkanskih zemalja. Svima koji su neprijateljski raspoloženi prema državi trebalo je konfiskovati imanja. Zbog znakova stalnih nemira školske omladine, trebalo je donijeti zakon koji će vrijediti za cijelu zemlju. Sve narodne škole u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Slavoniji trebalo je pretvoriti u vojne škole, a konačno raspustiti sva sokolska udruženja. Ponovno regulisanje aktivnosti udruženja vršilo bi se pod kontrolom vojno teritorijalnih oblasti, a odobrenje za njegovu aktivnost bilo bi uslovljeno doprinosom mobilizaciji. Predloženo je da se prošire streljačka društva i da im se daju posebne privilegije. Svi pravoslavni duhovnjaci morali bi studij završiti u zemlji. Neodložnim zahtokom smatrano je ukidanje ćirilice u javnom saobraćanju, u udžbenicima i upotreba u uredima.⁴⁶

Petnaest dana prije svog smjenjivanja, zemaljski poglavar general Potiorek je 15. decembra u izvještaju upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija opravdavao oštre mjere koje su poduzete u Bosni i Hercegovini nakon sarajevskog atentata. U njemu je konstatovao da je, poslije saznanja stečenih posljednjih mjeseci, uspjelo da se većina pravoslavnog stanovništva pridobije za državnu ideju, šta više uočene pojave na svim područjima uprave su pokazale da prevratnički duh i neloyalnost nisu zastupljeni samo kod nekih egzaltiranih političara, nego je taj duh uhvatio korijen u do tada neslućenim razmjerama u svim slojevima stanovništva. Veći dio svećenstva, učitelja u konfesionalnim školama i ostale inteligencije slobodnih zanimanja, kao i gradskih gazda, inficiran je ovim duhom pa se čak mnogostruko proširio i među zemaljskim činovnicima i namještenicima svih kategorija, uprkos njihovoj zakletvi na službu. Konzervativno i lojalno stanovništvo zavedeno je od iredentističkog pokreta, prilazeći u graničnom području u cijelosti sa oružjem srpskoj vojsci. Po Potiorekovom mišljenju proces atentatorima je pokazao da je Srbija raspirila nacionalne strasti Srba u Bosni i Hercegovini i podstakla njihove megalomanske aspiracije. Optuživao je "Slavenski jug" i iz njega izraslu "Narodnu odbranu", koja je sve kulturne institucije Srba pretvorila u oruđe svog političkog cilja. Kao glavni razlog jačanja srpskog nacionalizma

⁴⁶ ABH, ZMF, Präs. BH, 1914, 1.996. Milit. Komando Mostar, 19. novembar 1914., Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 29. novembar 1914.

Potiorek je navodio popustljivost uprave prema zahtjevima Srba u ranijem periodu, naročito nakon završenog autonomnog pokreta za crkveno-školsku samoupravu. Davanje Statuta o crkveno-školskoj autonomiji ocjenjivao je kao fatalnu grešku uprave, jer je to dovelo do uspostave nacionalne crkve i škole i do izgradnje takve svijesti kod Srba da se oni više nisu osjećali kao Bosanci pravoslavne vjere i pripadnici Monarhije, nego kao poseban privilegovani elemenat koji smatra da ima pravo na separatističke aspiracije, čime je stvorena vrlo prikladna platforma za subverzivnu djelatnost.⁴⁷

Historija Prvog svjetskog rata je instrumentalizovana do krajnjih granica, proizvedeći u kriznim vremenima užasan učinak. Postavlja se pitanje gdje su korijeni takvih interpretacija. Djelimičan odgovor daje nam i slijedeća činjenica:

Osim socijalnih momenata važno mjesto u kompleksu faktora koji su usložavali prilike u Monarhiji 1918. godine zauzimala je i propagandna aktivnost sila Antante. Prema projektu njene međunarodne komisije za propagandu, na kongresu naroda austrougarske Monarhije, održanom u Rimu od 8-10. aprila 1918. donijete su odluke o načinu širenja propagande među austrougarskim trupama, kao i o slanju pacifista i defetista sposobnih da djeluju na javnost; pomaganjem različitih komiteta u Parizu i Londonu i pomaganjem nacionalističke agitacije u Habsburškoj monarhiji⁴⁸. Jugoslavenska sekcija Komisije trebala je propagirati etničko i jezičko jedinstvo Jugoslavena, Krfsku deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, da piše o veleizdajničkim procesima, o jugoslavenskim žrtvama da bi se zadovoljile njemačke ambicije, o zločinima koje su počinile austrougarske vlasti.⁴⁹

Upravo su to i ostale teme koje su našle mjesto u historijskoj nauci, dok su druge dodimute samo fragmentarno. Produkt takve namjere bilo je i djelo V. Ćorovića "Crna knjiga", koja će sve do najnovijih vremena proizvoditi užasne učinke. U vrijeme kada je trebalo izvršiti homogenizaciju nacije u cilju ostvarenja određenih političkih ciljeva, objavljena je 1989., a predstavljala je glavni izvor i za druga, brojna djela koja su se bavila ovom problematikom.⁵⁰ Osim toga, korištena je kao glavni izvor za brojne natpise u štampi, koja je predstavljala ključni kreativni elemenat javnog mnijenja. ■

⁴⁷ ABH, ZMF, Präs. BH 1994, 1914, Izvještaj šefa Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 15. decembar 1914.

⁴⁸ Bogumil Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915.-1918. godine*, Novi Sad 1980., 166.

⁴⁹ Ibidem, 167.

⁵⁰ Vladimir Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918*, Beograd, 1920.; Beograd 1989²; Đorđe Beatović i Dragoljub Mićunović, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austro-Ugarskoj*, Beograd 1989.; Jovan Banjanin, *Južni Sloveni u Austrougarskoj i rat*, Beograd 1989.

ASSASSINATION, MOBILIZATION, WAR

Summary

Political and military victories in the Balkan wars strengthened national enthusiasm among Serbs while simultaneously detracting support from the Habsburg monarchy. Individuals began relying on terrorist tactics, which culminated in the Sarajevo assassination.

At the start of the First World War, nationalism spread from the Serbian elites to the Bosnian Serb masses. This ideology still exists today. The uprising in Bosnia and Herzegovina entered into Serbia's military plans; however, Serbian Chetnik detachments working in Bosnia failed to incite an uprising because most of the male population was either interned or mobilized and assigned to work squads.

The trial of the assassins inflamed national passions among Serbs in Bosnia and Herzegovina. It also fed their megalomaniac aspirations by transforming all Serbian cultural institutions into agents for national political goals. This resulted in the establishment of national churches and schools which helped raise national consciousness among Serbs, so that they no longer felt like Orthodox Bosnians and constituents of the Monarchy, but as a privileged group with the right to pursue their separate aspirations with subversive activities.

The history of the First World War has been instrumentalized, which has had grave consequences in times of turmoil. Aside from the affects of the war itself, Entente propaganda played an important role in determining the fate of the Monarchy in 1918. With the help of various committees in Paris and London, nationalist groups from within the Habsburg monarch held a congress of nations of the Austro-Hungarian Monarch in Rome from April 8-10 1918. The conference issued resolutions to spread propaganda among Austro-Hungarian troops and at the same time to dispatch pacifists and defeatists capable of influencing public opinion. The Yugoslav section of the Commission was supposed to support the ethnic and linguistic unity of South Slavs, acceptance of the Corfu Declaration, and the creation of the Yugoslav state. It also disseminated materials against anti-Yugoslav groups, especially those who aided the Germans, and about the crimes committed by the Austro-Hungarian government. ■

UDK: 323.285(497.6)“1914“:930.25
929 Tersztyánszky,K:929 Sarkotić,S.

Izlaganje sa naučnog skupa

U SJENI UBIJENOG NADVOJVODE: KARLO TERSZTYÁNSKY I STJEPAN SARKOTIĆ

Marc Stefan Peters
Evropski Institut – Budimpešta

Abstract: In this work, the author examines court cases as presented in Bosnian and Herzegovinian newspapers from the First World War and shows how some speculators abused the wartime situation for their personal wealth. It also shows how the Austro-Hungarian court administration fought against the black market.

Key words: Bosnia and Herzegovina, First World War, Scandals, Scams, Court Process

Abstrakt: Cilj ovoga rada jeste da na temelju ostavštine baruna Stjepana Sarkotića, posebno pisama koja mu je upućivao Karlo Tersztyánszky, general-pukovnik i mađarski plemić, pruži temeljne informacije o Karlu Tersztyánszkom i Stjepanu Sarkotiću, rasvijetli dimenzije njihovog prijateljskog odnosa u kontekstu političkog i vojnog zbivanja u Prvom svjetskom ratu, te analizira važnost umrlog nadvojvode Franje Ferdinanda za Tersztyánszskog i Sarkotića.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, Karlo Tersztyánszky, Stjepan Sarkotić, Franz Ferdinand, Istvan Burijan

Ličnost austrougarskog prestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je prije devedeset godina postao žrtva mladog srpskog atentatora Gavrila Principa, izazivala je ogromnu pažnju u krugovima europskih povjesničara. Iza te pažnje stoji interes za

političara Franju Ferdinanda, koji se na razmeđu XIX. i XX. stoljeća bavio raznovrsnim koncepcijama preustrojstva državnopravne arhitekture Dvojne monarhije, kao i interes za vojnika koji je od 1898. djelovao kao zamjenik cara Franje Josipa I. u vrhovnoj komandi nad austrougarskom vojskom. U pozadini svega toga stoji sama činjenica da zlokobni atentat 28. lipnja 1914. označava početak čitavog niza katastrofalnih događaja; od Prvog i Drugog svjetskog rata u Europi, sve do Bosanskog rata između 1992. i 1995.

Devedeset godina poslije sudbonosne pucnjave u Sarajevu valja baciti točniji pogled na dva visoka generala bivše habsburške vojske koji su, svaki na svoj način, djelovali u sjeni ubijenog nadvojvode: Riječ je o manje poznatom Karlu Tersztyánszkom, dugogodišnjem pouzdaniku nadvojvode-prestolonasljednika, koji je za vrijeme Balkanskih ratova 1913. skoro postao načelnikom glavnog stožera austrougarske vojske pod protekcijom Franje Ferdinanda i o poznatijem Stjepanu Sarkotiću od Lovćena, koji je četiri godine radio na mjestu sarajevskog atentata u teškoj funkciji posljednjeg austrougarskog zapovijedajućeg generala, te načelnika zemaljske vlade Bosne i Hercegovine između 1915. i 1918. Konkretna povod koji preporučuje i opravdava usporedbu spomenutih ličnosti je proučavanje ostavštine baruna Stjepana Sarkotića u Hrvatskom državnom arhivu. Unutar zbirke raznovrsnih priloga u Sarkotićevom dnevniku, nalazi se osobito velik fond do sada neistraženih pisama Karla Tersztyánszskog bosanskom guverneru koji donosi sliku dubokog prijateljskog odnosa između navedenih časnika. U njegovim izlaganjima svom hrvatskom drugu Sarkotiću, mađarski plemić Tersztyánszky je jako iskren, što omogućuje realističan uvid u sveukupnu predodžbu i društveno vladanje austrougarskih političkih i vojnih elita prije kraja monarhije 1918. Cilj ovog kratkog priloga je temeljna informacija o Karlu Tersztyánszkom i Stjepanu Sarkotiću, rasvjetljavanje dimenzije njihovog prijateljskog odnosa u kontekstu političkog i vojnog zbivanja u Prvom svjetskom ratu, te analiza važnosti umrlog nadvojvode Franje Ferdinanda za Tersztyánszskog i Sarkotića.

1. Tersztyánszky i Sarkotić

O generalpukovniku Karlu Tersztyánszkom koji se rodio 28. listopada 1854. kao potomak starog mađarskog roda u mjestu Szakolczu, u današnjoj Slovačkoj Republici, nije bilo puno znanstvenih publikacija do početka XXI. stoljeća. Nakon novinskog članka iz pera Rudolfa Kiszlinga iz 1924. izašla je veća monografija tek 2003. godine. Radi se o djelu mađarskog pisca Pollmanna Ferenca pod naslovom "Balszerencse, semmi más?" ["Loša sudbina, ništa više?"]. Izabranim naslovom Pollmann upućuje na mogućnost da se Tersztyánszkyjev životni put može razumjeti na

prvi pogled kao niz slučajno propuštenih šansi: 1913. godine je *skoro* postao načelnikom glavnog stožera, onda je u proljeću 1915. *skoro* oslobodio tvrđavu Przemysl i u jesen iste godine je *skoro* osvojio Beograd¹.

Za vrijeme djetinjstva i mladosti mađarski zlosretnik Karlo Tersztyánszky je bio socijaliziran u njemačko-austrijskom ambijentu vodećih krugova Habsburške monarhije. U toku školovanja na Vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu između 1873. i 1877. postao je odanim časnikom "crnožutog tipa" koji se cijeli život odlučno protivio šovinističkim i separatističkim tendencijama nacionalno orijentiranih političara u mađarskoj domovini. Na čovjeka s ovakvim mišljenjem skrenuo je svoju pažnju nadvojvoda-prestolonasljednik Franjo Ferdinand kojem je borba protiv navedene antidinastičke mađarske tendencije bila prva briga u svim političkim planovima. Onda dolaze godine uoči Prvog svjetskog rata: nadvojvoda cijeni vojne sposobnosti Karla Tersztyánszskog, koji za to vrijeme vrši službu zapovijedajućeg generala budimpeštanskog armijskog korpusa zajedničke c. i k. vojske. Skoro je logično da pouzdanik prestolonasljednika Franje Ferdinanda - Tersztyánszky po profilu ličnosti jako razdražljiv čovjek doživljava puno neprijateljskih sukoba u društvenom životu mađarske metropole. O općoj sklonosti nadvojvode Franje Ferdinanda mogućem načelniku glavnog stožera Karlu Tersztyánszskom već je bilo riječi. Činjenica je da u konkretnoj povijesnoj situaciji na vrhuncu Balkanskih ratova 1913. nadvojvoda ne može sprovesti svoje ambicije zato što je stručnjak za balkanske poslove (Conrad von Hötzendorf) neophodan u navedenoj poziciji. Tersztyánsky, unatoč svemu još uvijek uživajući u blagonaklonosti nadvojvode, treba čekati drugu mogućnost uspinjanja, pa dolazi do sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. Gubitak protektora dobiva dimenziju životne katastrofe za Tersztyánszskog, koji ostaje nadvojvodi vjeran i poslije njegove smrti².

Stjepanu Sarkotiću, prijatelju Tersztyánszskog, nije bilo nepoznato da je Franjo Ferdinand u svoje vrijeme htio vidjeti Tersztyánszskog na poziciji načelnika glavnog stožera. U okviru hipotetične igre misli o tome što bi bilo bez sarajevskog atentata i svjetskog rata, Stjepan Sarkotić je 25. veljače 1916. zapisao u svoj dnevnik da bi Franjo Ferdinand sigurno isposlovaio imenovanje Tersztyánskog za načelnika glavnog stožera, prvenstveno zbog nezadovoljstva s duhom koji je vladao u stožeru pod Conradom.³ U veljači 1915., Sarkotić je došao do spomenutog zaključka o Tersztyán-

¹ POLLMANN, Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása [Loša sudbina, ništa više? Život i karijera c. i k. generalpukovnika Karla Tersztyánszskog]; Budapest 2003; str. 149.

² Isto, str. 61.

³ Konkretno je napisao Sarkotić:

szkom. To je bila početna faza Sarkotićeve djelatnosti kao šefa zemaljske vlade Bosne i Hercegovine. Valja spomenuti djela Signe Kleina iz 1969. i Ernesta Bauera iz 1988. kojima je predmet ta Sarkotićeva djelatnost.⁴ Sarkotićevom početku u Sarajevu prethodila je sjajna vojna karijera ovog potomka stare, graničarske obitelji koji se rodio 4. listopada 1858. u Sincu, na području današnje Republike Hrvatske. Sarkotić je služio u svim granama oružanih snaga bivše Austro-Ugarske monarhije: u zajedničkoj c. i k. armiji i mornarici te u c. k. austrijskom i k. ugarskom odnosno ugarsko-hrvatskom domobranstvu. I Sarkotić je, svojedobno (između 1875. i 1879.) pohađao Vojnu akademiju u Bečkom Novom Mjestu. To znači da su Tersztyánszky i Sarkotić proveli otprilike dvije zajedničke godine na spomenutoj instituciji, a može se slutiti da korijeni njihovog dugotrajnog prijateljstva potiču iz doba tog zajedničkog školovanja.

2. Tersztyánszky, Sarkotić i južnoslavenska politika mađarske vlade grofa Tisze

Nakon zajedničkog školovanja, znatno kasnije, slijedio je i zajednički košmar Tersztyánskog i Sarkotića u toku Prvog svjetskog rata. Radi se o njihovim iskustvima sa stavom mađarskih političara prema južnoslavenskom pitanju u Mađarskoj i čitavoj Austro-Ugarskoj monarhiji. S obzirom na južnoslavensko pitanje u Habsburškoj monarhiji u ratu, treba najprije istaknuti da o jedinstvenom političkom pokretu južnih Slavena bivše Austro-Ugarske monarhije, na početku svjetske borbe ne može

„Nun kam CONRAD.

Die täglichen Meldungen der Generalstabsoffiziere, die nach Wien kamen, blieben aus, Empfänge wurden seltener und seltener, der Kontakt mit dem Chef ging mehr oder weniger verloren, die Offiziere waren sich mehr oder weniger selbst überlassen, alles wurde lockerer, dabei die Präpotenz einzelner, weil CONRAD hierfür keine Augen hatte, immer grösser. In Leistungen wurde das Korps zwar nicht schlechter, aber entschieden im Geist und Zusammengehörigkeitsgefühl. Dies entging auch dem Erzherzog FRANZ FERDINAND nicht und wäre er am Leben geblieben und der Weltkrieg nicht gekommen, so wäre heute Chef des Generalstabes der G.d.K. von TERSZTYANSZKY, rein aus dem Grunde, um dieses etwas ausser Rand und Band gekommene Korps zu disziplinieren und ihm den Grössenwahn auszutreiben, den sich einzelne – unbeeinflusst durch CONRAD – angeeignet hatten“; *Sarkotićev dnevnik*, 25.II.1916.: AH – OfSS 3.1.1 (fol 25/26).

⁴ KLEIN, Signe: Freiherr Sarkotić von Lovćen; Die Zeit seiner Verwaltung in Bosnien-Herzegowina von 1914 bis 1918; disertacija, Beč 1969. i BAUER, Ernest: Der letzte Paladin des Reiches; Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen; Graz/Wien/Köln 1988.

biti riječ. Iako je činjenica da su predstavnici najvažnijih političkih pokreta raznovrsnih južnoslavenskih naroda često težili za suradnjom i krajnjim ujedinjenjem s ostalom takozvanom "južnoslavenskom braćom" (ponekad više a ponekad manje iskreno), ne može se osporiti da praktično nije došlo do sociološkog fenomena nekog zajedničkog izraza političke volje u okviru cjeline habsburških južnih Slavena. Dalje, treba vidjeti da su spomenuti južnoslavenski narodi s njihovim raznovrsnim intencijama živjeli u svim dijelovima Habsburške monarhije koji su se razlikovali po državnopravnom statusu; u konstitutivnim zemljama takozvanog dualističkog sustava: Austriji i Mađarskoj (s Hrvatskom i Slavonijom), te u kondominiju Bosne i Hercegovine. Razumljivo je da je južnoslavensko pitanje u toj situaciji bilo najkompliciraniji problem dvojne monarhije između 1914. i 1918., osobito s obzirom na činjenicu da je naslijeđena državnopravna arhitektura bivše monarhije bila stavljena na dispoziciju već dugo vremena prije izbijanja rata 1914.

Što se tiče posebnog odnosa mađarske politike prema južnoslavenskom pitanju na početku XX. stoljeća, presudna je bila činjenica da je ministar predsjednik grof Stjepan Tisza bio faktički ovisan od blagonaklonosti srpskog stanovništva u južnoj Mađarskoj. Za razliku od drugih narodnosti pod krunom Sv. Stjepana, Srbi su često pripadali građanskom sloju, što znači da su činili važan dio glasačkog korpusa Tiszine liberalne "partije rada". Kao posljedica toga, mađarska se vlada morala obzirati na raznovrsne srpske interese unutar užeg okvira vlastite zemlje, zatim u Hrvatskoj i Slavoniji, te konačno u Bosni i Hercegovini, u svim prilikama kada je mađarska vlada mogla neposredno utjecati na zbivanje u kondominiju – što je konkretno slučaj za vrijeme djelatnosti Mađara Istvána Buriána u funkciji zajedničkog ministra financija (1903.-1912. i 1917.-1918.). Može se tvrditi da je István Burián ispunjavao svoju zadaću u odanosti svom mentoru grofu Tiszi – što konkretno znači da se i on morao obzirati na srpske interese u Bosni i Hercegovini. A, naposljetku, jasno je da ova kva politika, naravno, nije bez opasnosti za temeljne interese cjelokupne monarhije. Možda je dovoljna uputa na samu činjenicu da srpski nacionalni pokret može sigurno računati na pomoć s one strane granica monarhije.

Potpuno je jasno da se još može staviti puno detaljnih, pa i kritičkih pitanja o ovoj slici mađarske politike prema južnoslavenskom pitanju, te o konkretnoj ulozi političara Tisze i Buriána u navedenom kontekstu kao i o njihovim zajedničkim odnosima⁵. Za ova izlaganja je važno da je spomenuta slika potpuno odgovarala svije-

⁵ Jako je zanimljivo, na primjer, pitanje o tome koliko su mađarski političari cijenili stvarno opasnim djelovanje srpsko-južnoslavenskih političkih ambicija, te pitanje o informacijskim izvorima budimpeštanskih vodećih krugova u vezi s ovim problemom. U tom kontekstu valja citirati rečenicu iz pisma bivšeg Hrvatskog bana Raucha (1908.-1910.) ministru Buriánu od 2.II.1915.: „De nem csak a szerbség az, mely veszélyezetteti bennünket, hanem talán még job- ▶

sti Tersztyánskog i Sarkotića, koji su u toku velikog rata doživjeli neugodnosti s mađarskom politikom.

Proučavanje arhivskih fondova pokazuje da su prijatelji Tersztyánszky i Sarkotić početkom 1915. godine dijelili isto mišljenje o Stjepanu Buriánu: i jedan i drugi se poslužio nazivom "Tiszine lutke" kada je bila riječ o ondašnjem c. i k. zajedničkom ministru vanjskih poslova⁶. Za razliku od toga nisu se podudarali stavovi dvaju prijatelja prema ličnosti grofa Tisze. Dok Tersztyánszky u njemu prvenstveno prepoznaje "silnika" [= „Gewaltmensch“]⁷, Sarkotić ga opisuje s većim poštovanjem, što s druge strane naravno ne znači da je Sarkotić pozdravio Tiszinu političku liniju, koju je jednom komentirao riječima: "Gott erleuchte Tisza"⁸.

a) *Tersztyánszkyjeva takozvana "Tallián-afera" u Novom Sadu 1915.*

Sa "silnikom" Tiszom Tersztyánszky se sukobljavao u toku njegove djelatnosti u funkciji vojnog komandanta, u Novom Sadu 1915. godine. Tersztyánszkyjeve stroge upravne mjere izazvale su neraspoloženje civilnog srpskog stanovništva južne Mađarske, pa je kao posljedica toga došlo do zlovolje mađarske vlade koja je bila usmjerena protiv komandanta Tersztyánszskog. Sve je to razumljivo iz činjenice da su mađarski Srbi uživali u posebnoj pažnji budimpeštanskog režima. Dok je Tersztyánszky govorio Sarkotiću o seljacima koji su za vrijeme žetve "plandovali po se-

► ban ama elvetemedett horvátság, mely ... tiszán csak a nagyszerb eszmét szolgálja" [„Ali nije samo srpstvo koje nas ugrožava, nego možda i više pokvareno hrvatsvo koje ... isključivo služi velikosrpskoj misli“]. Spomenutim pismom mađarski orijentiran Pavao Rauch čestitao je Buriánu novu funkciju c. i k. zajedničkog ministra vanjskih poslova. *Pismo Pavla Raucha c. i k. zajedničkom ministru vanjskih poslova Buriánu od 2.II. 1915.*: MREZSLT – fond 45/33 (Rauch levelei Buriánhoz Martijanecből).

⁶ Sarkotić je 20.I.1915. notirao u svojem dnevniku: „20./I. Es fällt mir gerade ein, dass wir jetzt einen neuen Aussenminister haben: BURIAN [sic]. Über Bosnien haben er und BITTNER viel Unglück gebracht. Wird es BURIAN [sic] nicht auch über das Reich bringen? Gott behüte uns davor. Ich hoffe nicht, da ich ihn für eine Puppe in TISZAs Händen halte ...“; *Sarkotićev dnevnik, 20.I.1915.*: AH – OfSS 2.1.1 (fol 16). Onda je Tersztyánszky pisao prijatelju Sarkotiću 24.VI. iste godine: „Burian [sic] ist seine Puppe, darum wurde er Minister des Äußeren! [riječ ‚seine‘ se odnosi na grofa Tiszu; Peters]“; *pismo Tersztyánszskog Sarkotiću od 24.VI.1915.*: AH – OfSS 2.2.18 (fol 264).

⁷ *Pismo Tersztyánszskog Sarkotiću od 24.VI.1915.*: AH – OfSS 2.2.18 (fol 264).

⁸ *Sarkotićev dnevnik, 2.I.1915.*: AH – OfSS 2.1.1 (fol 2).

lima" [=“in den Dörfern lagen sie auf der faulen Haut”]⁹, mađarski su vodeći krugovi pripremali intrigu na bečkom dvoru kojom su u rujnu 1915. odstranili nevoljenoga Tersztyánszkog. Po imenu mađarskog kraljevskog komesara baruna Talliána – zastupnika mađarske vlade koji je promatrao djelatnost Karla Tersztyánszkog u Novom Sadu – spomenuta se intriga zove i “Tallián-afera“. Nakon afere Tersztyánszky boravi osam mjeseci u Budimpešti. Bez bilo kojeg službenog zadatka i bez društvenog života, mađarski zlosrtenik pada u sjetnost. U korespondenciji sa Sarkotićem žali zbog kraja svojeg zaštitnika Franje Ferdinanda u Sarajevu kad ističe: “Seit dem Tode F. F. 's war ich stets auf eine solche Tücke gefasst, wäre der Krieg nicht gekommen, ich würde schon lange nicht mehr dienen; ich hatte noch eine heilige Aufgabe zu erfüllen, auch diese wurde mir verwehrt!“¹⁰. Tersztyánszky dolazi do uvida da iza afere stoji, isključivo, Tisza, pa se ovom mišljenju priključuje i Sarkotić koji u solidarnosti s prijateljem stavlja pitanje: “Und wer wird Tisza stürzen?“¹¹.

Činjenica je da Sarkotić nije oborio grofa Tiszu, ali je iz fondova Hrvatskog državnog arhiva očevidno da je stari graničar u Sarajevu možda u značajnoj mjeri doprinio rehabilitaciji svog “ranjenog” prijatelja¹². U lipnju 1916. godine Tersztyánszky preuzima novu komandu na istočnom bojištu, gdje ulazi u niz novih sukoba s njemačkim generalima. Poslije poraza Tersztyánszkyjevih jedinica tokom sovjetskih napada u srpnju 1917. generalpukovnik se mora odreći svih odgovornih vojnih zadataka. Umiru 7. ožujka 1921. u Beču.

b) Sarkotićev sukob s Buriánom 1917.

Tersztyánszkyjevoj aferi slijedio je Sarkotićev sukob s grofom Buriánom nakon njegovog ponovnog imenovanja zajedničkim ministrom financija. Razlike između Sarkotićevog i Buriánovog stava prema južnoslavenskom i osobito srpskom pitanju su bile stvarno fundamentalne. Od početka rata Sarkotić je zagovarao rješenje južnoslavenskog pitanja u Monarhiji u smislu proširenja područja Hrvatske i Slavo-

⁹ Pismo Tersztyánszkog Sarkotiću od 15.VII.1915.: AH – OfSS 2.2.21 (fol 299).

¹⁰ Pismo Tersztyánszkog Sarkotiću od 30.IX.1915.: AH – OfSS 2.2.33 (fol 363).

¹¹ Sarkotićev dnevnik, 29.X.1915.: AH – OfSS 2.1.3 (fol 119).

¹² Krajem sječnja 1916. Tersztyánszky je pisao Sarkotiću: „Dein Einschreiben an das A. O. Kdo vom 23.12.915 wurde von diesem im Wege der Mlt. Kanzlei S. M. zur Kenntnis gebracht, und viel darauf die A. H. Entschließung, daß ich mich auch weiter zur Übernahme [sic] eines A. Kdos bereit zu halten habe – infolge dessen hat K. gleich mein Pensionierungsgesuch vom 11. d. M. gar nicht S. M. vorgelegt, es wurde nur als gegenstandslos rückgeschlossen“; pismo Tersztyánszkog Sarkotiću: AH – OfSS 3.2.3 (fol 154).

nije – najprije na Dalmaciju, pa kasnije i na Bosnu i Hercegovinu. Pri tome Sarkotićeva je koncepcija zahtijevala preustrojstvo mađarsko-hrvatskog državopravnog odnosa. Umjesto “nejednake realne unije” takozvane “ugarsko-hrvatske nagodbe iz 1868. Sarkotić je predložio ravnopravan mađarsko-hrvatski odnos unutar iste polovine dvojne monarhije; ili drugim riječima: obnovljen subdualizam u smislu “jednake mađarsko-hrvatske realne unije”. Oslanjajući se na promjene u politici i vojnim zbivanjima, Sarkotić je u toku velikog rata par puta modificirao pojedine detalje spomenute koncepcije. Za razliku od njega zajednički ministar financija Burián se strogo pridržavao budimpeštanske linije južnoslavenske politike – što je svojedobno impliciralo obranu zahtjeva neugodnog partnera – Hrvatske, te obzir na neke srpske interese.

Imenovanje Buriána ministrom financija krajem 1916. godine stvarno je preplavilo Sarkotića. Obavijest o ovom događaju prenijeli su mu supruga i sin. Sarkotić im je odgovorio kratkim pitanjem “Macht ihr Witze?”¹³. Prijatelj Tersztyánszky mu sigurno govori iz duše kad ističe: “Ich kann mir Deine Stimmung vorstellen, denn Tisza ist ein Serbenfreund, und Burian [sic] dessen willenloses Werkzeug”¹⁴. Naime Sarkotić se plašio nastavka političke linije prema Bosni i Hercegovini koju je slijedio Burián između 1903. i 1912. i koju je na banjalučkom veleizdajničkom procesu komentirao optuženi Kosta Božić slijedećim riječima: “Wir Serben in Bosnien und der Hercegovina haben die Freiheit erst empfunden, als das liberale Regime des Ministers Burian [sic] und Baron Pitner in diesen Ländern ans Ruder kam”¹⁵. Prigodom prvog Buriánovog posjeta Sarajevu, za vrijeme Sarkotićeve djelatnosti u Bosni 1917. šef zemaljske vlade stječe dojam da Burián prelazi na novu političku liniju koja odgovara Sarkotićevim intencijama. Iznenađen Sarkotić piše: “Ich freue mich dass aus BURIÁN-Saulus ein BURIÁN-Paulus geworden ist”¹⁶.

Ali već u ljeto iste godine dolazi do ponovne dominacije starog Sarkotićevog nepovjerenja prema Buriánu kad je c. i k. zajednički ministar financija naredio inspekciju kaznenog zavoda u Zenici (gdje je uhapšeno puno Srba). U pismu šefu Vojne kancelarije Martereru, Sarkotić naglašava nezadovoljstvo nadvojvode Franje Fer-

¹³ *Sarkotićev dnevnik*, 22.XII.1916.: AH – OfSS 3.1.1 (fol 89).

¹⁴ *Pismo Tersztyánszskog Sarkotiću od 12.I.1917.*: AH – OfSS 4.2.4 (fol 114).

¹⁵ *Sarkotićev izvještaj c. i k. zajedničkom ministru financije Koerberu od 28.XII.1915.*: ABi – ZMF Priv Reg 1916/32, str. 2. Sarkotić ističe da je navedena izreka bila citirana u *Hrvatskom Dnevniku* od 8.XI.1915., ali po naredbi cenzure bez riječi: „des Ministers Burian [sic] Usp. isto.

¹⁶ *Sarkotićev dnevnik*, 12.II.1917: AH – OfSS 4.1.1 (fol 11).

dinanda Buriánovom politikom u Bosni i Hercegovini do 1912. godine¹⁷, a na vrhuncu rezultirajućeg konflikta sa zajedničkim ministrom skoro dolazi do ostavke Stjepana Sarkotića, koju je samo car Karlo I. mogao spriječiti. Naposljetku, detaljniji uvid u dnevnik baruna Istvána Buriána pokazuje da su Sarkotićeve brige o ponovnoj promjeni Buriánove politike i te kako bile opravdane. Bilješke o razgovoru s političarom Dimovićem rasvjetljaju činjenicu da je Burián u najmanju ruku jako ozbiljno razmišljao o povratku starom usmjerenju svoje bosanske politike.

Grof Burián 4.IX.1917. piše konkretno: "D.[imović]t elhíttam, ő kifejtí, hogy a dolog sikerének (?) előfeltétele: B. H. ban a szerb auton. visszaállítása, a szabor behívása, a cyrillia [sic] visszahelyezése. Tudomásul vettem. Nem ígértem semmit, de megfontolandó" [„Zvao sam Dimovića k sebi, razložio je da (je) uslov uspjeha: Ponovna uspostava srpske autonomije u B(osni) i H(ercegovini), sazivanje sabora (te) vraćanje ćirilice na staro mjesto. Uzeo sam to na znanje. Ništa nisam obećao, ali valja razmišljati o tome“]18.

3. Zaključak

Za ove Buriánove bilješke Sarkotić nije znao ništa. Činjenica je da su njegovi odnosi s Buriánom ostali prepuni napetosti, čak i poslije careve inicijative o pomirenju u kolovozu 1917. Što se tiče usporedbe Tersztyánszskog i Sarkotića, valja na kraju spomenuti da je bilo i puno znatnih razlika između dvaju prijatelja. Najvažnija od tih razlika je, možda, ona da je Karlo Tersztyánszky prvenstveno bio vojnik koji je odlučno odbijao svaki napad na "crnožutu misao", osobito od strane mađarskih nacionalista, dok u strukturi ličnosti političkog generala Sarkotića prevladava konstruktivan element. Na taj način Tersztyánszky i Sarkotić predstavljaju dvije karakteristične značajke ličnosti ubijenog nadvojvode-prestolonasljednika Franje Ferdinada; Težnju Habsburgovca za borbom protiv prekomjernih mađarskih političkih zahtjeva te nadvojvodino traganje za prigodnim uzorom obnove državnopravnih odnosa. ■

¹⁷ Usp. *pismo Sarkotića Martereru od 18.VII.1917*: AH – OfSS 4.2.22 (fol 236): „Weiland Erzherzog FRANZ FERDINAND gelang es endlich, der unglücklichen Politik ... BURIÁNS ein Ende zu bereiten“.

¹⁸ *Dnevnik Stjepana Buriána, 4.IX.1917.*: MAGYARORSZÁGI REFORMATUS EGYHÁZ ZSINATI LEVÉLTÁRA (izd.): Báró Burián István Naplói 1907-1922; Báró Burián István Távirati Könyvei 1913-1915 [Dnevnici baruna Stjepana Buriána 1907.-1922.; Knjige brzojava baruna Stjepana Buriána 1913.-1915.]; Budapest 1999; str. 208.

Kratice:

ABiH =	Arhiv Bosne i Hercegovine – Sarajevo,
AH =	Arhiv Hrvatske – Zagreb,
MREZSLT =	Magyarországi Reformatus Egyház Zsinati Levéltára – Budimpešta,
OfSS =	Osobni fond Stjepana Sarkotića,
ZMF Priv Reg =	Zajedničko ministarstvo financija – privatna registratura.

SCANDALS AND SCAMS IN BIH 1914 – 1918

Summary

Finding itself incorporated in Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina shared the unfortunate fate of the central powers during the First World War. Being the poorest part of the dual monarchy – it could not take care of its grain needs even in peacetime – Bosnia and Herzegovina had severe food shortages during the war because of military requisitions, the draft of a large number of working-age men, and the devastating effects of war in the region, particularly the great drought in 1917. Government measures to procure food for the population did not alleviate the matter.

The food shortages led to exceptional price inflation, and average earnings did not follow suit. Although the government set maximum prices for the most important food goods at the beginning of the war, various speculators and smugglers easily broke these regulations. All kinds of thieves emerged. Citizens were constantly exposed to different robberies and scams. As the standard of living drastically declined, the Austro-Hungarian bureaucracy in Bosnia – a pillar of the Monarch's administration – grew inclined to corruption. The possibility of getting rich overnight not only attracted various merchants, but also some high government officials who found themselves on trial during the war. ■

UDK: 329.17(497.6=163.41)"1914":050
323.23(497.6)"1914"

Izlaganje sa naučnog skupa

“SRPSKA RIJEČ” I 1914. GODINA – SISTEM NACIONALNE MOBILIZACIJE

Sonja Dujmović
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: In this article, the author shows how “Srpska Riječ,” the newspaper of the Radical Party in Bosnia and Herzegovina, used the assassination of Franz Ferdinand in Sarajevo in 1914 to mobilize the Serbian nation after the First World War. The promotion of Vidovdan (a religious holiday), the removal of the memorial for Ferdinand and Sophie, and an organized court process against a notable Sarajevo noblewoman were all used for the same goal.

Key words: “Srpska riječ,” 1914, national mobilization, Vidovdan, memorial, culprit, court process

Abstrakt: U članku autorica pokazuje kako “Srpska riječ”, list radikalne stranke u Bosni i Hercegovini, atentat na Franca Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu nakon Prvog svjetskog rata koristi u cilju nacionalne mobilizacije srpskog naroda. Istu svrhu ima pominjanje Vidovdana, uklanjanje spomenika Ferdinanda i Sofije, kao i sudski proces organizovan jednoj uglednoj sarajevskoj gospođi.

Ključne riječi: “Srpska riječ”, 1914. godina, nacionalna mobilizacija, Vidovdan, spomenik, krivac, sudski proces

Započet 1914. godine u Sarajevu, a tek minuli Prvi svjetski rat, kako god nazivan - velikim ratom, totalnim ratom, besmislenim pokoljem, klanicom, organizovanim nasiljem ili nepogodom, izmijenio je tok civilizacije Zapada, produbio duhovnu krizu i ostavio iza sebe strah od budućnosti. Milioni mladih ljudi živjeli su par godina u nasilju, pozvani da bez pogovora služe svojoj državi i da joj daju svoj život kao žrtvu, izražavajući na taj način svoju potpunu lojalnost. Sa završetkom rata, pobjedom saveznika i formiranjem parlamentarnih vlada kod liberala širom Evrope se pojavila nada u pobjedu demokratskih principa, prava pojedinca na slobodu ličnosti, savjesti i misli, slobodu vjeroispovijesti, na jednak tretman pred zakonom, te na eliminaciju feudalnih prava i privilegija – principa koji su bili nagoviješteni krajem rata. Istovremeno, očekivalo se da osnovna funkcija države bude provođenje prava naroda i unapređenje njegove slobode.

U skladu sa ovim evropskim tendencijama, u odgovoru na Adresu izaslanstva Narodnog vijeća SHS prestolonasljednik Aleksandar će reći: "Primajući to saopštenje uveren sam da ovim činom ispunjavam svoju vladarsku dužnost; jer njim samo privodim konačno u delo ono što su najbolji sinovi naše krvi, sve tri vere, sva tri imena, s obe strane Dunava, Save i Drine počeli pripremati još za vlade blaženih uspomena moga dede Kneza Aleksandra I i Kneza Mihaila, ono što odgovara željama i pogledima moga naroda, te u ime Nj. V. Kralja Petra I proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata, Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca." A u daljem govoru kaže: "Veran primeru i zavetu koje imam od svog uzvišenog roditelja, ja ću biti kralj *samo slobodnim građanima* (podvukla S.D.) države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvek veran velikim ustavnim, parlamentarnim i široko-demokratskim načelima, zasnovanim na opštem pravu glasanja. ... U tome i svemu ostalom radu ja se nadam da će naš narod ostati do kraja složan i moćan, da će u nov život ući vedra i ponosita čela, dostojan postignute veličine i sreće koja ga očekuje."¹

Kako će bosanski radikali shvatiti to, od vladara obećano pravo na izražavanje "želja i pogleda naroda", kako će provoditi preuzetu narodnu volju, izražavanu putem svoga lista *Srpska riječ* i u kom diskurzivnom sklopu će se u ovoj političkoj novini naći 1914. godina i dešavanja u Sarajevu pokušat ćemo istražiti u ovom radu. Treba naglasiti da kao zadatak nije postavljena analiza predstavljene slike 1914. godine u *Srpskoj riječi*, nego predočenje elemenata koji su se pri podsjećanju na ovu godinu u političkoj djelatnosti Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini koristili u

¹ *Adresa izaslanstva Narodnog vijeća SHS prestolonasledniku Aleksandru i njegov odgovor* – Građa o stvaranju jugoslovenske države, priredili Dr Dragoslav Janković, Dr Bogdan Krizman, Beograd, 1964, str. 675.

funkciji nacionalne mobilizacije srpskog naroda.

Vjerovatno je malo ko u Evropi očekivao obrt kakav se desio nakon rata – a to je da demobilizacija izvršena na ratištima nije značila i nacionalnu demobilizaciju. Čini se čak da se perspektiva gledana nakon rata činila prilično mutnom i da je u strahu od budućnosti nacionalizam shvaćen kao onaj najvažniji, neupitni segment "volje naroda" (suprotstavljen volji drugog i voljama drugih naroda), sposoban da ojača vlastiti nacionalni korpus i njime popuni duhovnu prazninu nastalu ratom. Privrženost i odanost prema državi kod mnogih vojnika širom ratišta u Evropi bila je identična privrženosti naciji. U primjeru bosanskohercegovačkih Srba to nije bio slučaj. Oni se nisu tokom rata borili iz uvjerenja, patriotizma i nacionalnog zanosa, već iz obaveze prema Monarhiji, provedene putem mobilizacija izvršenih tokom rata.² Nakon rata, volja srpskog naroda je sprovedena preko učešća bosanskohercegovačkih predstavnika u tijelima Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a "glas naroda" se čuo organizovanjem narodnih vijeća, koja su "bez obzira na vjeru i pleme" proglašavali ujedinjenje sa Srbijom u brojnim gradovima i mjestima Bosne i Hercegovine sa izraženom srpskom većinom.³ Preuzimajući izražavanje narodnih stremljenja *Srpska riječ* će u uvodniku svog prvog broja izreći: "Ovaj veliki dan došao je, zahvaljujući nadčovječanskim žrtvama naše majke Srbije, koja nas je oslobodila. Mi smo slobodni. Slobodu nam je donio bijeli orao i mi treba da se pokažemo dostojni te slobode.⁴ Ono što je junačka i nepobjediva srpska vojska izvojtila krvlju svojih najboljih sinova mi treba da iskoristimo i da kulturno i ekonomski podignemo srpski narod..."⁵

Ono što je vidljivo samo iz ovih par redaka je postavljanje postulata, koji će biti karakteristični za buduće političko djelovanje stranke: stvaranje i osnaživanje članstva u nacionalnoj zajednici sa Srbijom, u kojoj se potvrđuje zajedništvo i nacionalni identitet, te preuzimanje odgovornosti za djelovanje u budućnosti, a koje će biti dostojan odgovor za žrtve date za slobodu i napredak nacije.

Kako je to radila *Srpska riječ*? Jedan od elemenata nacionalne mobilizacije je

² Zijad Šehić, *Prilog istraživanja vojske mostarskog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878-1918 godine)*, Hercegovina, 10, Mostar, 1998; Zijad Šehić, *Bosanskohercegovački zemaljski pripadnici u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918*. (Doktorska teza. Filozofski fakultet, Sarajevo 2002).

³ Hamdija Kapdžić, *Pokušaj ujedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom u novembru 1918*, u: *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, Sarajevo, 1968, str. 277-279.

⁴ Ovaj motiv "iskupljenja" bosanskohercegovačkih Srba zbog učešća na "pogrešnoj" strani tokom rata pojavljuje se često u *Srpskoj riječi*; bio je izražen i u istupima velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini. – *Vjesnik*, zvanični organ Srpsko-pravoslavni crkveno školskih vlasti u BiH, god. IX, br. 5, 1. maj 1919.

⁵ *Naš list, Srpska riječ*, br. 1, 2/15. mart 1919.

naglašavanje/uspostavljanje starog/novog memorisanja žrtve za nacionalnu slobodu, a vezano za hrišćansku tradiciju. Sjećanje na žrtve date na oltar slobode nije bilo teško proizvesti, povezati ga sa starim vjerskim praznikom, vjerskom simbolikom ga ojačati i staviti u funkciju nacionalne promocije. I sam pucanj ispaljen iz pištolja Gavrila Principa na Franca Ferdinanda zbio se na Vidovdan. Time je nastavljen već uspostavljen kontinuitet žrtvovanja i herojskih podviga na ovaj hrišćanski praznik i pominjanja svih onih koji su, ma kada, živote svoje dali za vjeru i otadžbinu. Osim toga, potvrđen je kult kneza Lazara Hrebljanovića, predvodnika hrišćanske vojske u bici na Kosovu koji obuhvata i sve pravoslavne hrišćane koji su pali za hrišćansku vjeru.⁶ Činom Gavrilovog pucnja i bosanski Srbi su dali doprinos hrišćanskom žrtvovanju za vjeru, srpski narod i domovinu i na taj način ušli u red onih koji zaslužuju da ih "majka Srbija" primi pod svoje okrilje. *Srpska riječ* prenosi dio atmosfere sa "veličanstvenog parastosa" iz Sarajeva, održanog 16. marta 1919., sa službom organizovanom "svima poginulim i umrlim u ratu oficirima, činovnicima, podoficirima i vojnicima II armije". Ovom svečanom činu su pored vojvode Stepe Stepanovića, u pratnji majora N. Spasojevića prisustvovali i A. Šola, predsjednik vlade, povjerenici Savić, Žakula, Grđić, Jelić i Dimović i ostali članovi iz političkog vrha. Visokopreosvešteni mitropolit zvorničko—tuzlanski I. Radonjić je "zvučnim svojim glasom i biranim riječima u kićenom govoru odao počast poginulim junacima mile nam majke Srbije, koji svoje dragocjene živote dadoše kao cijenu da ujedine cio srpski narod; ganutljivo zablagodari i zahvali preostalim u životu i za teške borbe srpskim oficirima i vojnicima, koji junački pretrpiše sve borbene patnje na balkanskim ratištima i doniješe nama, zarobljenoj braći svojoj, od Kosova željenu slobodu." Ovim činom je još jednom potvrđena uloga srpske pravoslavne crkve u izgradnji srpske nacionalne misli i u Bosni i Hercegovini, te potvrđena njena veza sa političkim i vojnim strukturama. Okosnica ovog pomena u kome se navodi Kosovo, a kontekst podrazumijeva i Vidovdan, "počivala je na težnji da se istorijsko iskustvo u povezivanju vojnih i verskih ideja uključi u zvaničnu nacionalnu ideologiju, a počivala je na kultu mrtvih vojnika," a Bosna, i samo Sarajevo ga je dalo.⁷ *Srpska riječ* nastavlja i u sljedećim brojevima: "Srpski narod stolecima je verovao, da je iz svake kapi krvi, koju prosuše kosovski junaci nicao čudan cvet, i da će doći jedno vreme, kad će srpska kolvka, da odnjiše gorde i neslomljive vitezove iz čije će krvi, da nikne sloboda. I zaista jednog velikog dana poleteše beli orlovi, oslobodiše

⁶ Miroslav Timotijević, *O proizvođenju jednog nacionalnog praznika: spomen dan palima u borbama za otadžbinu*, Godišnjak za društvenu istoriju, god. IX, sv. 1-3, Beograd, 2002, str. 73.

⁷ M. Timotijević, ib. str. 75.

grob Milošev, prestonicu Dušanovu i kolevku kraljevića,... Pred našim očima ukaza se sloboda velika i svijetla. Njeno vedro čelo bijaše ukrašeno najljepšim vencom, čiji cvetovi kanda su kidani u carstvu poezije, gdje Obilić nad senama vlada. Pun velikih osećaja, blagodarni Srbin seća se onog Božanskog brata, što se zove Srbija i dolazi do uverenja, da su oni divni cvetovi duše njene najmilije i najbolje dece. Postepeno počinje da pojima svu nedostižnu veličinu svetih žrtava; oseća svoje ništavilo"⁸. Mrtvi su ponovo bili moćniji od živih, te je slavljenje i pominjanje žrtava, obilježavanje spomen dana bila neupitna i neosporna vrijednost u funkciji jačanja srpske nacionalne misli. Usvajanje zvaničnog spomen dana palim za slobodu, državu, naciju bilo je u potpunosti identično sa tadašnjim evropskim kretanjima i odlikovalo je kako mlade nacionalne države, tako i one koje nisu imale potrebe za uspostavljanje svoga nacionalnog identiteta.⁹

Drugi momenat kojem je *Srpska riječ* ukazala pažnju u svojoj misiji osvještavanja naroda i brige za njegovu volju i njegov srpski nacionalni identitet takođe je bio evropski trend nakon Prvog svjetskog rata. To je bila briga oko uspostavljanja novih nacionalnih simbola, tj. u ovom slučaju briga se prvenstveno zasnivala na akciji uklanjanja simbola Monarhije koji su uredništvo, a i "čitav srpski narod" podsjećali na robovanje "crnožutom austrijskom režimu". Ne ulazeći u problematiku o natpisima po javnim sarajevskim zgradama, zaostalom činovništvu, upotrebi njemačkog jezika u javnim ustanovama, progonu stranaca i svakodnevnoj hajci u redovima ove novine, što je uvijek bilo iskorišteno za spominjanje denuncijacija nevinih Srba tokom rata, njihove patnje, podnesenih žrtava, za podsjećanje na surovo ponašanje prema Srbima, na razna nedjela pojedinaca i vlasti, a koje je vodila "silna mržnja na srpsko ime i težnju oslobođenja" i po riječima okrivljenih za djela učinjena "po svetoj dužnosti, koja niče iz zakletve prema vladaru i iz pravog rodoljublja"¹⁰, ovdje ćemo se na trenutak zadržati na onom što je bio centralni simbol i predstava zla, vezana za atentat i Sarajevo 1914. godine – a to je spomenik Francu Ferdinandu, smješten na početku Latinske ćuprije.¹¹ U šestom broju *Srpske riječi* izaći će vijest: "Juče je konačno odstranjen i pošljedni trag spomenika, koji je podignut na mjestu, gdje je narodni heroj Princip izveo atentat na pok. Franju Ferdinanda. Bista je poslata pokojni-

⁸ "Slava herojima", *Srpska riječ*, br. 2, 4/17. mart 1919.

⁹ Olga Manojlović-Pintar, "Blago i njiima jer su slavno pali za otadžbinu, kralja i slobodu": kult palih vojnika u Italiji i Jugoslaviji godinama između dva svetska rata", *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. IX, sv. 1-2, 2002.

¹⁰ "Provokacija", *Srpska riječ*, br. 5, 7/20. mart 1919.

¹¹ O sudbini spomenika poseban je rad na okruglom stolu pod nazivom "Sarajevo 1914. – devedeset godina poslije", održanom 28. juna 2004. izložila gđa Indira Kučuk-Sorguč.

kovoj familiji u Konopište, a stubovi i sve ostalo pohraniće se u muzeju." Da bi anulirali moguće kritike dalje se navodi: "Dok su u Zagrebu svi grbovi, ploče i emblemi, koji nas posjećaju na ropstvo u mjesecu novembru skinuti, kod nas ima i još austrijskih grbova i emblema (Pošta, ploča u "Napretkovoj palači" i t.d.) osim toga na mnogo mjesta vide se njemački natpisi, koji se moraju smjesta odstraniti, jer zbilja krajnje je vrijeme da se satre svaki spomenik robovanja."¹² Obzirom da štura vijest nije dovoljna za evokaciju bola i ponosa kod naroda, "koji je mali po broju, ali velik po slavi", epskim vibracijama i u poetskom maniru *Srpska riječ* je par brojeva prije nagovijestila ovaj događaj, štampajući pjesmu Nikole Kašikovića, napisanu u *zeničkoj tamnici 1917. godine, koji svojim vizionarskim slikama proriče bolju budućnost za srpski narod*:

Spomenik

Čudim se, čudim Sarajevo milo,
naše
Ko u prvom l'jetu uplašeno tiče,
Na onome mjestu, kog s' najviše
plaše
Kako preko noći tu spomenik niče.

Prvi ti spomenik, dižu ga dušmani
Najvećem krvniku novoj srpskoj
slavi,
koga Princip slavni, na Vidovdan
sami
Sa zemljicom crnom junački sastavi.

Pa kako su jadni pohitili samo
Kao labud pjesmu da ispjeva svoju,
Kratki su im danci to već i mi
znamo
Spremaju se skoro vječnome pokoju.
A spomenik, misle, ostaće i tada
Kad kom će srpske u Sarajevo stignu,
Neće mirovati duša njina mlada,

¹² "Skidanje spomenika", *Srpska riječ*, br. 6, 8/20. mart 1919.

Dokle ga bombama u vazduh ne dignu.

*A na tom će mjestu nov spomenik
nići*

*Junackom Principu s drugovi
ostali*

*Slobodan će narod taj im spomen
dići,*

Što su kao žrtva za slobodu pali.¹³

Težinu ovim stihovima dala je i sudbina njihovog pisca Nikole Kašikovića, uglednog sarajevskog učitelja, srpskog nacionalnog radnika, urednika i vlasnika *Bosanske vile*, "lista za zabavu, pouku i književnost". Porodična tragedija ovog srpskog učitelja bila je prouzrokovana sudskim procesom u kome su od austrougarske vlasti 1914. godine bili osuđeni on, njegova žena i sin, ali sa okrutnom presudom u kojoj se traži da majka gleda vješanje sina.¹⁴ U navedenoj pjesmi je zgusnutom emocijom ponuđeno nekoliko elemenata koji za potrebe široke nacionalne mobilizacije pružaju poželjnu sliku sebe. Srpski narod je ponižen, mučenik, žrtva krvnika koji veliča svoju snagu, moć; tu je junak Princip koji u defanzivnom aktu uništava svog krvnika, on je junak jer brani čast svog naroda na Vidovdan i upisuje se kao žrtva koja pada za nacionalni ideal – slobodu. Svi elementi stereotipa nacionalističke ideologije su bili prisutni u pjesmi i upotrebljivi za *Srpsku riječ*.

Treći momenat koji ćemo ovdje ponuditi otvara mogućnost za dalje analize metoda nacionalne mobilizacije. Naprijed iskazani patriotizam, poduprijet nacionalnim zanosom i uvjerenjima u pravednost borbe proizveo je iracionalne i mitske osobine nacionalizma, koji stavljaju naglasak na jedinstveni kvalitet i istoriju srpskog naroda, a što je odlika i svih drugih nacionalizama, i pruža mogućnost za diskreditovanje protivnika svih mogućih profila. Dakle, gdje je *Srpska riječ* vidjela protivnika, gdje je tražila i našla krivca za sve patnje srpskog naroda 1914. godine? U svom četvrtom broju donosi tekst pod naslovom "Odgovornost krivaca" u kome govori o formiranju komisije za ratnu odgovornost i navodi 30 glavnih tačaka optužbe protiv njemačke vojske.¹⁵ Ali ta vijest i djelatnost neke komisije činila se prilično neopipljivom i

¹³ *Srpska riječ*, br. 3, 5/18. mart 1919.

¹⁴ T. Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XX veku*, Sarajevo, 1978, str. 317, navedeno prema: Milorad Ekmečić, *Žalosna baština iz godine 1914*, u: Milorad Ekmečić, Đorđe Mikić, Dragoljub Živojinović, Nikola B. Popović, *Politički procesi Srbima u Bosni i Hercegovini, 1914-1917*, Laktaši, 1996, str. 10.

¹⁵ *Srpska riječ*, br. 4, 4/19. mart 1919.

nestvarnom kako prisutnom narodu tako i njegovoj želji da krivca kazni, jer "Niko u Bosni nema razloga da se krivci zabašure, mi svi želimo, da se tačno zna ko je kakav bio, bez ikakva obzira na ljude, svi mi želimo, da se prijavi tipovi izbače iz svih narodnih redova – pa kada je eto tako, čemu ovo čudnovato i neobjašnjeno otezanje?"¹⁶ I da ne bi bilo otezanja glavni krivac je uskoro nađen. Ne treba biti zlonamjeran pa ne spomenuti i kratke vijesti o prijašnjem policijskom činovniku Trojeru, pa Forstmajster Mih., o sudiji iz banjalučkog veleizdajničkog procesa Majeru Hofmanu, sarajevskom zubaru dr. Gereu, advokatskom kandidatu dr. Kenigu, finansijalnom respicijentu Julius Erenfeldu itd., čija su se imena našla u rubrikama "Domaće vijesti" i "Sarajevske vijesti" zbog raznih vrsta nedjela. Čak ni sudski proces Vancašu nije zaslužio veći font slova i više prostora od uobičajenih vijesti o cijenama sa sarajevske tržnice. Glavni krivac je uveden na mala vrata, ali već u prvom broju radikalskog glasila i to u tekstu "Jedna interesantna parnica", zauzimajući jednako mjesta kao i sve druge vijesti. U tom tekstu se kaže sljedeće: "U svoje vrijeme tužila je Jelena Tandarić upraviteljica djevojačke škole Sofiju Milunića, što je u dućanu gđe Štern potvorila gđu Tandarića, da je učestvovala kod demoliranja srpskih radnji i kuća u godini 1914, time da je gđa Milunić počinila prestupak iz & 441 k.z. (Neosnovano okrivljenje zbog kakvog zločinstva ili prestupka)" i td.... Kraj teksta kaže: "Sud je došao do uvjerenja da je tuženoj uspjelo dokazati istinu, tužbu je odbio i tuženu riješio krivnje. Gđa Tandarić gonila zeca, pa istjerala lisicu!" Da se to zaista desilo pokazalo se par mjeseci kasnije. Vijest iz *Srpske riječi* br. 67. govori o početku rasprave protiv gđe Tandarić, kao saučesnika u pljačkama godine 1914. i navodi: "Interesovanje je veliko u Sarajevu. Sila svijeta došla je na raspravu." Kako i ne bi kada je to "jedan neobičan proces. Prvi put da se kod nas optužuje jedna žena, Bosanka, da je vršila krivična djela, koja i muškarcima rijetko pristaju, a najmanje jednoj obrazovanoj, inteligentnoj ženi, na uglednom položaju" Samo radi usporedbe, ovaj tekst pod nazivom *Sarajevski događaji od 1914. pred sudom (Rasprava protiv gđe Tandarić)* zauzeo je trećinu naslovne strane i isto tako trećinu druge stranice sa ogromnim slovima u naslovu. Ovakav naslov isto tako sugerise čitaocima da u tekstu koji slijedi mogu saznati sve što se desilo u Sarajevu te 1914 godine. Važnost ovog događaja za sarajevsku čaršiju potvrdit će i ostali nastavci, ukupno njih šest, koji će ponekad zauzimati i više prostora u *Srpskoj riječi*, nego što je to slučaj sa prvim nastavkom.

Kako i ne bi kada "tuži državni tužitelj Jelenu Tandarić, suprugu Ante, (dugogodišnjeg predsjednika hrvatskog kulturnog društva "Napredak" – op. S.D.) rođ. Elegović, 47 godina, iz Docca, kotar Travnik, rimokatoličke vjere, udatu, majku 2 djece, direktoricu, pismenu i neporočnu, da je na 29. juna 1914. u Sarajevu izjutra pred

¹⁶ "Spisi iz crnog kabineta", *Srpska riječ*, br. 5, 7/20. mart 1919.

katoličkom katedralom, u društvu sa više gospođa, u namjeri da ošteti građane srpsko-pravoslavne u Sarajevu poticala rulju nepoznatih, da idu razbijati i uništavati srpske radnje i stanove, te dok im je jedna gospođa predala sliku austrijskog cara Franje Josifa, da je pred sobom nose, i jedna djevojka donosila pića, ona im je govorila da pjevaju "Bože, živi", te je rulja nosila carevu sliku i pjevajući carevu himnu prema uputama, udarila na srpsku osnovnu školu i druge srpske radnje i stanove, te uništavajući i razbijajući sve, zlobno oštetila tuđe vlasništvo, a osim toga je još naročito oko 9 sati, mašući i vičući rulji koja je navalila na Srpsku Centralnu Banku, i pred podne, plješćući i vičući "bravo" rulji, koja je navalila na dućan Dušana Srškića poticala istu pohvalom da zlobno ošteti iste, te je savjetom upućivajući i pohvalom zametnula gornje djelo i pomagala da se izvrši; za tim je u društvu s ruljom kod razvaljivanja radnje Dušana Besarovića, derući s drugima robu, koju su drugi iz radnje izbacivali, te kod razvaljivanja radnje Sime Prnjatovića, režući s ruljom štofove, dodavajući drugima makaze i vičući "samo uništite, ništa ne uzimati" i sama zlobno oštetila Simu Prnjatovića i Dušana Besarovića na imovini a otuda kao i od postupanja rulje mogla nastati opasnost za život, zdravlje i tjelesnu sigurnost ljudi u većoj mjeri za tuđe vlasništvo, te je uistini nastala nezgoda u većoj mjeri za tuđe vlasništvo, a ujedno je pozivala, poticala i nastojala zavesti na neprijateljstvo protiv srpskog dijela gradanstva, čime je počinila **zločin javnog nasilja** i sukrivnje u tom zločinu iz & 9., 161sl, 1, b 162/II k.z. i prestupak na & 332 k.z. kažnjivo po & 162/II obzirom na & 66, 69. Na raspravu su pozvana 92 svjedoka. Pošto je pročitana optužnica i obrazloženje predsjednik je počeo da ispituje opštuženu. Gđa Tandarić opočinje svoj iskaz, da će samo ponoviti sve ono što je kazala na policiji i na istrazi kod suda. Odmjernim, vrlo opreznim i *malo umiljavajućim govorom* (op.-S. D.) ubjedljivo tvrdi, da se svega tačno sjeća šta je kritičnog dana radila." Dok se to dešava, po pisanju reportera – "Muž Ante plače."

Svjedokinjama je o krivnji optužene "pokojna majka pričala", jedna od njih "pada u – protuslovlja i ramlje u iskazima". (...) "O tome događaju pripovjedala je svjedokinja sestri modistice gđe Živković. Sa istom je otišla do gđe Živojinovičke te je i njoj ispričala slučaj i kao neobičnu pojavu spomenula..."

Svjedoci se po pisanju *Srpske riječi* drugačije ponašaju – "nije mu poznato", "nije ništa vidio", "ne sjeća se kakva je bila masa razbijača, i da li je bilo među njima inteligencije. Zna samo da je bilo i ženskih", "govori dovoljno u prilog optužene" ili "mnogo tereti optuženu".

Iskazi svjedoka i svjedokinja jasno govore o tome gdje leži racio, te se ženski iskazi smatraju ozbiljnim samo ukoliko "Za optuženu veli, da je bila patriotkinja, Austrijanka." Čak se prenijela izjava gđe Marice Prnjatović: "Jao meni i moje četvero djece, dok joj je Maričića odgovorila "Beštijo jedna, a naše troje – misleći

na Ferdinandovu djecu". U broju 85. od 10. jula 1919. u tekstu "Spasavanje gđe Tandarić" *Srpska riječ* donosi: "Žalosna je pojava, što to društvo prijateljica, koje su imale moćnog uticaja kod bivše austrijske vlade, kao i gđa Tandarić, nikada ne pokazale svoja humanitarna osjećanja ni prema nevinoj srpskoj djeci, koja su u apsu umirala, a danas se zauzimaju za jednu osobu, na čijem bi "apsu" mnogi naši opljačkani slobodni građanin pozavidio".

Da nije slučajno da se ovolika pažnja poklanja sudskom procesu ženi, govori rubrika *Ženski svijet* prisutna od prvog broja lista. U članku iz prvog broja navodi se da "U ovim uslovima opšte društvene poremećenosti osjeća se neka naročita težnja u ženskom svijetu da se oslobodi od izvjesnog tereta tradicionalnog i naslijeđenog" Dušebrižnički se podsjeća na prirodnu ulogu žene i njenu funkciju u društvu. Ono što izgleda najviše brine *Srpsku riječ* je to da: "Govori se mnogo o individualnoj slobodi i zaboravlja se da nijedna ličnost sama za se ne može da postoji, ne može da daje novog života, da je upućena na drugu ličnost – muškarac na ženu a žena na muškarca – a tijekom se već stvara društvo. Govori se mnogo o individualnoj slobodi a zaboravlja se da ta individualna sloboda zadovoljenja prohtjeva *negira društvo, negira stvaranje, koči obrazovanje novoga života novoga društva*. Stvorene su nove maksime i zakoni o saobraćaju između muškarca i žene, *negativne i destruktivne za stvaranje novih života* (op.- S.D.), a umorni svijet od rata iz kukavičluka ili iz potpune klonulosti i neznanja prima stvorene maksime i propise instiktivno ne ispitujući njihovu vrijednost."¹⁷ Još jednom se "Srpska riječ" pokazala budnom i opravdala svoje obećanje i obavezu da bdije nad sudbinom (srpskog) naroda.

Iz teksta proizilazi da su zahtjevi za ženskom ravnopravnošću, koji su odlikovali i bosanskohercegovačko društvo nakon Prvog svjetskog rata, u krilu jedne konzervativne partije, u jednom patrijarhalnom društvu, viđeni kao istinska opasnost za tradicionalne postulate porodice, društva i nacije. Trebalo je izbjeći liberalne ideje kojim su isticane lične slobode, pa i slobode žene, jer su one prepreka nacionalnom jačanju. Trebalo je kazniti, pa i novinskim komentarom, ne samo izdajnike, već i indiferentne – nezainteresovane, pasivne, ili nedovoljno nacionalno aktivne, jer su protiv volje mase, suprotstavljeni nacioni, nacionalnoj snazi, suverenitetu. Procesom diskreditacije imenovanih krivaca, a u ovom slučaju žene, predupređuju se i moguće devijacije i u vlastitom nacionalnom korpusu.

Na kraju izlišno pitanje - zašto Tandarićka? Zato što je nekad bila moćna, a njena moć je sa Monarhijom srušena; zato što njena krivica potvrđuje "našu" ispravnost, žrtvu i nevinost; zato što njen angažman nije predviđen kao ženski angažman jer je politika, rat i junaštvo kao i uzaludno žrtvovanje muška stvar; zato što njen muž

¹⁷ *Srpska riječ*, br. 1, 2/15. mart 1919.

plače, a "mi" nikad ne plačemo, jer su "svašta radili Srbima a ipak nijedan Srbin nije se ponizio, nije molio milost, nije zaplakao".

Negativna slika "drugog" u ovom slučaju je bila potpuna. Vlastiti nacionalni identitet je pozitivnom slikom trebao biti očuvan, učvršćen i potvrđen. *Srpska riječ* je dala sve od sebe da to tako bude i da izvrši voljom naroda nacionalnu mobilizaciju. Ali njena djelatnost nije ipak bila samo njena - ona je naučena od Evrope i na taj način je još jednom bilo potvrđeno njeno prisustvo u bosanskohercegovačkom društvu. ■

"SRPSKA RIJEČ" AND 1914 – A SYSTEM OF NATIONAL MOBILIZATION

Summary

After The World War First system of national mobilisation can be followed in pages of The "Srpska riječ", a paper published by Radicals in Sarajevo. The article analyse some of elements which have been used to gathering of Serbian people in Bosnia and Herzegovina and strengthening their national identity. The assassination an archduke Ferdinand and events after that were always a motive for reminiscence on serbian sufferig in B&H during the War.

The "Srpska riječ" had official introduced The St. Vitus's Day as a day of remembrance for those fallen in the struggle for the homeland. In this way The Paper had confirmed national community with Serbia.

The removal of symbols of Monarchy was "the task" for "Srpska riječ", too. The main one was a monument of The Archduke and his wife Sofia.

Significant patience in The Paper was pointed out a trial in wich one reputable lady was accused as a participant in destroying of Serbian property in Sarajevo after the assassination in June 1914. ■

(Translated by Sonja Dujmović)

UDK: 725.94(497.6):323.285(497.6)“1914”

Izlaganje sa naučnog skupa

PRIOLOG HISTORIJI SVAKODNEVNICE: SPOMENIK UMORSTVU - OKAMENJENA PROŠLOST NA IZDRŽAVA- NJU STOLJETNE KAZNE

Indira Kučuk-Sorguč
Sarajevo

Abstract: Applying the principles of investigative journalism, the author strives to reconstruct the fate of the monument memorial for Ferdinand and Sophie, which was erected in 1917 and removed in 1918. The author tries to determine what happened to the memorial from its destruction to today.

Key words: Sarajevo Assassination, memorial, Franz Ferdinand, Sophie Höchenberg

Abstrakt: Primjenjujući principe istraživačkoga novinarstva u ovom se radu nastoji rekonstruirati sudbina spomenika podignutog 1917. kao spomenik Ferdinandu i Sofiji, a uklonjenjog koncem 1918. godine. Autorica nastoji utvrditi šta se dešavalo sa spomenikom od njegova uklanjanja do danas.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, spomenik, Franz Ferdinand, Sofija Höchenberg.

Kada se uzmu u obzir sve Scile i Haribde kroz koje su prošli bosanskohercegovački narodi samo u 20. stoljeću, onda je naprosto nemoguće da bolje prođu spomenici kulture i kulturno-umjetnička djela ma kakve svrhovitosti i društveno-historijske validnosti bili. Jedan od takvih voluminoznih spomenika kulture kojim je poku-

šano markirati Sarajevski atentat kao teroristički čin usmjeren na elementarno ljudsko pravo na život, i danas je predmet vještih spekuliranja i političkih manipulacija. Riječ je o spomeniku nadvojvodi Franzu Ferdinandu i njegovoj supruzi vojvotkinji Sofiji od Höchenberga koji je pod precizno definiranim imenom "Spomenik umorstvu" instaliran pred ulaz u Latinsku ćupriju, ratne 1917. godine.

Sudbina spomenika nije ništa svjetlija od mračnog usuda koji nije mogao imoići ovaj nesuđeni carski bračni par. Devedeset godina od atentatorske furije koju je prouzrokovala, poduprla i u cjelosti organizirala vojno-politička vrhuška Srbije dajući historijsku ulogu u ruke mlađahnom Principu i nekolicini njegovih sudruga i supatnika, ovaj znakoviti povijesni događaj nanovo se pokušava rekonstruirati u punini povijesnog realiteta i u valu novootkrivenih činjenica. Austrijski i njemački historičari iznose skrivene ili do sada u istrazi nedovoljno obrađene detalje, kao što je navedeno u veoma zanimljivoj, znanstveno utemeljenoj i historijski pouzdanoj knjizi Fridricha Würthlea "Die Spur führt nach Belgrade"¹ (Trag vodi u Beograd) u kojoj je rastumačena politička pozadina atentata kao povoda za Prvi svjetski rat. Sigurno je da ova knjiga kao i nekoliko dokumentarnih filmova koji su snimljeni u posljednje vrijeme a prezentiraju i nove interpretacije događaja, stavljaju Sarajevski atentat ponovno u fokus naučne i ukupne društvene javnosti. "Historijska distanca" reći će svoje a i Spomenik umorstvu bi trebao nakon gotovo stoljetnog tamnovanja izaći iz političko-povijesnog zatočeništva i biti vraćen na mjesto gdje je determinirana povijest prijestolonasljednika i njegove žene, ali gdje je i počela povijest ovoga spomenika.

Za Bosnu i Hercegovinu Sarajevski atentat predstavlja stalni pritisak, zbog nedvojbeno opozitnog tumačenja njegove uloge i historijsko-političke važnosti kako u povijesničarskim, tako i u dnevno-političkim krugovima, što svoje refleksije, a i određene reperkusije, ostavlja i na ukupnu domaću javnost, koja izražava duboku podijeljenost oko toga pitanja.

Ne samo da ga srpska historiografija i samim tim srpski narod u Bosni i Hercegovini drži patriotskim činom otpora okupatoru, nego je diskutabilno i samo njihovo tumačenje "patriotizma". Oko toga će valjda neka buduća historiografija reći svoje, a dok ne kaže, trijalistička politika će se komodati.

Da bi u cjelosti rekonstruirali neobičnu, veoma kompleksnu i zanimljivu priču oko Spomenika, moramo se sjetiti vjernog zapažanja Luciena Febvrea: "Čim se nač-

¹ Fridrich Würthle, *Die Spur führt nach Belgrade*, Wien-Zürich-New York, 1967.

ne, svaki problem ne prestaje da se usložnjava, da se rasteže po širini i debljini.²²

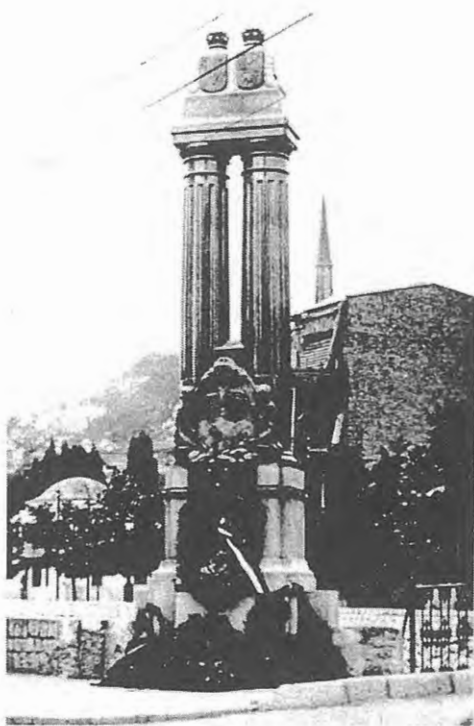
Sa Spomenikom umorstvu uistinu je tako. Nebriga mjerodavnih institucija determinirala je u potpunosti ovo pitanje kao neriješeno do daljnjeg, a osnovne informacije vrlo su šture i neprecizne.

Spomenik žrtvama atentata – Ferdinandu i Sofiji, grandiozno je kiparsko djelo koje je pod nazivom “Spomenik umorstvu” postavljeno na Latinsku ćupriju, preko puta mjesta na kojem je izvršen ovaj strašni zločin u kojem je, bez obzira na navodne namjere atentatora, stradala jedna žena i to trudnica. Spomenik se sastojao iz tri dijela, dva velika stuba visine otprilike desetak metara, te centralnog medaljona sa ugraviranim likovima Franza Ferdinanda i Sofije, ispod kojeg se nalazila tzv.

niša u kojoj je odlagano cvijeće i paljene svijeće. Ukupno, spomenik je sa postoljem imao visinu od 12 metara. Na samoj ulici sa skretanja iz ulice Obala, tačno na mjestu gdje su kasnije postavljene stope odakle je Princip pucao, nalazila se prvobitno velika ploča koja je služila kao mjesto gdje su građani mogli izraziti svoju počast žrtvama zločina, polagati cvijeće, paliti svijeće. Bilo je to mjesto nezaobilaznog protokola za sve strane delegacije koje su u tom ratnom ambijentu posjećivale Sarajevo.

Sastavni dio spomenika, koji i dan-danas, u prilično zapuštenom i ruiniranom stanju stoji na ulazu u Latinsku ćupriju, jeste klupa - sofa od betona s koje namjernik može pred očima imati cijeli spomenik.

Spomenik umorstvu je u stilu kasne secesije projektirao i izvajao akademski kipar Eugen Bory iz Mađarske. Postavljen je 28. juna 1917.³ na treću godišnjicu Sa-

² Charles-Olivier Carbonel, *L'historiographie*, Paris, 1981.

³ U listu “Bosnische Post” od 28. juna 1917. objavljen je članak o postavljenju Spomenika.

rajevske atentata na rubu Latinske ćuprije, preko puta mjesta atentata. Međutim, u katalogizaciji Historijskog muzeja, u kojem smo pronašli fotografiju spomenika piše da je fotografija snimljena u Sarajevu, 1915. godine, što ipak nije moglo biti tačno jer historijski izvori kažu drukčije.

Spomenik je stajao na tom mjestu sve do kraja 1918., kada ga je nova jugoslavenska država Kraljevina SHS skinula, nakon čega je krenula njegova nova odiseja.

Spomenik je živio neki svoj, prilično tajanstven i neordinaran život, i poslije njegovog zvaničnog naredbodavnog uklanjanja. Čak su se plele i misteriozne priče.

Prema rekonstrukciji dogodilo se sljedeće: Ovaj megalitni spomenik koji je izgrađen od domaćeg kamena bihacita i jako je otporan na različite vremenske nepogode, dospio je najprije u Zemaljski muzej gdje se nalazio sve do kraja Drugog svjetskog rata, kada je brigu o njemu preuzeo Zavod za zaštitu spomenika.⁴

U međuvremenu je osnovana Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine, pa je spomenik prebačen u njen depo. Niko od nadležnih iz ove institucije ne može reći kad se to dogodilo jer u arhivi ne postoji dokument kojim bi posvjedočili precizno vrijeme njegovog smještanja, okolnosti pod kojim se to dogodilo i ukupnu informaciju o fizičkom stanju spomenika. U Galeriji se nalazi četrdesetak i više godina. Prema tvrdnjama sadašnje direktorice mjetničke galerije BiH g-đe Melihe Husedžinović⁵ u Galeriju nije dospio cjelokupan spomenik nego samo njegov centralni dio – dakle, medaljon sa likom nadvojvode i vojvotkinje. Gdje su u tom “interregnumu” nestali ostali dijelovi – oni najmonumentalniji – dva stuba, ne zna se. Jedan je dio završio u Trebinju kod jednog klesara, a jedan u Sarajevu, na Kobiljoj Glavi kod jednog kamenoresca.⁶

Pokušaj da nađemo kamenoresca sa Kobilje Glave koji je prilikom adaptacije nekadašnjeg Muzeja Mlada Bosna – sad Muzej austrougarskog perioda 1878.-1918., pomogao da se oprave kamene ploče od bihacita dajući svoj materijal i radnu snagu besplatno, propao je jer on više nije među živima. Prilikom susreta sa doc. dr. Zijadom Šehićem otkrio mu je da je do dijela spomenika došao na čudan način. Pošto mu država nije mogla platiti rad na spomeniku za poginule rudare jame u Raspoću,

⁴ Podatak se temelji na izjavama kustosa uposlenih u ovim kulturno-historijskim ustanovama pošto u njihovim arhivama nije sačuvana otpremnica ili dopremnica te nikakav zvaničan nalog ili dopis o izmještanju tj. premještanju Spomenika.

⁵ Intervju autora članka vođen 21. juna 2004. godine sa direktoricom Umjetničke galerije BiH Melihom Husedžinović.

⁶ Autorizirani intervju sa doc.dr. Zijadom Šehićem dat autoru članka 15. maja 2004.

ona mu je darovala kameni stub Ferdinandovog i Sofijinog spomenika!⁷

Uglavnom, glavni dio spomenika – dakle, medaljon, teži skoro jednu tonu, i predstavlja u smislu održavanja za Umjetničku galeriju BiH veliki problem.

Što se tiče instaliranja “Spomenika umorstvu” na prvobitno mjesto, takav zahvat bio bi i sa historijskog i sa političkog aspekta danas vrlo upitan. Ovo pitanje još nije razmatrano na Vladi Kantona, a Komisija za spomenička obilježavanja trebala bi ovakav zahtjev uputiti na Skupštinu Kantona. Mnogo je razloga koji izazivaju kontroverzu kad je o ovom pitanju riječ i oni su kamen-spoticanja “Ferdinandovom i Sofijinom” povratku na Latinski most. Austrijska ambasada distancirala se od bilo kakvog uplitanja, osim što je sigurna njihova finansijska podrška šta god da naše vlasti odluče, bilo da je riječ o potpunoj rekonstrukciji At-mejdan parka sa ili bez “Spomenika umorstvu”. Zatim, naše vlasti još nisu razmatrale jednu drugu, nacionalno, patriotski i historijski potpunu neupitnu istinu koja podrazumijeva podizanje spomenika za istinske bosanskohercegovačke patriote, borce koji su ustali protiv austrougarske okupacije, kakvim su Muhamed Hadžijamaković, Abdulah Kaučija ili Avdo Jabučica, čija imena nose u njihovom Sarajevu neke sporedne ulice, a postaviti ovaj spomenik prije tih spomen-obilježja bilo bi u najmanju ruku nepromišljeno prema bosanskoj historiji i herojima koji su branili integritet BiH još te 1878. godine. Zato je do daljnjeg nepoznata dalja sudbina ovog veleljepnog i gigantskog “oltara”. S aspekta umjetničke kritike, te umjetničke i kulturne stagnacije u toku Prvog svjetskog rata, ovaj je spomenik značajno skulptorsko djelo jer je upravo izražaj svoga vremena što je u Evropi toga kulturno paraliziranog doba bilo nepojmljivo.

A paraliza sadašnjih bosanskohercegovačkih vladajućih struktura dugog je trajanja. Što u prijevodu znači da bi “Spomenik umorstvu” mogao postati stoljetni zatočenik sarajevskih podruma i bogaza. ■

⁷ Ibidem

“CONTRIBUTION OF EVERYDAY HISTORY: MEMORIAL TO
MURDER – THE STONE MONUMENT THAT SUFFERED A
CENTURY-LONG SENTENCE”

Summary

The memorial to the victims of the assassination, Ferdinand and Sophie, was a grandiose work of sculpture entitled “Memorial to Murder,” which was designed and made by sculptor Eugen Bory from Hungary. On June 28, 1917, the third anniversary of the Sarajevo Assassination, the monument was mounted across the street from the site of the assassination, on the edge of the Latin bridge. The memorial had three parts: two large columns of about ten meters high and central medallion engraved with the faces of Franz Ferdinand and Sophie, in front of which lay a space to put flowers and light candles. The memorial was around twelve meters high. It remained on the same spot until the end of 1918 when the new south Slav state, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, removed it and started an odyssey of the monument. It was kept in the Zemaljski Museum, where it remained until the end of the Second World War when it was transferred to the jurisdiction of the Institute for the Protection of Monuments. In the meantime, the Art Gallery of Bosnia and Herzegovina was founded, so the monument was placed in its warehouse where it remained for more than forty years. However, the Gallery did not have the entire monument; it only had the central part – the medallion with the faces of the archduke and his wife. Where the rest of the monument was kept during the “interregnum” is unclear. One of the two columns ended up with a sculptor in Trebinje, and the other with a stonecutter in Sarajevo on Kobilja Glava. ■

UDK: 343(497.6)“1914/1918”:050

Izlaganje sa naučnog skupa

AFERE I PREVARE U BIH 1914.-1918.

Fedžad Forto
Sarajevo

Abstract: In this work, the author examines court cases as presented in Bosnian and Herzegovinian newspapers from the First World War and shows how some speculators abused the wartime situation for their personal wealth. It also shows how the Austro-Hungarian court administration fought against the black market.

Key words: Bosnia and Herzegovina, First World War, Scandals, Scams, Court Process

Abstrakt: U radu autor na temelju napisa u novinama u Bosni i Hercegovini tokom Prvoga svjetskog rata prati nekoliko sudskih afera pokazujući kako su pojedini špekulanti nastojali iskoristiti ratno stanje za vlastito bogaćenje. S druge strane, pokazuje kako se austrougarska uprava sudskim procesima borila protiv tih špekulanata.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Prvi svjetski rat, afere, prevare, sudski procesi

Nijedna država nije izvršila ozbiljne ekonomske pripreme pred Prvi svjetski rat!¹ Premda se radilo o tada najrazvijenijim i najbogatijim zemljama svijeta, ovaj fenomen se može objasniti time što su i centralne sile i sile Antante očekivale kratak rat, u kojem će do odlučnih bitaka doći veoma brzo. Nijemci su očekivali, u skladu

¹ A.J.P. Taylor: *Borba za prevlast u Evropi: 1848-1918*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

sa Schliffovom planom, da obore Francusku u "snažnoj ali kratkoj oluji" za nekih šest sedmica, da bi se zatim bacili svom snagom na Rusiju, kojoj je za mobilizaciju njene vojske trebalo znatno više vremena. I Austro-Ugarska je planirala neku vrstu kaznene ekspedicije protiv Srbije. Sa druge strane, očekivalo se da "ruski valjak" pregazi centralne sile uz pomoć Francuza, kod kojih je u vojnim štabovima vladala prava dogma prema ofanzivi u stilu Napoleona. Britanija se, pak, najviše oslanjala na svoju mornaricu koja je trebala da odmah na početku izazove njemačku flotu na odlučujući dvoboj i tako zaštititi veze sa kolonijalnim carstvom, dok bi njeni saveznici u međuvremenu trebali da odrade posao na kontinentu. "Čudo na Marni" kojim je zaustavljena njemačka ofanziva na Francusku, teški porazi Rusa kod Tanenberga i Mazurskih jezera, kao i neuspjeh austrougarske ofanzive protiv Srbije i težak poraz u Galiciji razbili su iluziju o brzom i efektom završetku rata. Nijedna strana još nije raspolagala sredstvom kojim bi savladala defanzivnu moć mitraljeza i teških topova te je između zaraćenih strana, posebno na zapadnom frontu, došlo do pat-pozicije u vidu rovovskog ratovanja. Od ključne važnosti je postala činjenica da centralne sile nisu mogle probiti efikasnu pomorsku blokadu Antante te su im za ratne napore ostala jedino sredstva koja su imale na raspolaganju na svom ili okupiranom teritoriju, dok su sile Antante, uz značajan izuzetak Rusije, imale pristup resursima cijelog svijeta. Položaj centralnih sila još se više pogoršao ulaskom Italije u rat 1915. Premda sa vojne tačke krajnje neefikasna, Italija je svojim ulaskom u rat još više stegnula obruč oko centralnih sila.

Nalazeći se u sastavu Austro-Ugarske, Bosna i Hercegovina je silom (ne)prilika dijelila sudbinu centralnih sila u "opkoljenoj tvrđavi". Budući svakako najsiromašniji dio dvojne monarhije, koja ni u mirno doba nije mogla podmirivati svoje potrebe u žitu, Bosna i Hercegovina se tokom rata zbog vojnih rekvizicija, mobilizacije velikog broja radno sposobnih muškaraca, pustošenja izazvanih ratnim dejstvima na njenom tlu, kao i velike suše 1917. godine suočila s teškom nestašicom hrane koju nisu mogle ublažiti ni brojne zakonske mjere koje su vlasti uvele s ciljem da koliko-toliko osiguraju prehranu stanovništva. Posljednje godine rata proizvodnja žita u Bosni i Hercegovini bila je svega 250.000 tona, za 400.000 tona manje nego prve ratne godine.²

Opća nestašica hrane dovela je do izuzetno velikog povećanja cijena u BiH (čak i do 2.300 % i to onih cijena koje je propisala vlada), što prosječne zarade ni izbliza nisu pratile. Premda su još na početku rata vlasti pribjegle maksimiranju cijena za najvažnije životne namirnice, vrlo brzo su se pojavili razni špekulanti i

² *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*. Sarajevo : Bosanski kulturni centar, 1998.

crnoberzijanci koji su znatno kršili ove odredbe. Za njima su krenuli lopovi svih mogućih vrsta. Građani su stalno bili izloženi raznim krađama i prevarama.

Drastičan pad životnog standarda pogodio je i jedan od stubova austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini – činovništvo, uglavnom stranog porijekla, koje je stoga postalo sklono korupciji. Mogućnost bogaćenja preko noći nije privlačila samo razne trgovce, nego i najviše vladine zvaničnike te će se tokom rata na optuženičkoj klupi naći vladin povjerenik za zemaljski glavni grad Sarajevo dr. Edmund Gerde i ravnatelj sarajevskog aprovizacijskog ureda Mirko Bradač.

Zbog ograničenosti prostora, prikazat ću ovdje ukratko, služeći se tadašnjom štampom kao izvorima, samo tri najveće afere koje su potresle Bosnu i Hercegovinu tokom Prvog svjetskog rata.

Proces protiv dr. Gerde

Jedna od najvećih afera koja se dogodila u BiH tokom rata bila je ona u koju je bio umiješan bivši vladin povjerenik za Sarajevo dr. Edmund Gerde. Nakon što je izbila na vidjelo 1916. godine, sudski epilog je dobila u novembru 1917.

Glavna rasprava “radi zločina prevare i zlouporabe službene vlasti” održana je pred okružnim sudom u Sarajevu 5. novembra 1917. Prema tekstu optužnice, dr. Gerde (40-godišnjak, rođen u Budimpešti) je “kao javni činovnik b.-h. zemaljske vlade zlorabio službene vlasti, kad je tokom god. 1916. poslan u Budimpeštu, da kupi krumpire i odanle javio, da ih se uz limitiranu cijenu ne može kupiti te je isposlovao dozvolu za peštansku firmu, Samuel Fleischer, da smije kupovati za vladu i iznad najviše cijene; nadalje je istoj firmi dozvolio, da metne u račun posve izmišljene troškove, da fakturira brutto za netto; konačno je ugovorio bez znanja vlade s tom firmom proviziju za se i za prijatelja si Geru Surdaya, na što je Fleisher za toliko povisio cijenu.”

“Dalje se tuži da je g. 1915. naredio računskom revidentu u Sarajevu Aleks. Bolla da mu iz službene kase izruči sav zlatni novac za njegov privatni papirati novac (oko 4.000 kruna) i taj je novac predao zlatarskoj radnji S. Seligmana u Budimpešti i tjerao s njim nedozvoljenu agiotageu.” Za ove zločine predviđena je kazna od pet

do 10 godina teške tamnice.³

Međutim, samo nekoliko dana kasnije proces je završen tako što je dr. Gerde oslobođen po svim tačkama optužnice. *Hrvatski dnevnik* donio je o tome samo kratku vijest, bez ikakvog posebnog komentara.⁴ Niti uvijek oštro glasilo socijalista nije se moglo opširnije očitovati o ovoj aferi, premda je to najavljivalo početkom procesa. Po izricanju presude, *Glas slobode* je priznao da u tom trenutku nije mogao opširnije pisati o ovoj aferi, a cijela vijest nakon te rečenice je cenzurirana.⁵

Ovaj slučaj, ipak, time nije dobio svoj konačni epilog, jer je opzicija u Budimpešti reagirala na taj način što je povezivala dr. Gerdu s nekim visokim mađarskim zvaničnicima.⁶

Proces protiv Mirka Bradača i drugova

Nakon više od godinu dana nakon što je afera izbila u javnosti, došlo je i do početka sudskog procesa protiv bivšeg ravnatelja sarajevskog aprovizacionog ureda Mirka Bradača. Bradač je uhapšen u novembru 1916. i smijenjen sa dužnosti 16. istog mjeseca "radi raznih neurednosti u gradskoj aprovizaciji". Tokom istrage je uhapšeno još nekoliko činovnika i trgovaca. Istraga je završena krajem 1917., a neki uhapšeni su u međuvremenu pušteni na slobodu, među posljednjima Mirko Bradač i magistarski pristav Dane Cvitković.

Osim njih dvojice na optuženičkoj klupi su se našli trgovac Mauricije Kohn, bankovni činovnik Danilo Vojnović, trgovac Albert Baruch, trgovac Muhamed Jusufagić, općinski činovnik Makso Grajžer i tržni nadzornik Nikola Cvitković. Optužnicu je zastupao državni odvjetnik Janečka, a sudskim vijećem je predsjedavao sudski nadsavjetnik Soukapa.⁷

Upada u oči da su među optuženima zastupljeni pripadnici svih bh. naroda, odnosno konfesija. Ako se već na političkom planu tokom Prvog svjetskog rata nije mogla naći neka grupa u kojoj bi složno radili pripadnici sve četiri konfesije, to je uspjelo Bradačevoj grupi kada su u pitanju malverzacije i kriminal!

Novine su iscrpno pratile cijeli tok suđenja, ali se nisu usuđivale davati neke posebne komentare, pa čak ni glasilo socijalista.

Optužnica, koja je imala ukupno 125 strana, teretila je Bradača da je kupio

³ *Hrvatski dnevnik*, br. 251 od 6. novembra 1917.

⁴ *Isto*, br. 255 od 10. novembra 1917.

⁵ *Glas slobode*, br. 25 od 10. novembra 1917.

⁶ *Hrvatski dnevnik*, br. 267 od 23. novembra 1917.

⁷ *Sarajevski list*, br. 15 od 22. januara 1918.

od Leopolda Kastenbauma za potrebe gradske općine i potrošača grada Sarajeva 3. februara 1915. kupio 30, a zatim i 21. februara 100 vagona brašna po očito previsokim cijenama. Zatim da je namjerno propustio da poduzme potrebne mjere i zatraži da Kastenbaum "primjereno popusti cijenama" jer je dobavljaio brašno ne po ugovorenoj, nego lošijoj smjesi. Također nije osigurao da Kastenbaum u cjelini isporuči ugovorenu robu, a to je učinio iz koristoljublja jer je u više mahova od njega dobio ukupno 14.000 kruna. Optužnica dalje navodi da je zloupotrijebio ovlasti kupivši od židovskog trgovca Maurizia Kohna, uz očito pretjerane cijene, 530 i 340 sanduka kondenziranog mlijeka, ulje i šećer. Propustio je da zahtijeva od Kohna da dobavi općini ostatak ugovorene kafe po fakturi od 19. februara 1916. 100 vreća netto 5.981 kg ili nadoknadi općini štetu. Namjerno je propustio da Kohn namiri ostatak ugovorene količine ulja ili nadoknadi štetu. Pomagao je da se Kohn oslobodi vojne službe "jer je za aprovizacioni ured bezuvjetno i neophodno potreban" i jer "izvršne usluge čini javnoj inštituciji". Od Kohna je u više mahova dobio ukupno 6.000 kruna.

Konačno je nakon 23 dana iznošenja bezbrojnih dokaza došlo do završne riječi državnog odvjetnika, koji je istaknuo Bradača i Cvitkovića kao glavne krivce, navodeći ogromnu štetu što su ih općina i građani Sarajeva pretrpjeli zbog njih. Samo u poslu sa kafom s trgovcem Jusufagićem općina je izgubila 140.000 kruna. Za dvije godine aprovizacija je dobila 900.000 kruna, pa je državni odvjetnik postavio pitanje zašto tolika ogromna dobit kad gradska aprovizacija nije špekulantska ustanova, već je stvorena iz nužde, na korist građanstva. Prema njegovim riječima, to se dogodilo zato jer su se optuženi Barač i Cvitković nadali nagradama primjerenim tolikoj dobiti.

Predstavnik sarajevske općine je nakon toga zatražio naknadu štete u iznosu od 352.177,38 kruna.

Bradačev branilac Dimović je naveo kako sarajevsko građanstvo s pohvalom govori o Bradačevom djelovanju u aprovizaciji, "jer je on pri tome radio pametno i razborito, te je u najozbiljnije vrijeme, kad je bilo teško dobiti životne namirnice po maksimalnim cijenama, nabavljao dovoljnu količinu namirnica po tako povoljnim cijenama, da su se kod nas mogle bolje i jeftinije dobiti te namirnice, nego u ona mjesta, oklen su namirnice bile dobavljene".

"Bradač je svojim radom u aprovizaciji, dakle, nanosio samo koristi i općini i građanstvu, a nikakve štete, niti u tome može biti govora o zločinu zloupotrebe zvanične vlasti", kazao je Dimović, zatraživši oslobađajuću presudu.⁸

Narednih dana završnu riječ imali su advokati ostalih optuženika. Tako je, na primjer, Kohnov branitelj zaključio svoj govor time da je njegov štićenik samo činio

⁸ Isto, br. 36 od 18. februara 1918.

uslugu narodu, da je zaslužio priznanje, te je predložio njegovo potpuno oslobađanje od optužbi.⁹

Presuda

Presude su konačno izrečene 2. marta.

Prvooptuženi Mirko Bradač osuđen je na 3,5 godine teške tamnice, pooštrene jednim postom svakog trećeg mjeseca. U kaznu mu je uračunato vrijeme provedeno u istražnom zatvoru – 10 mjeseci.

Dano Cvitković: 2,5 godine teške tamnice, pooštrene postom kao u Bradačevom slučaju. U kaznu uračunato vrijeme provedeno u istražnom zatvoru.

Maurizio Kohn: sedam mjeseci tamnice pooštrene postom kao u prethodnim slučajevima i uračunavanjem u kaznu vrijeme provedeno u istražnom zatvoru.

Danilo Vojnović: šest mjeseci tamnice pooštrene postom kao u prethodnim slučajevima i uračunavanjem u kaznu vrijeme u istražnom zatvoru.

Albert Baruch: pet mjeseci tamnice pooštrene postom kao u prethodnim slučajevima i uračunavanjem u kaznu vrijeme u istražnom zatvoru.

Muhamed Jusufagić: osam mjeseci tamnice pooštrene postom kao u prethodnim slučajevima i uračunavanjem u kaznu vrijeme u istražnom zatvoru.

Makso Grajžer: šest mjeseci tamnice pooštrene postom kao u prethodnim slučajevima i uračunavanjem u kaznu vrijeme u istražnom zatvoru.

Osim toga, Bradač, Jusufagić, D. Cvitković i Kohn osuđeni su na naknadu štete gradskoj sarajevskoj općini u iznosu od 143.820 kruna.

Jedini oslobođeni svih optužbi bio je Nikola Cvitković, brat Dane Cvitkovića.

Ovakve presude su značila da su Vojnović, Baruch, Kohn, Jusufagić i Grajžer već izdržali čitavu kaznu u istražnom zatvoru i odmah su pušteni na slobodu.

Na zahtjev državnog odvjetnika Bradač i Cvitković su zadržani u pritvoru do pravosnažnosti presude.¹⁰

Premda je sud izrekao relativno stroge kazne, njih dvojica su se, međutim, vrlo brzo našla na slobodi po rješenju Vrhovnog suda, čime je stavljena tačka na najveću aferu u BiH tokom Prvog svjetskog rata.¹¹

⁹ Isto, br. 38. od 20. februara 1918.

¹⁰ Isto, br. 47 od 2. marta 1918.

¹¹ Isto, br. 49 od 5. marta 1918.

Reakcije na presudu

Reagirajući na presudu Bradaču i Cvitkoviću, *Sarajevoer Tagblatt* piše da je njihova osuda izazvala iznenađenje u čaršiji, a njihovo ponovno zatvaranje u pritvor "preneraženje". *Glas slobode* je smatrao da drugačije misle radnici i sirotinja.

"Oni su često puta čitali da neki siromah dobije za kragju najsitnijih stvari... 3 i 6 mjeseci zatvora. Iz ovih razloga se može čuti u redovima radnika i ostale sirotinje da je osuda i previše blaga."¹²

Glas slobode, koji nije davao nikakve komentare tokom suđenja, dao je opširan komentar nakon puštanja Bradača i Cvitkovića iz pritvora, navodeći pritom i reakcije drugih listova.

"Ovdašnji su listovi *Sarajevoer Tagblatt* i *Hrvatski dnevnik* žalosni zbog osude protiv Bradača i drugova, a u isto su vrijeme silno radosni što su i Bradač i Cvitković pušteni na slobodnu nogu... Kažu da govore u ime 'čaršije'. Oni sasvim otvoreno izražavaju svoje simpatije ljudima koji su osugjeni radi velikog oštećivanja sarajevske opštine i gragjanstva!"

Glasilo socijalista dalje navodi kako isti moral vlada u čaršiji i kod onih špekulanata koji su preneraženi presudom protiv bivših funkcionera sarajevske aprovizacije te da svi oni polaze sa gledišta da ima na stotine i hiljade onih koji su isto radili kao i ovi službenici aprovizacije, "naročito koji su tako radili za vrijeme rata i stekli hiljade i milione kapitala, pa ipak nisu ni optuženi ni osugjeni".

Glas slobode, koji je nakon oktobarske revolucije 1917. postao još radikalniji, smatrao je da je za ovu aferu kao i slične pojave krivo kapitalističko društvo i njegov moral i iskoristio je priliku da pozove radni narod na njegovo uklanjanje.

"Eto dotle se srozao moral današnjeg društva i njegovih pristalica! kakvo uregjenje društva takav i njegov moral! Ono je tako korumpirano, tako pokvareno, tako trulo da postaje sve odvratnije... Oni su za osudu, a isto su za osudu oni koji su radili i rade kao oni, ili još bolje za osudu je sav poredak kapitalistički, za osudu je kapitalističko društvo kako stoji, koga treba radni narod svojom borbom da ukloni i zasnuje društva pravednosti, jednakosti i slobode."

List je također iskoristio priliku da poveže nekontroliran rad Bradačevog ureda sa raspuštanjem sarajevskog gradskog zastupništva, naglasivši kako je ova parnica "bengalskom vatrom" osvijetlila prilike u sarajevskoj gradskoj općini.

"Samo u jednoj nesavremenoj, patriarhalnoj, neuregjenoj instituciji moglo se godinama raditi sa milionima opštinskog novca a bez ikakve kontrole."¹³

¹² *Glas slobode*, br. 19 od 6. marta 1918.

¹³ *Isto*, br. 20 od 9. marta 1918.

Proces protiv Wilhelma Fischera i drugova

Konačno su se u aprilu 1918. godine, nakon više od godinu dana od izbijanju afere u javnosti, na optuženičkoj klupi našli željeznički komesar Wilhelm Fischer i ostali optuženi za "zlodjela na štetu živežnog stovarišta bos.-herc. zemaljskih željeznica". Ovaj posljednji veliki proces za malverzacije u snabdijevanju tokom Prvog svjetskog rata nije izazvao veliku pažnju javnosti te ga je pratilo "malo publike".¹⁴

Osim Wilhelma Fischera, na optuženičkoj klupi su se našli, među ostalim, željeznički komesar Karl Leichner, trgovački zastupnik Emil Spiller, trgovac Salamon Danon, poslovođa Samuel Polak, željeznički komesar Friedrich Nagel, knjigovođa Siegfried Wessely i bravar Johan (Ivan) Kraliček.

Za ovu aferu indikativno je to što je pokazala kako je drastučan pad standarda učinio državne službenike sklonim korupciji i malverzacijama. Tako je optuženi Leichner rekao tokom rasprave "da mu plaća nije dostajala, pa je radio kao trgovac i to već kroz godine i tako je zaradio imetak".¹⁵

Interesantno je i to da su Leichner i Kraliček priznali da su za nabavu brašna izvjesnim ličnostima morali "namazati ruke". Leichner je jednoj takvoj ličnosti u koju je imao povjerenje, a koju nije htio imenovati, dao čak 24.000 kruna, iako je prije toga policiji prilikom ispitivanja rekao da je te pare stavio u svoj džep.

Odbrana optuženih tokom cijelog procesa bazirala se na tome da su se oni u ovom slučaju bavili trgovinom kao privatni pojedinci, a ne javni službenici. To je nagnalo zastupnika optužbe, zamjenika državnog odvjetnika dr. Sarka, da u svojoj završnoj riječi istakne "da su funkcionari željezničkog skladišta bezuvjetno javni činovnici, pa da su kao takovi odgovorni pred zakonom".¹⁶

Inače tokom čitave rasprave koja je trajala 17 dana publika nije pokazala gotovo nikakvo zanimanje za ovaj proces, vjerovatno zato što optuženi nisu bili poznate ličnosti, ali je prilikom izricanja presude sala bila puna. Glavno pitanje na procesu je bilo da li su činovnički konzumi privatna poduzeća i da li činovnici koji tim konzumima upravljaju trebaju biti smatrani kao privatne osobe ili javni službenici.¹⁷

Sud je bio umjeren prilikom određivanja kazne. Četvoricu je osudio, a osmoricu oslobodio optužbi, ali su se trojica osuđenih odmah našla na slobodi jer im je u kazne uračunato vrijeme provedeno u pritvoru.

Najgore je prošao Karl Leichner: 18 mjeseci tamnice poštrene postom, ali mu

¹⁴ *Sarajevski list*, br. 78 od 11. aprila 1918.

¹⁵ *Isto*, br. 79 od 12. aprila 1918.

¹⁶ *Isto*, br. 92 od 27. aprila 1918.

¹⁷ *Isto*, br. 101 od 11. maja 1918.

je u kaznu uračunato osam mjeseci provedenih u pritvoru te mu je ostalo još 10. Fischer je dobio osam mjeseci, a Wessely i Kraliček po četiri, ali, kao što je već spomenuto, pušteni su na slobodu jer im je u kaznu uračunato vrijeme u pritvoru. Državni odvjetnik je odmah najavio žalbu zbog prenisko odmjerenih kazni.

Predsjedavajući suda je u obrazloženju presude došao do zaključka da konzum nije privatno poduzeće i da činovnici koji rukovode konzumom nisu trgovci već činovnici.¹⁸

Kada se govori o pisanju bh. novina za vrijeme Prvog svjetskog rata, bez obzira o kojoj temi, mora se imati na umu nekoliko činjenica. Najprije, odmah na početku rata uvedena je oštra cenzura, koja je podrazumijevala davanje lista državnom tužiocu na uvid šest sati pred štampanje lista (to je 1918. izmijenjeno utoliko što je list morao biti predat dva sata pred štampanje), a zatim da su u prvih mjeseci nakon izbijanja rata prestali izlaziti svi listovi osim onih koji su odlučno podupirali Monarhiju. Ne smije se nikako smetnuti s uma ni problem autocenzure koji se javlja u takvim situacijama, kada je novinar prije pisanja teksta suočen sa pitanjem da li će mu ta vijest proći cenzuru ili kako obraditi neku temu da se izbjegne cenzura. O tom problemu je pisao *Glas slobode*. Promjene u općoj političkoj klimi 1917. pogodovala su otvorenijem pisanju novina, što je i omogućilo ponovno pokretanje glasila Socijaldemokratske stranke za BiH *Glasa slobode*.

Uticao koji su novine objektivno mogle imati na javno mnijenje u Bosni i Hercegovini u to vrijeme bio je ograničen nizom faktora. Najprije, nepismenost stanovništva bila je velika – gotovo 90% prema popisu iz 1910., zatim loše komunikacije između Sarajeva, gdje su se tokom rata štampali gotovo svi listovi, i drugih gradova u Bosni i Hercegovini, ali i veliki troškovi, mali tiraži i slaba prodaja, što je zahtijevalo potporu vlade ili nekih drugih institucija. Tako, na primjer, ne dolazi do ponovnog pokretanja *Misbaha* 1917. iako je to bilo najavljeno kao već gotova stvar. Isti slučaj je i sa političkim muslimanskim dnevnikom *Haber*, čije je izlaženje bilo najavljeno za januar 1918. Sa druge strane, *Hrvatska narodna zajednica* početkom 1915. piše kako ima oko 3.000 pretplatnika ali da samo njih 1.000 redovno plaćaju pretplatu, pa list stalno upućuje apele da se redovno plaćaju obaveze i organizira akcije pružanja podrške listu. HNZ je do početka 1915. izlazila dvaput mjesečno, a nakon toga, premda je u zaglavlju i dalje pisalo da izlazi dvaput mjesečno, list je u stvari postao mjesečnik. Slična je stvar i sa *Glasmom slobode*,

¹⁸ Isto, br. 101 od 11. maja 1918.

koji se u drugom broju za 1917. hvali sa 3.000 pretplatnika, ali i on upućuje apele i organizira prikupljanje pomoći za list. *Hrvatski dnevnik* otkriva tajnu svoje dobre opreme kada hvali nadbiskupa Štadlera što je platio dugove lista od čak 300.000 kruna, pa nije čudo da je ovaj list, uz vladin *Sarajevski list*, bio jedini dnevnik na jezicima naroda BiH za vrijeme rata.

Od listova koji su korišteni za izradu ovog rada, za *Sarajevski list* se zaista može reći da je stvarno bio "službeni", objavljujući radije službena saopćenja, naredbe i zakone nego autorske tekstove ili komentare. Ali njegova vrijednost kao izvora i jeste u tome što znatno olakšava "potragu" za relevantnim zakonskim propisima. *Hrvatski dnevnik*, bez obzira na svoju klerikalnu i proaustrijsku orijentaciju, dugo je bio jedini list u kojem se mogla pročitati neka riječ kritike kada su u pitanju malverzacije i afere, o čemu svjedoči marljiv rad cenzorskih makaza počevši od 1915. Ipak je ovaj list imao mjeru u svojoj kritici – većinom su to bile sitne ribe, uglavnom je ćutao ili pisao neutralno kada su u pitanju bile krupnije stvari. *Hrvatska narodna zajednica* kao mjesečnik nije se bavila dnevnim aktuelnostima, ali je nekoliko puta objavila dobre analize o problemima i malverzacijama u vezi sa snabdijevanjem. *Glas slobode* je bio daleko najkritičniji kada su u pitanju teme vezane za ovaj rad, ali je, naročito nakon oktobarske revolucije, bio totalno nekritičan prema ideologiji koja je dolazila iz Moskve, čime je unekoliko kvario svoje pisanje vezano za probleme u snabdijevanju i druge afere, videći u njima gotovo isključivo plod kapitalističkih odnosa. Ipak ovom listu, često masakriranom od strane cenzure, pripadaju velike zasluge za otkrivanje mnogih afera, prevara, samovoljnog ponašanja zvaničnika.

Kada se sve navedeno uzme u obzir, slika koju daju bh. novine u periodu Prvog svjetskog rata dovoljno je jasna – potpuni privredni i društveni slom. Čitajući te novine može se jasno očitati kakva je situacija vladala u zemlji.

Bosna i Hercegovina tu nije bila nikakav poseban izuzetak. Društveni slom u nizu zemalja, i poraženih i "pobjednika", srušio je "vrlj novi svijet". Premda je, na primjer, Orwell nazvao svijet prije Prvog svjetskog rata svijetom "cjepidlaka, popova i igrača golfa", malo je ljudi sumnjalo u to da svijet ide naprijed (to je neposredno nakon atentata priznao čak i *Glas slobode*). Niz nevjerojatnih tehničkih pronalazaka i veliki privredni napredak u periodu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće omogućili su ljudima širom svijeta olakšanje uvjeta rada, skraćeno radno vrijeme i općenito neuporedivo bolje uvjete života. Čak su i socijalističke stranke u mnogim zemljama počele napuštati svoju radikalnu ideologiju i postepeno postajati dio establishmenta, što potvrđuje i njihovo glasanje za podršku svojim vladama na početku rata. Totalitarni režimi nastali na ruševinama predratnog svijeta, bili oni ljevičarski ili desničarski, bili su potpuno nezamislivi. Tek je situacija nastala ratom, sa milionima mrtvih, obogaljenih, osiromašenih, prevarenih, uništenom privredom i

resursima protraćenim u ratu iscrpljivanja, stvorila uvjete pogodne da se lijevi i desni demagozi dokopaju vlasti. U odnosu na takve režime, nastale kao direktna posljedica društvenog sloma u Prvom svjetskom ratu, čak se i režim carske Rusije doima kao simbol demokratije. Zato se može reći da je upravo Prvi svjetski pripremio teren za još veću katastrofu dvadesetak godina kasnije. Čak su svi "glavni igrači" iz Drugog svjetskog rata u neku ruku djeca Prvog: Churchill je bio ministar, Roosevelt je služio u mornarici, Staljin je učestvovao u revolucijama, Mussolini je (tada još socijalist) bio vatreni agitator za rat i kasnije dobrovoljac na ratištu.

Situacija u Bosni i Hercegovini nije odudarala od ovih općih kretanja. Rat nije čestito ni počeo, a već su se pojavili razni "psi rata" koristeći nenadanu priliku za bogaćenje. Veliki broj mobiliziranih radno sposobnih muškaraca, rekvizicije, elementarne nepogode, činjenica da su dijelovi zemlje bili neposredno ratno poprište i inače siromašna zemlja doveli su stanovništvo Bosne i Hercegovine do prosjačkog štapa. Hrane je bilo nedovoljno i cijene su vrtoglavo rasle. I ono malo što je bilo nije raspoređivano kako treba, pa je u nekim krajevima vladala glad. Siromaštvo zahvata i jedan od glavnih stubova austrougarske uprave – činovništvo, koje postaje sklono korupciji, o čemu svjedoče i izjave nekih optuženika. Onemogućavanjem rada Bosanskog sabora, a kasnije i njegovim definitivnim raspuštanjem, kao i raspuštanjem sarajevskog zastupništva, nestalo je i ono malo demokratske kontrole nad izvršnom i upravnom vlašću, pa su dr. Gerde, Bradač i ostali mogli neometano manipulirati milionima kojima su trebali osigurati snabdijevanje stanovništva. Kasniji pokušaji da se uključivanjem građanstva u razne odbore situacija popravi bili su nedovoljni i došli su prekasno. Nedostatak bilo kakve kontrole nad pojedinim organima vlasti u provinciji, koje izgleda nije više mogla kontrolirati ni Zemaljska vlada, doveo je do velikih zloupotreba vlasti, pa čak i do protuzakonitog hapšenja i pljačkanja stanovništva.

Uprkos svemu, ne može se osporiti da se austrougarska vlast do samoga kraja borila protiv raznih problema uzrokovanih ratom. Svakodnevno su izricane presude špekulantima (uglavnom sitnim), ali su i oni najodgovorniji bar neko vrijeme proveli u zatvoru. Toliko hvaljena austrijska pravna država ipak je radila u Bosni i Hercegovini do samog kraja. Sigurno je da kvalitet pravne države u Bosni i Hercegovini nikad nije bio veći nakon sloma austrougarske vladavine, što ne govori toliko o njenim kvalitetama koliko o tragediji koja je zemlju snašla nakon 1918. i koja traje još i danas. ■

SCANDALS AND SCAMS IN BIH 1914 – 1918

Summary

Finding itself incorporated in Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina shared the unfortunate fate of the central powers during the First World War. Being the poorest part of the dual monarchy – it could not take care of its grain needs even in peacetime – Bosnia and Herzegovina had severe food shortages during the war because of military requisitions, the draft of a large number of working-age men, and the devastating effects of war in the region, particularly the great drought in 1917. Government measures to procure food for the population did not alleviate the matter.

The food shortages led to exceptional price inflation, and average earnings did not follow suit. Although the government set maximum prices for the most important food goods at the beginning of the war, various speculators and smugglers easily broke these regulations. All kinds of thieves emerged. Citizens were constantly exposed to different robberies and scams. As the standard of living drastically declined, the Austro-Hungarian bureaucracy in Bosnia – a pillar of the Monarch's administration – grew inclined to corruption. The possibility of getting rich overnight not only attracted various merchants, but also some high government officials who found themselves on trial during the war. ■

Glava
Prilozi

ODK

Pravni

NAUČNE RASPRAVE

bu
de
li
ge
gu

ge

UDK: 342.395.6(497.6)“1878/1918”
325.35(497.6)“1878/1918”

Izvorni naučni rad

DIE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHE OKKUPATIONSVERWALTUNG IN BOSNIEN-HERZEGOWINA*

Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär- und
Zivilbehörden

DŽEVAD JUZBAŠIĆ

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Abstract: Istaknuvši neka od glavnih obilježja okupacione uprave i njene politike autor je prikazao stanovišta vojnih krugova o načinu upravljanja Bosnom i Hercegovinom, s težištem na razdoblju koje je prethodilo aneksiji pa do izbijanja Prvog svjetskog rata. Pri tome su u centru pažnje odnosi između vojnih institucija i funkcionera i civilne vlasti.

Ključne riječi: Okupacija, zemaljski poglavar, civilni adlatus, aneksija, Zemaljska vlada, Zajedničko ministarstvo finansija, Ministarstvo rata, Benjamin Kállay, Istvan Burian, Feldmarschal Conrad, Oskar Potiorek, Leo Bilinski.

Österreich-Ungarn hat mit dem 25. Artikel des Berliner Vertrags das Mandat bekommen, Bosnien-Herzegowina zu besetzen und es zu verwalten. Im geheimen österreichisch-türkischen Abkommen vom 13.07.1878, das dem Beschluss des Berliner Kongresses vorangegangen war, wurde die Okkupation als vorübergehend angesehen, aber im Berliner Vertrag und dann auch in der zwischen Österreich-Ungarn und der ottomanischen Regierung beschlossenen Novi Pazar-Konvention vom

*Referat održan na internacionalnom simpoziju „Vom Krieg zum Frieden: Militärverwaltungen und Post-Conflict Nation Building“, Beč 18./19. maja 2004.

21.04.1879 wurde die Besetzung Bosnien-Herzegowinas nicht zeitlich begrenzt. Innenpolitische Rücksichten übten bekanntlich neben dem Wunsch, eine eventuelle Auseinandersetzung mit der Türkei zu vermeiden, den entscheidenden Einfluss darauf, dass sich Andrassy am Berliner Kongress für die Okkupation und nicht auch für die Annexion Bosnien-Herzegowinas entschieden hat. Die Angst vor der Vermehrung des slawischen Elements in der Monarchie rief in Österreich heftigen Widerstand des größten Teils der Deutschen Liberalen Partei gegen die Politik der Gewinnung neuer Länder hervor; noch deutlicher war die ablehnende Einstellung der öffentlichen Meinung in Ungarn, wo auch eine sehr starke protürkische Stimmung herrschte. Graf Kahman Tisza hat keinen Hehl daraus gemacht, dass er in der Okkupation, und insbesondere in einer Annexion, eine Gefahr gesehen hat, aber er hielt es, indem er Adrassys Politik unterstützte, die Okkupation für ein kleineres Übel, als wenn Bosnien-Herzegowina wegen der Schwäche der otomanischen Herrschaft Serbien und Montenegro zufallen würde. Dennoch, obwohl sie formell anerkannt war, wurde die Souveränität des Sultans durch mehrere Maßnahmen faktisch in Abrede gestellt: durch die Einbeziehung Bosnien-Herzegowinas in das gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet 1880, durch die Erlassung des Militärgesetzes vom 1881, durch Bestimmungen betreffend die Passausgabe, konsularischen Schutz usw. Der völkerrechtliche Status Bosnien-Herzegowinas gegenüber Österreich-Ungarn verwandelte sich bald nach der Besetzung immer mehr in einen staatsrechtlichen und zwar in einer sehr komplizierten Form. Angesichts der dualistischen Einrichtung und der bestehenden Konstellation innerer politischer Kräfte, gestaltete Österreich-Ungarn seine Bosnien-Herzegowina-Politik, wie auch die Politik im Lande selbst, schrittweise und in schwierigen innenpolitischen Auseinandersetzungen.

Vor der Okkupation bestand kein Konzept darüber, was mit Bosnien-Herzegowina zu tun sei, wenn es militärisch besetzt wird. Erst gegen Ende der Okkupationsoperation kam der erste Vorschlag zur Einrichtung der provisorischen Verwaltung, wonach der Herrscher diese der gemeinsamen Regierung auftragen sollte.¹ Danach wurden langwierige Verhandlungen zwischen den Regierungen der Monarchie, so dass ein paralleles österreichisches und ungarisches Gesetz betreffend die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina erst Anfang 1880 sanktioniert werden konnte.

Von dem österreichisch-ungarischen Ministerium des Äußeren wurde in einer

¹ Von der ungarischen Seite bekämpfte Bezeichnung »gemeinsame Regierung«, die sich auf das gemeinsame Ministerium bezieht, wurde aus dem in der Anm. 2 zitierten Dokument übernommen.

Denkschrift vom 2.IX 1878² die Gründung einer Kommission in Wien zur Leitung der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung seitens der gemeinsamen Regierung vorgeschlagen. Diese Kommission war als eine provisorische oberste Verwaltungsbehörde mit jenem Wirkungskreise vorgesehen, der bisher in Bezug auf Bosnien-Herzegowina den betreffenden Zentralstellen in Konstantinopel zustand. Die Kommission und eine im Ministerium des Äußeren spezielle Bosnische Abteilung hätten etwa einen solchen Amtsbereich haben sollen, den später das Bureau für die Angelegenheiten Bosnien-Herzegowinas im gemeinsamen Finanzministerium hatte. Die bosnisch-herzegowinische Verwaltung wurde als eine spezifische gemeinsame Angelegenheit sui generis unter der Leitung des Außenministers behandelt, an deren unmittelbaren Führung ebenfalls auch die Vertreter anderer gemeinsamer Ministerien wie auch jene der österreichischen und ungarischen Regierung hätten teilnehmen sollen. Die Legislativen hätten keine Ingerenz in den Fragen, die die Verwaltung Bosniens betreffen, bekommen und ihre Teilnahme an der Feststellung der Grundsätze und des Wirkungskreises der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung war nicht vorgesehen, sondern alle Verfügungen hätten in dieser Hinsicht aus der Absolutmacht des Herrschers hervorgehen sollen. Doch hielt der Kaiser es nicht für notwendig und konstitutionell durchführbar, eine besondere administrative Instanz für die okkupierten Länder zu schaffen, und in Übereinstimmung mit dieser Stellungnahme wurde die Kommission für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegowina gegründet, die vorläufig als vorzugsweise beratendes Organ wirkte.³

Weitere Erörterung der Frage über die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina war im höchsten Maße von der Haltung der Vertretungskörper dem Berliner Vertrag und der Frage der Deckung der Okkupationskosten gegenüber und im Zusammenhange damit auch mit der Entwicklung der inneren politischen Lage in Österreich und Ungarn abhängig. Da der Berliner Vertrag trotz all der gegensätzlichen Bestrebungen den Parlamenten vorgelegt werden musste, wurde dadurch auch das erste Präzedenz erzwungen, dass die Legislativen über Bosnien-Herzegowina Entscheidungen treffen.

Die ungarische Regierung bestand auf der Notwendigkeit, eine gesetzliche Ermächtigung vom Parlament zu bekommen, auf Grund welcher sie ihren Einfluss auf die provisorische Verwaltung Bosnien-Herzegowinas ausüben konnte und ins-

² Die prov. Verwaltung Bosniens betreffend, Wien 2.9.1878, Arhiv Bosne i Hercegovine (=ABH), Gemeinsames Finanzministerium (= GFM) BH 15/1878

³ DŽEVAD JUZBAŠIĆ, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom, in: *Radovi Akademije nauke i umjetnosti BiH* (=ANUBiH) 32/11, (1967) 163-196, hier 168f.

besondere auf die gesetzmäßige Regulierung der Frage der Geldbeschaffung für die Bedürfnisse der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung. Graf K. Tisza war kategorisch dagegen, dass man die Administration Bosniens der Krone allein überlasse, ohne dass die Minister eine Verantwortung dafür übernehmen. Für die ungarische Regierung, die sonst ungern auf die Erweiterung des Wirkungskreises der gemeinsamen Organe blickte, war es nicht annehmbar, dass dies durch eine nicht adäquate Interpretation der bestehenden Gesetze erfolgen sollte. Sie verlangte, dass ein legislatorischer Akt als Folge der im Ausgleich vom 1867 festgesetzten Prinzipien gebracht werde. Von Anfang an verhielten sich die Ungarn mit größter Vorsicht zu der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung als einer neuen Funktion des gemeinsamen Ministeriums, die in sich eine potenzielle Gefahr für die Störung des bestehenden Gleichgewichts der Verhältnisse in dem dualistischen System barg. Deshalb forderte Graf Tisza solche gesetzlichen Garantien, die die ungarischen Interessen und den Einfluss sichern und eventuelle unerwünschte Veränderungen verhindern werden.⁴

Der Kaiser, der einer Ingerenz der Vertretungskörper, nur wenn es sich um die Geldbeschaffung handelte, zustimmte, bekämpfte die Ansicht, dass die Regierung eine spezielle gesetzliche Ermächtigung zur Leitung der Verwaltung Bosniens bedürfe, indem er hervorhob, diese sei schon im Berliner Vertrag enthalten. Wie sich die österreichische Regierung seinerzeit dem Anspruch, dass die Parlamente über den Berliner Vertrag entscheiden, widersetzte, so unterstützte sie auch die Meinung des Kaisers. Abgesehen von prinzipiellen Gründen, hielt sie es als politisch höchst bedenklich, sich von dem Standpunkte zu entfernen, dass die Frage durch die Verfassung schon geregelt sei. Besonders in Anbetracht der augenblicklichen politischen Lage war Auerspergs Regierung dagegen, eine Gesetzesvorlage über die bosnische Verwaltung dem Parlamente vorzulegen, weil sie eine Wiederholung der erst abgeschlossenen dramatischen Orientaldebatte fürchtete. Auch gewisse von Graf Julius Andrassy vorgeschlagene Kompromisslösungen könnten nicht von den Vertretern der österreichischen und ungarischen Regierung angenommen werden.⁵

In der Fortsetzung der Verhandlungen, die nach dem Abtritt des Kabinetts von Auersperg erfolgte, verlangte Graf K. Tisza am 1. März 1879 ultimativerweise die Ermächtigung zur Vorlegung des Gesetzesentwurfes über die bosnisch-herzegowinische Verwaltung dem Parlamente und bedingte damit sein Weiterbleiben an der Spitze der ungarischen Regierung. Er war der Meinung, ohne solche Ermächtigung auf Dauer nicht Herr der Lage im Lande sein zu können. Dann zeigte sich der Kaiser bereit zum Nachgeben und äußerte den Wunsch, ein Kompromiss zu erreichen,

⁴ A.a.O. 171f. Anm. 28.

⁵ A.a.O. 173.

um eine Krise in Ungarn zu vermeiden. Danach machte die österreichische Regierung ein Zugeständnis und verfasste eine Gesetzesvorlage in der Form der Konvention zwischen der österreichischen und ungarischen Regierung über die Leitung der provisorischen Verwaltung in Bosnien-Herzegowina. Doch lehnte die ungarische Regierung diesen Vorschlag ab, da sie unter anderem der Meinung war, dass dieser zur Abschließung eines neuen staatsrechtlichen und wirtschaftlichen Ausgleichs und die Annexion und Teilung der okkupierten Länder anstrebe, was damals in Betracht auf die innenpolitische Lage in die politischen Kalkulationen der Regierung Tiszas nicht einbezogen werden konnte. In den weiteren Verhandlungen wurde eine solche Gesetzesvorlage für die beiden Parlamente durch das Kombinieren des ungarischen mit dem österreichischen Entwurfe angenommen (1. Mai 1879), die vollkommener Rücktritt des Kaisers und der österreichischen Regierung von ihren ursprünglichen Stellungnahmen und eine völlige Affirmation der Grundideen der ungarischen Regierung bedeutete.⁶

Nach den Gesetzesbestimmungen wird die Verwaltung über Bosnien-Herzegowina in dem komplizierten Mechanismus des dualistischen Systems durch die Festsetzung der verfassungsmäßigen Einschränkungen und der Verantwortlichkeiten der an der Leitung der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung beteiligten Faktoren, allein aber in Bezug auf die Monarchie, eingefügt. Das Gesetz wies im Allgemeinen gewisse Kennzeichen einer Vereinbarung über die Erweiterung des Kreises der gemeinsamen Angelegenheiten auf und stellte gleichzeitig für gewisse Angelegenheiten gleiche Behandlungsgrundsätze in Österreich und Ungarn fest. Der Schwerpunkt des Gesetzes lag aber vor allem auf dem Finanzrecht und jenem Teile des materiellen Gesetzgebungsrechtes, das sich auf die bedeutendsten wirtschaftlichen Fragen bezog. Noch Ende 1879 tritt der Kaiser gegen die Tendenzen auf, dass die beiden Regierungen an der Erledigung einzelner konkreter Akten aus dem Bereiche der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung teilnehmen. Doch gelang es den entgegengesetzten Bemühungen durch eine gewisse Modifizierung der Gesetzesvorlage im ungarischen Reichstage, die später auch vom Reichsrat akzeptiert wurde, dass das der österreichischen und der ungarischen Regierung zustehende Recht auf die Ausübung des Einflusses auf die Leitung der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung noch stärker zum Ausdruck gebracht wurde. Erst nach Abhaltung der Wahlen in Cisleithanien und der Bildung des überwiegend konservativen Kabinetts Taaffes, war es möglich, dass die Gesetzesvorlagen betreffend die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina an die Tagesordnung des ungarischen Parlaments und des Reichsrates kommen und dass diese Ende 1879 bzw. Anfang 1880 verhandelt und angenom-

⁶ A.a.O. 177-181.

men wurden. Aber während es Tiszas Regierung gelang, im ungarischen Parlament eine kaum einfache Mehrheit sicherzustellen, ermöglichte die gewandelte Haltung des größten Teils der deutschen Liberalen gegenüber der Okkupation die Bildung der Zweidrittelmehrheit im Reichsrat. Sie erkannten die Okkupation nun als vollendete Tatsache an und suchten die Unterstützung dafür zu geben, dass die Monarchie mit möglichst großen Erfolgsaussichten die übernommene Mission realisiert. Obwohl sie sich grundsätzlich in der Opposition befand, gab die deutsche liberale Linke Unterstützung für die Politik der bosnisch-herzegowinischen Okkupationsverwaltung. So wurde die Verfassungspartei in Österreich, abgesehen von seltenen Ausnahmen, Befürworter der absolutistischen Herrschaft in Bosnien-Herzegowina, während aus den Reihen der parlamentarischen Rechten, seitens der tschechischen Vertreter, Forderungen nach der Beteiligung der Bevölkerung der okkupierten Provinzen an der Verwaltung des Landes aufgestellt wurden. Das Problem der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina drohte ernsthaft den Ausgleich von 1867 zu gefährden. Das Gesetz betreffend die bh.-Verwaltung (RG Bl No 18 vom 22.02.1880 und ungarischer Gesetz-Artikel VI: 1880) war nur eine provisorische Notlösung, aber es blieb in Kraft bis zum Untergang der Monarchie.⁷

Vor dem Abschluss der Verhandlungen darüber, ob den Parlamenten eine Gesetzesvorlage betreffend die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina vorgelegt werden sollte, trug der Herrscher am 26.02. 1879 die Leitung der bosnisch-herzegowinischen Ziviladministration dem gemeinsamen Finanzminister auf, der sie im Namen des gemeinsamen Ministeriums leiten sollte. Dann wurde im Rahmen des gemeinsamen Finanzministeriums das Bureau für die Angelegenheiten Bosnien-Herzegowinas eingerichtet, das am 11.03. 1879 seine Tätigkeit aufnahm. Da aber das gemeinsame Finanzministerium seine Funktion als oberstes Verwaltungsorgan von Bosnien-Herzegowina in einem komplizierten und nicht klar definierten Verfassungsrahmen ausübte, hingen sowohl seine konkrete Tätigkeit als auch deren Resultate nicht so sehr von gesetzlich festgelegten Prinzipien als vielmehr von den realen Machtverhältnissen und dem Geschick ab, mit anderen politischen Akteuren einen modus vivendi zu finden. In dieser Hinsicht entwickelte sich das gemeinsame Finanzministerium unter dem Minister Benjamin von Kállay im Zuge der Gestaltung und Durchführung der Politik in Bosnien-Herzegowina allmählich zu einer fast kompletten, alle Verwaltungszweige umfassenden Regierung, während die Landesregierung in

⁷ A.a.O. 177, 181-196; siehe auch DŽEVAD JUZBAŠIĆ, Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungarische Zollgebiet, in: *Österreichische Osthefte* (=ÖOH) 30 (1988) 196-211.

Sarajevo zur deren Vollzugsorgan wurde.⁸

Bis zur Kundmachung des Landesstatuts von 1910, als es lediglich eine gewisse verfassungsmäßige Verantwortung der an der Leitung der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung beteiligten Akteure in Bezug auf die Monarchie gab, hatte die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina einen absolutistisch geprägten Charakter. Der Herrscher besaß in dieser Periode das ausschließliche gesetzgebende Recht in allen Landesangelegenheiten. Ausgenommen waren nur jene Sonderfälle, in denen die finanziellen und wirtschaftlichen Interessen beider Staaten der Monarchie betroffen waren und die daher in die Ingerenz des österreichischen und ungarischen Parlaments fielen.

Noch im Laufe der Okkupationsoperationen im Jahre 1878 wird im Land die Militärverwaltung eingerichtet, um nach der Konstituierung der Landesregierung und der dieser unterstellten Organe, die 1.7.1879 abgeschlossen wird, die Zivilverwaltung einzuführen. Wegen besonderer militärischer Interessen stand an der Spitze der Landesregierung der Armeekommandant. In Bosnien-Herzegowina folgte man während der ganzen Zeit der österreichisch-ungarischen Herrschaft einer spezifischen Praxis, wonach in der Person der Landeschefs die oberste militärische und zivile Gewalt vereinigt wurde. Hinsichtlich der Zivilverwaltung war der Landeschef dem gemeinsamen Finanzministerium, und als oberster Militärkommandant dem Kriegsministerium unterstellt. Für bosnische Verwaltungsangelegenheiten war neben dem gemeinsamen Finanzministerium im beschränkten Umfange als oberste Zentralstelle das Kriegsministerium zuständig, das sich die oberste Leitung der Militärangelegenheiten, aber auch des Post- und Telegrafwesens vorbehielt.⁹

Zu einer Abgrenzung zwischen der Zivil- und Militärgewalt kam es nach Inkraft-Treten der Verordnung über den Wirkungskreis des Ziviladlatus des Chefs der Landesregierung in Bosnien-Herzegowina vom 3.8.1882.¹⁰ Obwohl an der Spitze der Militär- und Zivilmacht nominell der Landeschef stand, der dem Ministerium

⁸ FERDO HAUPTMANN, Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija, in: *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* (=Glasnik ADA) 3 (1963) 13-22

⁹ FERDINAND SCHMID, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns* (Leipzig 1914) 50ff; HAMDİJA KAPIDŽIĆ, *Hercegovачki ustanak 1882. godine* (Sarajevo 1958) 18-29.

¹⁰ Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina, Jg 1882 2. Auflage (Sarajevo 1907) 313.

für gemeinsame Angelegenheiten untergeordnet war, übernahm der Ziviladlatus in Wirklichkeit die Leitung der gesamten Zivilverwaltung. Vom Landeschef erhielt er alle Direktiven vom Ministerium zur Ausführung und war befugt, unter vorheriger In-Kenntnissetzung des Landeschefs, dem gemeinsamen Finanzministerium unmittelbar Berichte vorzulegen. Der Landeschef konnte nur über den Ziviladlatus Anordnungen in Angelegenheiten der Zivilverwaltung erteilen. Als unmittelbarer Vorgesetzter der Landesregierung führte der Ziviladlatus alle Verwaltungszweige, so darunter auch den Sicherheitsdienst.

Mit dem Umbau des Verwaltungssystems, das nach der Niederwerfung des Aufstands in Ostherzegowina erfolgte, schuf man die Grundlage für die zwanzigjährige Periode der Verwaltung Benjamin Kállays, der am 04.07.1882 zum gemeinsamen Finanzminister ernannt wurde. Als Autor des Memorandums, das Außenminister Gustav Kálnoky dem Kaiser am 17.05.1882 vorlegte, hob Kállay hervor, dass die Verwaltung erst dann zweckmäßig funktionieren könnte, wenn sie einen rein bürgerlichen Charakter haben würde. Er war der Ansicht, dass sogar im Bereich der militärischen Fragen in Bosnien-Herzegowina das gemeinsame Finanzministerium das entscheidende Wort haben sollte. Durch eine Zentralisierung der Verwaltung und eine Konzentration der gesamten Gewalt im gemeinsamen Finanzministerium würde man Kállays Konzeption zufolge ein effizienter funktionierendes Verwaltungssystem in Bosnien-Herzegowina schaffen.¹¹

Die Okkupation bedeutete für Bosnien-Herzegowina einen tiefen historischen Einschnitt, mit weitreichenden Folgen für die politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung. Die Ablösung der überholten osmanischen durch die modernere Administration mit gut ausgebildeten und disziplinierten Beamten ist in diesem Zusammenhang von großer Wichtigkeit. Obwohl die neue Verwaltung in der Übergangszeit zunächst versuchte, an die bestehenden Verhältnisse anzuknüpfen, traf sie zugleich Maßnahmen, qualifizierte und leistungsfähige Beamten aus der ganzen Monarchie zu bekommen, die den Bedürfnissen einer modernen europäischen Administration entsprechen und die Stütze des Regimes bilden sollten. Eine der Anforderungen an die neuen Beamten waren Kenntnisse der „Landessprache“ oder einer anderen slawischen Sprache. Das Fehlen dieser Voraussetzung war jedoch kein unüberwindliches Hindernis, sofern dies im Interesse der Okkupationsverwaltung lag. Die neue Bürokratie bestzte nicht allein umgehend die wichtigsten Stellen in der Verwaltung, sie wurde überhaupt absolut dominierend, während die einheimischen Beamten nur in einer geringen Anzahl ihre Stellen behielten, und zwar nur auf niedrigeren Rängen. In den ersten Jahrzehnten der Okkupation ließ die Verwaltung die

¹¹ KAPIDŽIĆ, *Hercegovački ustanak* 321-325.

nötige Bereitschaft vermissen, aus dem einheimischen Element eine gut ausgebildete Beamtenschaft zu rekrutieren. Und noch weniger war sie bereit, höhere Stellen in der bürokratischen Hierarchie für Einheimische zu öffnen. So etablierte sich in Bosnien ein bürokratisches absolutistisches System, das nicht nur auf Grund seiner Organisationsstruktur, sondern auch wegen seiner personellen Zusammensetzung durch eine Kluft der Bevölkerung gesondert war. Die Finanz- und Gerichtsadministration ebenso wie die politische Verwaltung wurden meist nach dem österreichischen Vorbild organisiert, während Deutsch, als Sprache der gemeinsamen Organe der Monarchie, als innere Amtssprache der bosnischen Verwaltung beinahe ausschließlich verwendet wurde. Im äußeren Amtsverkehr der neuen Verwaltung wurde in erster Linie, wenn auch nicht ausschließlich, die Muttersprache der Bevölkerung verwendet. Die amtliche Benennung dieser Sprache variierte in der ersten Phase nach der Okkupation: „bosnische Sprache“, „bosnische Landessprache“, aber auch „serbo-kroatische Sprache“, und „kroato-serbische Sprache“ kamen vor. Erst nach dem Amtsantritt Benjamin von Kállays bürgert sich der Terminus „bosnische Landessprache“ in allen Bereichen des amtlichen Gebrauchs immer mehr ein. Kállays Politik bezweckte die Herausbildung einer nationalpolitischen Besonderheit Bosnien-Herzegowinas und dessen Isolierung von Einflüssen aus den Nachbarländern, in erster Linie aus Serbien und Montenegro. Deshalb maß Kállay der offiziellen Bezeichnung der Landessprache großes politisches Gewicht bei.¹²

Die Finanzen waren von Anfang an eines der bedeutendsten Probleme der neuen Verwaltung. General Josip Filipovic verfügte für die Besetzung Bosnien-Herzegowinas über begrenzte von den Delegationen zugesprochene Mittel, die neben den reinen Militärausgaben auch Kosten der Flüchtlingsrückkehr und der notwendigsten Investitionen hätten decken sollen. Noch im Laufe der militärischen Operationen formulierte man den grundlegenden Grundsatz, wonach die Kosten der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina aus eigenen Landeseinnahmen zu decken waren.

Die österreichisch-ungarischen Truppen mussten im Laufe des Besetzungszugs große Anstrengungen unternehmen, um die Passierbarkeit der Kommunikationswege herzustellen. In den Jahren 1878 und 1879 entfaltete die Armee sehr intensive

¹² DŽEVAD JUZBAŠIĆ, Die Sprachenpolitik der österreichisch-ungarischen Verwaltung und die nationalen Verhältnisse in Bosnien-Herzegowina 1878-1918, in *Südostforschungen* 61 (2002) 230ff.; über die nationale Politik Kállays siehe TOMISLAV KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903* (Sarajevo 1987) 88ff.

Aktivitäten im Ausbau und Reparatur der Straßen, so dass viele Routen befahrbarer wurden, wobei an einigen neuen Routen die Straßen wenigstens provisorisch in einen Zustand gebracht wurden, in dem auf ihnen Pferdewagen fahren konnten. Zu der Zeit wurden rund 1000 km Straßen entweder rekonstruiert oder neu gebaut, wobei weitere 500 km für den Wagenverkehr befahrbar wurden. Anfang 1880 ging der Bau und die Erhaltung des Straßennetzes auf die Zivilverwaltung über, die sich auf diesem Gebiet sehr eifrig engagierte. Mit Hilfe des Einsatzes der Finanzmittel aus dem Okkupationskredit stellte die Militärverwaltung den Verkehr auf der normalspurigen Eisenbahnstrecke Dobrljin-Banja Luka wieder her, die 1882 durch Eisenbahnlinien mit Sisak verbunden wurde, und hatte in der Zeit zwischen September 1878 und Juli 1879 eine schmalspurige Bahnlinie von Bosanski Brod bis Zenica (185,8 km) gebaut. Diese Strecke wurde 1881-1882 bis nach Sarajevo verlängert (78,3 km), und zwar nachdem die Landesverwaltung ihr erstes Darlehen zu deren Bau aus der gemeinsamen Aktiva der Monarchie genommen hatte. Dabei erwies sich die Grundlegung der schmalspurigen Schienen nach Sarajevo als entscheidend für den schmalspurigen Bau anderer Strecken. Die „k.u.k. Bosnabahn“ verband Sarajevo über Budapest mit Wien. Die ambitionösen Baupläne der Militärbehörden, ein normalspuriges Eisenbahnnetz zu bauen, konnten nicht realisiert werden. Das sog. Okkupationskredit, welches von den Delegationen des österreichischen und ungarischen Parlaments votiert wurden, diente zur Deckung der durch die Verlegung der österreichisch-ungarischen Truppen in Bosnien-Herzegowina (bis 1908 auch in Novi Pazar-Sandschak) sowie durch die Errichtung der Fortifikationen und Erhaltung der Militäreinrichtungen entstandenen Kosten. Diese Ausgaben in den einzelnen Jahren hingen von den innenpolitischen Umständen und der außenpolitischen Lage ab. Die Kosten der Zivilverwaltung in Bosnien-Herzegowina wurden nur ausnahmsweise unmittelbar nach dem Einmarsch der österreichisch-ungarischen Truppen wegen der Störungen im Eintreiben der Ladesneinnahmen aus dem Okkupationskredit gedeckt, aber sie haben aufgrund der Entscheidung der gemeinsamen Regierung extra gebucht werden sollen und seinerzeit dem Kriegsministerium zurückerstattet werden. Und während für 1879 vorgesehen wurde, für Bedürfnisse der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung aus dem Okkupationskredit ein Vorschuss von ca 2 Millionen Florin zu gewähren, war für 1880 im bosnisch-herzegowinischen Budget keine Dotation oder Vorschuss vorgesehen. Der Einsatz des Okkupationskredits für die Zivilverwaltung und die Investitionsaufgaben in Bosnien-Herzegowina wurde durch einen Sonderbeschluss der Delegationen unmöglich gemacht, Das Kriegsministerium hat dennoch in die Verbesserung der bis zu dem Zeitpunkt gebauten Eisenbahnstrecken investiert, die im Eigentum des militärischen Ärars waren oder der Militärverwaltung unterstanden (Bos. Brod-Zenica, Dobrljin-Banja Luka). Im Falle der Ei-

senbahnstrecke Bosanski Brod-Zenica wurden alle Kosten später zusammen addiert und als Ausgaben für den Eisenbahnenbau ausgewiesen, und als diese Eisenbahnstrecke in das Landeseigentum übergang, fiel sie der bosnisch-herzegowinischen Finanzen zur Last. Die Landesfinanzen kamen für eine Reihe von Kosten rein militärischer Natur auf, wie für die Errichtung von Kasernen, den Bau der Zufahrtstraßen zu den Militäreinrichtungen usw. Die Landesausgaben des für die bosnisch-herzegowinischen Truppen wuchsen kontinuierlich; sie machten z.B. 1911 zusammen mit den Ausgaben für die Gendarmerie 14,3% des gesamten Jahreslandesbudgets aus. Bosnien-Herzegowina war in finanzieller Hinsicht durch den selbstfinanzierten Ausbau der teureren strategischen Eisenbahnstrecken Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts besonders schwer belastet. (Gabela-Boka-Trebinje, Sarajevo-Ostgrenze).¹³

Der Modernisierungsprozess in Bosnien-Herzegowina, der in letzten Jahrzehnten der ottomanischen Herrschaft erst in bescheidenen Ansätzen begonnen worden ist, tritt nach 1878 in eine neue Phase ein und entwickelt sich unter besonderen Umständen. Obwohl sie in Wirklichkeit über nur einem mittelmäßigen Staat entsprechende Finanzmittel verfügte, hatte Österreich-Ungarn den Anspruch, die Rolle der Großmacht zu spielen. Das Interesse seiner Außenpolitik nach dem Berliner Kongress bestand darin, dass die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina zu dessen materiellen Fortschritt und Verbesserung der ökonomischen und sozialen Lage der Bevölkerung führen sollte. Nach der Konzeption des Außenministers Háymyerle sollte Bosnien-Herzegowina ein Modell und Vorbild für andere Balkanländer werden.¹⁴ Die Verwirklichung dieser Ziele verlangte erhebliche Investitionen und die Reform der vorgefundenen Agrarverhältnisse. Obwohl sich in den ersten Jahren nach der Okkupation führende Faktoren Österreich-Ungarns pro foro interno für die Abschaffung der Kmetenverhältnisse einsetzten, wurde mangels der Finanzmittel zur Ablösung der Kmetengründen die Lösung dieses vitalen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Problems auf unbestimmte Zeit verschoben.¹⁵ Österreich-Ungarn suchte gleichzeitig die politische Stütze in der konservativen muslimischen Grundbesitzer-

¹³ DŽEVAD JUZBAŠIĆ, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, ANUBiH Djela XLVIII//28 (Sarajevo 1974) 56-58, 103-121; ders. Der Eisenbahnbau in Bosnien und der Herzegowina und die wirtschaftlichen Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn, in: *Eisenbahnbau und Kapitalinteressen in den Beziehungen der österreichischen mit den südslawischen Ländern*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien 1993) 144-167.

¹⁴ FERDO HAUPTMANN, Andrassyjeva politička baština i bosanska politika nakon okupacije, in: *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 6 (1970-1971), 452, und wie Anm.8.

¹⁵ Siehe HAMDŽIJA KAPIDŽIĆ, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave, in: *Radovi ANUBiH* 49/16 (1973) 93ff.

schicht. Das Regime unternahm Anstrengungen, die Modernisierung der Wirtschaft und Gesellschaft durchzuführen, ließ aber die Kmetenablösung sich auf der Basis des freiwilligen Vergleichs sehr langsam vollziehen.

Die grundlegende 1880 gesetzlich verankerte Richtlinie der österreichisch-ungarischen Politik in Bosnien-Herzegowina bestand darin, die Verwaltung des Landes so zu führen, dass deren Kosten von eigenen Einnahmen gedeckt werden. Die österreichisch-ungarische Administration führte eine rigorose Fiskalpolitik ein und orientierte sich wegen Ausbleiben von entsprechendem Interesse des Privatkapitals an der Erschließung der Einnahmequellen im Land selbst. Eine der wesentlichen Besonderheiten in der wirtschaftlichen Entwicklung Bosnien-Herzegowinas unter der österreichisch-ungarischen Verwaltung war der Umstand, dass die Staatsmacht im Bereich der Ökonomik unter den noch dominierenden Bedingungen des liberalen Kapitalismus beinahe merkantilistisch wie in der Epoche des Absolutismus auftrat. Die Regierung gründete selbst Industriebetriebe und führte deren Geschäfte. Sie trug auch den größten Teil der Verantwortung und des Risikos in jenen Betrieben, in denen neben dem staatlichen auch das private Kapital vertreten war.¹⁶ Eingeführt wurde solche Wirtschaftspolitik in der Zeit, als der Landesadministration der gemeinsame Finanzminister Benjamin Kállay (1882-1903) vortand. In dieser Zeit wurde auch der größte Teil der Verkehrsnetzes ausgebaut und faktisch die ganze Industrie auf die Beine gestellt.

Die Entwicklung der gesellschaftlichen und politischen Verhältnisse in Bosnien-Herzegowina und den Nachbarländern, wie auch die neue außenpolitische Konstellation in Europa an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert, beeinflussten die Veränderungen in der Politik der österreichisch-ungarischen Verwaltung in dem okkupierten Land. In der Zeit des Erstarkens der serbischen Nationalbewegung kam Kállay zu dem Schluss, dass die großkroatische Bestrebungen, so übertrieben sie auch waren, im Gegensatz zu den großserbischen keine Gefahr für die Monarchie werden könnten. Deshalb gab er, nachdem er die Politik der interkonfessionellen bosnischen Nation, für die er gar keine Unterstützung der Mehrheit der muslimischen Begs und des muslimischen Bürgertums finden konnte, verlassen hatte, der Landesregierung

¹⁶ Siehe dazu FERDINAND HAUPTMANN, *Die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918. Wirtschaftspolitik und Wirtschaftsentwicklung* (Graz 1983) 1-5, 33-78; PETER F. SUGAR, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina* (Seattle 1963) 55, 61-71, 231-233.

Anweisungen, das Kroatentum gegen das Serbentum zu unterstützen. Das konnte aber nicht grob und ohne Takt durchgeführt werden, um nicht dadurch die Serben und möglicherweise auch die Muslime abzustoßen.¹⁷

Die Schlüsselstelle in den Plänen für die Lösung der immer akuter werdenden südslawischen Frage innerhalb der Monarchie nahm das Problem der Annexion Bosnien-Herzegowinas ein. Dies wurde 1907 besonders aktualisiert, nachdem die führenden Positionen eine Reihe von Personen aus dem Kreise des Thronfolgers Franz Ferdinand besetzt hatte. So wurde 1906 Baron Alois Laxa von Aehrenthal Außenminister, während Conrad von Hötzendorf zum Chef des Generalstabs ernannt wurde. Beide waren, abgesehen von einigen persönlichen Unterschieden, Befürworter einer aktiveren Außenpolitik auf dem Balkan, und verbanden die Annexion Bosnien-Herzegowinas mit weitreichenden Plänen für die Lösung der südslawischen Frage in einer umorganisierten Monarchie.

Auch der Chef der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung, der gemeinsame Finanzminister Burián hat mit Blick auf innenpolitische Entwicklung in Bosnien-Herzegowina in einem Memorandum an den Kaiser im Mai 1907 die Frage der Annexion gestellt.¹⁸ Buriáns Ansicht war, dass eine autokratische Verwaltung im Land nach der Okkupation notwendig sei, wobei jedoch, je schneller der kulturelle und materielle Fortschritt sich vollzieht, desto deutlicher das Nationalbewusstsein und der Selbstbestimmungstrieb zum Ausdruck kommen werde. Die Verwaltung hatte gerade unter Burián mit Reformen angefangen, deren Ziel es war, Voraussetzungen für eine „rein administrative Autonomie, im Rahmen des gegebenen völkerrechtlichen Provisoriums zu schaffen“. Mit den geplanten Reformen und mit jenen, deren Realisierung schon im Gange war, sollten Hindernisse für ein erfolgreicher Wirtschaften beseitigt, die allgemeine und fachliche Bildung gefördert, die autonome Verwaltung im Bereich der Kirchenschulangelegenheiten aller Konfessionen reorganisiert bzw. politisch-administrative Einheiten in Stadt- und Dorfgemeinden sowie in Bezirken und Kreisen geschaffen werden. Obwohl sich Burián dessen bewusst war, dass die Mehrheit der bosnisch-herzegowinischen Bevölkerung gegen den Anschluss an die Monarchie war, war er der Ansicht, dass nur die stufenweise Anbahnung „einer ausgedehnten Autonomie“, die er als Gipfel der Reformen ansah, das Vertrauen der Bosnier gewinnen würde. Dabei betonte er, dass es, neben allen Schwierigkei-

¹⁷ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Saobrao i uredio FERDO HAUPTMANN, Arhiv BiH, Gradja 4 (Sarajevo 1967) 324-344; vgl. KRALJAČIĆ, *Kalajev režim* 295-308.

¹⁸ BURIÁN: Denkschrift über Bosnien und die Herzegowina, Wien im Mai 1907. Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien (=HHStA), Kabinettsarchiv, Geheimakten K. 25 (alt 28)

ten und Unterschieden die auf dem Weg stünden, besser sei, freiwillig etwas zu geben, „was früher oder später schwerlich zu verweigern“ sein würde. Buriáns Politik einer langsamen Durchführung der streng dosierten politischen Reformen blieb weit hinter dem zu Anfang des 20. Jahrhunderts sich bemerkbar machenden Streben nach demokratischen Veränderungen zurück.

Die Reformen in Bosnien-Herzegowina und die ganze Politik der Annexion war in der Konzeption Buriáns in erster Reihe gegen immer intensivere Aktivitäten und Aspirationen Serbiens gerichtet, gegen dessen gewachsenen Einfluss und Anziehungskraft. Indem er Serbien als Rivalen, der unter seiner Führung die Südslawen vereinigen wollte, betrachtete, rechnete Burián mit einer späteren eventuellen Auseinandersetzung mit Serbien.¹⁹ Trotzdem besaß in Buriáns Politik eine kriegerische Lösung der südslawischen Frage nicht den Stellenwert, den sie einige Zeit bei Aehrenthal hatte oder insbesondere bei Conrad von Hötzendorf gehabt hatte. Burián gehörte zu denen dualistischen Faktoren in Österreich-Ungarn, die, indem sie eine „realistische“ und vorsichtige Politik betrieben, ihre Aufmerksamkeit darauf richteten, dass sich die Annexion Bosnien-Herzegowinas mit möglichst wenig Verwicklungen vollzieht, im Glauben, diese sei die Voraussetzung für die Konsolidierung der Lage in den südslawischen Ländern der Monarchie.

Im Unterschied zu Kállays Politik der Suche nach einer Stütze im muslimischen Element, beziehungsweise in dessen Grundbesitzerspitzen, war Burián der Ansicht, dass sich die Regierung mit lange vernachlässigten und mit Misstrauen betrachteten Serben besser verbinden sollte, und zwar derart, „dass in Zukunft, womöglich eine gleichmäßige Förderung alle drei, die okkupierten Provinzen bewohnende Volksstämme erfolge“, wobei den Serben am meisten nachzuholen war. Er konstatierte hinzu, „dass sich die serbischen Autonomie-Bestrebungen bisher ausschließlich im Rahmen des Okkupations-Gedankens bewegten“.²⁰ Dies stand im Widerspruch zur Einschätzung der Landesregierung, das Endziel der serbischen Autonomiebestrebungen sei die Vorbereitung des Terrains für den Anschluss Bosnien-Herzegowinas an Serbien in einem günstigen Augenblick.²¹ Einen ähnlichen Standpunkt hatten auch großösterreichische militärische Kreise, die als heftige Gegner der National- und Reformpolitik Buriáns galten. Aber die politische Entwicklung in der Zeit

¹⁹ Ebd.

²⁰ HAMDŽIJA KAPIDŽIĆ, Diskusije o državnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (Pokušaji aneksije), *Glasnik ADA* 4-5 (1964-1965), 152-156, 184-188.

²¹ Benko an Burián am 3.6. 1907, ABH GFM PrBH 625/1907; MUSTAFA IMAMOVIĆ, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine* (Sarajevo 1976), 160.

nach der Annexion zeigte, dass auch Burián selbst in seinem „proserbischen“ Kurs nicht konsequent war.

Obwohl grundsätzlich eine Einigung der führenden Faktoren über die Annexion erreicht und der Kurs auf innen- und außenpolitische Vorbereitungen dafür genommen wurde, wurden damit jedoch Differenzen in den Ansichten der österreichischen und ungarischen herrschenden Kreisen im Hinblick auf die Lösung der südslawischen Frage und die Balkanpolitik nicht überwunden. Auch wenn die gemeinsamen Minister und die Präsidenten der beiden Regierung Buriáns Bosnien-Politik in der Sitzung am 1.12. 1907 eine formale Unterstützung gaben, verschärfte sich in den Spitzen der Monarchie die Auseinandersetzung darüber, welche Verwaltungsmethoden in Bosnien-Herzegowina anzuwenden seien.

Conrad von Hötzendorf betonte schon Mitte 1907, dass Bosnien-Herzegowina nur mit Hilfe des Militärs verwaltet werden könnte²², und unter dem Eindruck der weiteren Entwicklung der politischen Verhältnisse kam er zu Schlussfolgerungen, die denen des Ministers Buriáns ganz entgegengesetzt waren. Mit Unterstützung des Kriegsministers Franza Schönaich, stellte Conrad die Lage sehr dramatisch dar und verwies darauf, dass nur durch ein energisches und rücksichtsloses Eingreifen Bewegung der Geister in Bosnien-Herzegowina zu stoppen sei und war der Ansicht, dass es nur von Vorteil wäre, wenn einzelne Aufstandsversuche exemplarisch gezüchtigt würden.²³ Er war aber im übrigen davon überzeugt, dass in einem kritischen Augenblick für die Monarchie, der im Falle einer erneuten Zuspitzung der Beziehungen zu den Ungarn und erst recht im Falle eines außenpolitischen Konflikts kommen könnte, ein bewaffneter von Serbien unterstützter Aufstand im Land ausbrechen würde.²⁴

Indem er sich gegen solche Einstellungen stellte, betonte Burián, dass er in der großen Bewegung der Geister, die sich vor allem bei der jüngeren Generation bemerkbar machte, keine „gefährdende auf einen gewaltsamen Umsturz der Verhältnisse abzielende Erscheinung“ sieht. Junge Menschen, die im Ausland ihre Studien abgeschlossen hatten, kehrten nun zurück und waren von Vorstellungen und Begrif-

²² LEOPOLD CHLUMECKY, *Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen* (Berlin 1929) 346.

²³ Burián an Schönaich am 21.12. 1907. ABH GFM 1493/1907

²⁴ CONRAD: Situation im Occupationsgebiet, Februar, März 1908, Kriegsarchiv Wien (=KA), Militärkanzlei Franz Ferdinands (=MKFF) 206/11 ex 1908; vgl. Feldmarschal CONRAD, *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, Bd. 2 Die Zeit der Annexionskrise (Wien 1921) 74, 77; ANDRIJA RADENIĆ, *Austrougarski planovi protiv Srbije u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine*, in: *Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat*, SANU Posebna izdanja 416/61 (Beograd 1967) 795-800

fen, die für parlamentarische Länder charakteristisch waren, beeindruckt. Sie fanden aber, Burián zufolge, in Bosnien-Herzegowina keine Bedingungen für die Affirmation ihrer freiheitlichen Ideen und verlangen nun „mit der Jugend eigentümlichen Maßlosigkeit eine Aenderung der bestehenden Verhältnisse“. Burián verwies darauf, dass sich vergleichbare Erscheinungen in Montenegro, Russland oder sogar in Persien manifestierten, und hob hervor, dass diese durch eine gewaltsame Verdrängung nicht dauernhaft überwunden werden könnten. Er fand, dass diese Bewegung kanalisiert und durch eine sorgsame Überwachung „in die richtigen Rahmen“ gelenkt werden sollte.²⁵

Buriáns Politik der Manövrierung und Zugeständnisse wurde zum Objekt der Angriffe seitens der großösterreichischen, frankistischen (der Anhänger von Josip Frank) und der klerikalen Presse. Diese führte eine antiserbische Kampagne in Bosnien-Herzegowina und beschuldigte dabei Minister Burián als „Helfer und Mitwirkender der großserbischen Propaganda.“

Im Frühling 1908 verschärfte sich die Gegensätze zwischen Burián und den führenden Beamten in Bosnien-Herzegowina, deren überwiegende Mehrheit eine negative Meinung über seine Politik hatte. Unter ihnen herrschte die Ansicht vor, dass seit der Okkupation bzw. seit dem Aufstand im Jahre 1882 keine so kritische Lage im Land entstanden war und alle erklärten sich dafür, dass es notwendig war, die Annexion durchzuführen. Landeschef General Winzor war der Meinung, dass sich der politische Kurs der Annäherung an die Serben als nicht erfolgreich erwiesen und dass das inaugurierte liberale System nur Schaden angerichtet hätte.²⁶

Im Zusammenhang mit seiner Einschätzung der politischen Lage in Bosnien-Herzegowina und den Plänen für eine militärische Auseinandersetzung mit Serbien, stellte Conrad im November 1907 die Frage, ob der Kommandant des 15. Korps und der befehlshabende General in Sarajevo als Landeschef nicht nur nomineller sondern auch faktischer Chef der zivilen Administration im Land werden sollte. Er verlangte, dass der Landeschef alle diese Befugnisse bekommt, die er in den ersten Jahren der Okkupation bis zur Reform 1882 gehabt hatte, als die Funktion des Ziviliadlatus, in dessen Händen sich dann die faktische Macht befand, eingeführt wurde.²⁷ Kriegsminister Schönau teilte Conrads Meinung und verlangte Anfang De-

²⁵ Wie Anm. 23.

²⁶ HAMDIJA KAPIDŽIĆ, *Ispisi iz bečkih arhiva o predistoriji prvog svjetskog rata*, *Glasnik ADA* 10-11 (1970/1971) 475-482; HORST HASELSTEINER, *Bosnien-Hercegovina. Orientkrise und Südslawische Frage* (Wien-Köln-Weimar-Böhlau 1996) 96-100.

²⁷ Untertänigstes Referat über die Anträge des Chefs des Generalstabs zwecks Hebung der Stellung des Landeschefs in Bosnien-Hercegovina. Sr. k.u.k. Hoheit referiert, Wien 26.1.1911, KA MKFF Fb/16 ex 1911.

zember 1907 die Änderung der Verordnung über den Wirkungskreis des Ziviladlatus des Chefs der Landesregierung aus dem Jahre 1882, derart dass der Landeschef nun nach seinem Gutdünken direkte Leitung der zivilen Administration übernehmen könnte und befugt wäre, auf diesem Gebiet in seinem unmittelbaren Wirkungskreis Maßnahmen zu ergreifen; der Landeschef bekäme auch die Oberleitung der Polizei ohne Einschränkungen, so dass ihm dadurch das Recht zufiele, unmittelbar über die Gendarmerie und alle Organe des Sicherheitsdienstes zu verfügen; und schließlich sollte, was Maßnahmen zur Bewahrung der öffentlichen Sicherheit und andere Fragen betrifft, der Landeschef kräftig vom Ziviladlatus unterstützt werden, wobei das letzte Wort vom Willen des Landeschefs abhängen würde. Die Militärfaktoren wollten, dass der Ziviladlatus faktisch dem Landeschef unterstellt und insbesondere des Rechts beraubt wird, eigenständig über die Gendarmerie und die Oberleitung der zu militarisierenden Polizei zu verfügen.²⁸

Auch General Winzor selbst machte vertrauliche Erklärungen darüber, dass er sich angesichts seiner eingegrenzten Kompetenzen in der gegebenen Lage hilflos sehe. Er klagte darüber, dass er keinen vollständigen Einblick in die Geschäfte der Zivilverwaltung hätte und äußerte die Besorgnis, dass er im Kriegsfall nicht volle Verantwortung für deren Leitung übernehmen könnte. Wie andere Militärfaktoren auch, verlangte er eine dringende Aufstockung und Verstärkung der Gendarmerie, der Finanzwache und der Militärgarnisonen im Land.²⁹ Aber Conrad fand, dass Winzor der Lage und kommenden Ereignissen nicht gewachsen war, und verlangte, dass die Stelle des Landeschefs ein tatkräftiger und effizienter General besetzen sollte und schlug in diesem Zusammenhang General Marijan Varesanin vor.³⁰ Die Ernennung Varesanins zum Landeschef erfolgte erst am 7. März 1909, gegen Ende der Annexionskrise.

Burián widersetzte sich aber erfolgreich dem Drängen der Militaristen, eine Revision der Kompetenzen des Ziviladlatus und der Geschäftsführung der Landesregierung. Er war der Ansicht, dass die bestehende politische Lage in Bosnien-Herzegowina keinen Anlass gibt, bereits bewährte Institutionen zu ändern. Den Kriegsmi-
nister verwies er darauf, dass dieser seine Kompetenzen überschritten hätte. Dabei betonte Burián, der als Minister für Bosnien-Herzegowina zuständig war, dass even-

²⁸ Ursprüngliche Fassung des a.u. Vortrages des RKM vom 3.1. 1908, Beilage 2, Ebd.; Zusammenstellung jener Angelegenheiten, auf welche eine Einflussnahme des Landeschefs in Bosnien und der Hercegovina besonders notwendig ist zur Wahrung des militärischen Interesses. KA MKFF Pb/24 ex 1911.

²⁹ ABH GFM PrBH 627/1908, sowie Anm. 26.

³⁰ Siehe Anm. 27.

tuelle Vorschläge zu administrativen Änderungen und politischen Fragen in erster Linie von ihm selbst zu kommen hätten. Deshalb sah sich der Kriegsminister Schönaich gezwungen, in der letzten Version seines Referats an den Kaiser vom 03.01. 1908, den formalen Vorschlag zur Erweiterung der Befugnisse des Landeschef auszulassen, unterrichtete aber gleichzeitig den Kaiser über die eigene Einstellung zu dieser Frage und zu den Intentionen des Chefs des Generalstabs. Diesen Teil des Referats nahm Kaiser Franz Joseph nur zur Kenntnis, aber Aehrenthal übernahm die Aufgabe, zwischen Schönaich und Burián zu vermitteln.³¹

Die Militärkreise mussten trotzdem am Ende gewisse Zugeständnisse akzeptieren, die mehr formaler Natur waren, die der gemeinsame Finanzminister gemacht hatte. Mit Zustimmung des Herrschers hatte Burián nämlich am 29. April 1908 eine geheime Instruktion an den Chef der Landesregierung für Bosnien-Herzegowina, den Feldmarschalleutnant Anton von Winzor gesandt³², in dem er den §4 der Verordnung über den Wirkungsbereich des Ziviladlatus aus dem Jahre 1882 interpretierte. Nach Buriáns Deutung sollte der § 4 der Verordnung so begriffen werden, dass der Landeschef in wichtigen und dringenden Fällen auf eigene Verantwortung Anordnungen in Angelegenheiten der Zivilverwaltung treffen kann, worüber er den Ziviladlatus sofort zu unterrichten hätte. Auf die gleiche Weise wurde auch der § 11 der Verordnung, der sich auf die Leitung des Sicherheitsdienstes in Ausnahmefällen bezog, interpretiert. Seine Deutungen der einzelnen Bestimmungen der Verordnung, von denen einige nicht im Einklang mit deren Wortlaut waren, begründete Burián mit der Notwendigkeit, dass der Landeschef jederzeit in der Lage sein müsse, in Sondersituationen volle Verantwortung für direkte Leitung der Ziviladministration zu übernehmen.³³ Aber, bevor diese eintreffen, war Buirán unter normalen Umständen nicht dafür bereit, dass die Stellung des Ziviladlatus wesentlich verändert werde, der nur formell dem Landeschef, in Wirklichkeit aber dem gemeinsamen Finanzminister unterstellt war.

Noch im April 1906, mit Zustimmung des Ministers Burián, erteilte General Pittreich, Schönaichs Vorgänger im Amt des Kriegsministers, die Anweisung an die Kommandostelle des 15. Korps, Ausnahmsverfügungen für Bosnien-Herzegowina

³¹ Durch den Brief des Baron Burián vom 21.12. 1907 modifizierte Fassung des a.u. Vortrages v. 3.1. 1908, KA MKFF Pb/16 ex 1911, sowie Anm. 23; Siehe dazu DŽEVAD JUZBAŠIĆ, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, in: ders., *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH Djela 96/35 (Sarajevo 2002) 265-318, hier 279f.

³² Burián an Winzor am 29.4. 1908, ABH GFM PrBiH 627/1908.

³³ Ebd.

vorzubereiten, die im Falle der Kriegsgefahr zu treffen waren.³⁴ Dies erfolgte im Rahmen der allgemeinen Kriegsvorbereitungen in Österreich-Ungarn, deren Ergebnis es war, dass 1906 zum ersten Mal für den österreichischen Teil der Monarchie eine geheime Instruktion über den „Orientierungsbehelf über Ausnahmsverfügungen für den Kriegsfall“ gegeben wurde.³⁵ Nach den Worten des bekannten österreichischen Juristen Joseph Redlich, bereiteten verantwortliche Politiker und Generale für den Kriegsfall das Regime einer absoluten militärischen und polizeilichen Macht. Dabei überwog die Tendenz zur Diktatur weit den technischen Bedarf an der Absicherung der Mobilisierung.³⁶

Zwischen Schönauich und Burián wurde am 1. Mai 1908 eine Einigung über den Entwurf einer Sonderverordnung erzielt, der nach im Falle der Ausrufung der unmittelbaren Kriegsgefahr und Mobilmachung die ganze Zivilverwaltung in Bosnien-Herzegowina der Kommandant des 15. Korps und der kommandierende General in Sarajevo als Landeschef unmittelbar übernimmt. Dies erleichterte den Abschluss der Arbeiten an der Ausarbeitung der Geheiminstruktion über Ausnahmsverfügungen für Bosnien-Herzegowina, deren Text in den Verhandlungen zwischen den Vertretern der Kommandostelle des 15. Korps und der Landesregierung vorbereitet wurde. Gleichzeitig mit der Proklamation der Annexion erteilte Kriegsminister Schönauich am 7. Oktober unter vorheriger Zustimmung Buriáns und auf Grund der Entschließung des Herrschers den „Orientierungsbehelf über Ausnahmsverfügungen für Bosnien und die Herzegowina im Alarmierungs- und Kriegsfall.“³⁷

Die Militärkreise waren unzufrieden, weil ihre Wünsche nach einer Änderung der Stellung des Landeschefs von Bosnien-Herzegowina noch in normalen Friedenszeiten und der tatsächlichen Konzentration der Militär- und Zivilgewalt in seinen Händen nicht erfüllt wurden, aber sie bestanden in der Vorannexionszeit nicht mehr darauf. Sie glaubten, dass Minister Burián, den sie als Haupthindernis für die Verwirklichung ihrer Ziele ansahen, bald das Amt aufgeben würde.³⁸ In der Periode der

³⁴ Schönauich an Burián am 20.03. 1908, ABH GMF PrBH 411/1908.

³⁵ Über die gesetzlichen Grundlagen der Einführung der Ausnahmeverfügungen in der Monarchie, und insbesondere über die politische und rechtliche Problematik im Zusammenhang mit der Einführung der Vorschriften zu Ausnahmeverfügungen in Kroatien und Ungarn im Jahr 1908, als diese Frage aktualisiert wird, siehe ARNOLD SUPPAN, *Ausnahmestand in Erwägung. Die Verhandlungen über im Kriegsfall zu erlassende Ausnahmsverfügungen für Kroatien-Slavonien im Frühjahr 1909*, in: ÖOH 3 (1974) 254-268.

³⁶ JOSEPH REDLICH, *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege* (Wien-New Haven 1925) 90-93, ausführlicher zitiert bei SUPPAN, *Ausnahmestand* 262-263.

³⁷ Dazu JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda* 280-283

³⁸ Siehe Anm. 27.

großen systematische Vorbereitungen für den Großverrat-Prozess in Kroatien gegen die serbischen Mitglieder der kroatisch-serbischen Koalition begonnen wurden, teilte auch Aehrenthal die Meinung der großösterreichischen Kreise, dass Burián abgesetzt werden sollte; er wollte das nur schrittweise realisieren. Der Thronfolger Franz Ferdinand, der Burián wegen seiner liberalen Politik und der Protegierung der ungarischen Interessen attackierte, war auch der Ansicht, dass man „Buriáns gefährliches System“ stoppen muss. Deshalb setzte er sich dafür ein, das Burián abgesetzt wird und dass das Amt des Landeschefs General Varesanin besetzt, der die serbische Opposition brechen und das Land pazifizieren würde. Aber während die großösterreichischen Kreise mehrheitlich für die Annexion waren, stand der Thronfolger ihr sehr reserviert gegenüber. Franz Ferdinand befürchtete überhaupt die Reaktionen auf dem Balkan, die zu einem Krieg mit Russland und einem allgemein europäischen Konflikt führen könnten, da dies in seinen Augen fatal für die Dynastie sein würde. Aus innenpolitischen Gründen war er auch gegen die Annexion; seine Einschätzung war, dass die Monarchie wegen des Konfliktes zwischen den beiden Reichshälften dafür weder konsolidiert noch stark genug war. Deswegen plädierte er nach der jungtürkischen Revolution dafür, mit der Annexion abzuwarten, und akzeptierte sie nur, wenn es sich als „notwendig“ erweisen sollte, sie zu vollziehen, und dann nur auf die Weise, dass Bosnien-Herzegowina der Monarchie als Reichsland angeschlossen wird.³⁹

Die österreichischen Generäle fürchteten noch während der Vorbereitungen auf die Annexion einen Aufstand in Bosnien-Herzegowina, obwohl diese Angst damals im Grunde unberechtigt war. Sie behaupteten jedoch in ihren vertraulichen Berichten, der österreichisch-ungarischen Verwaltung wäre es nicht gelungen, das Volk zu verstehen und sein Vertrauen zu gewinnen. Bei Einschätzung der Umstände in der Herzegowina, merkte der damalige Kommandant der 18. Division Blasius Schemua Anfangs 1909 an, dass das serbische Element der Monarchie gegenüber sehr feindlich gesinnt wäre, dass die Moslems ihr nicht ergeben wären und unrealistische Hoffnungen auf die Rückkehr der Türkei hegten, während das katholische Element zerstreut, zahlenmäßig schwach und ohne Einfluss wäre. Seiner Schlussfolgerung nach würde sich Österreich-Ungarn auch nach der internationalen Anerkennung der Annexion in Bosnien-Herzegowina dauerhaft erhalten können durch Demonstration seiner

³⁹ CONRAD, *Dienstzeit I*, 572ff; CHLUMECKY, *Erzherzog* 98f; siehe MIRJANA GROSS, *Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine*, in: *Istorija 20. veka* 3. hg. Institut društvenih nauka (Beograd 1962) 158, 252f; VLADIMIR DEDIJER, *Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Monarhije*, in: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, 198; STEPHAN VEROSTA, *Theorie und Realität von Bündnissen. Heinrich Lamasch, Karl Renner und der Zweibund (1897-1914)* (Wien 1971) 325f.

militärischen Stärke. Er aber war der Ansicht, dass die Monarchie die gegenwärtige Finanzpolitik revidieren und gewisse materielle Opfer bringen müsste, um die Prosperität der Landes zu erreichen, und die schwere Steuerlast, die die arme Bevölkerung drückte, erleichtern sollte.⁴⁰ Auch zweieinhalb Jahre später schrieb Generalstabschef Conrad, dass der Anschluss Bosnien-Herzegowina an die Monarchie nur dadurch abgesichert war, dass österreichisch-ungarische Truppe genug verstärkt wurden, um die Gegner abzuschrecken und den führenden politischen Ämtern die notwendige Stütze zu geben.⁴¹ Dass die Anhänglichkeit der Bevölkerung an die Monarchie bei weiten Teilen der Bevölkerung nicht groß war, fand auch der Abteilungsvorsteher der Landesregierung Adalbert Shek. Er schrieb im Oktober 1909, starke militärische Standorte als Zeichen der Macht würden dem Volk zeigen, dass die Monarchie über starke wohlorganisierte Wehrmacht verfügt und dass sie in der Lage ist, jeden inneren oder äußeren Feind zu besiegen.⁴²

Während und nach dem Ende der Annexionskrise wurde in Bosnien-Herzegowina eine Reihe von militärischen Sondermaßnahmen getroffen. Das Gendarmeriestreikorps wurde wieder aktiviert und es wurden neue Militärgrenzschutzformationen gebildet. In Sarajevo wurde 1909 ein k.u.k. Armeeinspektorat hergestellt, so dass der Landeschef als Armeeinspektor oberster Militärbefehlshaber im Gebiet des 15. und 16. Korps, in Bosnien-Herzegowina und Dalmatien wurde und in dieser Eigenschaft dem Kaiser direkt unterstellt.

In österreichischen Militärkreisen, und nicht nur in ihnen, war die Meinung weit verbreitet, dass für manche Völker in der Monarchie, und ebenso für Bosnien-Herzegowina „ein gelinder Absolutismus die entsprechendste Verwaltungsform“⁴³ sei. Im Unterschied zu den Militärkreisen war Minister Burián der Ansicht, dass die absolutistische Verwaltung ihren Sinn in der Zeit nach der Okkupation 1878 schon er-

⁴⁰ KAPIDŽIĆ, Ispisi *Glasnik ADA* 10-11 497-500; zur Haltung der Landeseinwohner 1908/1909 nach den Berichten von General Auffenberg siehe: HASELSTEINER, *Bosnien-Herzegowina* 100-103.

⁴¹ Investitionsprogramm der Landesregierung für Bosnien und die Herzegowina, 17.8.1911 Aus der Bemerkung des Chefs des Gltsts. KA MKFF Pb/24 1911.

⁴² HAMDİJA KAPIDŽIĆ, Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine, *Glasnik ADA* 2 (1962) 322.

⁴³ HAMDİJA KAPIDŽIĆ, Ispisi iz bečkih arhiva – prilozi političkoj istoriji Bosne i Hercegovine, *Glasnik ADA* 12-13 (1972/1973) 306.

füllt hat. Er betonte, dass die Entscheidung, eine Annexion durchzuführen und die verfassungsrechtliche Ordnung einzuführen, sowohl von internationalen Umständen diktiert wurde, vor allem von der Einführung der Verfassung in einer Reihe der autokratischen Staaten, besonders in der Türkei, als auch von den sich aus der inneren gesellschaftlichen und politischen Entwicklung des Landes ergebenden Bedürfnissen, da die in den österreichisch-ungarischen Schulen ausgebildete Intelligenz politische Rechte und Freiheiten verlangte. Das Motto von Buriáns Bosnien-Politik, die er unmittelbar nach der Ausrufung der Annexion vor der ungarischen Delegation formulierte, lautete: „freie politische Bewegung der Bevölkerung, aber starke Verwaltung“.⁴⁴ Mit der Einführung der verfassungsmäßigen Institutionen, die nach außen hin als alleiniges Motiv für die Annexion dargestellt wurde, sollte ein Teil des früheren absoluten Rechts des Herrschers auf den auf Basis der konfessionellen Kurien zu konstituierenden Landtag, übertragen werden. Durch die Verfassung wurden die zum Teil schon im Gesetz verankerten Bürgerrechte garantiert. Diese konnte aber die Landesregierung auf Grund der kaiserlichen Vollmacht für das ganze Land oder dessen Teile einschränken oder aussetzen im Kriegsfall, im bei unmittelbarer Kriegsgefahr, bei Unruhen oder wenn sonst die Sicherheit in einem größeren Maße gefährdet wird. Es gab keine Verfassungsgarantien hinsichtlich der Begrenzung der Dauer oder des Vorbeugens des Missbrauchs der Ausnahmsverfügungen in Bezug auf einzelne grundlegende Bürgerrechte. Bezüglich der Einführung wie auch der Abschaffung des Ausnahmezustands war es nicht vorgesehen, eine Genehmigung des gemeinsamen Ministerrates oder irgendeines anderen parlamentarischen Organs der Monarchie anzufordern. Man brauchte nur die kaiserliche Ermächtigung.

Obwohl durch die Annexion der völkerrechtliche Status Bosnien-Herzegowinas verändert wurde, blieb ihr staatsrechtliches Verhältnis zur Monarchie im wesentlichen das gleiche. Die parallelen österreichischen und ungarischen Gesetze aus dem Jahre 1879 (über die Einbeziehung Bosnien-Herzegowinas in die Zollunion) und aus dem Jahre 1880 (über die Verwaltung), auf denen das Verhältnis der beiden Staaten der Monarchie zu Bosnien-Herzegowina beruhte, sollten auch nach dem Erlass des Landstatuts gelten, bis sie auf Grund einvernehmlich erlassener gesetzlicher Beschlüsse in den beiden Staaten der Monarchie geändert würden. Damit blieb das Verhältnis Bosnien-Herzegowina zu dem Staatsganzen auch weiterhin nur provisorisch und ungeklärt. Aber anlässlich der Annexion und dem Erlass des Landesstatuts kamen Intentionen einzelner einflussreicher Faktoren zum Ausdruck, die gelten den Prinzipien der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina im Einklang mit ihren je

⁴⁴ HAMDŽIJA KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom* (Članci i rasprave) (Sarajevo 1968) 56.

spezifischen Interessen zu redefinieren und in Zukunft zu verändern. Das geschieht in einer Situation, als die politische, wirtschaftliche und militärstrategische Bedeutung Bosnien-Herzegowinas zum wichtigen Gegenstand des Interesses der österreichisch-ungarischen herrschenden Kreise aufrückt. Die allgemeinen Umstände in dem ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts, die die äußere und inneren ökonomische Verhältnisse Österreich-Ungarns bestimmen, trugen erheblich dazu bei, dass das Interesse an Bosnien-Herzegowina in beiden Staaten der Monarchie wächst. Die beeinflussen weitere Zuspitzung der ökonomischen Gegensätze zwischen Österreich und Ungarn auf dem bosnischen Boden, wie auch die Verschärfung der Rivalität zwischen ihren Regierungen im Kampf um den Einfluss auf die bosnisch-herzegowinische Verwaltung.⁴⁵

Die Beteiligung des Landtags an der gesetzgebenden Tätigkeit⁴⁶ betraf ausschließlich bosnisch-herzegowinische Angelegenheiten, und lediglich diese, die taxativ in der Verfassung (§ 42) angegeben wurden. Die gesetzgebende Macht in allen anderen Fragen, die per Verfassung nicht ausdrücklich dem Kompetenzbereich des Landtags zugeschlagen wurden oder in den Zuständigkeitsbereich des österreichischen und des ungarischen Parlaments fielen, blieb auch weiterhin wie in der Phase vor dem Erlass der Verfassung in den Händen des Monarchen. Da der Bosnisch-herzegowinische Landtag lediglich eine Provinzvertretung und kein staatliches Parlament war, blieben außerhalb seines Wirkungskreises auch alle anderen Fragen, die die Wehrmacht betreffen. Dem Landtag wurde das Recht verweigert, über die Wehrpflicht, die Stärke des Rekrutenkontingentes wie auch über die k.u.k. bosnisch-herzegowinischen Truppen und Militäranstalten zu entscheiden.

Die Militärfaktoren der Monarchie haben sich 1909 dem Plan der Zivilverwaltung widersetzt, den Post- und Telegrafendienst in Bosnien-Herzegowina zu demilitarisieren und dem bosnisch-herzegowinischen Landtag bestimmte Befugnisse zu überlassen. Der Grund dafür war das Misstrauen gegenüber den Einheimischen, die im Falle der Durchsetzung der Reformen in den genannten Dienst eintreten würden. Man ging davon aus, dass in einem strategischen Grenzland wie Bosnien-Herzegowina, das direkte telefonische Verbindungen nach Serbien und der Türkei hatte, im Post- und Telegrafendienst ausschließlich völlig verlässliches Personal beschäftigt werden sollte. Dieser Dienst wurde in dem endgültigen Text der Verfassung nicht

⁴⁵ JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda* 100-108

⁴⁶ Über die Kompetenzen des bh. Landtages siehe KARL LAMP, *Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina* vom 27. Februar 1910, in: *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* Bd. 5 (Tübingen 1911) 142ff.; SCHMID, *Bosnien und die Herzegowina* 36-49; NORBERT WURMBRAND, *Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina* (Leipzig-Wien 1915) 96-145.

unter jenen Angelegenheiten genannt, die dem Kompetenzenbereich des Landtags zufielen, weil sich dagegen neben Kriegsminister Schönaich auch die österreichische und ungarische Regierung wie auch Thronfolger Franz Ferdinand gestellt hatten. Solche Lösung ging auch aus der Auffassung hervor, dass der Post- und Telegrafendienst keine nur Bosnien-Herzegowina betreffende Frage ist, sondern dass diesen nach der Bestimmung § 10 des Gesetzes vom 20.12.1879 (RGB1 Nr 136) die Landesregierung in Absprache mit Organen beider Regierungen der Monarchie leiten soll. Aber diese Gesetzesbestimmung konnte nicht realisiert werden, so dass bis zum Untergang Österreich-Ungarns der Post- und Telegrafendienst im Zuständigkeitsbereich des Kriegsministeriums blieb. Sein Personal rekrutierte sich ausschließlich aus den vertrauenswürdigen Militärskadern, während die offizielle Sprache Deutsch war. Die Unzufriedenheit damit brachte nicht nur der Bosnisch-herzegowinische Landtag sondern auch die Landesregierung, welcher Postfach-Einnahmen versagt wurden. Nach den Worten des Ziviladlatus Baron Benko hatte die Regierung bezüglich des Postdienstes keinen größeren Einblick und Einfluss, als dies bei einfachen Kunden der Fall war.⁴⁷ Er plädierte vergeblich dafür, dass der bestehende Zustand grundlegend verändert wird. Solche Forderungen wurden jedoch immer nicht nur vom Kriegsministerium sondern auch vom Außenministerium energisch verurteilt.⁴⁸

Zu der Intensivierung der Einflussnahme beider Regierungen in der Postannexionszeit kam auch das gestärkte Interesse der gemeinsamen Minister an den Angelegenheiten der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung. Dabei rechnete die österreichische Regierung, indem sie sich dem Wachsen des ungarischen Einflusses auf das gemeinsame Finanzministerium, an dessen Spitze ein Ungar stand, entgegensetzte, auf die Unterstützung des gemeinsamen Ministeriums als Kollegiums, dem nach dem Gesetz aus 1880 die oberste Leitung der bh. Verwaltung zufiel. Das entsprach auch den Intentionen des Außenministers Aehrenthal, der ansonsten versuchte, seine Stellung des Vorsitzenden im gemeinsamen Ministerrat zu stärken und sie, wenn nicht de jure, so de facto, auf das Niveau des Reichskanzlers zu heben. Aber trotz der Steigerung des Einflusses der gemeinsamen Minister auf die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina, konnte sich diesbezüglich das gemeinsame Ministerium als kollegiales Organ der drei gemeinsamen Minister (Außen-, Kriegs-, und Finanzminister) auch nach der Annexion nicht durchsetzen, was sowohl durch den wachsenden Antagonismus zwischen Österreich und Ungarn in Bosnien-Herzegowina

⁴⁷ DŽEVAD JUZBAŠIĆ, *Bosanskohercegovački sabor i osnivanje poštanske štedionice*, in: *Prilozi Instituta za istoriju* u Sarajevu 18 (1981) 258-261.

⁴⁸ Conrad an Schönaich am 01.12. 1910, KA Kriegsministerium (=KM) Präs 81-43/1/1910

als auch durch die allgemein herrschende politische Situation in der Monarchie bedingt war. Insbesondere das Kriegsministerium verpasste jedoch nicht die Gelegenheit, zu einer Reihe von wichtigen Fragen der Bosnien-Politik Stellung zu nehmen und auf deren Richtung und diesbezügliche Entscheidungen aktiv Einfluss zu nehmen. Im Unterschied zu der Zeit vor der Annexion, hing die Erlassung der bosnischen Gesetze tatsächlich von der jeweiligen Zustimmung aller gemeinsamen Minister, was beispielsweise beim Sprachengesetz, bei dessen Formulierung das Kriegsministerium mitwirkte, zum Ausdruck kam. Das gleiche galt auch für die Gesetze über Investitionen, insbesondere für das Gesetz über den Bau neuer und die Rekonstruktion bereits bestehender Eisenbahnstrecken. Der Einfluss des Kriegsministeriums zeichnete sich in hohem Maße durch extreme Einstellungen der militaristischen Kreise zu Verwaltungsmethoden in Bosnien-Herzegowina. Deshalb stieß diese Einflussnahme oft auf den Widerstand der führenden Persönlichkeiten der Zivilverwaltung, der jedoch im Zuge der Vertiefung der innenpolitischen Krise und der Zuspitzung der außenpolitischen Lage immer mehr abschwächte.⁴⁹

Die Hoffnungen, die die Militärkreise in General Varesanin gesetzt hatten, wurden bald von der Enttäuschung abgelöst; zudem verwirklichte sich auch ihre Erwartung nicht, Burián würde fallen. Nichts hatte sich in Bezug auf die Stellung des Landeschefs geändert; sein Ansehen bei den Militärfaktoren wurde immer geringer, wegen, wie sie es sahen, der persönlichen Fehler von General Varesanin selbst.

Conrad erneuerte die Aktion zur Änderung der Stellung des Landeschefs bald nach der Oktroierung des Landesstatuts. Nach seiner Einschätzung konnte die geheime Instruktion von 1908, in dem der gemeinsame Finanzminister die Verordnung über den Wirkungsbereich des Ziviladlatus interpretiert hatte, die Verhältnisse nicht sanieren. Er warf auch das Problem einer übertriebenen Zentralisierung der Verwaltung in Wien auf, wie auch das Bedürfnis nach der Bildung eines eigenständigen Wirkungsbereiches der Landesregierung in Bezug auf das gemeinsame Finanzministerium. Er verlangte vom Kriegsminister, dass dieser sich hinsichtlich dieser Angelegenheiten an den Kaiser wendet⁵⁰, und warf bei einer Audienz beim Kaiser auch selbst die Frage nach Veränderungen in Bosnien-Herzegowina auf.⁵¹ Die Militärfaktoren standen auf dem Standpunkt, dass im Falle eines europäischen Konflikts Bos-

⁴⁹ DŽEVAD JUZBAŠIĆ, Das österreichisch-ungarische »gemeinsame Ministerium« und die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina nach der Annexion 1908. Der staatsrechtliche Aspekt, in: ÖOH 41 (1999) 265-285; siehe EVA SOMOGYI, Aehrenthals Reformbestrebungen 1906-1907. Die Dualismus-Interpretation des Ministers des Äussern, in: ÖOH 30 (1988) 60-75.

⁵⁰ Conrad an Schönaich am 08.03. 1910, KA KM Präs. 81 43/1/1910.

⁵¹ CONRAD, Dienstzeit Bd. 2, 43.

nien-Herzegowina in militärischer Hinsicht als eigenständiger Nebenkriegsschauplatz vorzubereiten sei, von dem aus sich mit einem Minimum an Effektivität erfolgreich handeln ließe. Um das abzusichern, verlangten sie nicht nur eine radikale Änderung der Stellung des Landeschefs, sondern auch die Neuregelung der Kompetenzen der obersten Verwaltung für Bosnien-Herzegowina. So tauchte 1910 im Kriegsministerium sogar auch ein Projekt auf, das die Eliminierung des gemeinsamen Finanzministeriums als oberstem Organ der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung vorsah. Der in Militärkreisen aufkommende Gedanke, der Landeschef solle im Zusammenhang mit der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina auch die Prerogative des gemeinsamen Finanzministers erhalten,⁵² war sowohl verfassungsmäßig undurchführbar als auch politisch vollkommen unrealistisch.

Nachdem der Kaiser General Varesanin abgesetzt hatte, ernannte er am 10.05.1911 FZM Oskar Potiorek zum Armeeeinspektor in Sarajevo und Landesregierungschef. Unmittelbar danach erneuerte Kriegsminister Schönaich den Druck auf Burián und aktualisierte damit im Geiste von Conrads Initiative die Frage der Stärkung der Stellung des Landeschefs und der Absicherung seines Einflusses auf die Angelegenheiten, an denen die Armee besonders interessiert war. Dabei betonte er, dass Bosnien-Herzegowina bei Kriegskomplikationen sicher Kriegsschauplatz werden würde, so dass daher den Kriegsvorbereitungen die entscheidende Rolle zukommen sollte.⁵³

Aber Burián blieb auch weiterhin auf dem Standpunkt, dass eine wesentliche Änderung der Stellung des Landeschefs nicht notwendig sei und lehnte alle Vorschläge ab, von denen er meinte, dass sie den Kern des Verhältnisses zwischen dem gemeinsamen Finanzministerium, dem Landeschef und dem Ziviladlatus tangieren. Er kam auch den Militärfaktoren insoweit entgegen, als er die „Erläuterungen und Ergänzungen zur Verordnung über den Wirkungsbereich des Chefs der Landesregierung in Bosnien und der Herzegovina“, die der Herrscher mit seiner Entschließung vom 01.06.1911 genehmigt hatte, ausarbeitete.⁵⁴ Hierein sind vor allem jene Erklärungen eingegangen, die aus der geheimen Instruktion des gemeinsamen Finanzministers vom 29.04.1908 hervorgehen. Das bedeutendste neue Zugeständnis war die

⁵² Stellung des Landeschefs von Bosnien u. Hercegovina, KA KM Präs. 81 43/1/1910; dazu eingehender JUZBAŠIĆ, *Verwaltung von Bosnien-Herzegowina* 270ff.

⁵³ Schönaich an Burián 15.5. 1911, ABH GFM PrBH 698/1911. Über die Ernennung Potioreks zum Landeschef und seine politischen Ansichten siehe FRANZ WEINWURM, *FZM Oskar Potiorek. Leben und Wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina in Sarajevo 1911-1914* (Phil. Diss. Wien 1964) 49ff; RUDOLF JERÁBEK, *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo* (Wien-Graz-Köln 1991) 39ff.

⁵⁴ KA KM Präs. 81 30/2/1911; ABH GFM PrBH 631 und 744 ex 1911.

Ergänzung zum §3 der Verordnung, so dass zu der Bestimmung, dass die unmittelbare Leitung der gesamten Zivilverwaltung der Ziviladlatus führt, „insoweit sie sich der Landeschef nicht selbst vorbehält“. Dies wird für Potiorek nicht bloß pure Deklaration bleiben.

Nach seinem Amtsantritt kam Potiorek zu der Einschätzung, dass die Macht der Landesregierung viel geringer ist, als die der Staatshaltereien in den österreichischen Ländern. Er war der Meinung, dass dies umgekehrt werden müsste und dass die Kompetenzen der bh. Landesregierung ungefähr genau so groß sein sollten, wie jene der Regierung in Zagreb. Den gegenwärtigen Zustand bezeichnete er als unerträglich selbst in dem Fall, wenn es keinen Landtag geben würde. Potiorek nahm 1911 den Standpunkt an, dass die Landesregierung zu reformieren sei und der Ziviladlatus in ein gewöhnlicher Assistent des Landeschefs werden sollte.⁵⁵ Burián hatte jedoch keine Absicht, an Verwaltungsmethoden im Land in der Praxis irgendetwas zu ändern. Er ignorierte, nach der Einschätzung Potioreks und Conrad von Hötzendorfs, beinahe gänzlich die Militärinteressen im Investitionsprogramm, insbesondere hinsichtlich der durch die Zivilverwaltung zu gewährleistende Absicherung der Finanzmittel für die Ausrüstung der bh. Truppen auf der Basis der Wehrreform. Aus diesem Anlass empfahl Oberst Bardolff, der Chef der Militärkanzlei des Thronfolgers, Franz Ferdinand, den Kriegsminister entschieden zu unterstützen in dessen Forderung sich wirklich und nicht nur formal, an der Verwaltung von Bosnien-Herzegowina zu beteiligen.⁵⁶

Nachdem Istvan Burián das Amt des gemeinsamen Finanzministers aufgegeben hatte, und zu seinem Nachfolger Leo Bilinski (19.02.1912) ernannt worden war, gelang es Potiorek, eine Reorganisierung der Landesregierung im Sinne der Intentionen der Militärkreise zu veranlassen und eine Revision ihrer Verhältnisse zum gemeinsamen Finanzministerium bis zu einem gewissen Grad zu erreichen. In der Sitzung der gemeinsamen Minister vom 14. März 1912 wurde der Vorschlag einer Verwaltungsreform für Bosnien-Herzegowina angenommen, die dann der Kaiser am 1. April 1912 sanktionierte. Mit der Aufhebung der Funktion des Ziviladlatus wurden nun die Militär- und Zivilgewalt in den Händen des Landeschefs konzentriert, der als Armeeinspektor gleichzeitig der Oberbefehlshaber der Armee im Bereich des 15. und 16. Korps war, also in Bosnien-Herzegowina und Dalmatien. Obwohl die Po-

⁵⁵ Potiorek: Persönliche Vormerkmale 1911, KA MKFF Pb/27.

⁵⁶ Potiorek an da Kriegsministerium am 1.7.1911 (Abschrift); Bardolfs Referat, Franz Ferdinand am 15.11. vorgelegt, KA MKFF Pb/24 ex 1911; sowie Anm. 41; Potiorek gelang es, bestimmte militärische Forderungen in die Gesetzesvorlagen über Investitionen nachträglich einzutragen. Potioreks Brief vom 29.11. 1911 mit Abschrift des Berichts über das Program des Straßenbaus an das Kriegsministerium KA MKFF Pb/29 ex 1911.

litik in Bosnien-Herzegowina vom Landeschef im Rahmen der Richtlinien des gemeinsamen Ministers, der er in dieser Hinsicht untergeordnet und auch verantwortlich war,⁵⁷ geführt werden sollte, wurde seine Position in bezug auf das Verhältnis zum gemeinsamen Finanzminister durch die neue Verwaltungsorganisation eindeutig gestärkt. Dies war im Hinblick auf die Wahrnehmung militärischer Interessen der Monarchie in Bosnien-Herzegowina günstig, trug aber gleichzeitig auch zur Stärkung der militärischen Einflussnahme in politischen Angelegenheiten bei.

Die vorherigen halbherzigen Geheimakten aus den Jahren 1908 und 1911, von denen die österreichische und ungarische Regierung erfuhr, erst nachdem von ihnen die Zustimmung zum Entwurf der neuen Verordnung über den Wirkungskreis des Landeschefs eingefordert worden war, wurden durch präzisere Bestimmungen ersetzt, die in vielen Punkten die Realisierung der Wünsche der Militärkreise bedeuteten. Was in den anderen Teilen der Monarchie hinsichtlich der bestimmten Befugnisse der kommandierenden Generäle im Bereich der Zivilverwaltung, insbesondere der Polizeigewalt, im Falle der Unruhen, der unmittelbaren Kriegsgefahr und des Krieges vorgesehen war, galt in gewissem Maße nun in Bosnien-Herzegowina auch unter normalen Umständen. Auf Grund der besonderen Verordnung, die der Herrscher am 29.05.1912 genehmigt hatte,⁵⁸ wurden in der Struktur der Landesregierung Änderungen vorgenommen und deren Zuständigkeitsbereich im Verhältnis zum Ministerium bis zu einem gewissen Grad erweitert.

Anlässlich der neuen Maßnahmen hinsichtlich der Abgrenzung der Kompetenzen zwischen der Landesregierung und dem gemeinsamen Finanzministerium nahm Oberst Bardolff eine charakteristische Position ein: „So sehr berücksichtigt werden soll, dass der bh. Landesregierung in allen vor dem bh. Landtage zu vertretenden

⁵⁷ An Stelle der Funktion des Ziviladlatus wurde das Amt des Landeschef-Stellvertreters mit wesentlich eingeschränkten Befugnissen eingeführt; dieser sollte die Landesregierung im Landtag vertreten. Mit der neuen Verordnung über den Wirkungskreis des Landeschefs von Bosnien und der Herzegowina und dessen Stellvertreter wurde vorgeschrieben: »Die oberste Leitung der Landesregierung ... ruht in den Händen des Landeschefs ... Ihm allein und ausschließlich obliegt die Leitung und Führung der Politik in Bosnien-Herzegowina gemäß der durch den ihm vorgesetzten gemeinsamen Minister gegebenen Richtlinien. Kein anderer Funktionär der Landesregierung ist befugt etwas anderes zu tun, als die Aufträge des Landeschefs auszuführen. Letztere hat auch der Vorsitz in der Regierungskonferenz (§1) HAMDŽIJA KAPIDŽIĆ, Ukidanje funkcije civilnog adlatusa. (Diskusija i odluka zajedničke austrougarske vlade), in *Glasnik ADA* 1 (1961) 333-338; ders., *Bosna i Hercegovina* 100-109; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu* (1912) 113.

⁵⁸ A.a.O. 167f; JUZBAŠIĆ, *Politika i privreda* 306-309, vgl. SCHMID, *Bosnien und die Herzegowina* 55f.

Verwaltungszweigen ein gewisser Wirkungskreis eingeräumt werden muss, so dürfen diese Bestrebungen absolut nicht über jene Grenze gehen, deren Ueberschreitung zur Autonomie von BH führen oder auch den Schein einer solchen erwecken könnten.“⁵⁹ Dies war völlig im Geiste der Intentionen Franz Ferdinand selbst, der entschieden gegen eine mögliche Erweiterung des Wirkungskreises des Bosnisch-herzegowinischen Landtags und Einschränkung der Rechte der Krone war.⁶⁰

Obwohl Potiorek, seine Forderungen hinsichtlich der Verwaltungsreformen- um sie für bestimmte Faktoren in der Monarchie, insbesondere für Minister Bilinski annehmbar erscheinen zu lassen - mit dem Bedürfnis erklärte, das aus der verfassungsmäßigen Herrschaft im Land hervorginge, war ihr wahrer Sinn ein anderer. Am Werk war, wie das General Auffenberg seinerzeit sagte, „ein verbrämter Absolutismus.“⁶¹ Die vorgenommenen in erster Linie durch militärische Interessen bedingten Änderungen bedeuteten eine Vorbereitung auf die Durchsetzung einer Politik der starken Hand in Bosnien-Herzegowina. Dies geschah in einer Zeit, als der Ausbruch der neuen Krise auf dem Balkan nahte und die politische Entwicklung in den südslawischen Ländern im Rahmen Österreich-Ungarns neuen Aufschwung bekam.⁶²

Das Attentat von Sarajevo gab den Anlass zu heftigen Angriffen auf die Organisation der Zivilverwaltung in Bosnien-Herzegowina und seitens der Ungarn auf den Landeschef selbst. Graf Istvan Tisza, Präsident der ungarischen Regierung kritisierte den Zustand der Polizei in Sarajevo und erklärte an der Sitzung des gemeinsamen

⁵⁹ Bardolffs Referat vom 2.4. 1912 dem Thronfolger am 3.4. 1912 vorgelegt (Unterstreichungen im Original) KA MKFF Fb/16 ex 1912.

⁶⁰ Die Militärkanzlei Franz Ferdinands an Berchtold am 14.11.1913, KA MKFF 7423/1913, sowie HHStA Politisches Archiv I K. 630, Cabinet des Ministers V/30, 724; siehe DŽEVAD JUZBAŠIĆ, *Nacionlno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANUBiH Djela 73/42 (Sarajevo 1999) 191f.

⁶¹ KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina* 109 Anm. 18a.

⁶² Die Balkankriege waren ein maßgeblicher Anstoss für die weitere Konvergenz der südslawischen Nationalbewegungen, aber auch für die Verschlechterung der national-konfessionellen Beziehungen, und dies insbesondere in Bosnien-Herzegowina. Es kam zur Verschärfung der politischen Gegensätze zwischen Serben und Muslimen und einer noch grösseren Annäherung der muslimischen politischen Führung an die österreichisch-ungarischen Behörden. Siehe DŽEVAD JUZBAŠIĆ, *Der Einfluss der Balkankriege 1912/1913 auf Bosnien-Hercegovina und auf die Behandlung der Agrarfrage*, in: *Zeiten Wende Zeiten. Festgabe für Richard Georg Plaschka zum 75. Geburtstag* (Frankfurt am Main 2000) 57-71; ders. *Nacionlno-politički odnosi* 143ff; vgl. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina* 102-138, 155-197; MILORAD EKMEČIĆ, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913 na društvo u Bosni i Hercegovini*, in: *Marksistička misao* 4 (1985) 137-158

Ministerrates vom 7. Juli 1914, dass der Verfall des administrativen Apparats in Bosnien eine direkte Folge der seit einigen Jahren bestehenden übergeordneten Stellung des Landeschefs, der als Soldat nicht jene Erfahrung hinsichtlich der Administration haben kann, die notwendig für eine gute Verwaltung sei. In der Einschätzung, dass die Zivilverwaltung ganz versagt hätte, verlangte Tisza eine bedingungslose Verwaltungsreform, welche die Krise im Land sanieren könnte.⁶³ Bilinski, der Potiorek als Administrator an der Sitzung in Schutz nahm, gab zu, dass es erwünscht wäre, die zivile von der militärischen Macht ganz zu trennen und dass neben dem Armeespektor in Bosnien-Herzegowina auch ein Statthalter wie in Dalmatien zu ernennen wäre.⁶⁴

Istvan Burián, damals ungarischer Minister am Königshof, sprach sich für die Wiedereinrichtung der Institution des Ziviladlatus. Nach Buriáns Einschätzung konnte eine grundlegende Verwaltungsreform nur dann durchgeführt werden, wenn nach Potiorek ein neuer ziviler Gouverneur kommen würde, womit die Lösung der staatsrechtlichen Lage Bosnien-Herzegowinas vorbereitet würde⁶⁵, allerdings im Sinne der ungarischen Interessen. Im ungarischen Parlament wurde bei der Erörterung der Lage in Bosnien-Herzegowina anlässlich des Attentats unter anderem auf die Unterlassungen der Behörden hingewiesen und von der Regierung verlangt, sie möge sich für grundlegende Reformen des politischen Systems in Bosnien-Herzegowina einsetzen. Dabei wurde auch die Einschätzung ausgesprochen, dass jene Politik, die sich nur auf das Militär stützt, sehr schwach sei.⁶⁶

Die Verwaltungsreformen in Bosnien-Herzegowina und die Trennung der Funktionen der Zivil- und Militärgewalt hätte womöglich nur unter der Voraussetzung,

⁶³ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914-1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy (Budapest 1966), 141-150.

⁶⁴ A.a.O. 149; Bilinski stellte im Brief an Potiorek vom 03.07.1914 fest, dass wegen der Erweiterung des Wirkungsbereiches der Landesregierung das gemeinsame Finanzministerium nicht in der Lage sei auf das Schulwesen, die Polizeiorganisation und die Presse Einfluss zu nehmen. Bilinski deutete an, dass bald eine Revision der Pflichtenverteilung zwischen dem Gemeinsamen Finanzministerium und der Landesregierung vorgenommen werden sollte. ABH GFM PrBH 843/1914; vgl. JOSEF BRAUNER, Bosnien und Hercegovina. Politik, Verwaltung und leitende Personen, in: *Berliner Monatshefte* 7 (1929) 331-334.

⁶⁵ *Dr Ludvig Thaloczy-Tagebücher*. 23.VI. 1914-31.XII 1914, hg. von FERDINAND HAUPTMANN-ANTON PRASCH (Graz 1981) 32.

⁶⁶ HORST HASELSTEINER, Ungarn und das Attentat von Sarajevo. Die Stellungnahme der Abgeordneten des ungarischen Reichstages im Juli 1914, in: *Velike sile i Srbija pred prvi svetski rat*, SANU Naučni skupovi 471 (Beograd 1976) 599-604.

dass es keinen Krieg gegeben hätte, durchgeführt werden können. Der Kriegsausbruch bedeutete das Ende der Realisierung der halbherzigen und verspäteten Reformpläne wie auch der begonnenen Investitionen (Eisenbahnenbau, Bodenmelioration, Schulenbau u.a.) und war der erste Schritt hin zur Auflösung der Monarchie.

AUSTROUGARSKA OKUPACIONA UPRAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Neki aspekti odnosa između vojnih i civilnih vlasti

Sažetak

Nakon što je dao osvrt na problem uključanja upravljanja Bosnom i Hercegovinom u dualističku strukturu Austro-Ugarske, autor je istakao neka od glavnih obilježja okupacione uprave i njene politike. U BiH je za cijelo vrijeme austrougarske vladavine postojala specifična praksa da je u ličnosti zemaljskog poglavara bila ujedinjena vojna i civilna funkcija, mada je nakon uvođenja funkcije civilnog adlatusa šefa Zemaljske vlade 1882. godine ovaj stvarno preuzeo u svoje ruke vođenje cjelokupne civilne uprave. Preuređenjem sistema upravljanja postavljena je osnova za dvadesetogodišnji period upravljanja zajedničkog ministra finansija Benjamina Kállaya. Pod njegovim vođstvom Zajedničko ministarstvo finansija se razvilo u odnosu na Bosnu i Hercegovinu u jednu gotovo kompletnu vladu, dok se Zemaljska vlada u Sarajevu pretvorila u njegov izvršni organ.

Razvoj društvenih i političkih prilika kao i nova vanjsko-politička konstelacija krajem 19. i početkom 20. v. uticale su i na promjenu politike austrougarske uprave u BiH. Pri tome je u programima za rješenje sve aktuelnijeg južnoslovenskog pitanja bio prisutan i problem aneksije BiH. Mada je krajem 1907. u vrhovima Monarhije postignuta načelna saglasnost o aneksiji i pružena podrška novoj bosanskoj politici ministra Istvana Buriana i njegovoj koncepciji postepenog razvoja autonomne misli, pojačana je i borba oko metoda upravljanja okupiranom zemljom. Pisac je prikazao najznačajnija stanovišta vojnih krugova u odnosu na ovo pitanje od razdoblja koje je prethodilo aneksiji do 1. svjetskog rata. Pri tome su u središtu pažnje odnosi između vojnih institucija i funkcionera i civilne vlasti. Ministar Burian se uspješno suprotstavljao pritisku militarista da se i u mirnodopskim uslovima u rukama zemaljskog poglavara stvarno koncentriše vojna i civilna vlast, pa su se vojni krugovi privreme-

no morali zadovoljiti izvjesnim ustupcima više formalnog karaktera.

Intenziviranje uticaja austrijske i ugarske vlade na bh. upravu nakon aneksije pridružilo se i pojačano zanimanje zajedničkih ministara, posebno ministra rata. Ekstremni stavovi militarističkih krugova o metodama upravljanja nailazili su na otpor vodećih ličnosti civilne uprave, koji je produbljivanjem unutrašnje krize i zaoštavanje vanjskopolitičke situacije sve više slabio. Novom zemaljskom poglavaru FZM Oskaru Potioreku pošlo je za rukom da se u aprilu 1912. ukine funkcija civilnog admistrata i u rukama zemaljskog poglavara koncentriše vojna i civilna vlast, reorganizuje Zemaljska vlada i unekoliko izmjeni njen odnos prema Zajedničkom ministarstvu finansija. To se desilo tek nakon što je Burian napustio položaj zajedničkog ministra finansija i na njegovo mjesto imenovan Leo Bilinski.

Sarajevski atentat dao je povoda da žestoke napade na novu organizaciju civilne uprave i samog Potioreka od strane ugarskih političara, a i sam Bilinski je tražio ponovo razdvajanje vojne i civilne vlasti. Međutim, izbijanje svjetskog rata značio je kraj polovičnih i neuspjelih reformnih planova, kao i započetih obimnih investicija u zemlji, i bio je korak koji je vodio raspadu Monarhije. ■

UDK: 296(497.6)“1894/1913”:069(497.6)

Izvorni naučni rad

GDJE JE BILA SARAJEVSKA HAGADA OD 1894. DO 1913. GODINE?

Samija Sarić – Vera Štimac
Sarajevo

Abstract: This work, based on the correspondence between the Government in Sarajevo and the Joint Ministry of Finance in Vienna, follows the research of the issues relating the Hagada of Sarajevo, and discloses the destiny of this manuscript from 1894 - when it was transferred from Sarajevo to Vienna so that its author and the time and place of its appearance could have been determined - until 1913, when it was finally brought back to the Land's Museum.

Key words: *Sarajevo Hagada*

Abstract: U ovome se radu na temelju prepiske Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, prati tok naučne obrade Sarajevske Hagade, te ukazuje na sudbinu koju je rukopis imao od 1894. godine, kada je iz Sarajeva premješten u Beč radi utvrđivanja njezina autora, vremena i mjesta nastanka, do 1913. godine, kada je konačno vraćen Zemaljskom muzeju.

Ključne riječi: *Sarajevska Hagada*

Hagada (Haggada – priča) je jevrejski kodeks – zbirka biblijskih priča, pjesama, obrednih molitava i propisa vezanih uz blagdan Pesah kojim Jevreji slave uspomenu na oslobođenje iz 400 – godišnjeg egipatskog ropstva, a posjeduje je svaka jevrejska porodica.

Naročito su vrijedne ilustrovane rukopisne Hagade iz prošlih vijekova u posjedu svjetskih biblioteka ili privatnih kolekcionara, a posebno mjesto među ovim zauzima oslikana Hagada iz srednjeg vijeka, koju je 1894. godine prodala, za 150 forinti¹ sarajevska sefardska porodica Jozefa Kohena za biblioteku Bosanskohercegovačkog zemaljskog muzeja, u Sarajevu.

Tako je, Bosansko hercegovački zemaljski muzej kupovinom postao vlasnik ovog vrijednog, ilustrovanog rukopisa, “Hagade Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine”², koji je izuzetnom ljepotom ilustracija i inicijala teksta, sjajom kolorita, raskošem slikarske materije, fantastičnim svijetom životinja, zoomorfne, biomorfne i geometrijske ornamentike, likova, grbova i simbola, ovo remek djelo nepoznatog umjetnika, nadmašila je sva, do tada svijetu poznata djela istoga žanra i tom svojom posebnošću pobudila interes naučnog svijeta i ljubitelja umjetnosti, te i danas izaziva čuđenje i divljenje.

Zbog svih tih razloga nastojao se odrediti autor, vrijeme i mjesto nastanka rukopisa, pa je Kodeks poslat 1894. godine u Beč na naučnu obradu pod pokroviteljstvom i finansiranjem Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu uz odobrenje Zajedničkog ministarstva finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču, a posredstvom dr. Moriza Hoernes, austrijskog historičara i urednika “znanstvenih saopštenja” iz Bosne i Hercegovine. Dakle, originalni manuskript je vrlo rano napustio Sarajevo.

Za eksperte iz ove oblasti tj. procjenu umjetničke vrijednosti ovoga djela odre-

¹ ABH, ZVS, 3271/B. H./1894. Izuzetna ljepota i rijetkost ilustracija ovoga manuskripta potakla je vladinog savjetnika Kostu Hörmanna, koji je uvidio vrijednost ovoga kodeksa, pa je zajedno sa vladinim savjetnikom i direktorom “Naučnog vijesnika Bosne i Hercegovine”, dr. Morizom Hoernesom, uspio zainteresovati Zajedničko ministarstvo finansija za ovaj raritetni rukopis, tako da je sam ministar Kallay naredio i odobrio sredstva za kupovinu i naučnu obradu, u Budžetu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, odnosno Bosansko hercegovačkom zemaljskom muzeju u Sarajevu, uz obavezu da se izvrši naučna obrada, a nakon izvršene ekspertize objave rezultati rada i reprodukcija teksta te ilustracija originala. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine je obavijestila (9. marta 1894.) Zajedničko ministarstvo finansija - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču o kupovini “Hebrejskog Kodeksa XIV – XV vijeka”. Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu odobrilo je (16. marta 1894.) sredstva za kupovinu i naučnu obradu Kodeksa.

² Tako se u početku zvao rukopis.

đeni su naučnici: dr. Julius Schlosser, C. k. kustos istorije umjetnosti Dvorskog muzeja, docent univerziteta, koji je preuzeo likovnu obradu umjetničko historijskog dijela (umjesto ranije određenog prof. Wickloffa), a filološku obradu (literarnu i paleografsku) Kodeksa preuzeo je dr. David H. Muller, redovni profesor C. k. austrijskog univerziteta i upravnika Orijentalnog instituta C. k. univerziteta u Beču³.

Na osnovu dokumenata koji su nastali službenom korespondencijom između Zemaljske vlade u Sarajevu i Zajedničkog ministarstva finansija - Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču, možemo pratiti tok rada na naučnoj obradi Kodeksa Bosansko hercegovačkog zemaljskog muzeja od 1894. godine, kada je kupljen, do štampanja publikacije 1898. pod naslovom "Sarajevska hagada dr. Mullera i dr. Schlossera".

Naučnu obradu ovoga vrijednog djela, dvojica naučnika su vršila poređenjem sa sličnim oslikanim rukopisima u Monarhiji (Bratislava, Budimpešta) i u inostranstvu, u javnim institucijama i kod privatnih kolekcionara (Nurnberg, Pariz, London, Lord Crafword iz Londona i drugi).⁴

Na insistiranje Zajedničkog ministarstva, a prema izvještaju dr. Moriza Hoernesta⁵, 1895. godine dr. Julius Schlosser je objavio članak, u Glasniku zemaljskog muzeja u Sarajevu⁶, i obavijestio naučni svijet o postojanju vrijednog rukopisa, oslikanog španjolsko - jevrejskog kodeksa iz srednjeg vijeka, koji je vlasništvo Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu i koji će nakon naučne obrade, po odredbi zajedničkog ministra finansija Kallaya, biti publikovan⁷. Tako je, nakon sveobuhvatne obrade s aspekta istorije umjetnosti, filologije, paleografije, kulta izrade savršenih faksimila, kako teksta tako i ilustracija, 1898. godine Dvorska univerzitetska knjižara Alfreda Holdera u Beču stampala publikaciju "Sarajevska Hagada"

³ ABH, ZVS, 12681/B. H./1895

⁴ ABH, ZMF, 1738/B.H./1897. i ABH, ZMF/B.H./1897. Za pribavljanje ovih rukopisa bila je potrebna intervencija Ministarstva vanjskih poslova u Beču te kontakt sa stranim ambasadama i stranim vlasnicima umjetnina. Prepisku sa stranim ambasadama, kao i pisma dr. Moriza Hoernesa, dr. Josipa Schlosera, dr. Davida H. Mullera i drugih, u vezi sa naučnom obradom Kodeksa, nalazimo u dva već citirana fonda u Arhivu Bosne i Hercegovine.

⁵ ABH, ZMF, 12681/B.H./1895. i ABH, ZMF, 13928/B.H./1895. Izvještaj dr. Moriza Hoernesa o naučnoj obradi Kodeksa; Dr. Schlosser o objavi "Prodromus -a".

⁶ *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, broj VII, 1895. str. 608 - 610, Sarajevo.

⁷ ABH, ZMF, 1738 B. H./1897. Dr. Moriz Hoernes - Bericht über die geplante Bearbeitung und Publikation des Bildercodex des bosn. - herceg. Landesmuseums. (Dr. Moriz Hoernes je dao cjelokupan izvještaj o planiranoj obradi publikacije oslikanoga kodeksa bosansko - hercegovačkog Zemaljskog Muzeja).

Schlosera i Mullera u dva toma. O izlasku ove publikacije obavijestio je dr. Julius Schlosser, također, u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1898. godinu⁸.

U prvoj svesci objavljene su naučne rasprave dr. Schlosera i dr. Mullera sa posebnim dodatkom od prof. dr. Kaufmana, zatim tekst Sarajevske Hagade i ilustracije drugih Hagada iz biblioteka, muzeja i privatnih kolekcija Nirnberga, Pariza, Londona, Budimpešte, kojima su se naučnici služili prilikom ekspertize.

Drugi dio sadrži isključivo reprodukcije ilustracija "Sarajevske Hagade". Knjižara je izvršila podjelu besplatnih primjeraka prema spiskovima koje su predložile Vlasti i autori dr. Schloser i dr. Muller (Biblioteka Zemaljskog muzeja u Sarajevu posjeduje ovu knjigu), a o prodatim primjercima podnosila je godišnje izvještaje Zajedničkom ministarstvu finansija u Beču, sa priloženim računima prodatih i evidencijom preostalih primjeraka u skladištu.⁹

I dok je ova vrijedna knjiga "Sarajevska Hagada" od dr. Davida H. Mullera i prof. dr. Juliusa Schlosera sa dodatkom od prof. dr. D. Kaufmana, izdata u Beču 1898. godine u Dvorskoj univerzitetskoj knjižari Alfreda Holdera obavještavala svjetske naučne krugove o vrijednom rukopisu, vlasništvu Zemaljskog muzeja u Sarajevu, original se ne spominje sve do 1911. godine, kada je Direkcija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, uputila dopis Zemaljskoj vladi Bosne i Hercegovine sa molbom da u Bosansko - hercegovačkom odjeljenju Zajedničkog ministarstva finansija u Beču, pronađu originalni rukopis i da ga vrate vlasniku u Sarajevo¹⁰. ■

⁸ *Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu*, broj 1898. str. 707 – 708, Sarajevo.

⁹ ABH, ZMF, 6723/B.H./1899. Knjižara Holdera izvještava o podjeli publikacije po spisku adresa koji je dao profesor Muller (obavezni i besplatni primjerci, primjerci za recenzente, kao i račun o izdatim i prodatim primjercima).

¹⁰ ABH, ZMF, 18757 B. H./1911

SARAJEVSKA HAGADA, XIV stoljeće,
stranica ukrašena inicijalima

WHERE WAS THE SARAJEVO HAGADA KEPT FROM 1894 TO 1913?

Summary

The Museum of Bosnia and Herzegovina (a.k.a. the Land's Museum) in Sarajevo purchased in 1894 an illustrated manuscript of Hagada, but soon after that the Hagada was transferred to Vienna in order to establish its author and the time and place it had been written. The expert analysis was done by two scientists (Dr Julius Schlosser and Dr David H. Müller). They informed the public about the existence of Hagada as early as in 1895, and, in 1898, the Court University Library in Vienna printed a publication entitled *The Hagada of Sarajevo*. From that moment the original Sarajevo Hagada disappeared. In 1919, the Management of the Land's Museum requested to get the original manuscript back, which was followed by an intensive correspondence. Given that the original manuscript could not be tracked down, there were speculations that it was sold to someone in London. After comprehensive search that involved the Ministry of Foreign Affairs, the original was found in a closet in the Ministry of Finance, rolled in a scroll marked as "The Hebrew Code". Finally, by the end of 1913, it was brought back to Sarajevo. In 2002, after being hidden during several 20th century wars, this manuscript has got a safe and secure place in a special room of the Land's Museum of Sarajevo. ■

UDK: 349.4(497.6)“1910/1914”
332.2(497.6)“1910/1914”

Izvorni naučni rad

AGRARNO PITANJE U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM SABORU 1910-1914.¹

Edin Radušić
Filozofski fakultet, Sarajevo

¹Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini, kako u osmanskome tako i austrougarskom periodu, bilo je predmetom proučavanja u našoj historiografiji. Izdvajamo radove A. Sućeske, A. S. Aličića (Avdo Sućeska, O nastanku čifluka u našim zemljama, Sarajevo: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* (dalje: GDIBiH), 1967., godina XVI, 37-57.; Isti, Prvi pokušaj regulisanja agrarnih odnosa u BiH u XIX stoljeću, Sarajevo: *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 1966., br. XIV, 47-54; Isti, Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835, Sarajevo: *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje: POF), Orijentalni institut u Sarajevu, 1969; br. XIV-XV, 189-272; Ahmed S. Aličić, Čifluci Husein-kapetana Gradaševića, Sarajevo: *POF*, 1969; XIV.,; Isti, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996.;) H. Kapidžića, F. Hauptmanna i H. Kamberovića (Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918), Sarajevo: *GDIBiH*, 1973., godina XIX, 71-96.; F. Hauptmann, Reguliranje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine, Sarajevo: *GDIBiH*, 1967., godina XVI, 151-171.; Isti, Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća, Sarajevo: *GDIBiH*; 1969., godina XVII, 23-40; Isti, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, (urednik: Enver Redžić), Sarajevo: ANUBiH, LXXIX/18, 1987; Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest - Zagreb/ Institut za istoriju - Sarajevo, 2003.). Uvid u historijsku literaturu pokazuje da je tema kojom se ovdje bavimo djelimično obrađivana, ali bez ijednog rada koji bi ovo pitanje sagledao u cjelini i pratio ga ravnomjerno kroz cijelo vrijeme djelovanja Sabora. Najveći domet praćenja rada Sabora predstavlja knjiga Dževada Juzbašića *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-14)*, (Sarajevo: ANUBiH, Djela LXXIII/42, 1999.) Juzbašić je u ovoj monografiji kao i u nekim svojim ranijim radovima dao značajan doprinos izučavanju agrarnog pitanja u Saboru, a posebno ističemo rad *Utjecaj Balkanskih ratova 1912./1913. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja* (Sarajevo: *Radovi*, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2000., knj. XII). Mustafa Imamović je u svojoj knjizi *“Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878.* ▶

Abstract: Agrarian issue in the Austro-Hungarian period of Bosnia and Herzegovina was a key economic social and political issue. Besides the landowners and farmers who worked on that land, it involved the representatives of Austro-Hungarian authorities, and local political, even religious organizations. Besides social and economic, it had a religious and ethnic character and it was the issue of confronting interests of all the peoples in Bosnia and Herzegovina. Agrarian issue in Bosnia and Herzegovina was studied by Bosnina-Herzegovinian and Yugoslav historiography, yet there was not a single work with a comprehensive view and equal attention throughout the functioning of the Assembly. That is why the author of this paper has decided to follow comprehensively this issue as it was treated by the Bosnian-Herzegovinian Assembly from 1910 to 1914.

Key words: Bosnia and Herzegovina, agrarian issue, Assembly, Serb National Organization, Muslim National Organization, Croat National Community, Croat Catholic Association, the Government, Muslims, Orthodox Christians, Catholics

Abstrakt: Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje. Pored posjednika i obrađivača zemlje u njega su bili uključeni predstavnici austrougarske vlasti, domaćih političkih, pa i vjerskih organizacija. Ono je pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter i na njemu su se ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo je predmetom proučavanja u bosanskohercegovačkoj i jugoslovenskoj historiografiji, ali bez ijednog rada koji bi ovo pitanje sagledao u cjelini i pratio ga ravnomjerno kroz cijelo vrijeme djelovanja Sabora. Zbog toga autor cjelovito prati agrarno pitanje u bosanskohercegovačkom Saboru od 1910. do 1914. godine.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Agrarno pitanje, Sabor, Srpska narodna organizacija, Muslimanska narodna organizacija, Hrvatska narodna zajednica, Hrvatska katolička udruga, Vlada, muslimani, pravoslavni, katolici.

► *do 1914.*" (Sarajevo: Svjetlost /I izdanje/, 1976; Bosanski kulturni centar /II izdanje/ 1997.) i u još nekoliko radova obrađivao i agrarno pitanje u Saboru.

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je goruće pitanje cjelokupnog društvenog života. Pored posjednika i obrađivača zemlje u nje-ga su bili uključeni predstavnici austrougarske vlasti, domaćih političkih, pa i vjerskih organizacija. Ono je višestruko dobijalo na značaju zbog činjenice da je pored socijalnog i ekonomskog, imalo vjerski i nacionalni karakter, i da su se na njemu ukrštali interesi svih naroda u Bosni i Hercegovini. Pod rješenjem agrarnog pitanja najčešće se podrazumijevalo reguliranje čiflučkih odnosa. Osmanska vlast je Zakonom o čiflucima u Bosni, u literaturi poznatijim kao Saferska naredba, ozakonila već postojeće čiflučke odnose.² Pravo vlasništva nad čiflukom priznala je čifluksahibiji, ali je i čifčija dobio neku vrstu čifčijskog prava. Austrougarska uprava je djelimično riješila taj problem, osiguravši pravnu sigurnost i jednom i drugom, definirajući njihove međusobne obaveze na temelju osmanskog agrarnog zakonodavstva. Neka radikalna rješenja agrarnog pitanja, koja bi išla u pravcu davanja zemlje nasljednim zakupnicima (čifčijama), izazvala bi velike potrese u društvu i ne bi donijela željene rezultate. Jedna od velikih prepreka akcijama vlasti u pravcu prelaska zemlje u ruke obrađivača čifluka bila je mala površina begluka (đijela čifluka koju je čifluk sahibija obrađivao u vlastitoj režiji) i činjenica da je u Bosni i Hercegovini većina čifluk sahibija posjedovala mali broj čifluka. Također, u Bosni, kao i u ostalim dijelovima Rumelije, nije bilo velikih čifluka.³ Postojala je opasnost da bi veliki broj bivših

² Saferska naredba je donesena nakon Konferencije agrarnih interesenata iz Bosanskog ejaleta, održane u Carigradu, krajem 1858. i početkom 1859. godine. Konferencija je sazvana s ciljem definitivnog reguliranja čiflučkih odnosa u Bosni. U prijestonicu su dovedene 42 osobe, iz svakog od sedam sandžaka Bosanskog ejaleta njih po šest. Iz svakog sandžaka došla su po dvojica predstavnika posjednika (ashabi alaka), po dvojica predstavnika zakupaca (mustedžir) i po dvojica predstavnika nezainteresiranih (onih koji nisu niukom obliku uključeni u čiflučki odnos i obrađivali su svoju zemlju). Cilj konferencije je bio da se to pitanje ispita i da se javno iznese stvarno stanje. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), IRADE, MECLIS-IMAHSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661). Ovi dokumenti su Carske Irade, koje potiču iz Ministarstva za provođenje Tanzimata. Na osnovu njih sačinjen je Zakon o čiflucima u Bosni. Zahvaljujem se profesoru Ahmedu S. Aličiću koji mi je ustupio ova dokumenta i njihove prevode, bez kojih bi bilo nemoguće pravilno protumačiti nastanak Saferske naredbe. Također, kroz njih se može uočiti i cjelokupan razvoj čiflučkih odnosa u Bosni u doba osmanske uprave.

³ «Čifluk je bio jedan porodični posjed sastavljen od njiva, bašči, bostana, livada i gajeva, kuće, štale, pojate i drugih potrebnih zgrada, a zahvatao je površinu od 300 - 500 oka do 1000 ili 2000, a na nekim mjestima najviše do 3000 i 4000 oka sjemena i sastojao se od tačno određenog mjesta. Zakup ove zemlje i njen status bio je različit i zavisio je od boniteta zemlje, od područja i mjesta gdje se nalazila zemlja i stanja čifčija». BOA, IRADE, MECLIS-IMA-

malih posjednika brzo ostao bez dobijenog novca od otkupa i bez izvora prihoda pretvorivši se u proleterijat.

I prije nego što je Sabor Bosne i Hercegovine počeo sa radom austrougarska uprava je odobravalala i određenim mjerama potpomagala otkup čifluka (kmetских selišta) ako se on bazirao na sporazumu između age i kmeta tj. ako se odvijao fakultativnim načinom. Posebno značajan momenat za olakšavanje otkupa čifluka desio se 1896. godine kada je finansiranje fakultativnog otkupa počela vršiti Privilegirana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, dajući polovinu ugovorene sume uz kamatnu stopu od 6%. Nepovoljna okolnost ovog sistema otkupa bila je u tome što su drugu polovicu sredstava trebali obezbijediti zakupci koji to u najvećem broju slučajeva nisu mogli.

Da bi došli do potrebnih sredstava bili su prinuđeni prodati dio stoke ili, što je još gore, zadužiti se kod zelenaških krugova kod kojih je kamata iznosila i do 12%. Ovakav način otkupljivanja dao je ograničene rezultate, tako da se u vremenu od 1879. do 1910. godine otkupilo 28.481 kmetovskih porodica, ili u prosjeku 950 porodica godišnje, dok je u djelimičnom ili potpunom zakupnom odnosu ostalo još uvijek 111.033 porodice.⁴ Pomenute brojke jasno pokazuju da se u dotadašnjem sistemu otkupljivanja nešto moralo mijenjati, kako bi se taj proces ubrzao.

Zemljovlasnici su uglavnom bili muslimani, a zakupnici hrišćani, pravoslavni i katolici.⁵ Mada ne postoje zvanični podaci o raspodjeli posjeda u Bosni i Hercegovini, ipak se može, na osnovu jedne ankete sa početka XX stoljeća, ustanoviti približna posjedovna struktura. Prema toj anketi, ukupna površina zemlje u privatnom vlasništvu iznosila je 1.700.000 ha, od čega je na onih 10.463 zemljoposjednika s kmetovima otpadalo 900.000 ha (53%) i 79.677 kmetovskih porodica.⁶ Ako ove podatke uporedimo s brojem Muslimana, koji su spadali u kategoriju zemljoposjednika

HSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661).

⁴ H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 82-83; M. Imamović, *Pravni položaj*, 56.

⁵ Kao ilustraciju prethodnom zaključku navešćemo podatke o nacionalnoj strukturi zemljoposjednika s kmetovima, koji su rezultat popisa stanovništva iz 1910. godine. Takvih zemljoposjednika Muslimana bilo je 9.537 (91,15%), a svih ostalih 926 (8,85%). F. Hauptmann, *Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva*, 23-40; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910.*, Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und Hercegovina, 1912.

⁶ *Dokumenta (u prepisu) o poljoprivrednoj politici Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini* (Prikupio i sredio: Nikola Jarak), Sarajevo: rukopis u Arhivu Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), 1959., 183.

s kmetovima, dolazimo do rezultata koji nam govori da je njihov udio u vlasništvu nad zemljom iznosio preko 48%. Dodavši ovome samo podatak da je od ukupnog broja slobodnih seljaka⁷ na Muslimane otpadalo 56,6%⁸, jasno je vidljiv primat koji su Muslimani imali u posjedovanju zemlje.

U pokušaju konačnog rješenja agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini svoju ulogu je dobio i bosanskohercegovački Sabor. Zbog ograničenja koje je po ustavu Bosne i Hercegovine imao,⁹ Sabor nije mogao u potpunosti samostalno odlučivati o načinu rješenja agrarnog pitanja, ali su se iz istupa saborskih poslanika mogle uočiti težnje pojedinih društvenih slojeva koje su oni predstavljali. Koliki su uticaj u narodu imali stavovi predstavnika pojedinih političkih stranaka najbolje ilustrira izjava Gligorija Jeftanovića u Saboru "Zapamtite, da od našeg držanja ovdje zavisi držanje cijelog našeg naroda."¹⁰

Sabor je počeo sa radom 15. juna 1910. godine. Sastojao se od 20 virilnih članova i 72 izborna poslanika. Svaka od tri konfesije davala je po pet virilnih članova u Sabor, dok je Jevrejima dat jedan virilni glas. Nakon provedenih izbora, redovnih u maju i naknadnih u septembru 1910., četiri političke stranke ušle su u Sabor. Sve srpsko-pravoslavne mandate dobila je Srpska narodna organizacija (31), Muslimanska narodna organizacija sve mandate predviđene za muslimane (24), dok su katoličke mandate podijelili Hrvatska narodna zajednica (12) i Hrvatska katolička udruga (4). U socijalnom sastavu Sabora dominirali su intelektualci (45) i zemljoposjednici (24).¹¹

⁷ U radu se na nekim mjestima može sresti izraz *slobodni seljak*, za seljaka koji ima svoju zemlju i sam je obrađuje. Na ovo smo bili prisiljeni činjenicom da su službeni austrougarski popisi ovaj pojam uveli kao popisnu kategoriju, što ne znači da su seljaci koji obrađuju tuđu zemlju neslobodna kategorija stanovništva. U čiflučkom sistemu seljak nije vezan za zemlju u feudalnom smislu. On ima ugovor i može napustiti selište kada izvrši sve obaveze iz ugovora sa vlasnikom selišta.

⁸ *Dokumenti (u prepisu) o poljoprivrednoj politici*, 183.

⁹ Opseg rada bosanskohercegovačkog sabora, njegove nadležnosti i ograničenja vidi u paragrafima od 41. do 48. općih odredbi ustava. *Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: Naklada knjižarnica: Mih. Milanovića, B. Buchvalda i J. Studeničke u Sarajevu, 1910. Analizu Zemaljskog ustava i djelokrug Sabora vidi kod Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 39-55.

¹⁰ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1911., I/1910-11, sv. III, 66. sjednica, 1222.

¹¹ U fondu Sabor, Arhiva BiH nalazi se popis svih izabranih poslanika za prvi ▶

Sabor Bosne i Hercegovine postao je mjesto vrlo čestih diskusija oko agrarnog pitanja, bilo da se radilo o raspravama vođenim povodom usvajanja određenih zakona, rezolucija i prijedloga direktno povezanih sa agrarom, ili pak kada su na dnevnom redu bile tačke koje formalno nisu imale ništa sa agrarnim pitanjem. Nastala je polarizacija u Saboru, pri čemu su tri glavne grupe bile formirane po vjerskom, odnosno nacionalnom ključu, dok je četvrti sudionik bila Zemaljska vlada i njeni predstavnici na saborskim zasjedanjima. Ipak, mora se istaći da je glavna borba vođena između muslimanskih i srpskih poslanika. Stvaranje nacionalno-vjerskih grupacija u Saboru nije bilo iznenađujuće, jer se, kako je već napomenuto, agrarno pitanje pored socijalnog, dobrim dijelom moglo smatrati vjerskim i nacionalnim.

Carevo ručno pismo ministru Burijanu 3. marta 1910.g., po kome je trebalo pristupiti rješavanju agrarnih odnosa fakultativnim putem, izazvalo je komešanje među političkim strankama. Obavljali su se pregovori i pregrupisavanja s ciljem sklapanja pogodnog i stabilnog pakta. U toj borbi muslimansko vođstvo tražilo je sigurnog političkog saveznika.¹² Našlo ga je u hrvatskim strankama koje u predizbornoj kampanji nisu pominjale obligatorni otkup, pa se smatralo da će i u Saboru biti protiv njega. Međutim, do sporazuma nije došlo lahko, jer je i Srpska narodna organizacija radila na sklapanju saveza sa Hrvatima. Inicijativa za sklapanje saveza između SNO i hrvatskih stranaka dovela je do potpisivanja pakta sa HNZ. Mandić je neočekivano potpisao da će podupirati obevezni otkup kmetova.¹³ Vjerovatno je na njegovo opredjeljenje uticala potpuna pobjeda MNO, s kojom se savez činio teško ostvarivim zbog njihove saradnje sa Srbima u vrijeme dvaju autonomnih pokreta. Na kraju, u Saboru dolazi do razlaza Srba i Muslimana, a u savezu sa domaćim Hrvatima Muslimani su osigurali većinu.¹⁴ Hrvatske građanske stranke koje su participirale u Saboru u svojim izbornim programima nisu definirale svoje stanovište u agrar-

► bosanskohercegovački Sabor, "za prvi saborski period 1910-1915." Popis sadrži stavke: ime narodnog poslanika, izabran u kuriju u kotaru i pripadnost političkoj stranci. ABH, Sabor Bosne i Hercegovine (dalje: Sabor BiH), kut. 2, 1910/11, br. 1071; Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 43-45; Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 200.

¹² M. Imamović, *Pravni položaj*, 237.

¹³ Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914.*, Zagreb: *Historijski zbornik*, Povijesno društvo Hrvatske, 1967., godina XIX-XX, 41.

¹⁴ Kao uslov za prihvatanje fakultativnog otkupa, Muslimani u Saboru su pristali podržati Mandićev prijedlog zakona o zvaničnom jeziku u Bosni i Hercegovini, podniet 30. januara 1911. godine. O jezičkom pitanju vidi šire u: Dževad Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici pred prvi svjetski rat*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

nom pitanju.¹⁵ Iako je poslije saborskih izbora Hrvatska narodna zajednica potpisala pakt sa srpskom stranom da će podupirati obavezni otkup čifluka,¹⁶ to nije imalo nikakvog praktičnog značaja u Saboru. Hrvatske stranke su, zadržavajući neodređen stav u agrarnom pitanju, ostavile prostor za paktiranje koji bi im mogao poslužiti u postizanju, za njih, važnijih ciljeva. Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini, svjesna malobrojnosti hrvatskog etničkog elementa, a u težnji da igra značajnu ulogu u političkom životu zemlje oslanjala se na Hrvatsku i nastojala pridobiti Muslimane u Bosni.¹⁷

Jedna od udarnih parola u izbornom programu Srpske narodne organizacije bio je zahtjev za obaveznom otkupljivanjem čifluka, što je bilo i očekivano s obzirom na činjenicu da je po popisu iz 1910., od ukupno 79.677 kmetova na pravoslavne otpadalo 58.895 ili 73,92%¹⁸. Da bi se dokazala opravdanost rješenja agrarnog pitanja odozgo, snagom državne vlasti koja ne bi gledala na interese pojedinca, srpski poslanici su stajali na stanovištu da je odnos između age i zakupnika javnopravne naravi.¹⁹ Pored toga, Srbi su se nadali da će obaveznom otkupom čifluka i prelaskom zemlje u srpske ruke socijalno i politički ojačati, a muslimanska strana oslabiti. Međutim svi srpski poslanici u agrarnom pitanju nisu nastupali jedinstveno i s istom dozom takta, a tu su bili i signali odašiljani od političkih faktora iz Beograda koji su, prije svega, vodili računa o srpskim nacionalno-političkim interesima zbog kojih nije bilo uputno potpuno raskinuti s muslimanskim političkim vođstvom i doći u izolaciju od Vlade.

¹⁵ To je izazvalo iznenađenje i prekor u srpskim glasilima. "Pregled" je pisao da borba Hrvatske narodne zajednice za interese katoličkih seljaka, "iako i katolički seljak pati ... kao i pravoslavni", nije istinska i da to "pobuđuje izvjesnu sumnju, da je ta borba površna, bez dubokog odraza u narodnoj duši" "Pregled", br. 3, Sarajevo, I.VI 1910, 166.

¹⁶ M. Imamović, *Pravni položaj*, 237; Hrvatski poslanici su se u Saboru zalagali za načelo narodnog jedinstva Hrvata i Srba, (*BHS, I/1910/1911.*, 60. sjednica, 1024-25, 1075, 63 sjednica, 117-19. i uporedi sa Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 68), ali nikada nisu otvoreno zagovarali obligatorni otkup.

¹⁷ Mirjana Gross u svom radu *Hrvatska politika u BiH od 1878. do 1914.* ističe da je za hrvatsku nacionalnu politiku "sporazum sa begovatom bio važniji od oslobađanja hrvatskih kmetova, jer je mogao mnogo brže dovesti do njene afirmacije pogotovo što hrvatsko građanstvo nije bilo ekonomski doraslo za napor i teške probleme pri oslobađanju kmetova." M. Gross, *Hrvatska politika*, 10-11; M. Imamović, *Pravni položaj*, 237.

¹⁸ *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910;* Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941.*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958., 72.

¹⁹ *BHS, I/1910/1911.*, 60. sjednica, 1013.

Pored toga, određenu ulogu igrao je i interes srpske čaršije i srpskih zemljoposjednika, koji su svoje predstavnike imali u Saboru.²⁰

Tako se srpska građanska politika našla u procijepu između zahtjeva svog seljaštva za dobijanjem zemlje i, s druge strane, želje da održi dotadašnji politički savez sa Muslimanskom narodnom organizacijom, koji je smatrala bitnim za ostvarenje srpskih nacionalnih aspiracija u Bosni i Hercegovini. Vremenom će u Saboru doći do razlaza srpske građanske politike pri čemu će stare vođe oko "Srpske riječi" i "Narodovci" ostati do kraja u ovom procijepu, a Kočićeva grupa oko "Otadžbine" odlučno se stavlja na stranu srpskog seljaka.²¹ Izuzetak čini generalna debata o Zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta, kada su i oni popustili pod pritiscima iz Beograda, prihvatajući da prioritet srpske nacionalne politike u tom trenutku nije obligatorni otkup.²²

Muslimanska²³ politika, u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, polazila je s pozicija zadržavanja zemljišnog posjeda kao glavnog instrumenta u očuvanju ekonomske i političke moći Muslimana. Muslimanskom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u muslimanskim rukama predstavljano je kao nacionalni interes i uslov opstanka Muslimana u Bosni i Hercegovini. Muslimanska narodna organizacija je nastojala pokazati da je odnos između zemljoposjednika i zakupnika privatnopravnog, a ne javnopravnog karaktera, što se izvodilo iz Saferske naredbe, s ciljem ograničavanja prava bilo kome, pa i Saboru da se miješa u taj odnos.²⁴ Muslimani demokrati imali su drugačiji pristup, ali rasped

²⁰ Na primjer, Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola zauzimali su značajno mjesto u modernom poslovnom svijetu u Bosni i Hercegovini. Jeftanović, u to vrijeme najznačajniji srpski političar, bio je kućevlasnik, krupni zemljišni posjednik i veletrgovac. Posjedovao je ciglanu, krečanu i "Evropu", najveći hotel u Sarajevu. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, nap. 13 na str. 44.

²¹ Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Sarajevo: 1948., 32.

²² Ovom prilikom, i sam Kočić je zauzeo dosta umjeren stav. *BHS, I/1910/1911.*, 86. sjednica, 1965; Đorđe Mikić, Aktivnost Vojislava Šole 1910. godine na usvajanju fakultativne osnove za otkup kmetova u Bosni i Hercegovini, Beograd: *Jugoslavenski istorijski časopis*, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1973., br. 3-4, 207-211.

²³ Bili smo u dilemu koji izraz koristiti za bošnjačko-muslimansko stanovništvo: *Bošnjak ili Musliman?* S obzirom da ih svi izvori iz ovog perioda nominiraju kao Muslimane, a i sve njihove institucije imaju prefiks Musliman, odlučili smo se za korištenje upravo tog izraza.

²⁴ *BHS, I/1910/1911.*, 86. sjednica, 1953-55.; Izvor za privatnopravnost u Saferskoj naredbi oni su tražili u činjenici da nakon smrti mustedžira naredba predviđa sklapanje novog ugovora sa novim članom zadruga muškog spola. *BHS, I/1910/1911.*, 86. sjednica, 1959-61, i 1928.; ▶

političkih snaga u muslimanskom korpusu jasno je pokazivao da njihovi stavovi nemaju značajnijeg uticaja, ni na muslimansko stanovništvo, ni na relevantne faktore u zemlji.²⁵

Ni u samom definiranju agrarnog pitanja, iako se o tome nije često ni direktno raspravljalo, nije bilo sloge ni jednakog tumačenja. Muslimanski poslanici su nastojali da se agrarno pitanje shvati u što užem obliku i da se svede na čisto reguliranje odnosa između zemljoposjednika i zakupnika. Nasuprot njima, srpski poslanici su bili mišljenja da sve ono što zadire u "narodnu privredu" spada pod agrarno pitanje. Oni su pod time podrazumijevali agrarno pitanje u užem smislu (odnos između age i zakupnika na čifluku), pitanje šuma, pitanje mera i baltaluka sa kojim je bilo povezano i pitanje servitutnog prava, kao i pitanje dodjele zemlje i eksterne kolonizacije.²⁶ Predstavnici vlasti, zastupajući interes države, nastojali su da nad svime drže kontrolu. Vlast je poseban interes iskazala u pitanju reguliranja šumskog vlasništva. U situacija kada je vrijednost šume značajno porasla i država i aga i seljak bore se za posjed i korištenje erarskog šumskog fonda. Država nastoji zadržati što veći šumski kompleks kao izvor prihoda, seljak izlučiti što više za potrebe seoske ispaše, drvare-

► *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1913., III/1912/1913., XV sjednica, 353. I prije početka rada Sabora po tom pitanju vladala je potpuna sloga među muslimankim političkim strankama i uopće muslimanskim javnim radnicima. "Napredni" Muslimani isto kao i pristalice MNO insistirali su na tome da je odnos između age i kmeta privatnopravni, a ne javnopravni, što se izvodilo iz Saferske naredbe. U tom duhu pisali su "*Musavat*" (br. 80, Sarajevo, 24. IX 1910) i "*Muslimanska sloga*", (br. 29, Sarajevo, 11. IV 1911.); M. Imamović, *Pravni položaj*, 240; Predstavnici Vlade su također uzeli učešća u raspravama o javnopravnosti, odnosno privatnopravnosti agrarnih odnosa. Odjelni predstojnik Adalbert pl. Shek je istakao je da su odnosi u pogledu šumskog vlasništva javnopravne prirode i da takav odnos ne počinje sa dolaskom austrougarske vlasti, već je to rezultat osmanskog zakonodavstva. On je tom prilikom razdvojio pojam vlasništva u islamskom pravu od onog u rimskom i njemačkom. Naglasio je da vlasništvo u islamskom pravu nije vlasništvo u punom opsegu, kao što je to svojina. Uveo je u opticaj kategoriju vlasništva koja je više od posjeda, a manje od svojine. BHS, I/1910/1911., 54. sjednica, 804-806. Ovdje moramo imati na umu koliki su značaj imale šume za vlast i da se ovaj stav teško može primijeniti na druge vrste vlasništva nad zemljom.

²⁵ Muslimani-demokrati oko lista "*Samouprava*", podržavali su nastojanja umjerenih srpskih intelektualaca, da se nade optimalno rješenje koje će zadovoljiti obje strane. Oni, u političkom pogledu srpski orijentirani, nastoje očuvati muslimansko-srpski savez, uz radikalno rješenje agrarnog pitanja. Kritikovali su zemljoposjednike da svoje interese identificira sa općemuslimanskim. M. Imamović, *Pravni položaj*, 237-238.

²⁶ *Stenografski izvještaji o sjednicama bosanskohercegovačkog Sabora* (dalje: BHS), Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914., IV/1913/1914., 30. sjednica, 21-22.

nje i krčenje, a aga nastoji povećati šumski kompleks u svom vlasništvu, naknadnim reklamacijama s jedne i borbom protiv servituta s druge strane.²⁷

U austrougarskom periodu bilo je u opticaju više načina rješavanja čiflučkih odnosa. Oni su, uglavnom, podrazumijevali da bi na kraju svega zemljoposjednik dobio novac, a zakupnik zemlju. Izuzetak je predstavljao prijedlog Šefkije Gluhica i Šerif ef. Arnautovića koji se pojavio u Saboru. Oni su predlagali da država dadne zajam agama i bezima pomoću kojeg bi ovi otkupili kmetovsko pravo od svojih čifčija i nakon toga svojim bivšim čiflucima raspolagali bez ikakvih ograničenja.²⁸

Prelazak zemlje u ruke zakupnika uz veoma povoljnu cijenu, usljed prava prvokupa i prekupa,²⁹ bio je olakšan pokretom iseljavanja muslimanskog stanovništva u Tursku. Međutim, ovaj proces se odvijao dosta sporo, pogotovo nakon što je pokret iseljavanja izgubio na intenzitetu. Neki od načina rješavanja čiflučkih odnosa su se mogli realizirati bez ikakvog posredništva države dok su drugi podrazumijevali njenu značajnu ulogu u svojoj realizaciji. Jedan od načina predstavljala je slobodna pogodba zemljoposjednika i zakupnika/kmeta.³⁰ Ideja je potekla od nekih srpskih političara, a suština je bila da bi aga prepustio kmetu vlasništvo na jednom dijelu čifluka, a zakupnik bi ustupio zemljoposjedniku kmetovsko pravo na drugom dijelu i platio mu u novcu određeni procenat. Cijena koju bi plaćao zakupnik bila bi cijena kmetovskog selišta, a ne begluka.³¹ Druga mogućnost bila je podjela zemlje sa

²⁷ Pred rat zemaljske finansije imaju prihod od šuma 6,5 miliona kruna godišnje. F. Hauptmann, *Reguliranje zemljišnog posjeda*, 156.

²⁸ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1140.; BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 708.

²⁹ O pravu prekupa šire vidi: Danilo Dimović, *Kmetovsko pravo prekupa*, Pregled, br. 3, Sarajevo, 1. VI 1910., 159-162.

³⁰ Pri pisanju ovog rada postavilo se pitanje kako nazivati obrađivača čifluka/kmetovskog selišta – kmet (kako ga nazivaju pravni propisi iz austrougarskog perioda i onovremena javnost), ili čifčija i zakupnik, izrazima koje je koristilo osmansko agrarno zakonodavstvo i koji su bili u upotrebi tog vremena i više odgovaraju statusu obrađivača čifluka. Nominiranje obrađivača čifluka nije samo leksičko pitanje i ima mnogo širu dimenziju. Rasprave o tome vodile su se i u Saboru. U radu se nismo mogli principijelno držati jednog naziva pa se u njemu može naići i na korištenje termina kmet, što ni u kom slučaju neodražava njegov status i identifikaciju sa kmetom zapadnoevropskog feudalizma.

³¹ Cijena po kojoj se prodavla čiflučka zemlja bila je od 1/3 do 1/4 prave vrijednosti zemljišta. H. Kamberović, *Begovski zelišni posjedi*, 138-139; *Srpska riječ*, br. 86, Sarajevo, 19. 6. (2.7) 1905, 1.

čifluka po pola između zemljoposjednika i zakupnika. Prijedlog je došao od strane dr. Đorda Martinovića 1910. godine, ali nije doživio praktičnu realizaciju zbog nespremnosti čifčija, kako je pisala *Srpska riječ*, da pristanu na ovakav način rješavanja čiflučkih odnosa. S druge strane, pretpostavljalo se da bi age i begovi vrlo rado pristali na ovakvu podjelu.³²

Jedan od prijedloga kako riješiti čiflučki odnos došao je krajem Prvog svjetskog rata od strane Ćire Truhelke. Prijedlog je u suštini bio zahtjev da se obje strane na čifluku tretiraju ravnopravno i da se prestane s favoriziranjem zakupnika, kakva je do tada bila praksa. On je smatrao da davanje prednosti zakupniku nije ni ekonomski ni fiskalno opravdano.³³ Dva posljednja, ali u isto vrijeme i najznačajnija načina rješavanja čiflučkih odnosa, bili su fakultativni i obligatorni. Ovim načinima će se najviše baviti bosanskohercegovački Sabor.

Predstavnici Zemaljske vlade, iako nisu bili članovi Sabora i nisu učestvovali u glasanju prilikom donošenja određenih zakonskih osnova, bili su veoma značajan činilac u saborskom radu i nerijetko su njihov stav i mišljenje određivali pravce saborskih diskusija pa i izglasavanje određenih prijedloga i zakona. Ovako značajnu ulogu Zemaljska vlada je dobila Zemaljskim ustavom za Bosnu i Hercegovinu koji je Saboru onemogućavao kontrolu nad njenim radom. Okvirno gledano, vlast se u agrarnom pitanju našla u sendviču između zahtjeva srpskih masa i legitimnih prava posjednika koji su računali s njenom podrškom. Bez rješavanja agrarnog pitanja na način da bi zemlja prešla u ruke obrađivača vlast je morala računati sa neprijateljstvom srpskog seljaštva, a sa rješavanjem kako su oni željeli morala je računati sa oštrom opozicijom Muslimana. Ona nije htjela ni jedno ni drugo, pa traži srednje rješenje, koje bi zadovoljilo zemljoposjednike i bar jedan dio Srba. To srednje rješenje vidjela je u fakultativnom otkupu kmetskih selišta.³⁴

Stav Vlade u pitanju rješavanja agrarnih odnosa bio je određen carskim ručnim pismom od 03. marta 1910., kojim je car naredio ministru Zajedničkog ministarstva finansija baronu Burianu, da za prvi bosanskohercegovački Sabor izrađi zakonsku osnovu o dobrovoljnom otkupljivanju čifluka.³⁵

Zakonska osnova izrađena u tom duhu stigla je na Sabor 06. jula 1910. pod nazivom "Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kme-

³² H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 144.

³³ Mi se ovdje nećemo detaljnije baviti Truhelkinim prijedlogom, jer se on pojavio nakon što je Sabor Bosne i Hercegovine već odavno prestao sa radom. Suštinu ovog prijedloga prenio je časopis "Biser" (god. III, br. 5 i 6, Sarajevo, 1918., 92-94). H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 154.

³⁴ V. Masleša, *Mlada Bosna*, 40.

³⁵ M. Imamović, *Pravni položaj*, 243.

tovskih selišta u Bosni i Hercegovini”, koja je potom upućena saborskom agrarnom odboru da je razmotri, da bi se prvi put na dnevnom radu pojavila 03. aprila 1911. godine.³⁶

Iz same osnove je proisticalo da Vlada stoji na stanovištu rješavanja čiflučkih odnosa dobrovoljnim sporazumom između age i zakupnika. Pri raspravi o ovom pitanju u Saboru, civilni doglavnik Isidor baron Benko nastojao je da opovrgne prigovore kako austrougarska uprava nije ništa uradila na rješenu agrarnog pitanja, iako se na to obavezala na Berlinskom kongresu. On je iznio stav uprave da agrarno pitanje nije postojalo u otkupu kmetskih selišta i da se uspjeh rješenja ovog pitanja ne može ni mjeriti brojem koliko ih je otkupljeno. Osnovni problem u agrarnim odnosima bio je nepoštivanje pravnih temelja koji su regulirali odnose između age i kmeta, a austrougarska uprava je uspjela zavesti dosljedno sprovođenje pravnih propisa i objektivnim prosuđivanjem stvoriti garanciju za obostrano poštivanje prava i dužnosti.³⁷

Svi muslimanski poslanici u toku rada Sabora podržavali su rješenje agrarnog pitanja fakultativnim otkupom kmetskih selišta. Određeni pregovori nekih poslanika sa organima vlasti o obligatornom otkupu, a o čijem postojanju svjedoče neki arhivski dokumenti i napisi u onovremenoj štampi,³⁸ nisu imali nikakvog praktičnog

³⁶ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1910.

³⁷ Po mišljenju barona Benka ni broj otkupljenih čifluka od početka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini do početka rada Sabora nije bio zanemariv. BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1911.

³⁸ Određenu spremnost za obligatorni otkup iskazali su neki krupni muslimanski posjednici u doba seljačkih nemira. Po izvještaju kotarskog predstojnika iz Prijedora od 22. avgusta 1910., narodni poslanik Omer ef. Ćirkinagić je obilazio svoj izborni kotar radi pridobijanja zemljoposjednika za obligatorno rješenje agrarnog pitanja. Ali, zaključivalo se da će i poslanik Ćirkinagić biti protiv obligatornog rješenja agrarnog pitanja ukoliko to bude stav muslimanskog poslaničkog kluba. H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 91; Također, Bećir-beg Gradašćević pružio je svojim čifcijama mogućnost da se otkupe čim je izabran za narodnog poslanika, nakon čega je optuživan da time posredno izaziva nesigurnost i podstiče Muslimane na seobu. Putem štampe upućivan je dramatičan apel: “Muslimani ne puštajte zemlje iz ruku, jer narod bez zemlje je narod bez budućnosti, jest stablo bez korijenja. Organizujte društva za kupovanje zemlje.” (“*Musavat*”, br. 82, Sarajevo, 8. X 1910); M. Imamović, *Pravni položaj*, 241; Da li je spremnost za obligatorni otkup dijela zemljoposjednika proisticala iz potrebe za gotovim novcem ili je presudno bilo loše ponašanje zakupnika i sve češće prijetnje, pritisci i čak fizički nasrtaji teško je reći. ABH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), Präs, No 1232/1910.; BHS, I/1910/1911., 15. sjednica, 1388.; BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1964.

uticaja na stav Muslimana o agrarnom pitanju u Saboru. Velika većina njih je podržavala fakultativni način rješenja agrarnog pitanja iz uvjerenja da je on najbolji za muslimansko stanovništva, dok su pojedinci to činili zbog stranačke discipline.³⁹

Šerif ef. Arnautović je izjavio da "u Bosni i Hercegovini Muslimani smatraju da je za obligatorni otkup kmetova vezan njihov životni opstanak. ... Kad biste vi (Srbi, prim. moja) htjeli bratski raditi,... ne biste ga ni onda kad bi to pitanje vi odlučivali, trebali forsirati,.."⁴⁰ nastojeći da predstavi agrarno pitanje kao životno za sve Muslimane. Zbog velikih problema kojih su age imale u dobijanju haka sa svog čifluka i zbog toga što su age Muslimani i njihove subaše nerijetko bili izloženi opasnosti za vlastiti život, i Muslimanima je bilo u interesu da se konačno uredi čiflučki odnosi.⁴¹ Njihovi predstavnici u Saboru predlagali su dva moguća rješenja agrarnog pitanja.

Prvi je bio fakultativni način. Paša-beg Kulenović Bajbutović i Mustaj-beg Mu-tevelić su isticali da, samim tim što bi se fakultativni otkup zasnivao na međusobnom sporazumu između zainteresiranih strana, bio bi pravedan. Ustavom je bila zagaran-tirana nepovredivost vlasništva, pa ni država ni Sabor nisu imali prava mijenjati vlasnike nad zemljom, pošto se nije radilo o pitanju iz domena javnih interesa.⁴²

Alternativa fakultativnom bio je otkup obligatornim (obaveznim) načinom. Še-fkija Gluhić i Šerif ef. Arnautović predlagali su da država dadne zajam agama i bezima pomoću kojeg bi ovi otkupili čiflučko pravo od svojih zakupnika. Prednost ovakvog obligatornog načina nad onim koji su predlagali srpski zastupnici bila je u tome što rješenje agrarnog pitanja ne bi platilo svo stanovništvo, nego oni u čijem se interesu radi.⁴³ Vjerovatno ni sami predlagači ovakvog rješenja nisu bili ubijeđeni u njegovu ostvarivost, već je to bila neka vrsta protivteže srpskom prijedlogu. Željelo se pokazati da rješenje agrarnog pitanja nije samo onda ako zakupnik dobije zemlju, a aga pare nego i onda ako zakupnik dobije pare, a aga zemlju.

U saborskim istupima srpski poslanici su, uglavnom, iznosili stav da je jedino rješenje agrarnog pitanja obligatorni otkup kmetova. U tome su najuporniji i najgla-sniji bili Petar Kočić i njegova grupa okupljena oko lista "Otadžbina", jer se njihovi klasni interesi nisu sukobljavali sa interesima zakupnika. Pored njih i grupa oko "Naroda" bila je dosta aktivna.

³⁹ Dr. Murat Sarić lično nije bio načisto da li bi fakultativni otkup bio stvarno koristan po Muslimane, ali je pristao da bude "slijepi vojnik u tom pitanju." BHS, I/1910/1911., 64. sjed-nica, 1149.

⁴⁰ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1134.

⁴¹ BHS, I/1910/1911., 15. sjednica, 388.; BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1964.

⁴² BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1949. i 1964.

⁴³ BHS, I/1910/1911., 64. sjednica, 1140.; BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 708.

Najčešće se obligatorni otkup izgovarao kao fraza bez objašnjavanja načina kako će se taj otkup sprovesti i ko će snositi troškove.⁴⁴ Suštinu obligatornog otkupa, onako kako su ga oni zamišljali, otkrili su Šćepan Grđić i Petar Kočić, a bila je u tome da bi kmetovi dobili zemlju bez naknade. Ipak, nisu zagovarali oduzimanje zemlje zemljoposjednicima, s tim da bi age morale prodati kmetska selišta, koja bi bila plaćena putem državnog zajma. Navodno, taj bi zajam opet najviše isplatili budući slobodni seljaci, putem indirektnih poreza i povećane potrošnje, jer je seljaštvo činilo većinu u Bosni i Hercegovini.⁴⁵ Nije se bježalo od rješenja po kojem bi i age dobile zemlju, samo ako ta zemlja nebi bila kmetska, već neka druga slobodna, koju bi obezbijedila država, vjerovatno iz kompleksa erarnog zemljišta.⁴⁶

Međutim, dio srpskih poslanika je vodio realnu politiku, pa su oni, kada je to situacija nalagala, pristajali i na drugačija rješenja. Nakon što je utvrđeno da je vlast za fakultativni otkup, Klub srpskih poslanika ponudio je Muslimanima, kao osnov za sporazum o agrarnom pitanju projekat agrarnog zakona koji je izradio Dr Nikola Stojanović.⁴⁷ Suština ovog zakonskog projekta bila je ukidanje prava agi da odstranjuje kmeta sa zemljišta. Cilj je bio osiguranje sigurnog i postepenog otkupljivanja kmetskih selišta, uz formalno očuvanje forme fakultativnog otkupljivanja.⁴⁸ Međutim, za muslimansko vođstvo ovaj ponuđeni projekat nije bio prihvatljiv, jer je u krajnjoj liniji vodio lišavanju age njegovih prava i gubitak zemlje iz muslimanskih ruku.

Dr Jovo Simić je iznio stav da i srpski poslanici smatraju agrarno pitanje životnim za svoj narod.⁴⁹ Za razliku od muslimanskih poslanika, oni su nastojali proširiti bazu koju predstavljaju, pokušavajući agrarnom pitanju oduzeti vjersku komponentu i prikazati ga kao čisto socijalno pitanje. U prilog tome Šćepan Grđić je iznio podatak, koji je bio rezultat nezvaničnih proračuna, da je maksimalan broj aginskih muslimanskih duša iznosio 31.698, a najmanji broj muslimanskih kmetovskih duša 42.737.⁵⁰

Zbog agrarnog pitanja srpski predstavnici u Saboru bili su spremni, po vlastitom

⁴⁴ BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1175.; BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1013.; BHS, I/1910/1911., 23. sjednica, 832.

⁴⁵ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1923. i 1947.

⁴⁶ *Isto*, 1947.

⁴⁷ *Pregled*, br. 7-8, Sarajevo, 15. 1. 1911, 522-524.

⁴⁸ Zauzvrat, Srpski klub je ponudio da će glasati za veću pomoć iz budžetskih sredstava za obrazovanje varoškog muslimanskog potmlatka u srednjim i zanatskim školama. M. Imamović, *Pravni položaj*, 240.

⁴⁹ BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1174.

⁵⁰ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1922.

priznanju, ne podržati zakone koji su bili korisni za narod koji predstavljaju, ako bi postojala i najmanja mogućnost da će to voditi rješenju agrarnog pitanja na način kakav nisu zagovarali. To je najjasnije došlo do izražaja kada nisu podržali prijedlog hrvatskog poslanika Nikole Čurića da Vlada donese "zakon o oslobađanju pristojbine i biljegovine kod pravnih sporova u korist težačkog staleža", što je dr Nikola Stojanović obrazložio riječima: "I radi toga mi ne smijemo glasati za ono što vi predlažete, premda mi uviđamo da je to korisno što zahtijevate".⁵¹ Koliko su Srbi bili zainteresirani za agrar govori i podatak da je srpski predstavnik Petar Kočić inicirao osnivanje agrarnog odbora.⁵²

Predstavnici hrvatskog naroda u Saboru Bosne i Hercegovine nisu puno učestvovali u raspravama oko agrarnog pitanja. Na prvi pogled to je malo začuđujuća konstatacija, jer je broj kmetova rimokatolika (uglavnom Hrvata), po popisu iz 1910., iznosio 17.116 ili 24,49% od ukupnog broja kmetova.⁵³

Držanje Hrvata poslanika u glavnoj raspravi oko agrarnog pitanja, bilo je pod uticajem pakta o saradnji u Saboru, koji je 31. marta 1911. sklopljen između saborskih poslanika Hrvata i Muslimana. Taj pakt je predviđao da će Hrvati glasati za predloženu fakultativnu osnovu rješenja agrarnog pitanja, a Muslimani bi zauzvrat podržali Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj bi se jezik zvanično nazivao hrvatski ili srpski. Srbi su bili mišljenja da su Hrvati ovaj pakt sklopili radi priklanjanja Muslimana hrvatskoj nacionalnoj misli. Mađari su potpisivanje hrvatsko-muslimanskog pakta smatrali velikohrvatskim aktom pa je "vjerovatno tačno da su dr Murad Sarić i Vasif-beg Bišćević odbili da potpišu pakt pod pritiskom Mađara barona Pitnera." Pored njih pakt nisu potpisali još i Derviš-beg Miralem, Bećir Gradašćević i Osman-beg Pašić. Da su male šanse da će doći do kroatizacije Muslimana pokazao je Muslimanski klub 02. maja 1911. izjavivši u rezoluciji da oni stoje na stanovištu autonomije Bosne i Hercegovine, bez obzira u kakvom god sklopu bila Habsburška monarhija.⁵⁴ I prije potpisivanja pomenutog pakta, Hrvati nisu nigdje izjavljivali da bi, prilikom glasanja o rješenju agrarnog pitanja, podržali obligatorni otkup. Naprotiv, još ranije se moglo naslutiti da će podržati fakultativnu osnovu, insistirajuću da se nasljedni zakupnici ne izdvajaju od čistih zakupnika i siromašnih seljaka u njihovim obavezama prema državi prilikom kupovine zemlje. Na taj način bi se isto tretirala kupovina zemlje koja je bila u potpunom vlasništvu i otkup čiflučke zemlje.⁵⁵

⁵¹ BHS, I/1910/1911., 52. sjednica, 732.

⁵² BHS, I/1910/1911., 6. sjednica, 68.

⁵³ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 72.; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina* vom 10. Oktober 1910.

⁵⁴ M. Imamović, *Pravni položaj*, 245-246.

⁵⁵ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 707-708.

Hrvatski poslanici su javno istupili s mišljenjem da će opredjeljenjem za fakultativni otkup kmetova pomoći da se u Bosni i Hercegovini održe Muslimani koji su po Starčevićевой teoriji "najbolji dio našeg naroda". Novi predsjednik HNZ dr Jozo Sunarić, smatrao je da će Hrvati nakon postignutog dogovora o saradnji sa Muslimanima, igrati glavnu ulogu u bosanskohercegovačkoj politici, naročito u rješavanju privrednih i kulturnih pitanja.⁵⁶ Prilikom generalne debate o osnovi fakultativnog otkupa Petar Kočić je optužio Hrvate da su "smatrali do sada ovo veliko i krupno nacionalno-ekonomsko pitanje (agrarno, prim. moja) kao stvar proste trgovine i pogađanja. Da će i u buduće u tom smislu raditi" iznio je kao dokaz Rezervat Hrvatske narodne zajednice, iz kojeg se moglo pretpostaviti da su se oni dogovorili sa muslimanskim vođstvom, da će poslije izglasavanje fakultativne osnove muslimanski posjednici prodati čifluke koje obrađuju zakupnici katolici.⁵⁷ Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, iako nije bila zastupljena u Saboru, posredno je vršila uticaj na njegov rad, prije svega u štampi i javnim istupima na političkim skupovima. Ona je svojim idejama o načinu rješavanja agrarnog pitanja doprla i do nekih poslanika iz drugih političkih stranaka. U prvom periodu svog djelovanja, 1909.-1914. tražila je rješenje po kojem bi kmetovi besplatno dobili zemlju, a age naknadu od države. Neosporavanje prava na naknadu zemljovlasnicima nije bio rezultat brige za njihovu budućnost već taktički manevar u doba parlamentarizma. Kasnije će ova stranka, pod uticajem Oktobarske revolucije, radikalizirati svoje zahtjeve u agrarnom pitanju, zahtijevajući eksproprijaciju zemlje u korist zakupnika.⁵⁸

U debati povodom Zakonske osnove o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetških selišta, ali i u drugim prilikama, zainteresirane strane su iznosile argumente u korist željenog načina rješenja čiflučkih odnosa. Nastup diskutanata zavisio je od toga da li su za fakultativni ili obligatorni otkup. Svojim argumentima nastojali su dokazati da je osnova rješenja agrarnog pitanja za koju se oni zalažu korisna po obje strane, agu (čifluk sahibiju) i kmeta (čifčiju), a isto tako i za bosanskohercegovačko društvo i zemlju u cjelini. I u ovom pitanju mogu se izdvojiti stavovi tri nacionalna kluba i predstavnika Vlade kao četvrtog sudionika u agrarnim diskusijama. Izuzev srpskih poslanika, svi ostali su se zalagali za fakultativni otkup i iznosili argumente koji bi opravdali takav način rješavanja čiflučkih odnosa.

Kao argumente za fakultativni način predstavnici vlade su navodili njegovu ko-

⁵⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 85-87.

⁵⁷ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1947.

⁵⁸ Nedim Šarac, *Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine i agrarno pitanje*, Sarajevo: *GDIBiH*, 1961., godina XI, 84-86.

risnost po obje strane i pravednost. Dvorski savjetnik dr Josip Sertić je bio mišljenja da je osnova fakultativnog otkupa korisna i po agu i po kmeta, istovremeno obećavajući da su vlasti spremne podržati svaku akciju koja bi olakšala postizanje tog cilja.⁵⁹ Baron Benko je isticao da i pored razumijevanja težnje kmeta da postane slobodnim vlasnikom kmetskog selišta, uprava neće dozvoliti da to bude "na štetu pravde, na trošak blagostanja ili čak opstanak drugih slojeva, koji su državnom narodno-gospodarstvenom životu od iste važnosti i potrebe,"⁶⁰ potvrđujući da jedna pravna država isključuje svaki oblik prisile u rješavanju ovog pitanja. Austro-Ugarskoj nije bilo u interesu da dozvoli ekonomsko i demografsko jačanje jednog naroda a slabljenje drugog, što bi moglo dovesti do određenih nacionalnopolitičkih poremećaja u Bosni i Hercegovini. Pogotovo ako bi to vodilo ekonomskom jačanju Srba što, kako se pokazalo kasnije, nije bilo u interesu vlasti.⁶¹

Diskutanti iz reda Muslimanskog poslaničkog kluba nastojali su dokazati da obligatorni otkup kmetskih selišta/čifluka ne bi nikome donio koristi, pa čak i čifčiji koji bi u novim okolnostima bio izložen raznim izazovima od čega je bio zaštićen u čiflučkom odnosu. Obligatorni otkup značio bi masovno iseljavanje i siromašenje Muslimana, a imao bi i negativne posljedice po cijelu zemlju jer ona na tom stepenu razvitka ne bi mogla korisno apsorbirati akumulirani kapital u velikom obimu. Derviš-beg Miralem i Omer-ef. Čirkinagić su istakli da ni obligatorni način kakav su predlagali srpski poslanici ne bi dao garancije da će se stanje zakupnika poboljšati. Po njihovom mišljenju, većina zakupnika nije bila naviknuta na samostalno gospodaranje zemljom, neki čifluci bi se vremenom raskomadali i usitnili usljed dioba među suvlasnicima, te ne bi bili dovoljni za prehranjivanje njihove porodice i na kraju, postojala je opasnost da, kada zemlja bude mobilna budući slobodni seljak padne u ruke zelenaša i pretvori se u bezemljaša. Po njihovom mišljenju od ovih nedaća čifčija je bio zaštićen u zakupničkom odnosu, u kojem se do tada nalazio.⁶²

Omer ef. Čirkinagić je izrazio bojazan da bi obligatorni otkup za Muslimane imao nesagledivo loše posljedice, i bio bi skoro sigurnim povodom da zemljovlasni-

⁵⁹ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 701. i 704.

⁶⁰ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1913.

⁶¹ "Potiorek Bardolffu" 13. 3. 1913., Kriegsarchiv (dalje: KA), Wien, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

⁶² BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, str. 1948. i 1926.; Na primjedbu dr Jove Simića da su jedan od glavnih razloga zaostajanja poljoprivrede čiflučki odnosi, Mustaj-beg Mutevelić je iznio stav da, i kada bi zakupnik postao slobodnim seljakom, napredak mu nije izvjestan jer ni slobodni seljaci, kojih je oko polovina uglavnom ne stoje ništa bolje. BHS, I/1910/1911., 83. sjednica, 1863.

ci napuštaju svoju zemlju i odlaze u tuđinu.⁶³ Također, došlo bi do ogromne akumulacije kapitala, koju zemlja, po pretpostavkama Čamila Karamehmedovića, s obzirom na privredne prilike koje su tada u njoj vladale, ne bi mogla apsorbirati i nastao bi brojani proletarijat.⁶⁴

Srpski poslanici su predstavljali fakultativni način rješenja agrarnog pitanja kao izuzetno nepogodan, koji bi vodio preokupljanju kmetova i prezaduženosti seljaka, a s druge strane u seljacima koji bi do zemlje došli obligatornim otkupom Monarhija bi dobila lojalne podanike. Ono što je najviše smetalo srpskim poslanicima, i općenito srpskom vođstvu, u rješavanju čiflučkih odnosa fakultativnim načinom bio je spor tempo prelaska zemlje u ruke Srba. U ovoj borbi za zemlju oni su bili nestrpljivi da srpski korpus u Bosni i Hercegovini što prije dođe do zemlje, čime bi Muslimani izgubili bazu svoje političke moći i društvenog uticaja. Kako će se kasnije pokazati ni interes države nije bio prelazak zemlje u ruke Srba, bilo seljaka, bogatih pojedinaca ili finansijskih institucija.⁶⁵

Petar Kočić je tvrdio da bi zbog prezaduženosti seljaci pri prvoj nerodici došli na prosjački štap. S druge strane, od seljaka koji bi se oslobodio obligatornim načinom i država bi imala velike koristi. Dobila bi odane podanike, prožete ljubavlju prema domovini, koji bi bili temelj reda i zakonitosti.⁶⁶

Po mišljenju Živka Nježića, zadržavanjem postojećeg stanja kmet nema sigurnost, kako se govorilo, jer mu stalno nad glavom visi opasnost od stjerivanja s čifluka. Proces fakultativnog otkupa nosio je u sebi i opasnost od preokupljanja kmetova, rezultat čega je bio da zakupnik plaća mnogo veću cijenu za čifluk od one, koju bi platio da nije bilo preokupljanja.⁶⁷ "Pojaviće se crni vrani i gavrani i guliće kožu i sa kmeta i sa age", govorio je Petar Kočić aludirajući na špekulante i nesavjesne šičardžije.⁶⁸

Iako je Kosta Božić priznavao da slobodni seljaci ne žive mnogo bolje od zakupnika, zbog nasljednog reda po kojem je omogućeno "da se jedno imanje cijepa

⁶³ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1226.

⁶⁴ *Isto*, 1966.

⁶⁵ Potiorek i drugi predstavnici austrougarske vlasti su došli do zaključka da je sprovođenjem otkupa kmetovskih selišta, bilo kojim načinom, prelazak velikog posjeda iz ruku muslimanskih posjednika u tuđe ruke neizbježan. S obzirom na situaciju u Bosni i Hercegovini Potiorek se bojao «da će takvi kompleksi, razumije se, pasti u srpske ruke», i smatrao je da «bi se trebalo učiniti što više oko otkupa od strane vlasti da se takva transakcija spriječi». *Potiorek Bardolffu* 13. 3. 1913., *KA, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.*

⁶⁶ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1945.

⁶⁷ BHS, I/1910/1911., 27. sjednica, 77.

⁶⁸ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1945.

na najmanja parčeta”, ipak je vrlo čest argument obligatornom otkupu bilo mišljenje da se narodna privreda ne može unaprijediti dok seljak ne bude imao slobodan posjed.⁶⁹

Pošto je, po srpskim poslancima, bilo jasno da, što se tiče nasljednog zakupnika, nema nijednog razloga koji bi bio protiv obligatornog rješenja, nastojalo se dokazati da ni po agu takvo rješenje ne bi bilo pogubno. Prvo je trebalo opovrgnuti tezu da bi obligatorni otkup izazvao seobu zemljoposjednika iz domovine. Da posjedovanje ili neposjedovanje zemlje nije presudno za odlazak ili ostanak u Bosni i Hercegovini, dr Milan Srškić je iznio primjer dotadašnjih seoba, navodeći kako su se konzervativni elementi društva iseljavali bez obzira na rješenje agrarnog pitanja. Dobivši novac od otkupa Muslimani bi odlazili u gradove gdje bi povećali svoju snagu i u ljudskom i u finansijskom potencijalu postajući apsolutno dominirajući element u bosanskohercegovačkim gradovima.⁷⁰

Argumente Hrvatske narodne zajednice zbog čega je fakultativni otkup bolji od obligatornog iznio je Dr Dominik Mazzi.⁷¹ On je smatrao da će zemlja biti bolje obrađivana kada postane vlasništvo zakupnika i da treba raditi na tome da zakupnik dobije zemlju. Najpravedniji i najumjereniji način da se to postigne bio bi fakultativni otkup. Postepenim otkupom čifluka narod i zemlja bi izbjegli krizu koja prati svaku naglu promjenu. Zbog nedovoljno razvijene privrede, novoakumulirani kapital se ne bi mogao uložiti u rentabilne poslove, a seljak, iako bi radio intenzivno, zbog loših komunikacija ne bi mogao prodati svoje proizvode. Bio je ubjeđenja da će aga sigurno pristati na prodaju čifluka, ako se zakupnik pokaže dobrim i valjanim radnikom. S druge strane namećući na silu obligatorni otkup, Muslimani bi se mogli “zainatiti” što bi prouzrokovalo velike probleme oko rješenja agrarnog pitanja.⁷²

Prilikom debate o zakonskoj osnovi o davanju zajmova za dobrovoljno otku-

⁶⁹ BHS, I/1910/1911., 23. sjednica, 830.

⁷⁰ BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1023.; Ovo mišljenje dr Milana Srškića o mogućem osvajanju gradova od strane Muslimana, ako bi se agrarno pitanje riješilo obligatornim načinom, nije se temeljilo na činjenicama. Po popisu iz 1910. od ukupno 10.463 zemljoposjednika s kmetovima u Bosni i Hercegovini, njih 5.687 (54,3%) već je živjelo u gradovima. Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo: Oslobođenje Public, 1991., 47.

⁷¹ Izabran je od strane građana svih kotarskih gradova mostarskog okružja. ABH, Sabor BiH, kut. 2, 1910/11, br. 1071. Na ovoj signaturi se mogu naći podaci o svim poslanicima bosanskohercegovačkog Sabora izabranim na prvim saborskim izborima.

⁷² BHS, I/1910/1911., 65. sjednica, 1181-1182.

pljivanja kmetovskih selišta između srpskih i muslimanskih poslanika razvila se polemika ko ima historijsko pravo na čiflučku zemlju. Da bi se dokazalo da je rješenje koje predlaže njihova strana jedino ispravno, predmet rasprave je postalo pitanje: kako su age došle do vlasništva nad zemljom i s tim u vezi pitanje porijekla bosanskih muslimana (prije svega begova) i pravoslavnih u Bosni. Muslimanski saborski klub u ovoj raspravi uglavnom je predstavljao Mustaj-beg Mutevelić. Mutevelić je polazio s pozicije da su muslimanski posjednici starosjedinci, a zemlja bosanskih aga i begova njihova baština još od srednjeg vijeka koju su im Osmanlije priznale prilikom osvajanja Bosne, kada je bosanska vlastela mahom prešla na Islam.⁷³ Krajljevi i velikaši bosanski, bili su ili katolici ili patareni, što bi značilo i da narod nije bio pravoslavne vjere, jer je tada u Evropi vladalo načelo "čija zemlja toga i vjera". Iz toga slijedi da pravoslavni narod u Bosni nije starosjedilački već doseljenički i to najviše iz Stare Srbije, koji se u Bosnu naseljavao u doba osmanske vladavine, zbog smanjivanja broja Muslimana usljed kuga i ratova.⁷⁴

Navođenjem prethodnih podataka muslimanski poslanici su nastojali dokazati da, i moralno, age i begovi imaju više prava na zemlju nego zakupnici. Na ovaj način postavljali su agrarno pitanje u formu, da li je jače pravo jednog doseljenika ili onoga čiji su preci vlasnici zemlje još od srednjeg vijeka?

Srpski poslanici su išli za tim da dokažu da su najveći broj tadašnjih aga i begova uzurpatori, bivše timarlije i zijametlije, koje su državnu zemlju dobijenu na uživanje pretvorili u baštinu. Razmatrajući pitanje vlasništva nad zemljom Petar Kočić je priznavao da je sultan u pokorenoj državi zemlju mogao davati muslimanima i pod desetinu (znači da je imala status baštine), ali je isticao da je to bio rijedak slučaj i da je zemlja najčešće davana spahijama kao timar ili zijamet. Pozivajući se na putopisce iz tog vremena, tvrdio je da broj srednjovjekovne bosanske vlastele koja je prešla na islam nije tako veliki, kako su govorili Muslimani, i da je na početku XIX stoljeća u Bosni bilo svega 48 nasljednih begova⁷⁵. Prema Kočićevom mišljenju spahije na početku osmanske uprave nisu bili domaći sinovi nego stranci, porijeklom iz Azije. Tek u vrijeme anarhije u Osmanskom carstvu asimilirani stranci su prigrabili svu vlast u Bosni pretvarajući carske zemlje u svoje baštine. S druge strane, Srbi

⁷³ "Patareni toliko volješe svoju baštinu da radi nje i na Islam predoše jer su je jedino tako mogli zadržati po osvajanju Bosne od strane Osmanlija." Da su patareni mahom prelazili na Islam Mutevelić navodi podatak, preuzet od nekoliko poznatih historičara, da je njih 36.000 prihvatio novu vjeru za jedan dan prilikom pada Jajca. *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1953-55.; BHS, I/1910/1911., 63. sjednica, 1093.*

⁷⁴ *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1953-55.*

⁷⁵ Na to mu je Mustaj-beg Mutevelić odgovorio "... to nije istina". *BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1930-37.*

u Bosanskoj krajini su imali autonomiju u doba klasične osmanske vlasti, ali su je vremenom izgubili kao i tapije na svoju zemlju, najčešće putem nasilja. Pokušavalo se dokazati da je to bio obrazac za sticanje čifluka u cijeloj Bosni. Po njemu, ako bi Srbi i bili doseljenici iz Stare Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine, sigurno su imali više moralnog prava na zemlju od onih koji su došli iz Anadolije ili iz nekog drugog dijela Male Azije. Sumnjao je da je Saferska naredba bila rezultat dogovora zainteresiranih strana jer je, tvrdio je on, takav dokument "mogao napisati i izdati samo neznalica bosanskih odnošaja". Prigovarao je austrougarskoj upravi što je u Gruntovnom zakonu priznala pravo vlasništva onima koji sa te zemlje imaju samo neznatni dio prihoda.⁷⁶

Prije nego što je i došla na dnevni red zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta, vidjela se namjera srpskih poslanika da čiflučku zemlju prikažu kao zakupnikovu. Nastojali su dokazati kako nisu u istom položaju oni koji kupuju zemlji i oni koji "otkupom skidaju jedan nepravedni teret sa zemlje". Zakupnik otkupljuje svoju zemlju i nije dužan, u tom postupku, državi plaćati bilo kakve pristojbe.⁷⁷

Iako se odvijao izvan poslaničkih klupa, seljački pokret (štrajk) protiv trećine u Bosanskoj krajini imao je utjecaja na rad bosanskohercegovačkog Sabora. On je izazvao reakciju vlasti i političkih stranaka, a istovremeno je doveo do razmimoilaženja u srpskom poslaničkom klubu i zaprijetio da prekine bilo kakvu saradnju među srpskim i muslimanskim političkim vođstvom. Grupa srpskih poslanika oko "Otađbine" nastojala je da ovaj pokret iskoristi kao pritisak na vlast u cilju promjene već predložene fakultativne osnove. Pokret kmetova u ljeto i jesen 1910. godine, kojima su se pridružili i neki slobodni seljaci, poprimio je široke razmjere. To je bio pokret protiv davanja haka i trebao je da bude sredstvo pritiska na vlasti, pri čemu su seljaci tražili obligatoran otkup kmetovskih selišta, umjesto otkupa na dobrovoljnoj osnovi kako je Vlada predložila Saboru.⁷⁸

⁷⁶ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1930-37.; *Isto*, 1950.; Uporedi Kočićeve stavove o nastanku Zakona o čiflucima (Saferske naredbe) sa *BOA, IRADE, MECLIS-IMAHSUS, No 2311 i 1866 (novi broj 661)*.

⁷⁷ BHS, I/1910/1911., 51. sjednica, 700.

⁷⁸ Pokret je počeo u avgustu 1910. u selima kotara B. Gradiška, proširio se na kotare Prijedor, Ključ, Sanski Most, Varcar-Vakuf, na čitavu okolinu Banjaluke, u prnjavorski i tešanjski kraj, a početkom oktobra zahvatio kotar dervetanski, kraj oko Bosanskog Šamca i prijetio da se u širokoj lavini dohvati Drine. Koncentrirani oko Doboja i Bosanskog Šamca seljaci su pokušali preći Bosnu i izbiti na Drinu, ali nisu na kraju uspjeli te su protumjerama vlasti ▶

Još prije izbijanja pokreta vlasti su očekivale da, nakon što čifčije saznaju da Sabor neće odbaciti fakultativnu osnovu i zamijeniti je obligatornim otkupom, može doći do insceniranja generalnog štrajka kmetova da bi se vlada, "putem ove mirne revolucije", natjerala da ipak sprovede obavezni otkup kmetovskih selišta.⁷⁹ Konstatiralo se da bi do pokreta moglo doći zbog činjenice da su kmetovi pod uticajem raznih strana⁸⁰, ali se nije precizno definiralo koje su to strane. Zemljoposjednici su pokret nazivali organiziranom hajdučijom, a muslimanska štampa je otvoreno optuživala srpske novine i saborske poslanike da je štrajk posljedica njihove agitacije. Ocjenjivalo se čak da je seljačka buna "početak terora kojim pravoslavni Srbi misle stjerati Muslimane spahije s njihovih zemljišta."⁸¹

Inače, smatralo se da je inicijator pokreta bio Petar Kočić sa nekolicinom svojih saradnika.⁸² Seljački pokret veoma je zaplašio muslimanske zemljoposjednike i vjerovatno konačno presjekao sporazum i saradnju sa Srbima. Zato je ovaj pokret došao u nezgodno vrijeme vodećim srpskim građanskim političarima, koji su radili na sporazumu sa Muslimanima.⁸³

sukcesivno razjedinjeni, smirivani i vraćeni kućama. F. Hauptman, *Privreda i društvo*, 171; Neku vrstu pritiska na vlast predstavljali su i agrarni sporovi koji od 1907. do 1909. godine dobijaju na intenzitetu. Broj agrarnih parnica je naglo rastao i peo se na 50.000. H. Kapidžić, *Agrarno pitanje*, 88-89. Također, sve je češća pojava fizičkog nasilja nad vlasnicima zemlje ili njihovim subašama. Bilo je i ubistava. Na neke slučajeve ukazao je Šerif ef. Arnautović u svom saborskom govoru 08. juna 1910. BHS, I/1910/1911, 15. sjednica, 388-289. O nekim slučajevima zaplašivanja subaša u kotaru Bosanska Gradiška uoči pokreta protiv trećine izvjestio je inspektor Mahmut Berberović. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁷⁹ Prepis izvještaja kotara u Prijedoru od 08. avgusta broj 294 Präs., upućen Banjalučkom okrugu. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁸⁰ Kotaru u Prijedoru dat je telegrafski nalog da energično reaguje protiv svakog eventualnog pokreta od strane kmetova. ABH, ZMF, Präs, No 1232/1910.

⁸¹ "Muslimanska sloga", br. 62, Sarajevo, 6. IX 1910; "Musavat", br. 71, Sarajevo, 20. VIII 1910.; BHS, I/1910/1911, 64. sjednica, 1130; M. Imamović, *Pravni položaj*, 242.

⁸² *SR Bosna i Hercegovina*, Separat iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod, 1983., 108; O seljačkom pokretu vidi šire u: Vojislav Bogićević, *Seljački pokret u bosanskoj krajini i Posavini 1910 godine*, Sarajevo: *GIDBiH*, 1950., godina II, 217-235 i Todor Kruševac, *Seljački pokret pokret - štrajk u Bosni 1910. godine*, Sarajevo: *Pregled*, 1948., br. 7, 369-405.

⁸³ "Srpska riječ", br. 173, Sarajevo, 12. (25) VIII 1910.; M. Imamović, *Pravni položaj*, 242; Iako je istakao da je protiv seljačkog pokreta i naveo da su korektna intervencija vojske i narodnih poslanika spriječili njegovo širenje i lokalizirali ga, dr Milan Srškić je nastojao iskoristiti pokret kao argument za promjenu fakultativne osnove u obligatornu. BHS, I/1910/1911., 60. sjednica, 1014-15.

“Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini”, nakon što je upućena saborskom agrarnom odboru da je razmotri, prvi se put na dnevnom radu Sabora pojavila 03. aprila 1911. godine.⁸⁴ Prijedlog je, u stvari, kodificirao dotadašnju praksu pri otkupu kmetova, ali s tom razlikom što je obezbjeđivao potrebna finansijska sredstva, kao i obavezno posredovanje Zemaljske vlade.

Osnovna pitanja koja je regulirala zakonska osnova bila su: način na koji može doći do otkupa čifluka, ko može dobiti zajam, način prikupljanja potrebnog novca za zajmove, visinu kamatne stope i kako će se vraćati zajam. Osnova je propisivala da otkupljivanje može uslijediti samo na temelju dobrovoljnog sporazuma “između gospodara zemlje i kmeta.”⁸⁵ Zemaljska uprava je zvanično ovakav stav obrazložila kao jedini moguć, jer bi se obligatorni otkup (“prisilno otkupljivanje”) sukobljavalo s pravima, koja važe za zemljišni posjed i zajamčen je “starim zakonima naše zemlje”. Drugi razlog bio je bojazan za gospodarstveno stanje zemlje, koje bi bilo na štetu “i kmeta i gospodara zemlje”, i konačno obligatorni način bi vodio propadanju velikog dijela malih seljačkih gospodarstava, koja su tek postala samostalna.⁸⁶

Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u saborskom agrarnom odboru nije prošla bez rasprava i suprotstavljenih stavova. Bilo joj je posvećeno pet sjednica odbora, na kojima su povremeno prisustvovali i predstavnici vlade s ciljem odbrane i obrazlaganja vladinih stavova. Srbi su nastojali osnovu okrenuti ka obligatornom otkupu, muslimani čvrsto stajali uz vladin prijedlog, dok su Hrvati samo sporadično učestvovali u diskusijama. Na kraju se odborov prijedlog nešto razlikovao od vladine osnove, ali nije bila narušena njegova suština, fakultativnost. Vladina osnova je prvi put razmatrana na drugoj sjednici agrarnog odbora, 03. marta 1911. godine. Nakon što je Osnova u cijelosti pročitana predstavnici saborskih klubova su se odredili prema njoj. Stanovište srpskih poslanika iznio je dr. Nikola Stojanović naglasivši da su oni za “obavezni otkup kmetova.” Rifatbeg Sulejmanpašić izjavio je u ime poslanika Muslimana “da oni stoje na stanovištu dobrovoljnog otkupljivanja, i da se predložena vladina osnova ima uzeti za podlogu špecijalne debate.” Hrvatski predstavnici nisu se tom prilikom očitovali o

⁸⁴ BHS, I/1910/1911., 85. sjednica, 1910.

⁸⁵ VIII prilog Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XX-XXII; *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo: 1911, godina 1911, 177-179.

⁸⁶ VIII prilog Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XXII-XXIV; *Izvjestaji o upravi Bosne i Hercegovine 1911*, 14-15; M. Imamović, *Pravni položaj*, 243.

predloženoj osnovi, naglasivši da će to učiniti na prvoj sjednici na kojoj će se moći donositi zaključci.⁸⁷

Na sljedećoj sjednici na kojoj se raspravljalo o vladinoj osnovi (IV sjednica održana 24. marta) srpski poslanici, nakon što su uvidjeli da se neće moći nametnuti obavezni otkup, nastojali su donijeti izmjenu koja bi način otkupljivanja ostavila otvorenim, dok su Muslimani, s druge strane ostali čvrsto pri vladinom prijedlogu. Dr. Nikola Stojanović je predložio da se iz naslova vladine osnove briše riječ "dobrovoljno", tako da bi ona glasila "Zakonska osnova o davanju zajmova za otkupljivanje kmetovskih selišta", čime bi se konačna odluka o načinu otkupa ostavila za neko drugo vrijeme. Nakon što se Ćamil Karamehmedović usprotivio Stojanovićevom prijedlogu, predložena izmjena nije prihvaćena. Tom prilikom se razvila i rasprava između muslimanskih i srpskih članova odbora o pitanju tretiranja begluka. Srbi su predložili da se moliocu dadne zajam i za begluk, ukoliko zemljoposjednik uz kmetovsko selište prodaje i sam begluk. U ovom pitanju došlo je do određenog neslaganja među Muslimana. Rifatbeg Sulejmanpašić su usprotivio navedenom prijedlogu, dok ga je Ćirkinagić podržao. Definitivno određivanje u ovom pitanju ostavljeno je za zadnju sjednicu agrarnog odbora koja je bila posvećena vladinoj osnovi.⁸⁸ Naredna sjednica upotpunosti je posvećena § 7, koji je tretirao visinu zajma. Stojanović je tom prilikom predložio da se zajam na zahtjev molitelja daje do visine otkupne cijene, za razliku od vladina prijedloga da je gornja granica zajma vladina procjena vrijednosti zemljišta.⁸⁹ Šesta sjednica isprofilirala je prijedlog agrarnog odbora. On se unekoliko razlikovao od vladine osnove, ali pri tome suština prijedloga vlasti nije izmijenjena. Znatno je izmijenjen paragraf 7 vladine osnove, koji je u slučaju spora oko vrijednosti čifluka odlučujuću riječ davao povjerenstvu sastavljenu od četiri člana i kotarskog predstojnika. Dvojicu članova povjerenstva predlaže zemljoposjednik, a drugu dvojicu kmet.⁹⁰ Istina, ovakvim rješenjem i dalje je odlučujuću ulogu

⁸⁷ Druga sjednica agrarnog odbora održana dana 03. marta 1911. godine, ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.

⁸⁸ Četvrta sjednica agrarnog odbora održana dana 24. marta 1911. godine, ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.

⁸⁹ Peta sjednica agrarnog odbora održana dana 27. marta 1911. godine, *A BiH, Sabor BiH, XI-1*, 16641/3. Uporedi sa VIII prilogom Stenografskom izvještaju Sabora Bosne i Hercegovine, BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, XXI. i *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177.

⁹⁰ § 7 odborovog prijedloga glasi "Zajma treba dati prema zahtjevu molitelja do visine otkupne cijene, ali zajam ne smije premašiti vrijednost, što je vlast procjenom odredi za zemljište, koje valja otkupiti. U slučajevima, kada stranke nisu zadovoljne ovom procjenom, ima vrijednost ustanoviti s obrazloženjem i jedno povjerenstvo, koje se sastoji od kotarskog predstojnika kao pročelnika i četvorice članova, od kojih gospodar zemlje i kmet svaki biraju ▶

zadržala vlast preko kotarskog predstojnika. Pitanje begluka riješeno je onako kako je predložio dr. Stojanović, tako da je § 2 sadržavao i stavku: "Uz iste uslove davaće se i zajmovi kmetovima i na beglučke zemlje, ako gospodar zemlje prodaje uz kmetovska selišta i begluk svojim kmetovima u istom selu." Agrarni odbor donio je i jednu promjenu, koja je siromašne seljake, koji ne plaćaju više od 4 krune zemljarine oslobodila od prenosnih pristojbi (§ 16). Dalje, vladin prijedlog je izmijenjen, zamjenom riječi *kmetova* sa *kmetskih selišta* na više mjesta.⁹¹

Pored ostalih poslova kojim se bavio, Sabor je 1911. godine raspravljao o agrarnom pitanju. Očekivano, predmet rasprave bila je "Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini". Usljed činjenice da je većina za vladin prijedlog zakona bila osigurana, Saborska debata o fakultativnom otkupu kmetova bila je mirna i kratka.⁹² Generalna debata je otvorena 4. aprila 1911. U ime većine u agrarnom odboru izvještaj je podnio Ćamil Karamehmedović, dok je Vasilj Grđić govorio u ime manjine u agrarnom odboru. Pored njih, u debati su još od Muslimana govorili Ćirkinagić, Miralem i Mustajbeg Mutevelić, a od Srba Kočić i Jeftanović.⁹³

Otvarajući generalnu debatu povodom zakonskog prijedloga o fakultativnom otkupu kmetova, civilni adlatus baron Benko tvrdio je u svom ekspozou od 3. aprila 1911. da agrarno pitanje u vrijeme okupacije nije ni postojalo u formi otkupa kmetova već u stvaranju pravne sigurnosti između kmeta i age. U završnoj riječi je naglasio: "Vlada može dakle mirne savjesti, potvrditi da je agrarno pitanje, tačno proučila,

► po dvojicu." Šesta sjednica agrarnog odbora održana dana 29. marta 1911. godine. ABH, Sabor BiH, XI-1, 16641/3.; *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177-178.

⁹¹ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1969-74; *Izvještaj o upravi BiH 1911*, 177-179.

⁹² Na stvaranje većine u Saboru najviše je uticao sklopljeni pakt o saradnji u Saboru, između Muslimanskog i Hrvatskog kluba (31. marta 1911). Pakt je predviđao da će Hrvati glasati za predloženi agrarni zakon, dok će Muslimani podržati Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj se jezik imao zvanično nazivati hrvatski ili srpski. Mada se špekuliralo da je cilj pakta da Muslimane priklone hrvatskoj nacionalnoj misli, praksa je pokazala drugačije. Stvaranjem Ujedinjene muslimanske organizacije u pitanju nacionalnog opredjeljenja Muslimana ništa se bitnije nije izmijenilo. Može se slobodno reći da je i u programu nove Ujedinjene muslimanske organizacije (pregovori o ujedinjenju MNO i MSS, završeni su 14. avgusta 1911.) održano načelo da sami Muslimani određuju pitanje svoje nacije. M. Gross, *Hrvatska politika*, 49; Nikola Stojanović, *Pogled na bosansku politiku od 1903. do 1914. godine*, u: *Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje*, (obradio: Pero Slijepčević), Sarajevo: Oblasni odbor narodne odbrane u Sarajevu, 1929., 143; "Samouprava", br. 14 (izvanredno izdanje), Sarajevo, 4. IV 1911; M. Imamović, *Pravni položaj*, 245.

⁹³ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1916.

oprezno i nepristrasno rješavati počela, te ga brzo i uspješno riješila.”⁹⁴

Petog aprila je, bez ikakve debate, apsolutnom većinom izglasan vladin prijedlog zakona o fakultativnom otkupljivanju kmetovskih selišta. Na kraju je, i pored snažne opozicije, vlast obezbijedila apsolutnu većinu u Saboru, sastavljenu od predstavnika svih stranaka i naroda. Ovo joj je uspjela nakon što je trgovački dio SNO, koji je išao za tim da održi veze sa MNO, pristupio vladinoj većini u Saboru. Na kraju svog izlaganja Jeftanović, koji je predvodio grupu koja je pristala uz vladin prijedlog, naglasio je da agrarno pitanje ne bi trebalo da bude uzrok podjele među poslanicima.⁹⁵

Poslije izglasavanja u Saboru, zakonski prijedlog o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini sankcionisan je od strane cara i postao zakon 31. maja 1911. godine. Zakon je objavljen u “Glasniku zakona i naredaba za BiH”, 13. juna iste godine. Prema paragrafu 1 “Kmetovska se selišta u Bosni i Hercegovini mogu otkupiti samo dobrovoljnom pogodбом između gospodara zemlje i kneta.”⁹⁶ Ukoliko se oni sporazumiju Vlada je dužna posredovati i pozajmiti kmetu cijelu otkupnu sumu, koju će ovaj više godina otplaćivati uz kamatnu stopu povoljniju od bankovne. Ona će obezbijediti sredstva na slobodnom novčanom tržištu izdavanje obveznica, čime se ukidaju povlastice, bez prava na naknadu štete date privatnim bankama. Prema tome, Vlada se ujedno javljala kao posrednik koji stranom kapitalu omogućava unosan i siguran plasman. Za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta Zemaljska uprava davala je kmetovima zajmove u gotovom novcu. Zajmovi su davani uz gruntovnički upis iznosa zajma zajedno sa gruntovničkim prenosom vlasništva na novog posjednika. Kamata je iznosila 4,5%, a zajam se vraćao u vremenskom periodu od 30-50 godina. Ako dužnik nije uspijevaao na vrijeme vratiti zajam, morao je plaćati zatezne kamate u iznosu od 5%.⁹⁷

Prilikom glasanja o zakonskoj osnovi za fakultativni otkup ovakav način rješenja podržali su svi muslimanski i hrvatski poslanici kao i 12 poslanika srpske nacionalnosti (četvorica virilista i 8 poslanika I kurije). Postavlja se pitanje šta je

⁹⁴ BHS, I/1910-11, III, LXXXVI sjednica, 1916. Građa koja se odnosi na tretman Bosne i Hercegovine uoči Berlinskog kongresa i na samom kongresu potvrđuje Benkove navode. Vidi: Memoar austrougarske vlade britanskoj vladi od 03. maja 1878. godine, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, I tom (1876-1918), (priredio: Momir Stojković), Beograd: JP Službeni list SRJ, SJU “Međunarodna politika”, 1998., 92-99.

⁹⁵ BHS, I/1910-11, LXXXVI sjednica, 1919-1922, 1976.

⁹⁶ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, godina 1911.*, 177.

⁹⁷ *Isto*, 177-179.

navelo izabrane poslanike Srbe da glasaju za fakultativnu osnovu? Iz istupa Gligorija Jeftanovića prilikom generalne debate o ovom pitanju (to je bio jedini put da Srbi u Saboru nisu zagovarali obligatorni otkup), ne može se previše zaključiti. Uz konstataciju da je fakultativni otkup korisniji i po agu i po kmeta, on je istakao da jedino sporazumni rad pravoslavnih i muslimana može voditi napretku zemlje.⁹⁸ Prema ovome, možda bi se mogao izvesti zaključak da je ova grupa Srba glasala za zakonsku osnovu da ne bi došlo do potpunog raskida sa Muslimanima i da bi se oslabio stvoreni pakt između Hrvata i Muslimana, na koji način bi se izbjegla izolacija Srba u Saboru. Pored toga, određenu ulogu je igrala i činjenica da su i oni sami bili age i da su posjedovali čifluke.

Prilikom glasanja dijela srpskih poslanika ZA, a dijela PROTIV predložene zakonske osnove, tada ipak nije došlo do raskola među Srbima kako se moglo naslutiti, jer su ona osmorica glasala za fakultativni otkup uz odobrenje svih ostalih izabranih srpskih saborskih članova.⁹⁹

U nezvaničnim istupima Vojislava Šole, tokom 1910., dolazilo je do izražaja mišljenje da bi obligatorni otkup zaista pokrenuo seobu Muslimana, a i otkupljeni seljaci bi u velikom broju osiromašili i pali u ruke zelenaških krugova, što bi postepeno vodilo prelasku zemlje u vlasništvo Jevreja. Značajan motiv koji je vodio Srbe da se onako opredijele prilikom glasanja, bio je strah od izolacije od strane drugih naroda, a posebno od strane vlasti. Bili su sigurni da bi zakon bio izglasan bez obzira na eventualno protivljenje svih Srba.¹⁰⁰ Ovo nikako ne isključuje ni materijalne razloge koji su uticali na držanje Srba u ovom pitanju. Domaća srpska čaršija nastojala je plasirati svoj slobodni kapital u neki unosan posao. Na listi unosnih poslova nalazilo se i investiranje u proces otkupljivanja selišta, što je bilo moguće samo ako bi se proces vršio fakultativnim načinom.¹⁰¹

Ipak, čini se, presudan je bio uticaj koji je Beograd imao na srpsku građansku politiku u Bosni i Hercegovini. Kada je postalo jasno da od obaveznog otkupa nema ništa, Emil Gavrića je insistirao kod Jeftanovića "da se u pogledu fakultativnog otkupa kmetova mora pošto poto postići sporazum s Muslimanima, makar oni ništa ne popustili jer to traže opšti interesi". Kada je Gavrića čuo da smetnju kompromisu čine Krajišnici raspitivao se, da li je Kočić među njima. Ukoliko jeste "da mu se među četiri oka kaže, da će oni prema tom njegovom držanju suditi da li je ko zreo političar, i neka se sjeti i ima na umu ono što je tamo sa njima govorio". Gavrića je bio veoma zadovoljan ponašanjem srpskih poslanika u debati i prilikom izglasavanja

⁹⁸ BHS, I/1910/1911., 86. sjednica, 1965.

⁹⁹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 31.

¹⁰⁰ Đ. Mikić, *Aktivnost Vojislava Šole*, 207-211.

¹⁰¹ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 71.

zakonskog prijedloga. Istakao je "Posle vašeg govora jako je pala cena i vrednost usluge katolika, koji su mislili činiti Muslimanima."¹⁰² Ovakvo raspoloženje kod dijela srpskih poslanika odgovaralo je i Vladi, koja je željela da za jedan tako značajan zakonski prijedlog, koji je potekao od cara, glasa bar nekoliko srpskih poslanika.

Nakon izglasavanja Zakona o fakultativnom otkupu i njegovog sankcioniranja proces otkupljivanja je značajno ubrzan. Vlast je tada oformila i poseban odsjek za otkupljivanje kmetovskih selišta, koji je radio pri Zemaljskoj vladi. Zajedno sa kmetским selištem, zemljoposjednici su prodavali i begluke.¹⁰³ Proces prodaje kmetovskih selišta bio je najintenzivniji 1912. godine (5.821), da bi naredne godine bio nešto usporen (5.126), a 1914. je pokazala znatno opadanje intenziteta (2.413) usljed poznatih događaja koji su potresli svijet.¹⁰⁴

Analiza otkupa pokazuje da su se najviše prodavala kmetovska selišta sa malom površinom. U 1912. prodato je 1.969 selišta površine od 51 do 100 dunuma, a velikih kmetovskih selišta, preko 500 dunuma, samo 26. Tome je, svakako, doprinijela činjenica da je velikih kmetovskih selišta bilo najmanje. Među onima koji su prodavali čifluke očekivano je bilo najviše muslimana, a među onima koji su kupovali pravoslavni.¹⁰⁵

Otkupom zemlja je prestala biti imobilisana, jer slobodna zemlja postaje objektom kupovine i prodaje, a tim se njena vrijednost znatno povećala. Kmet je otkupio dunum zemlje po 6 kruna i zatim ga prodao po 20-30 K. Na taj način bio je otvoren prostor za špekulaciju zemljom. To je doprinijelo diferencijaciji bosanskohercegovačkog agrarnog društva, pri čemu se proleterizacija seljaštva najbrže razvija kod Muslimana. Uzrok tome je činjenica da su oni bili najbrojniji u sloju slobodnih seljaka, pa su se prvi našli na udaru. S druge strane age su došle do velikih količina novca. U periodu 1912-1915 zemljovlasnici su od otkupa dobili ukupno 25.439.730 K.¹⁰⁶

¹⁰² M. Imamović, *Pravni položaj*, 245

¹⁰³ Od ukupne otkupljene zemlje na kmetovska selišta otpadalo je 427.969.264 dunuma (91,43%), a na begluke 40.127.509 dunuma (8,57%). H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 164.

¹⁰⁴ H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 158.

¹⁰⁵ Od 1.116 zemljoposjednika koji su 1912. prodali selišta 922 (82,61%) su bili muslimani, 144 (12,9%) pravoslavni, 36 (3,23%) katolici, 11 Jevreji i 3 pravna lica. H. Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 160.

¹⁰⁶ Privredni efekat tog novca nije se osjetio na odgovarajući način. Novac nije korišten za podizanje privatne industrije niti velikih poljoprivrednih imanja kapitalističkog tipa. Novac je uglavnom trošen u luksuz ili ostavljan na stranu. Samo je mali dio stigao u novčane zavode

Muslimansko političko vođstvo nastojalo je da novac koji posjednici dobiju otkupom kmetova, koncentrira u Muslimansku centralnu banku i upotrijebi za finansiranje proširenja beglučkih posjeda i unapređenje proizvodnje na njima. To je odgovaralo i interesima austrougarske uprave da zemlja ne pređe u ruke Srba.¹⁰⁷ Zato su predstavnici Muslimanskog saborskog kluba u drugoj polovini 1912. godine zahtijevali od predstavnika bosanskohercegovačke uprave olakšice pri kupovini begluka, i da se i jedan austrijski novčani zavod angažira u pružanju hipotekarnih kredita muslimanskim zemljoposjednicima. Ministar Bilinski je, na traženje Potioreka, poduzeo određene korake u tom pravcu. On je pokušao da preko Lohnsteina, generalnog direktora Laenderbank, utiče na to da se na ovom poslu angažira Oesterr. Zentralbodenkreditbank iz Beča, koja je ustvari bila tvorevina Laenderbank.¹⁰⁸ Općenito se može reći da je fakultativni otkup usporio proleterizaciju mlađe generacije zemljoposjednika i pomogao muslimanskoj zemljoposjedničkoj eliti da zadrži ekonomsko bogatstvo i preko njega političku moć. Većini muslimanskog stanovništva, koja nije imala direktne koristi, davao je osjećaj sigurnosti i doprinio jačanju povjerenja bosanskohercegovačkih Muslimana prema Monarhiji.

Četvrto saborsko zasjedanje je proteklo pod velikim uticajem balkanskih ratova, njihovih rezultata i pomjeranja koja su oni izazvali na jugoistoku Evrope.¹⁰⁹ Zahvaljujući položaju granične austrougarske provincije prema Crnoj Gori i Srbiji, kao i činjenici da su zaraćene strane imale svoje podržavaoce i svoje protivnike u Bosni i Hercegovini, ona je bila toliko involvirana u balkanske ratove da su je neki historičari smatrali zaraćenom stranom.¹¹⁰

U godinama balkanskih ratova fakultativni otkup je dao solidne rezultate. Mada se govorilo da su u sporazumu hrvatskih stranaka i MNO o fakultativnom otkupu čifluka otkup zemlje katoličkih zakupnika biti protežiran takvu situaciju ne pokazuju

► i bio na raspolaganju bosanskohercegovačkoj privredi. F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, 130-131.

¹⁰⁷ *Potiorek Bardolffu 13. 3. 1913.*, KA, MK FF 2385/1913, 8 16/13 ex 1913.

¹⁰⁸ Isto; Dževad Juzbašić, *Izvjestaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti*, Sarajevo: *GDIBiH*, 1969., godina XVIII, 73-74; Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 202.

¹⁰⁹ O uticaju balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva vidi: S. Fisher Galati, *Posljedice balkanskih ratova na istočna srednjoevropska društva*, Beograd: *Marksistička misao*, 1985., br. 4, 119-124

¹¹⁰ Milorad Ekmečić, *Uticaji balkanskih ratova na društvo u Bosni i Hercegovini*, Beograd: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine XIX i XX veka*, 1997., 406.

statistički podaci iz 1912. godine. Te godine otkupilo se 4.429 pravoslavnih, 1.335 katoličkih i 56 muslimanskih čifčija.¹¹¹ Kao što se vidi otkup je bio proporcionalan sa vjersko-nacionalnom strukturom zakupnika.

U ovo vrijeme doći će do pokušaja promjene načina rješavanja čiflučkih odnosa. Nasuprot do tada peovladavajućem fakultativnom otkupu kmetskih selišta, srpski poslanici iz opozicije s jedne, i neki predstavnici vlasti s druge strane staviće u opticaj i pokrenuti pitanje mogućeg obligatornog otkupa. Pod uticajem ratnih događaja na Balkanu i njihovog političkog odjeka u Bosni i Hercegovini najviši predstavnici austrougarske vlasti zaduženi za BiH počeli su da razmišljaju o reviziji rješenja agrarnog pitanja i da iznose određene prijedloge. To je činjeno s ciljem neutralizacije naraslog političkog uticaja Srbije u Bosni i Hercegovini.¹¹² Za razliku od Zajedničkog ministra finansija Bilinskog, koji se zalagao za obligatorni otkup i prije bilo kakve faktičke promjene na političkom polju, Zemaljski poglavar Potiorek je bio za obligatni otkup, ali tek poslije rješavanja spoljnopolitičke krize. On je to rješenje vidio u oružanom obračunu sa Srbijom, za koji se bezrezervno zalagao. Prije eliminiranja Srbije Potiorek je bio protiv obligatornog otkupa i iz obzira prema muslimanskim zemljoposjednicima, koji su nerado gledali na bilo kaka pomen obligatornog otkupa.¹¹³ Druga prepreka realiziranju obligatornog otkupa bio je nedostatak finansijskih sredstava.¹¹⁴

U toku četvrtog saborskog zasjedanja srpski poslanici iz opozicije pokrenuli su novu ofanzivu za rješenje agrarnog pitanja obligatornim otkupom čifluka. U odnosu na prethodna zasjedanja u ovom je bio promijenjen sastav Srba u Saboru. Nakon trećeg zasjedanja dio Srpske narodne organizacije (grupa oko lista "Srpska riječ", predvođena Gligorijem Jeftanovićem i Vojislavom Šolom) se našao u procijepu kritika preostalog dijela njihove stranke s jedne strane i nepovjerenja Vlade s druge strane. Dvanaest poslanika te stranke bilo je prinuđeno položiti mandate, čiju su glavninu slobodnih mjesta (9) zauzeli članovi novoosnovane Srpske narodne stranke, advokata Danila Dimovića i dr. Milana Jojkića.¹¹⁵ Osnova programa nove

¹¹¹ F. Hauptmann, *Privreda i društvo*, 184-185.

¹¹² To se prije svega odnosilo na Bilinskog i Potioreka. *Potiorekov* politički cilj bio je zadržavanje srpskog seoskog stanovništva "u njihovom letargičnom stanju", ... a u Saboru posebno, treba vladati uz oslonac na Hrvate i Muslimane, a srpsku opoziciju primiti kao nešto neizbježno. Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 203.

¹¹³ Kao primjer vidi govor Mustaj-bega Mutevelića. BHS, III zasjedanje 1912/1913., XV sjednica, 352-355.

¹¹⁴ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 204.

¹¹⁵ Članove Sabora u četvrtom zasjedanju vidi u *Bosanski glasnik/Bosnischer Bote*, Sarajevo: 1914, Osamnaesta godina, 60-62.

stranke bilo je agrarno pitanje. Stranka je na te vanredne izbore izašla sa programom koji se temeljio na sniženju kamatne stope na zajmove za otkup čifluka. U prvom periodu, počevši od 1915. kamatna stopa bi se snížila na polovicu, a kasnije kada to uslovi budu dozvoljavali kamata bi u cjelini bila pokrivena iz sredstava Zemaljske vlade (4,50%). Njihov program je u perspektivi predviđao obligatorni otkup.¹¹⁶ Ovakav razvoj događaja u srpskom političkom taboru omogućio je ministru Bilinskom ostvarenje njegove želje za stvaranje vladine radne većine u Saboru sastavljene od poslanika svih triju konfesija.¹¹⁷ Dimovićeva grupa, koja se nije ustručavala da otvoreno sarađuje sa vladom, zajedno sa muslimanskim i hrvatskim poslanicima činila je provladinu saborsku većinu dok je preostali dio izabranih poslanika Srba bio u opoziciji.

Inicijativa za sniženje kamatne stope pojavila se u Saboru 16. decembra 1913. u formi prijedloga Danila Dimovića, kojim se zahtijevalo od Vlade da donese zakonsku osnovu kojom će se "uzeti u zaštitu interesi i kmeta i age".¹¹⁸ Ovaj prijedlog bio je žestoko napadnut od strane srpske opozicije, koja je svojim agresivnim istupima zahtijevala reviziju načina rješavanja agrarnih odnosa, ne zadovoljavajući se ničim manjim od obligatornog otkupa.¹¹⁹ Oni su to i zvanično zahtijevali suprotstavljajući Dimovićevom prijedlogu, prijedlog Dušana Kecmanovića i drugova kojim je tražena zakonska osnova "kojom se rješava knetsko pitanje i to obligatornim otkupom i to iz državnih sredstava".¹²⁰

Sam prijedlog nije donosio ništa posebno novo. Srpski poslanici su i ranije tražili obavezan otkup iz državnih sredstava. Nova je bila agresivnost kojom se traži-

¹¹⁶ M. Imamović, *Pravni položaj*, 256-257; Dž. Juzbašić, *Uticao balkanskih ratova*, 204-205.

¹¹⁷ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Biliškog*, Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2004., 79.

¹¹⁸ Obrazlažući svoj prijedlog Danilo Dimović je istakao da je "Ovaj samostalni prijedlog /je/ rezultat dugačkih i teških pregovaranja, što smo ih imali s klubovima i što smi ih imali s vladom i sa zajedničkim ministarstvom", na koji način nas je uputio na sve sudioniku u donošenju ovog kompromisnog prijedloga. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 12-13.

¹¹⁹ BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 22; Isto, 24; Govor nar. poslanika dr. Nikole Stojanovića. *Isto*, 25-26; Govor nar. poslanika dr. Đorđa Lazarevića. *Isto*, 27; Govor nar. poslanika Sima Erakovića. *Isto*, 34.

¹²⁰ Jedan od iznesenih argumenata je bilo stalno poskupljenje zemlje izazvane fakultativnom osnovom kao i, kako je istakao dr. Vlado Andrić, slabi rezultati fakultativnog otkupa. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 17-19. Prilikom govora kojim je obrazlagao svoj prijedlog Dušan Kecmanović je ponovo predbacio vlasti da nije riješila agrarno pitanje iako je to, po njemu, bio osnovni razlog zbog kojeg je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. *Isto*, 13.

lo ovakvo rješenje. Glavni argument za reviziju načina rješavanja agrarnog pitanja Vasilju Grđiću više nisu bile manjkavosti fakultativnog načina, već činjenica da je Srbija nakon Prvog balkanskog rata na osvojenoj teritoriji to pitanje veoma brzo riješila.¹²¹ Zemljoposjednike, posebno Muslimane se indirektno upozoravalo da obli-gatorni otkup nije najgora stvar koja im se može desiti. Takva upozorenja su se u nekim slučajevima slala prikriveno,¹²² da bi se u drugim otvoreno prizivale aveti rata.¹²³

Rezervu u pogledu diranja u agrarno pitanje bilo koje vrste pokazivali su i muslimanski veleposjednici, poslanici u Saboru. Oni su se pribojavali da bi izmjena Zakona o davanju zajmova za fakultativni otkup kmetskih selišta koju je zagovarao Danilo Dimović, mogla voditi obligatornom otkupu. Opozicija koju su sačinjavali članovi Ujedinjene muslimanske organizacije i grupa Dervišbega Miralema, predstavljala je opasnost za vladin kompromis sa Dimovićem. Najglasniji i najaktivniji protivnici nove vladine agrarne politike bili su Adem-aga Mešić i Hamdi-beg Džinić. U toj situaciji pojavljuje se muslimanski prvak Šerif ef. Arnautović koji je u kontaktima s vladom nastojao obezbijediti podršku "naprednim Muslimanima koji otvoreno govore o nužnosti obligatnog otkupa kmetova", koji bi na taj način izašli iz sjene krupnih muslimanskih zemljoposjednika.¹²⁴ Međutim, Arnautović ili bilo ko drugi iz reda muslimanskih poslanika nikada javno u Saboru nije govorio u prilog obligatornog otkupa kmetskih selišta. Čak bi se moglo reći da je baš Šerif ef. Arnautović bio najoštrij u istupima protiv srpskih poslanika koji su govorili u prilog obligatornog otkupa i za prijedlog Dušana Kecmanovića.¹²⁵

Potiorek je muslimanske veleposjednike stavio pred alternativu: ili saradivati sa vladom u savezu sa Hrvatima, i tako imati šansu za odbranu svojih interesa, ili opo-nirati.¹²⁶ Nakon toga oni su pristali na kompromisni prijedlog Danila Dimovića.

Poslanici srpske opozicije ostali su izolirani u saboru pa rezultati glasanja o prijedlozima Dimovića i Kecmanovića nisu dolazili u pitanje. Za prijedlog Dušana Kecmanovića i drugova pored opozicionara glasala su još samo dva poslanika, dok je prijedlog Danila Dimovića prošao dobivši većinu glasova.¹²⁷

¹²¹ BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 31.

¹²² BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 19.

¹²³ Drugačije se nisu ni mogle tumačiti riječi Vasilja Grđića izgovorene u Saboru: "... i Srbija može mnogim begovima, ako neki kažu nemoj to raditi, nemoj štetiti begova, reći: Bilo vam se bolje boriti na Kumanovu. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 32.

¹²⁴ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 205.

¹²⁵ Kao ilustraciju vidi: BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 15.

¹²⁶ Dž. Juzbašić, *Uticaj balkanskih ratova*, 206

¹²⁷ Glasanje je proteklo uz negodovanje i upadice srpske opozicije. BHS, IV/1913/1914., 1. sjednica, 41.

Na tridesetoj sjednici četvrtog saborskog zasjedanja raspravljalo se o pitanju servituta u privatnim šumama. Samo pitanje servituta nije bilo od krucijalnog značaja, ali je srpska štampa pokušala na njemu podići tenzije optužujući Vladu da dira "...u seljakov pašnjak, u zenicu njegovu...".¹²⁸ Zakonska osnova o otcjepljenju mera i baltaluka pojavila se kao osnova privrednog saborskog odbora.¹²⁹ Srpska opozicija je zakonskoj osnovi privrednog odbora suprotstavila prijedlog Gavre Gašića i drugova, koji je u stvari bio reakcija na pomenutu zakonsku osnovu. Opozicija je prigovarala prijedlogu privrednog odbora da će se po njemu narodu otcijepiti suviše malo, od dotadašnjih erarskih šuma i pašnjaka.¹³⁰ Prijedlozi su se, također, razlikovali u drugom paragrafu koji je kod privrednog odbora ubrajao "zemljoposjednike, age, kmetove i korporacije" u one koji imaju pravo poslužja u erarnim šumama i pašnjacima, a kod prijedloga Gavre Gašića i drugova ovlaštenici su definirani kao "lica i korporacije".¹³¹ Opozicionari su u debati povodom prijedloga privrednog odbora insistirali na čuvanju servitutskih prava kmetova u beglučkim šumama i predbacali zemljoposjednicima da im je cilj oslobađanje i privatnih šuma od servituta.¹³² Nakon dosta burne debate većinom glasova usvojen je prijedlog privrednog odbora, dok je pao prijedlog opozicije.

Zaključak

Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini austrougarskog perioda bilo je glavno ekonomsko, društveno i političko pitanje, "pitanje svih pitanja", kako su govorili srpski poslanici u Saboru. Pored neposredno zainteresiranih (posjednika i obrađivača zemlje) u njega su bili uključeni predstavnici vlasti, domaćih političkih i vjerskih organizacija.

Stenografski izvještaji o zasjedanjima bosanskohercegovačkog Sabora, kao

¹²⁸ "Srpska riječ", 165, Sarajevo, 15 avgust 1913; Jedan odlomak iz članka Težački jadi, donosi i M. Ekmečić, *Utjecaji balkanskih ratova*, 401.; Narodni poslanik Vladimir Andrić je istakao da je pitanje reguliranja mera i baltaluka po svojoj važnosti jednako "neriješenom" kmetskom pitanju. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 19.

¹²⁹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 3.

¹³⁰ Tačka 1 9. paragrafa po prijedlogu G. Gašića glasila bi "Za svako selo i općinu gdje god to moguće bude ocjepiti toliku površinu erarnog zemljišta, kojom će se moći ne samo stalno namirivati potrebe drvarenja i paše ovlaštenika, nego na kojim će se moći naseljavanje pripadnika dotične općine sprovoditi. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 41.

¹³¹ BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 39.

¹³² Vidi govore poslanika Šćepana Grđića i Živka Nježića. BHS, IV/1913/1914., 30. sjednica, 25-31.

glavni izvor za ovako postavljenu temu, pokazuju da se agrarno pitanje proteže kroz cijeli period saborskog rada, prije, a i poslije donošenja Zakona o fakultativnom otkupu. Stoga nam je cilj bio cjelovito praćenje agrarnog pitanja u Saboru. Nastojali smo predstaviti argumente koje su predočavali poslanici, kako bi pokazali opravdanost željenog načina rješenja agrarnog pitanja i uputiti na sva društvena pitanja koja su pokrenuta u vezi sa agrarnim pitanjem - terminološka i suštinska (opseg agrarnog pitanja, kmet ili zakupnik, porijeklo pravoslavni i muslimana u Bosni, privatno-pravni ili javnopravni odnos, motivi eksterne kolonizacije i dr).

Analizirali smo stavove i mišljenja tri nacionalna saborska kluba i Zemaljske vlade kao četvrtog sudionika u diskusijama. Izvršili smo analizu tretmana agrarnog pitanja u okviru istog saborskog kluba i odnosa između klubova. Posebna pažnja je posvećena pokušaju revizije Zakona o fakultativnom otkupu koji je bio povezan sa ishodom balkanskih ratova. Analizom tretmana agrarnog pitanja u Saboru i odnosa među poslaničkim grupama osvjetljen je način na koji su političke snage prihvatile parlamentarizam na primjeru jednog od najznačajnijih pitanja koje se postavljalo u austrougarskom periodu.

Sa početkom rada bosanskohercegovačkog Sabora agrarno pitanje i njegovo eventualno rješenje počinje sve više zavisiti od domaćih političkih faktora. Sabor je postao mjesto gdje su se mogle uočiti težnje pojedinih slojeva bosanskohercegovačkog društva.

Muslimanska politika, u kojoj su zemljoposjednici imali odlučujuću ulogu, pozivala je s pozicija zadržavanja zemljišnog posjeda kao glavnog instrumenta u očuvanju ekonomske i političke pozicije. Muslimanskom stanovništvu svih socijalnih slojeva zadržavanje zemljišnog posjeda u muslimanskim rukama predstavljano je kao nacionalni interes i uslov opstanka Muslimana u Bosni i Hercegovini. Muslimanski poslanici su agrarno pitanje smatrali životnim za cjelokupno muslimansko stanovništvo i pružali su punu podršku vladinoj fakultativnoj osnovi za rješenje čiflučkih odnosa, smatrajući da uglavnom zadovoljava njihove interese.

Srpski poslanici su dosta često govorili u Saboru i svojim diskusijama vršili pritisak na vladu da predloženu zakonsku osnovu o otkupu čifluka promijeni i podnese Saboru novu, koja bi rješavala čiflučke odnose obligatornim (obaveznim) otkupom, koji bi bio plaćen putem državnog proračuna. U tome su posebno bili aktivni dijelovi Srpske narodne organizacije okupljeni oko "Otadžbine" i "Naroda". Pravo izvršne vlasti i Sabora da se direktno miješa u čiflučke odnose proizilazila je iz javno-pravnog karaktera tih odnosa.

Hrvati u Saboru se nisu previše isticali u agrarnim diskusijama zbog njihovog stava da agrarno pitanje nije prioritet hrvatske politike. Oni su u skladu sa svojim principom neoponiranja Vladi i zbog saveza s Muslimanima u Saboru podržali i gla-

sali za fakultativni otkup čifluka, tumačeći ga kao najkorisniji i najpravedniji način rješenja agrarnog pitanja.

Pobornici fakultativnog otkupa u bosanskohercegovačkom Saboru su bili većina pa je Zakonska osnova o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetovskih selišta u Bosni i Hercegovini izglasana bez većih problema (05. aprila 1911. godine). Ova zakonska osnova je ozakonila već postojeću praksu sporazumnog otkupa čifluka, pri čemu se sada kao posrednik u ovom poslu pojavljuje država koja je do potrebnog novca trebala doći izdavanjem obveznica. U prve dvije godine primjene, u kojima se otkup odvijao u normalnim uslovima, dao je relativno dobre rezultate, ali nije mogao zadovoljiti pristalice brzog ukidanja čiflučkih odnosa. Dalje odvijanje otkupa je, zbog ratnih okolnosti bilo usporeno i skoro zaustavljeno.

U toku četvrtog saborskog zasjedanja pojavila se inicijativa, od srpskih poslanika iz opozicije, za reviziju načina rješenja čiflučkih odnosa i donošenje novog zakona koji bi se bazirao na obligatornom otkupu. Novost je bila u agresivnom nastupu zagovornika ove inicijative i pozivanju na način kako je Srbija riješila agrarno pitanje u osvojenim krajevima nakon Prvog balkanskog rata.

Austro-Ugarska se nije odlučila ni za kakav revolucionarni oblik rješavanja agrarnih odnosa čime bi negirala pravo privatnog vlasništva na kome je i sama počivala. Pored toga, ona je muslimanske zemljoposjednike (bosanskohercegovačka vlastela) smatrala najdržavotvornijim elementom u kojemu je vidjela oslonac svoje vlasti u Bosni i Hercegovini. Ostavši bez zemlje muslimanski begovi bi izgubili ekonomsku moć, a vlast oslonac. Austrougarska uprava nije vidjela alternativni oslonac u srpskom seljaštvu, zbog uticaja koji je na njih vršila Srbija, te stoga masovna predaja zemlje u ruke srpskih seljaka nije dolazila u obzir. ■

AGRARIAN ISSUE IN THE PARLIAMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE PERIOD 1910-1914

Summary

Agrarian issue in the Austro-Hungarian period of Bosnia and Herzegovina was a key economic social and political issue. Besides those that were directly concerned (landowners and farmers who worked on that land), it involved the representatives of authorities, and local political, even religious organizations. The stenograms of the sessions of Bosnian-Herzegovinian Assembly, as the main source for the paper, show that this issue was subject through the entire period of the functioning of the BH Assembly, both before and after the enactment of the Law on Optional Purchase of the Serf Farms in 1911. That is the reason why the author of this paper aimed at a comprehensive research of this issue as it was treated in the BH Assembly. He presents the arguments stated by the delegates to justify their desired solutions to the issue and draws attention to all the social issues initiated in relation to the agrarian issue – terminological and substantial ones alike (the scope of agrarian issue, the distinction between a serf and a lesser, origins of orthodox Christians and Muslims of Bosnia, motives of external colonization, etc.) Particular attention was paid to the attempt of revision of the Law on Optional Purchase that was linked to the outcome of the Balkan Wars. The analysis of the treatment of agrarian issue in the Assembly and relations among its delegates sheds light on the way the political forces treated the role of their Parliament in the case of one of the key issues that arose in the Austro-Hungarian period. ■

UDK: 070.15(47+57:497.6)"1919/1941"
327(47+57:497.6)"1919/1941"

Izvorni naučni rad

SOVJETSKA "ПРАВДА" O UNUTRAŠNJIM PRILIKAMA I SPOLJNOJ POLITICI JUGOSLAVIJE (1919.-1941.)

Safet Bandžović
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: In the period between the two world wars the daily "Pravda", as the most influential party and government newspaper in the USSR, dedicated a lot of its space to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, i.e. the Kingdom of Yugoslavia. In those days, "Pravda" was "the spokesperson" of official Soviet policy. Most of its short news from Yugoslavia, with their suggestive headlines and placed in the inside of the paper, were meant to inform readership on the situation in the country, its foreign policy, as well as on the official position of the USSR towards it. Prevalent news were political ones - carefully censored, while other information, such as those on economy and culture, were greatly marginalized.

Key words: "Pravda", USSR, Kingdom of Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, propaganda, newspapers, politics, diplomatic relations

Abstrakt: U međuratnom periodu list "Pravda" kao najuticajnije partijsko i državno glasilo u SSSR-u posvećivalo je na svojim stranicama dosta pažnje Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. "Pravda" je u tom periodu bila glasnogovornik sovjetske politike. Većina njenih, mahom šturih vijesti o Jugoslaviji, sa sugerirajućim naslovima, plasiranih na unutaršnjim stranicama, trebala je čitaocu kratko upoznati sa stanjem u toj zemlji, njenom spoljnom politikom, kao i sa zvaničnim stavom Sovjetskog Saveza prema ovoj državi. Preovladavale su informacije mahom

iz zbivanja na političkoj sceni, propuštene kroz cenzorsko rešeto, dok su druge poput ekonomskih, kulturnih, bile marginalizirane.

Ključne riječi: "Правда", SSSR, Kraljevina Jugoslavija, Komunistička partija Jugoslavije, propaganda, štampa, politika, diplomatski odnosi

Sovjetski Savez je, u pravom smislu riječi, uspostavljen u "stanju nepovjerljivog suživota sa svojim susjedima na zapadu", bio punih 15 godina, nakon revolucije 1917. godine, izvan međunarodne zajednice. SAD su priznale SSSR tek 1933. godine. Rukovodstvo SSSR-a je bilo permanentno na oprezu zbog mogućnosti nove međunarodne intervencije, poput one 1919.-1920. godine. Sa nepovjerenjem i pozorenjem se gledalo na stvaranje sistema saveza u Evropi nakon završetka Prvog svjetskog rata pod francuskim vođstvom. To je i bila neka vrsta *kordon sanitare* pod rukovodstvom zapadnih sila uperenog protiv Sovjetskog Saveza. Mala Antanta, primjerice, formalno uspostavljena 1921. godine, predstavljala je savez Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunije, koji je imao za cilj stvaranje saveza država protiv aspiracija Austrije i Mađarske u srednjoj Evropi i bugarskih pretenzija na Balkanu. Mala Antanta je trebala biti i neka vrsta sanitarnog koridora protiv širenja boljševizma u Srednjoj Evropi. Nakon Lenjina, ovakva nezavidna pozicija uticala je na Staljina da se posluži metodama tajne diplomatije, pokušavajući da razbije blok zapadnih država.¹ Ruska imperijalna politika je Balkan tretirala kao region od velikog značaja za bezbjednost i stabilnost svojih južnih i jugozapadnih granica. Interesi Rusije na Balkanu, često nazvanim "tradicionalnim dvorištem ruske politike", po logici velikih država da ne mijenjaju svoje spoljnopolitičke ciljeve, bez obzira na poredak, ostali su isti i u sovjetskom razdoblju.²

U međuratnom periodu "Правда", moskovski dnevni list, kao nesumnjivo najuticajnije partijsko ali u biti i državno glasilo u Sovjetskom Savezu, posvećivala je na svojim stranicama, imajući u vidu njenu koncepcijsku ambicioznost, dosta pažnje političkom stanju u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji. "Правда" je od početka ovu državu isključivo nazivala Jugoslavijom iako je to

¹ V. Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svjetskom ratu*, Beograd 1980, 70. Također vidi: V. Vinaver, *Komunistička partija Jugoslavije i Mala Antanta*, Istorijski časopis, br. 18, Beograd 1971, 521-550.

² Upor. J. Kurjak, *Rusija na Balkanu*, Helsinške sveske, br. 3, Beograd 2000, 11; L. Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije: Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka*, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd 2003, 13.

njeno ime postalo zvanično tek nakon zavođenja vojne diktature 1929. godine. Vijesti o Jugoslaviji su u međuratnom periodu bile česte, mada sadržajno oskudne i neujednačene, sa nerijetkim, bombastičnim naslovima. One su mahom bile bazirane na brižljivo probranim informacijama stranih agencija, novinskih glasila i radio stanica, te vijestima koje su, sa evidentnim zakašnjenjem pristizale iz Jugoslavije, mahom preko ilegalnih komunističkih kanala.³ Pri tome su često korišćeni pogrešni nazivi pojedinih gradova i regija, ili su upotrebljavani i različiti nazivi (Zagreb - Agram i slično). Griješilo se i pri navođenju pojedinih imena i prezimena. Bile su plasirane i informacije koje su bile pogrešne i nepotpune, senzacionalistički intonirane, pa i dijelom deformirane i neistinite, ali ne i potom demantirane, niti je bilo nužnog redakcijskog objašnjenja. "Pravda" je pri svom izvještavanju istrajavala i dosljedno zastupala zvaničan državni kurs SSSR-a, nastupajući kao jedan od njegovih agresivnih glasnogovornika, centralni segment državno-partijskog i propagandnog aparata. Dominirale su informacije mahom iz sfere političkih zbivanja, propuštene kroz cenzorsko rešetko, dok su druge poput ekonomskih, kulturnih ili sportskih bile marginalizirane.

Svaka masovna proizvodnja, naročito svaka intelektualna proizvodnja – namijenjena masi mora sniziti standarde. Zvanične filozofije totalitarnih režima jednodušno proglašavaju da pojam objektivne istine, jedne za sve, nema nikakvog smisla; da kriterijum "istine" nije njeno univerzalno važenje, već njeno slaganje sa duhom rase, nacije ili klase, njena korist za rasu, naciju ili društvo.⁴ Najveće zlo totalitarnog sistema Česlav Miloš je vidio u "zarobljavanju umova", u snažnom ideološkom pritisku koje su vršile staljinističke vlasti da bi stvorile "novog čovjeka".⁵ U SSSR-u se veliki značaj pridavao tzv. partijskoj propagandi. Ona obuhvata usmeno i pismeno rasprostiranje ideja marksizma i lenjinizma, politike Komunističke partije. Bila je neodvojivi dio rada i drugih komunističkih i radničkih partija u idejno-političkom djelovanju.⁶ U doba Staljina propagandi je bila svojstvena cenzura, centralizirano upravljanje sredstvima javnog informiranja, instrumentalizacija vijesti, ponavljanje dogmi i parola. Staljin je shvatao štampu kao kolektivnog organizatora u rukama Partije, odnosno kao transmisaoni kaiš "između partije i radničke klase".⁷ Đerđ Konard je cenzore u ko-

³ Upor. S. Bandžović, *Propagandni rat sovjetskih listova "Pravde" i "Izvestije" protiv Jugoslavije (1948-1953)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XL-XLI, Sarajevo 1990, 183-191; Isti, *Pisanje sovjetske "Pravde" o Jugoslaviji (1919-1941)*, Mak, br. 29-30, Novi Pazar 2000, 120-131.

⁴ Opšir. A. Koare, *Razmišljanja o laži*, Beograd 2004.

⁵ Opšir. Č. Miloš, *Zarobljeni um*, Beograd 1985.

⁶ R. Milašinović, *Upotreba propagande u strategiji države*, Srpski književni glasnik, br. 1-2, Beograd 1995, 127.

⁷ J. V. Staljin, *Štampa kao kolektivni organizator*, izd. CK KP Srbije, Beograd 1947, 7.

munizmu nazvao "kerberima retorike". "Novogovor" se razlikovao od većine ostalih jezika (Dž. Orvel) upravo po tome što mu se vokabular svake godine sužavao. Ljudi su počeli "gakati kao patke", disciplinirano ponavljajući partijske dogme. Javljala se ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi onda kada je istina suprotna "dobiti i požudi". Svaka vlast je zbog toga sklona da iskoristi koristi i zadovoljstva koje donosi raspolaganje istinom koju svi ljudi odobravaju.⁸ Nije imalo smisla da "nesavršena vlada zahtijeva savršenu štampu".⁹

Prvi svjetski rat je matrica za historiju XX stoljeća, jer su iz njega direktno proizašli događaji i pokreti koji su doveli do tri "tiranije": Lenjin osvaja vlast 1917., Mussolini 1922., a Hitler 1933. doživljava neuspjeh, uspijevajući da deset godina kasnije ipak dođe na vlast. Ova hronologija navodi na pretpostavku o postojanju zajedničkih strasti koje su aktivirali ovi, do tada, neviđeni režimi. Oni su političku mobilizaciju bivših vojnika pretvorili u pokretačku polugu apsolutne dominacije jedne jedine partije.¹⁰ Diktatura boljševičke partije bila je proklamirana bez ikakvog zazora: "Da, diktatura jedne partije! Mi stojimo na toj platformi i ne možemo da sidemo, jer je to ona partija koja je izvojevala položaj avangarde cjelokupnog fabričko-zavodskog i industrijskog proleterijata" - otvoreno je poručivao Lenjin na jednom skupu 1919. godine.¹¹ On se na XI Kongresu RKP(b) pohvalio da je nova vlast svoje predstave o zakonitosti odmah pružila radnicima i seljacima u obliku dekreta, a u pismu Kurskom objavio je kraj *corpus iuris romani*, i u zamjenu ponudio "našu revolucionarnu pravnu svijest".¹² Komunistički je, kako kaže francuski historičar François Fire, imao ambiciju da bude u skladu sa neizbježnim razvojem historijske nužnosti. Zaodenu

⁸ T. Hobs, *Leviatan*, I, Niš 1999, 117.

⁹ K. Marks, *Birokratija i javnost*, Beograd 1965, 86.

¹⁰ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunistički u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 203. B. Mussolini je pisao: "I ako sloboda treba da bude atribut stvarnog čoveka, a ne apstraktne lutke na koju je mislio liberalistički individualizam, fašizam je za slobodu. On je za onu jedinu slobodu, koja može biti ozbiljna stvar, slobodu države i pojedinca u njoj" - prema: B. Mussolini, *O korporativnoj državi*, Beograd 1937, 57.

¹¹ R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, Valjevo 1993, 25. U knjizi *Crveni teror u Rusiji* (Berlin 1924.), ruski historičar i socijalista Sergej Melgunov, citirao je Lacisa, jednog od prvih rukovodilaca "Čeke" (sovjetske političke policije) koji je 1. novembra 1918. dao sljedeću direktivu: "Mi ne vodimo rat ni protiv koga posebno. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite u istrazi dokumente i dokaze o tome šta je optuženi počinio, delima ili rečima, protiv sovjetske vlasti. Prvo pitanje koje treba sebi da postavite je kojoj klasi on pripada, kakvo mu je poreklo, vaspitanje, obrazovanje, zanimanje"- cit. prema: "Naša borba", Beograd 6. januar 1998.

¹² S. Beljanski, *Hronika uzaludnog otpora*, Beograd 2003, 95.

u naučni karakter, komunistički eksperiment u Rusiji, imao je korijen u eshatologiji. Bio je "više jedno psihološko ulaganje koje se može porediti sa ulaganjem u neko religijsko verovanje, iako mu je predmet bio istorijski".¹³ Širenju ideja marksizma su nesumnjivo doprinosili i neki njegovi sadržaji vezani za viziju beskonfliktnog društva. U haosu, ratu, i bijedi aktuelnija su učenja o konačnom spasenju i oslobođenju od onih koja teže usavršavanju postojećeg. Realni društveni konflikti su direktno ili indirektno uticali na širenje revolucionarne epohalne svijesti.¹⁴ Suština boljševizma nije bila u proklamiranim idealima, već u praksi.¹⁵ Sistem u SSSR-u, smatra Saharov, nije počivao samo na represiji, već je bio "prilagođen narodu". Autokratska, carska Rusija bila je zemlja okasnijih društvenih i političkih reformi. Na sve zahtjeve imala je samo jedan, brutalan odgovor: širok dijapazon represije. U ambijentu nasilja radalo se nasilje. Ideje careubistva, planirane revolucije, političkog i socijalnog inženjeringa, bile su starije od pojave *boljševika*, *lenjinizma* i *staljinizma*. Nensi Adler je staljinizam zato definirala kao "susretište čovjeka i sistema, koje ne samo da ga je nadživjelo, već mu je i prethodilo". Čitavo sovjetsko razdoblje bilo je obilježeno terorom i represijom: dvadesetih godina obračunom sa stvarnim i potencijalnim protivnicima sistema; tridesetih sa protivnicima kolektivizacije, osumnjičenima za ubistvo Kirova, sa vrhovima komunističke elite (partijske, državne, vojne); četrdesetih sa čitavim narodima; pedesete su započele optužbom grupe ljekara jevrejskog porijekla za zavjeru protiv Staljina. Kontinuirana represija bila je u logici sistema.¹⁶ Demokratija je, napisao je Ištvan Bibo, odsustvo straha.

Versajskim mirovnim ugovorima Evropi nije bio otvoren put u zajedničku historiju. "Pravda" je već 10. januara 1919. upoznala svoje čitaoce sa stvaranjem Kraljevine SHS. List će bilježiti i vijesti o prisajedinjenju pojedinih krajeva ovoj novouspostavljenoj državi.¹⁷ Ona je bila stub francuske politike na Balkanu, na što će "Pravda"

¹³ Kao čeda rata, boljševizam i fašizam dobili su od njega elementarni sadržaj. Prenose u politiku obuku koju su stekli u rovovima: naviknutost na nasilje, jednostavnost ekstremnih strasti, potčinjavanje pojedinca kolektivu, i konačno, gorčinu zbog nepotrebnih žrtvovanja ili koja su iznevjerila nade. Ta osjećanja najbolju podlogu nalaze upravo u onim zemljama koje su pobijeđene na bojnopolju ili isfrustrirane nepovoljnim mirovnim pregovorima. Opšir. F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, 9-10.

¹⁴ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 246.

¹⁵ Opšir. V. Kantor, *Rusija je evropska zemlja*, Beograd 2001.

¹⁶ Prema: L. Perović, *Jedna monumentalna knjiga, "Helsinkička povelja"*, br. 81-82, Beograd mart-april 2005, 53; opšir. N. Adler, *Preživeli iz Gulaga – s one strane sovjetskog sistema*, Beograd 2005.

¹⁷ "Pravda", 12. maj; 22. avgust 1919.

često podsjećati. Francuska je težila, zajedno sa Kraljevinom SHS, da spriječi revitaliziranje snaga bivših protivnika i očuva nepovredivost mirovnih ugovora.¹⁸ "Правда" je, shodno državno-partijskoj politici, zauzela kritičan stav prema ovoj državi i njenom kralju. Razlozi su neosporno bili političke naravi. Evropske sile su vjerovale da će Kraljevina SHS predstavljati bedem nadiranju boljševizma prema jugoistoku Evrope.¹⁹ Na osnivačkom kongresu Kominterne u martu 1919. biće usvojen stav da su pobjedničke imperijalne sile otvoreno pogazile načelo prava naroda na samoopredjeljenje, pa su tako i "Jugoslavenska država i Čehoslovačka republika stvorene primjenom oružane sile". Na ovaj način će Kominternina godinama tumačiti razloge nastanka jugoslavenske državne zajednice.²⁰ Zadatak Kominterne, prema njenom statutu, bio je "organiziranje zajedničkih akcija proletera raznih zemalja koje teže jednom cilju – obaranju kapitalizma, uspostavljanju diktature proleterijata i međunarodne sovjetske republike radi potpunog ukidanja klasa i ostvarenja socijalizma – prvog stadija komunističkog društva". Prema ideologiji Kominterne "vrhovnog štaba svjetske revolucije", granice država nastalih na ruševinama Austro-Ugarske, biće definitivno utvrđene kada ih postavi sovjetska vlast, odnosno, nakon pobjede revolucije.²¹ Izvršni komitet Kominterne, kojim su dominirali Lenjin i boljševičko rukovodstvo, u stvaranju Kraljevine SHS vidjeli su tek obično teritorijalno proširenje nakon "imperijalističkog rata". Jedna od zemalja pobjednica (Srbija) pripojila je neke od teritorija poražene zemlje (Austro-Ugarska). Kominternina je vojnu i političku elitu Srbije tretirala kao osvajačku i hegemonističku. Nova država je smatrana proizvoljnim spojem različitih balkanskih regiona, koje je na okupu držala samo sila Srbije.²² Stvaranjem Kraljevine SHS, riješen je "srpski problem", kako je on bio definiran tokom najvećeg dijela XIX stoljeća, a to je da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. Srbima je trebalo izvjesno vrijeme da shvate da su svoj stari nacionalni problem zamijenili novim, a to je bio problem njihovog odnosa, kao Srba, prema višenacionalnoj državi u kojoj su oni činili najveću etničku zajednicu, ali ne i većinu stanovništva.²³

¹⁸ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. 1, Beograd 1988, 35.

¹⁹ S. Čekić, *Revolucionarni rad KPJ u vojsci Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 2003, 125.

²⁰ G. Vlačić, *Revolucija i nacije*, Zagreb 1978, 23.

²¹ B. Gligorijević, *Kominternina prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 324.

²² A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990, 87-88.

²³ Upor. O. Milosavljević, *Jugoslovenstvo, velikodržavlje i demokratija*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1996, 176-177; S. Helfant Budding, *Srpski nacionalizam u dvadesetom veku*, u: *Milošević vs Jugoslavija*, knj. I, Beograd 2004, 51.

Ideje komunizma stigle su u Jugoslaviju u vidu sovjetske formule.²⁴ Rješavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji je za Komunističku partiju Jugoslavije bilo dugo vremena problematično i složeno pitanje. Ona je poslušno istrajavala na kursu Kominterne.²⁵ Bila je to partija revolucionarne akcije što je odredilo njen program, metode u djelovanju, članstvo, organizaciju preko koje je realizirala svoje ideje i širila uticaj. Ekstremne situacije, kao što su ilegalnost, represija i rat, bile su upravo ono za šta su komunističke organizacije "*profesionalnih revolucionara*", koje su proizvodile disciplinovane i samopožrtvovane kadrove, bile i stvorene, uz dominiranje dvije oso-

²⁴ Ta formula je bila u genezi srpske ljevice. Za svoju ključnu ideju, ideju neponavljanja zapadnoevropskog puta, ona najviše duguje ruskom socijalizmu. Vladimir Gaćinović, jedan od ideologa "*Mlade Bosne*" u svom spisu *Sarajevski atentat* koji je 1915. napisao za Lava Trockog, kaže: "Vi, Rusi, o nama znate malo, mnogo manje nego mi o vama. U tome nema ničeg čudnovatog. Vaša je zemlja velika. Imate velike zadatke i vi ste u mnogom otišli daleko napred. Mi smo u smislu društvenog razvika izostali nekoliko desetina godina. I kad biste se zagledali na stranice naše srpsko-hrvatske inteligencije, vi biste tamo našli mnoge crte vašeg sopstvenog pokreta, kakav je on bio u šezdesetim godinama prošlog stoljeća. A mi poznajemo vašu idejnu istoriju i volimo je, mi je u mnogom na sebi stvaramo. Černiševskog, Hercena, Lavrova i Bakunjinu mi ubrajamo u naše najbolje učitelje. Mi smo, ako hoćete, vaša idejna kolonija. A kolonija svagda zaostaje za metropolom". To se nastavilo preko komunističke, sa boljševicima, sa Lenjinom i Staljinom - nav. prema: L. Perović, *Srpski liberali 70-ih godina XX veka*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 8, Zagreb 2004, 59-60.

²⁵ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 498. Na Prvom kongresu KPJ bila je prihvaćena teza Kominterne da je Kraljevina SHS versajska tvorevina, ocjenjujući da je način ujedinjenja bio promašaj za "*jugoslavenski narod*". Godinu dana kasnije na Drugom kongresu u julu 1920., prihvaćena je ideja Kominterne o formiranju Balkanske federacije sovjetskih republika. U nju je trebala biti uključena "*Sovjetska Republika Jugoslavija*". Na ovom kongresu KPJ zapisano je da će se "*Sovjetska Republika Jugoslavija*" uključiti u "*bratski savez sa svim susjednim narodima radi vaspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja će biti sastavni dio međunarodne federacije sovjetskih republika*". Po tadašnjim partijskim stavovima u Kraljevini SHS nije bilo nacionalnog pitanja jer je postojala samo jedna nacija koju čine tri plemena, sa tri različita historijska imena i tri vjeroispovijesti. Na Trećoj partijskoj konferenciji prvi put se spominju "*tri jugoslavenske nacije*". Na IV Kongresu KPJ 1928. prihvaćena je teza Kominterne o razbijanju Jugoslavije i formiranju nacionalnih država kao načinu državno-pravnog rješenja nacionalnog pitanja. Opšir. D. Lukač, *Jugoslovenski komunisti o zajedničkoj državi naroda Jugoslavije između dva svetska rata*, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918*, Beograd 1983, 372-373; B. Gligorijević, *Kominternu prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, u: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989; K. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998.

bine: internacionalizma i uvjerenja sa kojima su poistovećivali svoje životne ideale.²⁶ U Kraljevini SHS politička scena je bila podijeljena na dva fronta. Na jednoj strani su bile građanske, a na drugoj radničke i komunističke stranke. Na isti način je bila podijeljena i štampa. Ovakvu podjelu uveli su komunisti, vodeći ideološki rat protiv buržoazije. Rezolucija "Organizacija partijske štampe" Prvog kongresa KPJ o štampi 1919. počinjala je rečenicom: "Zadatak partijske štampe je da bude sredstvo radničke klase u njenoj oslobodilačkoj borbi na političkom i ekonomskom polju". Ova rezolucija je važila za sve vrijeme legalnog djelovanja KPJ, a docnije je bila osnova gotovo za sva dokumenta o komunističkoj štampi. Komunistička štampa je bila, bez obzira na svoj legalan status, pod pritiskom vlasti 1919.-1920. godine.²⁷ Svoje ideje KPJ je polovinom 1920. propagirala na stranicama 18 komunističkih listova koji su izlazili u 740.000 primjeraka mjesečno. Do kraja te godine bilo je pokrenuto još 38 partijskih ili skojevskih listova, kao i 14 sindikalnih.²⁸ Prema smjernicama Kominterne o štampi iz 1921. godine "Komunističke novine moraju se brinuti prije svega o interesima ugnjetenih radnika u klasnoj borbi. One treba da budu naš najbolji propagator i agitator, rukovodeći propagandist proleterske revolucije". Sve komunističke partije učlanjene u Kominternu izdavale su svoje legalne ili ilegalne listove i dobijale direktive, a mnoge i pomoć iz Moskve.²⁹

"Правда" u prvoj polovini 1919. daje prostor za niz afirmativnih tekstova o socijalizmu u Srbiji, uloži srpskog proleterijata u Prvom svjetskom ratu.³⁰ Iste godine ona je donijela i više članaka o sukobu vojske protiv pobunjenika u Crnoj Gori i Makedoniji.³¹ "Zelenaši" – pristalice federativnog uređenja države ili samostalnosti Crne Gore, u januaru 1919. pobunili su se protiv ujedinjenja Srbije i Crne Gore, kao i zbog samovolje policije i progona kojima su bili izloženi. Režim je, primjenom represivnih mjera, bezobzorno gušio ovaj pobunjenički pokret. U nadi da će, nakon pobjede revolucije u Rusiji, i uspostavljanja SSSR-a, doći do nezaustavljivih, lančanih revolucija

²⁶ E. Hobsbaum, *Doba extrema: Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Beograd 2002, 130.

²⁷ Tako je ministar unutrašnjih djela 1919. telegrafski upozoravao vlasti u Sarajevu kako je primjetio da u listu "Glas slobode" cenzura propušta slavljenje i popularisanje boljševizma i njegovih predstavnika u Rusiji: "Nastojte to sprečiti" – prema: N. Babić, *Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968, 637.

²⁸ Š. Tucaković, *Partizanski mediji i propaganda u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2003, 36. Većina ovih listova je izlazila veoma kratko. Gasili su se zbog nedostatka sredstava ili pritiska vlasti.

²⁹ M. Bjelica, *Srpski ratovi rečima 1844-2000.*, Beograd 2003, 43.

³⁰ "Правда", 24. maj; 3. jul 1919.

³¹ "Правда", 21. jun. i 24. jun 1919.

diljem Evrope, novinari "Правде" prema prihvaćenju partijskoj i državnoj doktrini o "izvozu revolucije", sa pažnjom prate socijalne nemire, preambiciozno ih tretirajući kao početak svjetskog revolucionarnog pokreta. Uvjeren da predstoji sveopšta, svjetska revolucija, sam Lenjin se još krajem 1918. zanosio da se buržoazije država nastalih nakon raspada Austro-Ugarske neće održati na vlasti. Za njega je stvaranje ovih država bila samo "kratka, prolazna pojava", pošto "radnička revolucija kuca na vrata".³² On je sanjao o tome da se proširi požar revolucija na cijeli svijet. Smatrao je da se boljševička vlast neće održati i razvijati ukoliko je ne budu štitile i druge, još šire revolucije.³³ Lenjin je bio upravo taj koji je izumio pojam "narodi koji stupaju na pozornicu historije". Njegova presudna inovacija bila je ta što je moralni zakon relativizirao, da bi ga podredio zahtjevima historije, a u krajnjoj liniji zahtjevima svoje partije.³⁴ Po M. Đilas, Lenjinova antinomična ideja je u klici bila amoralna - sredstva je opravdavala ciljem, odnosno proglašavajući moralnim sve ono što koristi "proleterijatu".³⁵ Borba protiv kapitalističkog društva bila je shvaćena i primijenjena kao zatiranje ljudi koji su nosioci ideja tog društva. Nasilje je činilo sastavni dio iskustva, društvene i mentalne stvarnosti.³⁶

Uz naslov "Neka živi sljedeća" 26. jula 1919. u "Правди" je išao tekst o "izbijanju revolucije" u Hrvatskoj i Sloveniji. U Zagorju, Srijemu, Vojvodini, Slavoniji, došlo je do stihijskog pokreta seljaka, mahom povratnika iz ruskog zarobljeništva koji su palili kuće veleposjednika i ubijali ih. Vlasti su oštrim mjerama ugušile pobune tzv. "Zelenog kadra" i seljačke sirotinje. Već 2. avgusta iste godine "Правда" piše o proglašenju hrvatske republike, kao i diktaturi proleterijata po hrvatskim gradovima, uspostavljanju nove, sovjetske vlasti. U članku od 5. septembra 1920. "Правда", će navesti da je Drugi balkanski rat bio bratoubilački i da nakon pobjede revolucije treba stvarati Balkansku socijalističku federaciju sovjetskih republika. Ona će potom podvući da ustanak u Jugoslaviji protiv srpskog velikodržavlja ima nesumnjivo boljševički karakter. Zbivanja u Hrvatskoj zaokupljaju znatnu pozornost, pa "Правда" prenosi vijesti o seljačkom ustanku, o zavođenju opsadnog stanja.³⁷ U Hrvatskoj je

³² B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 102.

³³ S. Courtois-N. Werth-J. Panné-A. Paczkowski-K. Bartosek-J. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, Sarajevo 1999, 283.

³⁴ E. Karer D'Ankos, *Ruska nesreća*, Novi Sad 1992, 319.

³⁵ M. Đilas, *Tamnica i ideja*, Beograd 1989, 56.

³⁶ R. Danilović, *Upotreba neprijatelja*, 24; S. Courtois-N. Werth-J. Panné-A. Paczkowski-K. Bartosek-J. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 410.

³⁷ "Правда", 9. oktobar; 5. novembar 1920. Također se notiraju i brojne aktivnosti jugoslavenskih komunista u SSSR-u: "Правда", 31. oktobar 1920.

došlo do pobune seljaka zbog žigosanja stoke, koje je sprovodila vojska na teritoriji čitave države. Seljaci su se plašili oduzimanja stoke za potrebe vojske. Pobuna je izbila u Velikom Grđevcu u septembru 1920. i proširila se i na druge krajeve u Hrvatskoj. Pobuna seljaka je brutalno ugušena. Uspjesi KPJ na opštinskim izborima u Hrvatskoj, zatim i u Srbiji i Makedoniji, naročito rezultati koje je ova partija ostvarila na izborima 28. novembra 1920. kada je osvojila 58 poslaničkih mandata govorili su u prilog narastanju komunističkih ideja u novoj državi.³⁸ Prvih pet poratnih godina u historiji komunizma u Jugoslaviji čine krupni usponi i oštri obrti.³⁹ Ideja o federalizaciji Balkana, koja je propagirana iz Moskve, nije bila sasvim nova. Početkom XX stoljeća nju su aktivno podržavale neke socijal-demokratske stranke internacionalnog usmjerenja u zemljama regiona.⁴⁰

Dimenzionirajući socijalne nemire kao nesumnjivi početak velike revolucije, "Правда", piše i o zbivanjima u Crnoj Gori, procjenjujući da je i tu došlo do revolucionarnog pokreta, te da je "srpska vlada" poslala osam vojnih ekspedicija za ugušivanje ustanka, optužujući ih za počinjena nedjela.⁴¹ Ona 1. maja 1920. daje informaciju o progonu svih stranaca iz Beograda koji se bave komunizmom. Već polovinom jula 1920. počinju se donositi vijesti o djelovanju KP Jugoslavije. Prve vijesti svjedoče o masovnim, kontinuiranim progonima komunista, hapšenjima njihovih čelnika i zabrani rada komunističkih štamparija.⁴² Na stranicama "Правде" svoje mjesto nalaze i kratki članci o aktivnostima jugoslavenskih komunista u SSSR-u.⁴³ Ona lansira i vijest, dobijenu posredno iz njemačkih izvora, da je Stjepan Radić, hrvatski politički lider, proglasio sovjetsku republiku i da je njegov cilj hrvatsko-slovenačko-bugarska republika, da se on bori protiv dinastije Karađorđevića, kao nosioca "srpsko-jugoslavenske vojne diktature".⁴⁴ "Правда" tako, pored ostalog, donosi da se u Sarajevu formira garda za borbu protiv komunista.⁴⁵ Oštri sukobi režima sa komunistima, atentati na pojedine državne funkcionere, kao i ograđivanje KPJ od tih napada, biće dalje

³⁸ M. Nikolić, *KPJ od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije*, Beograd 1979, 18-19.

³⁹ I. Ванас, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 269.

⁴⁰ А. А. Улунян, *Коминтерн и геополитика: балканский рубеж 1919-1938*, Москва 1997, 30-31.

⁴¹ "Правда", 27. januar 1920.

⁴² "Правда", 15. jul 1920.

⁴³ "Правда", 31. oktobar 1920.

⁴⁴ "Правда", 24. decembar 1920.

⁴⁵ "Правда", 19. januar 1921.

praćeni i notirani u ovom listu.⁴⁶ Vlada Milenka Vesnića je u noći između 29. i 30. decembra 1920. godine, pod izgovorom, da KPJ priprema prevrat, objavila uredbu tzv. "Obznanu", kojom je zabranjena komunistička propaganda, obustavljen rad komunističkih organizacija i zabranjena njihova štampa. Ova mjera je pravdana razlozima zaštite slobode javne riječi.⁴⁷ Najoštrija odredba Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, donijetog pod psihološkim pritiskom u Narodnoj skupštini Krajevine SHS 2. avgusta 1921., bila je ona kojom se zabranjuje aktivnost KPJ kao političke organizacije, odnosno vršenje svaka javne službe. Tom odredbom komunistički poslanici su bili isključeni iz Narodne skupštine, kao i komunistički predstavnici u lokalnim organima vlasti i uopšte iz javnih službi.⁴⁸ "Pravda" već 7. avgusta 1921. konstatira postojanje "bijelog terora" u Jugoslaviji. U zemlji je nastala prava hajka na komuniste i njihovu štampu. Uz brojna hapšenja, ugušeni su svi partijski listovi, a KPJ je bila prisiljena da pređe u ilegalnost. Velike probleme su imale i druge opozicione stranke. U Hrvatskoj je faktički provizorij trajao punih sedam godina (1918.-1925). U ovom razdoblju ni predstavnik jugoslavenske države, regent i kralj Aleksandar I, ni najugledniji predstavnici srpskog naroda, Nikola Pašić i Svetozar Pribićević, nijednom se nisu sreli niti razgovarali sa Stjepanom Radićem, liderom Hrvatske republikanske seljačke stranke. Radić je odbijao da prizna novu državu i njeno uređenje.⁴⁹ On će putovati po Evropi, nastojeći da moćne evropske države utiču na vladu u Beogradu u nastojanju da se riješi "hrvatsko pitanje". Na tom putu, išao

⁴⁶ "Pravda", 2. juli; 10. avgust, 14. oktobar 1921.

⁴⁷ "Zabraniće se sve štampane stvari kojima se umanjuje značaj ovih mera naredjenih za održanje slobode, reda i svojine. Po sebi se razume da ostaje netaknuta sloboda javne reči i pisanja, ako se njima ne vređa država i ne izaziva javna demoralizacija" – glasilo je drugi član "Obznane" – opšir. M. Bjelica, *Srpski ratovi rečima 1844-2000.*, 43.

⁴⁸ Po prvom članu ovog zakona "kao zločinstvo u smislu kaznenog Zakonika smatra" se i "pisanje, izdavanje, štampanje, rasturanje: knjiga, novina, plakata ili objava... ovo važi i za svaku pisanu ili usmenu komunističku ili anarhističku propagandu ili ubjeđenje drugih da treba promijeniti politički ili ekonomski poredak u državi", a u drugom članu se o sankcijama kaže: "Ko učini ma koje od krivičnih djela u članu 1. ovog zakona, kazniće se smrću ili robijom do 20 godina" – vidi: *Zbornik zakona i naredaba: Godina 1921*, Sarajevo 1922, 271-272; B. Gligorijević, *Parlament i politički odnosi u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979, 300.

⁴⁹ Pokušaj rješavanja ustavne krize sporazumom Federalističkog bloka, u kojem su sa HRSS bile Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija, sa Narodnom radikalnom strankom u aprilu 1923. ("Markov protokol"), onemogućio je kralj Aleksandar I, uz podršku predsjednika vlade Nikole Pašića, zbog činjenice da se novostvorena država trebala dekomponirati po principu "istorijskih zemalja". Opšir. Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd 2004, 65.

je i u Moskvu tražeći podršku za svoje ideje. Prilikom boravka u Moskvi pristupio je sa svojom strankom Međunarodnoj seljačkoj internacionali, osnovanoj 1923. sa zadatkom okupljanja seljaka i vođenja borbe, zajedno sa radnicima, pod parolom: "Seljaci i radnici svih zemalja, ujedinite se". Po povratku iz Moskve bio je uhapšen pod optužbom za veze, preko Međunarodne seljačke internacionale, sa komunistima i Kominternom.

"Правда" je bila veoma kritički nastrojena i prema vladajućoj srpskoj garnituri. Nikolu Pašića, lidera radikala i predsjednika vlade, okarakterizirala je kao najvećeg reakcionara.⁵⁰ Uz izvješća o progonima komunista, brutalnom gušenju radničkih štrajkova i pobunama seljaka, sugerirano je da isključivo rješenje predstavlja stvaranje "balkanske socijalističke republike" - put koji vodi ispravljanju nepravde.⁵¹ Već 1923. ona će, u kratkom pregledu stanja u Jugoslaviji, kazati da se uporno zabranjuju opozicione partije, hapse hrvatski poslanici, kao i da postoji mogućnosti da Bugarska, zbog neizvršavanja jugoslavenskih obaveza, zauzme neke njene dijelove.⁵² Vlada u Beogradu je u julu 1924. zabranila i rad Nezavisnih sindikata. Oni su prethodno bili legalna forma djelovanja KPJ.

"Правда" je pomno pratila dolazak i tretman velikog broja "bjelogardejaca" u Jugoslaviji, videći u njima potencijalnu opasnost po Sovjetski Savez. U Jugoslaviji je svoje utočište našlo oko 70.000 ruskih emigranata.⁵³ "Правда" 1923. ukazuje da je dio izbjegle armije carskog generala Vrangela razmješten blizu jugoslavenske granice, dio na izgradnji puta Niš-Prahovo i Čačak-Užice, kao i da na Topčideru, u maloj kasarni, djeluje bjelogardejska vojna organizacija, za koju sredstva osiguravaju Velika Britanija i Amerika.⁵⁴ Beogradska "Slobodna reč", list prokomunističke orijentacije,

⁵⁰ "Правда", 11. februar i 24. novembar 1923. Dr. L. Perović konstatira da je Srbija u XX stoljeću imala, u suštini dvije političke generacije: radikale i komuniste. I jedni i drugi bili su socijalni i nacionalni revolucionari, mada su se u formama rješenja socijalnog i nacionalnog pitanja razlikovali. I jedni i drugi su hapšeni; odlazili su u emigraciju; stvorili su snažne političke stranke koje su trajale toliko dugo koliko i njihovi višedecenijski lideri, dizali su bune i revolucije, vodili ratove; došli na vlast i decenijama vladali. O tome: L. Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije: Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka*, 53-54.

⁵¹ "Правда", 20. maj 1922.

⁵² "Правда", 5. januar 1923.

⁵³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, 39. Među bjelogardejcima je, pored oficira, bilo i inženjera, ljekara, profesora, kao i drugih visokoobrazovanih lica. U Sremskim Karlovcima su imali štab ruskih jedinica, rusku gimnaziju, Djevojački institut.

⁵⁴ "Правда", 10. avgust 1923.

napadao je jugoslavensku vladu zbog prijema oko 15.000 vojnika propale ruske carističke armije: "Ti su vojnici i njihovi oficiri primljeni u vojsku i žandarmeriju države Jugoslavije. Oni su do sada više puta učestvovali u vojnim operacijama u Južnoj Srbiji".⁵⁵ Po Dalmaciji su ruske carističke misije 1919. vršile panslavističku pravoslavnu propagandu.⁵⁶ Tokom dvadesetih i tridesetih godina XX stoljeća rusku emigrantsku misao karakterizirala je ideja evroazijstva - da je Rusija, kao zemlja koja nije ni u Evropi ni u Aziji, već je, zapravo, sama po sebi Evroazija, samodovoljna cjelina koja sintetizira obilježja Evrope i Azije. Težnja o samobitnosti Rusije je centralna ideja svih evroazijaca. Mada ideološki nisu prihvatili boljševizam, emigrantski intelektualci, zagovornici evroazijskog pokreta koji je trajao sve do početka Drugog svjetskog rata, u boljševizmu su uočavali početak "nove epohe svetsko-istorijskog razvitka" koji će očuvati cjelovitost Rusije kao jake evroazijske države. Boljševici su, prema njihovim riječima bili "nesvjesna oruđa i aktivni nosioci lukavog duha istorije".⁵⁷

Na Petom kongresu Kominterne 1924. pred jugoslavenske komuniste je postavljen zadatak da se "opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih republika".⁵⁸ Sa stanovitim zanimanjem "Pravda" je pratila i komentirala nastavak novih, učestalih progona i hapšenja jugoslavenskih komunista i sindikalnih vođa.⁵⁹ Tim povodom podvlači, pozivajući se na hrvatsku opozicionu štampu, da jugoslavenske vlasti progonima i masovnim hapšenjima komunističkih i sindikalnih lidera nastoje sebi stvoriti dobre pozicije u pregovorima sa SAD oko dobijanja ekonomske pomoći.⁶⁰ Ona je, povremeno, uz tekstove o progonu komunista u Jugoslaviji i "zvjerstvima policije", objavljivala fotografije pojedinih političkih zatvorenika.⁶¹

U tekstu M. Tanina pod naslovom "Nemiri na Balkanu" od 23. marta 1927. stoji da Jugoslavija priprema zavjeru protiv albanskog kralja Ahmeda Zogua. Italijansko-jugoslavenskim odnosima "Pravda" će dati značajan prostor, akcentirajući da je udar

⁵⁵ M. Nikolić, *KPJ od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije*, 205.

⁵⁶ I. Pederin, *Hrvatska, Bosna i Hercegovina pod srpskom okupacijom (1918.-1920.)*, Hrvatska misao, br. 18, Sarajevo 2001, 154.

⁵⁷ Opšir. M. Subotić, *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Beograd 2004.

⁵⁸ G. Vlačić, *Revolucija i nacije*, 87.

⁵⁹ "Pravda", 22. januar 1926. Ona piše o hapšenju Sime Markovića, Koste Novakovića, Sime Miljuša, Simona Timotijevića i drugih aktivista.

⁶⁰ "Pravda", 27. januar 1926.

⁶¹ "Pravda", 5. februar 1926. Tako su objavljene fotografije Sime Markovića, Trifka Keclerovića, Laze Stefanovića i drugih komunističkih funkcionera i aktivista.

na Jugoslaviju istodobno udar na Francusku. Za Balkan je od okončanja Prvog svjetskog rata bilo od velikog značaja ponašanje Italije koja je Balkan smatrala svojim rezervatom. Mada nije dobila austro-ugarsko i rusko nasljedstvo, Italija se uspješno sukobljavala sa francuskim nasljednikom bivših balkanskih gospodara, nastojeći da se nametne kao zaštitnik balkanskog mira.⁶² "Правда", između ostalog, daje i vijesti o italijanskim pripremama za napad na Jugoslaviju i prijetećem koncentriranju italijanskih trupa na jugoslavenskim granicama.⁶³ Odnosi između Italije i Jugoslavije biće redovno praćeni.

Formiranje nove, koalicione vlade Velje Vukićevića, političara koga je Dragoljub Jovanović nazvao "*nekom vrstom dvorske budale*", postavljene kraljevim ukazom od 17. aprila 1927. godine, "Правда" će popratiti opaskom da se radi o kabinetu sa velikosrpskim karakterom.⁶⁴ Ističu se, dalje te godine, i tekstovi o štrajku glađu u sremskomitrovačkom zatvoru, hapšenju 60 lica u Beogradu koji su potom zatvoreni u Glavnjaču, zatvoru za koga *Pravda* ustvrđuje da je iz "*turskog doba*", te da su u njemu uvjeti veoma loši, pa zato komunisti štrajkuju glađu.⁶⁵ Ona, iznosi dalje, da su pohapšeni: Pavle Kovačević, Olga Zdravković, Urošević, Obren Nikolić, Dušan Popović i drugi. Ubrzo je postavljeno i pitanje neizvjesne sudbine Sretena Vujovića, jednog od visokih komunističkih funkcionera. Potom je dat i novi tekst sa objašnjenjem da je živ, ali da se nalazi u zatvoru.⁶⁶ Uslijediće ubrzo vijesti o novim sukobima režima sa opozicijom u zemlji, hapšenjima u Sarajevu.⁶⁷ U septembru 1927. P. Dragáčevac će u "Правди" pisati da je Vidovdanski ustav pretvorio Jugoslaviju u Veliku Srbiju.⁶⁸ Zvanični Beograd će biti markiran kako na spoljno-političkom planu radi po uputama iz Londona, da se i dalje prave problemi u jugoslavenskoj skupštini oko uspostave diplomatskih odnosa sa SSSR-om.⁶⁹ Početkom 1928. "Правда" će objaviti

⁶² V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd 1976, 379.

⁶³ "Правда", 30. mart; 1. april; 6. april; 17. april; 19. april 1927.

⁶⁴ "Правда", 21. april; 14. septembar 1927. Vukićevićeva vlada se održala do kraja februara 1928. godine. Druga Vukićevićeva vlada formirana je u martu a pala u junu iste godine.

⁶⁵ "Правда", 20. april; 11. maj 1927.

⁶⁶ "Правда", 9. avgust; 12. avgust 1927.

⁶⁷ "Правда", 18. avgust 1927. U broju od 29. decembra 1927. govori se o novom štrajku glađu političkih zatvorenika u beogradskom zatvoru, a u broju od 13. januara 1928. o početku novih političkih procesa u Beogradu, Zagrebu, Ogulinu, Subotici, Šibeniku, Dubrovniku, Skoplju. Posebno će biti praćeno suđenje Simi Markoviću i drugovima ("Правда", 14. i 16. februar 1928.).

⁶⁸ "Правда", 14. septembar 1927.

⁶⁹ "Правда", 5. januar 1928.

članak o početku brojnih političkih procesa širom Jugoslavije.⁷⁰ U drugoj polovini 1928. Kominternu je, kao i KPJ, među ugrožene nacije u Jugoslaviji, priznala crnogorsku i makedonsku, "što je bio veliki korak naprijed u sagledavanju kompleksa vezanih za jugoslavensko nacionalno pitanje". Krvava zbiljanja u Narodnoj skupštini u junu iste godine uticat će na Kominternu da se revitalizira prijedlog iz 1924. o rješavanju jugoslavenskog nacionalnog pitanja razbijanjem jugoslavenske državne zajednice. Položaj Sovjetskog Saveza i politička situacija u Jugoslaviji pridonijeli su reaktuelizaciji te teze.⁷¹

U Narodnoj skupštini 20. juna 1928. Puniša Račić, radikalski poslanik, ubio je narodne poslanike Seljačko-demokratske koalicije Pavla Radića, Đuru Basaričeka, a ranio Ivu Pernara, Ivana Grandžu i Stjepana Radića, koji je 8. avgusta preminuo.⁷² Ubistvo i ranjavanje ovih uglednih hrvatskih predstavnika u jugoslavenskoj skupštini "Pravda" je obznanila tekstem pod naslovom "Krvavi događaj u jugoslavenskom parlamentu", uz prateću napomenu o demonstracijama i neredima koje su uslijedile u Zagrebu. Za ubicu Punišu Račića je rečeno da je poznati "srpski fašista i organizator fašističkog saveza".⁷³ Nakon toga uslijedit će kratke vijesti o masovnim protestima u Šibeniku, Splitu, Vinkovcima, Zagrebu "protiv srpske vlade i hegemonije", o zahtjevima za "hrvatskom nezavisnom državom", hapšenjima i ubijanju demonstiranata.⁷⁴ Nisu izostale ni procjene da narasli seljački pokret u Hrvatskoj poprima revolucionarni karakter.⁷⁵

Vijesti o progonu komunista u Jugoslaviji i njihovim stradanjima su, nakon relativnog smirivanja napetosti u Hrvatskoj, bile i ostale dominirajuće. Objavljuju se članci o neutvrđenom broju uhapšenih komunista u Beogradu, hapšenjima 10 bugarskih emigranata u Zagrebu, glasinama iz zvaničnog Beograda o jugoslavenskim emigrantima koji su se navodno iz Sovjetskog Saveza vratili u Jugoslaviju radi organiziranja serijskih "atentata", kao i o pojačavanju komunističke djelatnosti.⁷⁶ U nepotpisanom članku pod naslovom "Pohod protiv radničkih organizacija u Jugoslaviji", optužena je "velikosrpska buržoazija" za nedjela nad radnicima. Po istom autoru režim u Beogradu je odlučio zavesti "mir i red" kako bi dobio obećani britanski zajam.⁷⁷ Data je

⁷⁰ "Pravda", 13. januar 1928.

⁷¹ G. Vlajčić, *Revolucija i nacije*, 126-127.

⁷² S. Turlakov, *Vodič za Srbe početnike (1804-1941)*, Beograd 1999, 175.

⁷³ "Pravda", 22. jun 1928.

⁷⁴ "Pravda", 23. jun; 6. jul; 7. jul; 10. avgust; 11. avgust 1928.

⁷⁵ "Pravda", 12. avgust 1928.

⁷⁶ "Pravda", i 7. septembar 1928.

⁷⁷ "Pravda", 15. septembar 1928.

i kratka vijest o sukobima policije sa radnicima-demonstrantima u Bosanskom Brodu i ranjavanju nekoliko lica.⁷⁸

Donoseći vijesti o "bombaškom procesu" u Zagrebu protiv grupe komunista, "Pravda" je posebice fokusirala smiono držanje optuženog Josipa Broza za koga je napisano da je spreman poginuti za Partiju, da je svojevremeno boravio u Sibiru, gdje je bio svjedok nedjela ruske carističke armije, što ga je privuklo KPJ.⁷⁹ "Pravda", međutim, uniformno sinhronizirana sa zvaničnom državno-partijskom političkom linijom, nije izvještavala o čestim previranjima i frakcijskim borbama unutar KPJ.⁸⁰ To su već bila "interna" pitanja o kojima javnost nije informisana. Nije pisala ni o tragičnoj sudbini mnogih jugoslavenskih komunista koji su netragom nestali u "staljinističkim čistkama", optuženi za navodnu špijunažu, trockizam i kontrarevoluciju.⁸¹ Ona nije govorila o velikoj nesreći tih ljudi, kao ni o sličnoj sudbini na stotine hiljada sovjetskih građana. Staljin nije poslušno slijedila samo politička birokratija, nego i većina komunista u svijetu, prisiljena okolnostima da svoj opstanak povezuje, pa i identifikira sa sovjetskom državom.⁸² On je, kao i Hitler, bio paradigma upotrebe političkog nasilja i terora u širokom eliminiranju političkih oponentata. Hrdavi vladari, pisao je još Tacit, uvijek su koristili "javni govor" koji nema nikakve veze sa realnošću. "Govor mržnje" se manifestirao u različitim, agresivnim oblicima. Protivnici su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je nakon demonizacije izgledalo neophodno i sasvim normalno. Korišćenje ideje, kako ukazuje Vladimir Kantor, zbog postizanja vlastitih, sasvim praktičnih, idejno neuo-

⁷⁸ "Pravda", 5. decembar 1928.

⁷⁹ "Pravda", 15. novembar 1928.

⁸⁰ Tito će, uz ocjenu da "ništa ne može tako da demoralize jedan pokret kao novac koji se prima sa strane", o tim tadašnjim unutarnjim borbama reći slijedeće: "Imali smo novaca za ono što nam je trebalo, izdavali smo i štampu, koju je bilo moguće u to vrijeme u Jugoslaviji izdavati itd. Novac koji smo ranije dobivali bio je jedan od uzroka frakcionaštva, jer se dijelio u vrhovima, nije išao na izdavačku djelatnost, za štampanje naše literature, nego na plate, a plate su bile prilične. Ja se sjećam da sam, kada sam došao u CK, imao prilično dobru platu, nikada prije kao radnik takvu platu nisam imao. I kada bi to bilo mjerilo, razumije se da bi se više isplatilo sjediti vani, primati dobru platu, a uz to biti i van opasnosti da te policija uhvati za vrat" - cit. prema: J. Broz Tito, *Autobiografska kazivanja*, I tom, Beograd 1983, 137.

⁸¹ Po nekim podacima oko 800 Jugoslavena i 120 partijskih funkcionera stradalo je u staljinističkim čistkama. Opšir. P. Požar, *Jugoslaveni žrtve staljinskih čistki*, Beograd 1989, 17-19; 321-323.

⁸² M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990, 140. Anna-Luis Strong pisala je o sovjetskoj stvarnosti 30-ih i 40-ih godina XX stoljeća: "Bila je to jedna od burnih, velikih povijesnih epoha, možda i najveća... Dala je milione heroja, ali i dosta zločinaca".

bličenih i kažnjivih ciljeva jeste tajna totalitarizma. On, krijući se iza ideje, prikrića svoju kriminalnu suštinu, štaviše dobija nešto poput zakonskih odlika, socijalno-političku legitimnost.

U januaru 1929. kralj Aleksandar Karađorđević izvršio je državni udar, raspustio je Narodnu skupštinu i zabranio sve političke, sindikalne i nacionalne organizacije. Prema novom Zakonu o kraljevskoj vlasti i državnoj upravi kralj je postao "nosilac sve vlasti u zemlji". Izmijenjenim Zakonom o štampi zabranjeni su svi stranački listovi. Pri Predsjedništvu vlade formiran je Centralni pres-biro koji je pratio pisanje štampe i informirao vladu o svemu što nije u skladu sa kraljevom politikom. Ovaj biro je određivao novinarima kako da pišu o politici. "Правда" je sa dužnom pozornošću pratila zavođenje diktature u Jugoslaviji. Njeni komentatori su isticali da se kralj oslonio na "Bijelu ruku" u zavođenju vojne diktature, da je diktatura još više uvukla zemlju u "mrežu imperijalista".⁸³ U uobičajenim, kratkim člancima stoji kako je hrvatski lider Vlatko Maček zadovoljan prevratom, da je on izvršen s blagoslovom Francuske, da će time biti Jugoslavija spašena i ojačana Mala Antanta.⁸⁴ Naslovi tekstova su, kao po pravilu, najviše govorili i bili osnovna poruka čitaocima. Naslovi poput "Fašizam u Jugoslaviji" i slični su ilustrativno govorili o zvaničnom stavu sovjetske politike prema Jugoslaviji i zbivanjima u ovoj zemlji.⁸⁵

U čestim, nepotpisanim tekstovima, nakon zavođenja diktature, pažnja je bila usmjerena ka progonu komunista u Jugoslaviji i brojnim, serijskim suđenjima. Autori nepotpisanih tekstova su bili najvjerojatnije jugoslavenski emigranti i komunistički funkcioneri koji su boravili u Sovjetskom Savezu. Zavođenje diktature i zamiranje političkog života u zemlji uticalo je i na izvjesno smanjenje vijesti o Jugoslaviji na stranicama "Правде". Već početkom avgusta 1929. ona objavljuje notice o masovnim hapšenjima komunista u Beogradu, Osijeku, Splitu, Nišu, Ljubljani, Novom Sadu i Subotici. Pod naslovom "Istrebljenje jugoslavenskih komunista u zatvorima" data je i vijest da je u Sarajevu jedan komunista (Finči) izvršio samoubistvo, bacivši se kroz prozor, navodeći također i verziju da ga je zapravo ubila policija.⁸⁶ Predočena je i vijest da je jedan policajac napustio službu i napisao knjigu o mučenjima.⁸⁷

U Zagrebu su u aprilu 1929., prilikom jedne racije uhapšeni Đuro Đaković, organizacioni sekretar CK KPJ, i Nikola Hećimović, sekretar Crvene pomoći. Nakon mučenja žandarmi su ih odveli na granicu prema Austriji i ubili, pucajući im u leđa,

⁸³ "Правда", 8. januar 1929.

⁸⁴ "Правда", 9. januar; 10. januar 1929.

⁸⁵ "Правда", 26. januar 1929.

⁸⁶ "Правда", 15. avgust 1929.

⁸⁷ "Правда", 1. april 1930.

tobože kao da su htjeli pobjeći u inostranstvo. "Правда" je donijela više vijesti o detaljima pogibije Đure Đakovića i još nekolicine komunističkih lidera.⁸⁸ Ubistvom Đure Đakovića, vodstvo KPJ bilo je obezglavljeno i dezorijentirano. Reagiralo je avanturističkim pozivom na oružani ustanak i napustilo zemlju, na čelu s Jovanom Mališićem-Martinovićem, sekretarom CK KPJ.⁸⁹ Prihvatajući Staljinovu tezu o nastupu novog vala revolucije i ratova jugoslavenski komunisti su 1929. promovirali kao osnovnu akcionu parolu ideju o oružanom ustanku. To je rezultiralo novim, masovnim progonima i uništavanjem članstva KPJ. Milan Gorkić, sekretar KPJ, je čak sugerirao u aprilu 1929. da se u slučaju ustanka u Hrvatskoj pravi "privremeni strateški sporazum", da se Italiji ili Mađarskoj ustupe neke oblasti, sve u cilju rušenja vladajućeg režima. Ta pučistička atmosfera među jugoslavenskim komunistima biće prisutna dosta dugo, čak i pošto je sama Kominternu osudila ovakvu ishitrnu orijentaciju. U Crnoj Gori je i 1932. planiran oružani ustanak komunista i federalista, a idejni strateg Adolf Muk se zalagao da se Crna Gora nakon toga, separatno priključi Sovjetskom Savezu.⁹⁰ Pod naslovom "Zvjerski teror u Jugoslaviji" u "Правди" je 4. juna 1929. osvanuo nepotpisani članak o tome da je samo u Zagrebu bilo uhapšeno u aprilu te godine više od 2.000 ljudi, te da je od toga 600 bilo još u zatvoru. Pod naslovom "Jugoslavenska partija u uslovima fašističke diktature", autora Boškovića (Filipa Filipovića), publiciran je i tekst o tome da je, po policijskim dokumentima, bila raspisana nagrada za uhapšenog komunistu u iznosu od 500, a za člana CK KPJ čak od 50.000 dinara.⁹¹ Ovakva razlika u "nagradi" u lovu na "ucijenjene glave" trebala je, između ostalog, da "opravda" i prisustvo velikog broja izbjeglih komunističkih funkcionera u Moskvi. U broju od 16. avgusta 1929. godine, u tekstu pod naslovom "Krvavi planovi jugoslavenskih fašista" je rečeno da je porastao broj samoubistava komunista po zatvorima, tumačeći da se zapravo radi o tajnim instrukcijama generala Živkovića da sve pohapšene komuniste treba tretirati kao "rashodovane". Dva dana docnije prezentirane su nove informacije o progonima komunista u Osijeku, Splitu, BiH, da je uhapšeno 1.000 ljudi. U tekstu pod naslovom "U pomoć jugoslavenskom proleterijatu", od 10. septembra 1929. stoji da je fizičko uništenje komunista glavni cilj režima u Jugoslaviji.⁹² Četiri dana kasnije, uslijedile su nove informacije o progonu i ubijanju komunista, uz polemiziranje sa ocjenama nekih opozicionih beogradskih glasila kako je prošlo vrijeme heroja u radničkom pokretu, te da je nastupilo vri-

⁸⁸ "Правда", 30. april; 12. maj 1929.

⁸⁹ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 184.

⁹⁰ B. Gligorijević, *Kominternu prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, 326.

⁹¹ "Правда", 30. jul 1929.

⁹² "Правда" piše da je samo u jednom danu u BiH bilo uhapšeno 300 lica.

jeme onih koji rade promišljeno.⁹³ Glavni centar KPJ se od 1925. nalazio u Moskvi. Tridesetih godina u SSSR-u je boravilo između 200 i 300 jugoslavenskih komunista. Frakcijske borbe, brojni sukobi kao i "čistke", kojima su bili izloženi u nekoliko navrata, djelovaće razorno unutar vrhova KPJ.⁹⁴

U januaru 1930. "Pravda" donosi informacije o hapšenju hrvatskog lidera Vlatka Mačeka i njegovom prebacivanju u zatvor u Beogradu.⁹⁵ U aprilu 1930. ona iznosi podatke o novim hapšenjima ljevičara, komunista i njihovih simpatizera u Jugoslaviji. U Beogradu su uhapšeni Branko Gavela, Novica Perović, Rada Arandelović, u Zagrebu novinar Bora Prodanović, Nikolaj Fink i Otokar Keršovani, ljekar Šilović, u Sloveniji pisci Mile Klončič, Grahar Selitkar, Onič i Prelirov. Uz ova imena napominje se da su komunisti izloženi mučenjima i teškim uslovima života po zatvorima, te da je neophodna hitna pomoć međunarodnog proleterijata.⁹⁶ "Pravda" će tokom 1930. budno pratiti i pisati o novim ubistvima, hapšenjima i suđenjima komunistima.⁹⁷ U njoj je 3. januara 1931. objavljen proglas CK KPJ upućen radnicima Jugoslavije s pozivom na oružani ustanak. Proglas je u samoj zemlji imao razorne posljedice po članove Partije i njihove simpatizere, posluživši kao idealno sredstvo režimu da sprovede oštre represalije. U BiH je tada bilo samo 120 članova KPJ.⁹⁸

Režim u Jugoslaviji, "Pravda" će, nerijetko, okvalificirati fašističkim. Vlada generala Petra Živkovića predstavljena je u ovom listu, prema uhodanoj ideološkoj terminologiji, kao jedna od najkrvavijih u Evropi. Kao poražavajući rezultat rada te vlade navedene su brojke o 380.000 nezaposlenih ljudi, glad u Bosni. Pad ove vlade prokomentiran je, iz ugla Bele Kuna, pritiskom Francuske koja je imala presudan udio i u njenom formiranju. Sa padom Živkovićeve vlade u aprilu 1932. morao se saglasiti i sam kralj "da bi sebe spasio".⁹⁹ Na čelo vlade došao je Vojislav Marinković. U vladi su, međutim, ostali svi ministri iz prethodne vlade. Uklanjanje Živkovića trebalo je ostaviti dojam postepene normalizacije političkog života u zemlji. Ubrzo će u "Правди" uslijediti i članci o "revolucionarnim kretanjima" u zemlji, koja su

⁹³ "Pravda", 14. septembar 1929.

⁹⁴ S. Courtois-N. Werth-J. Panné-A. Paczkowski-K. Bartosek-J. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, 316.

⁹⁵ "Pravda", 13. i 17. januar 1930. Maček je bio uhapšen i 1933. i nakon osude Državnog suda za zaštitu države, na tri godine izgnanstva iz Zagreba, deportiran u Čajniče.

⁹⁶ "Pravda", 1. april 1930.

⁹⁷ "Pravda", 5. septembar 1930. U broju od 14. decembra 1930. ona piše o procesu koji je u Beogradu voden protiv osam komunista iz Novog Sada.

⁹⁸ Š. Tucaković, *Partizanski mediji i propaganda u Bosni i Hercegovini*, 44.

⁹⁹ "Pravda", 8. april 1932.

permanentno i gromko najavljivana. Ona je uporno ukazivala svojim čitaocima na narastajuća, ali predimenzionirana previranja u zemlji. U tekstu pod naslovom "Seljački ustanak u Jugoslaviji", od 18. maja 1932. piše se, uz pozivanje na neke britanske izvore, o pauperiziranim "armijama seljaka" u Hrvatskoj, Sloveniji i BiH, koje se nalaze u stanju meteža i njihovom sukobljavanju sa policijom. Potom su uslijedile vijesti o sukobima seljaka sa organima reda u Prijedoru, bježanju seljaka u šume i formiranju partizanske gerile, pokretima za oslobađanje od "srpskog jarma".¹⁰⁰ Čitaoci su, uz takve sugestije, određene, preuzete inozemne agencijske izvještaje, mogli zaključiti da je ta "revolucija" već započela i traje, čitajući tekstove o tome da se trese kraljevski tron, o studentskim nemirima u Beogradu, masovnim demonstracijama u Ljubljani, Sarajevu, Zagrebu, u regionima "Imotski, Sinj, Metković", prijetećem okupljanju 6.000 seljaka u Bugojnu, napadu seljaka u blizini Mostara na državne magacine uz manifestiranje sveopšteg narodnog nezadovoljstva i poklike protiv kralja.¹⁰¹ U ustima čitave opozicije u zemlji, po pisanju ovog lista, bila je riječ "republika".¹⁰² Kralj i vlada su, navodno, bili spremni na ustupke, ali je "Pravda" postavljala pitanje da li ti ustupci zadovoljavaju opoziciju.¹⁰³

"Pravda" 13. juna 1932. predočava vijest o pokušaju atentata na hrvatskog književnika Milana - Milu Budaka, iznoseći da je to djelo profašističke organizacije "Mlada Jugoslavija" u saradnji sa zagrebačkom policijom, smatrajući da je to početak sličnih, širokih akcija. Ona nije gubila nadu u mogućnost izbijanja revolucije u Jugoslaviji. U oktobru 1932. su opet išle informacije o organiziranom partizanskom ratovanju u Hrvatskoj, kao i o konsolidiranju KP Jugoslavije, nakon svih teških udara kojima je bila izložena.¹⁰⁴ U sremskomitrovačkom zatvoru krajem 1932. štrajkovalo je 150 zatvorenika.¹⁰⁵ U članku pod naslovom "Krizna fašističke diktature", na osnovu nekih britanskih izvora, navodi se da je Jugoslavija na pragu revolucije, da su svi narodi u državi u opoziciji prema kralju. Intoniraju se i informacije o postojanju neka-kve tajne organizacije koja djeluje protiv kralja. Pritom se pominje i Bosna za koju se smatra da je hoće podijeliti Srbi i Hrvati, ali da je neophodno, po autoru teksta, riješiti njen status u budućoj federalnoj državi - "Sjedinjenoj državi Jugoslavena" što će se

¹⁰⁰ "Pravda", 21. maj; 27. maj 1932.

¹⁰¹ "Pravda", 30. maj 1932.

¹⁰² "Pravda", 8. jun 1932.

¹⁰³ "Pravda", 10. jun 1932.

¹⁰⁴ "Pravda", 18. oktobar 1932.

¹⁰⁵ "Pravda", 9. decembar 1932. U broju od 10. avgusta 1933. objavljena je informacija o novom štrajku glađu u Ljubljani zbog oštrog zatvorskog režima.

prostirati od Jadrana do Crnog Mora.¹⁰⁶ U jednom nepotpisanom tekstu stoji da je u Jugoslaviji za prvih devet mjeseci 1933. bilo 78 političkih procesa protiv 367 lica, od kojih 33 procesa protiv 167 komunista, od kojih je 100 bilo osuđeno ukupno na 223 godine robije.¹⁰⁷

"Правда" će pratiti jačanje i naoružavanje jugoslavenske vojske. Ona će 18. aprila 1933. pisati o nabavci 16 francuskih bombardera za potrebe jugoslavenske avijacije. U svojih šest vazduhoplovnih pukova Jugoslavija je imala 178 bombardera. "Правда" će 1. februara 1937. izvještavati o jugoslavenskoj nabavci oružja u Velikoj Britaniji, kao i pozitivnom odnosu vlade u Londonu prema zahtjevima Beograda, zbog svojih interesa na Balkanu i centralnoj Evropi. Od Njemačke Jugoslavija će dobiti 20 bombardera 1938. godine.¹⁰⁸ Jugoslavija će praviti projekte o uzimanju velikih zajmova radi opremanja svojih oružanih snaga.¹⁰⁹

Traume koje su Nijemce pritiskale nakon Prvog svjetskog rata, artikulirali su nacisti. Prateći zbivanja u Evropi i na Balkanu, "Правда" će brzo u pojavi Adolfa Hitlera i ubrzanom usponu nacista u Njemačkoj, uviđati opasnost za cijeli region.¹¹⁰ Prema antisemitskoj legendi o "cionskim zapisima", izmišljenoj u carskoj Rusiji, Hitler i Alfred Rosenberg, ideolog nacizma, širili su veoma brzo dezinformacije da je SSSR u Evropi "izvršna vlast" svjetskog židovstva i njegove tajne vlade sa sjedištem u Americi. Hitler je u boljševizmu vidio "gnusno jevrejsko učenje" i sprovođenje "đavolskih metoda". Veličanje iracionalnih životnih snaga ilustriranih rasnom mitologijom koja je Nijemce predstavljala kao rasno i kulturno superiorne, označava centralno mjesto u ideologiji nacional-socijalizma.¹¹¹ Hitler je u *Mein kampf*-u ukazivao da štampa više nema zadatak da traži objektivnu istinu, ako ona ide na ruku drugima, "nije zadatak štampe da otkriva tu istinu masama pod vidom nekakve ravnopravnosti svih doktrina, već štampa treba da slijedi samo ono što ide nama na ruku". Stvaranje stereotipa je, kako ukazuje D. Lesing, dio procesa koji je ponavljanje, govorenje ili pjevanje iste stvari u nedogled... korišćenje slogana, odnosno svođenje kompleksnih ideja u jednostavne setove riječi. Nacisti su detaljno razradili direktive za svoju propagandu. Nacistički ideolozi su isticali da je "propaganda moćnije oružje od mitraljeza i topova". Nijemci će i stvoriti poseban pojam za takvu vrstu zločinaca. Nazvali su ih po-

¹⁰⁶ "Правда", 14. februar 1933.

¹⁰⁷ "Правда", 3. novembar 1933.

¹⁰⁸ "Правда", 1. mart 1938.

¹⁰⁹ "Правда", 17. april 1938.

¹¹⁰ "Правда", 22. jun 1933.

¹¹¹ M. Peri, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd 2000, 520.

činiocima zločina za pisaćim stolom (*Schreibtischeaeter*).¹¹² Neprijatelja rođenog po krvi i predodređenog da se bori intrigama treba prikazati narodu slikovito i uvjerljivo. Intrige moraju biti pojednostavljene i svima jasne. Ljudi ne pamte apstraktna učenja filozofa, oni sve sebi dočaravaju likovima osoba, vanjskim jasnim pojavama.¹¹³ Sam Gebels je jednom prilikom istakao: "Ako uspijemo, ući ćemo u historiju kao heroji, ako ne uspijemo, bićemo najgori zločinci". Njemački narod je trebao da prihvati kao usud sve što se radilo u njegovo ime. To je, kako navodi Migel Abensur povodom Levinasovih zapažanja o filozofiji hitlerizma, "iskustvo bez presedana bivstvovanja-u-zajednici, kao okovanog bivstvovanja, kao zatočenja iz kog ne treba izlaziti, okovanosti u kojoj se treba sâm okovati, u ime nekog masovnog identiteta, bez pukotina i bez nagovještaja dvojstva – jedan narod, gotovo u cijelosti, prikovan za tle, vezan, držan vezama po krvi" (*Blut und Boden*).¹¹⁴ KP Francuske je, nakon pobjede nacista u Njemačkoj, opasnosti od fašizma i rata, sa nekoliko stranaka bila inicijator stvaranja Narodnog fronta. On je 1935. ozvaničen kao front svih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma i odbranu demokratije. Na VII Kongresu Komunističke internacionale održanom u Moskvi 1935. analizirana je priroda fašizma, preispitana je dotadašnja politika komunista i određena nova strateška orijentacija. Tada su date i smjernice politike stvaranja Narodnog fronta preko vladá narodnofrontovskog usmjerenja.

Sovjetski Savez je dugo fascinirao svijet svojim postojanjem. Neki su to nazvali "uzajamnom igrom slika u ogledalu". Jačanje Zapada 1921.-1929. stvaralo je sliku o SSSR-u koji se oporavlja od građanskog rata i zaostaje. Nakon velike krize Zapada i sloma berze 1929. u SSSR-u je započeo polet prvog petogodišnjeg plana. Kolebanje ekonomskih ciklusa krize i uspona oba sistema objašnjava promjene u uzajamnom opažanju rivala. Slike su se uzajamno uslovljavale i uvijek održavale određene strane stvarnosti, dok su druge strane iskrivljavane. Naizmjenično su dostignuća jedne strane idealizirana, a uspjesi druge potcjenjivani.¹¹⁵ Opasnost od širenja boljševizma koja je dolazila iz Rusije u istočnu Evropu, prisiljavala je tamošnje vlade na provođenje sveobuhvatnih reformi. Političari su smatrali da će kupiti socijalni mir i spriječiti revolucionarna kretanja stvarajući klasu seljaka maloposjednika. Zato su mali seljački posjedi, koji su i bili dominantni na Balkanu, još više prošireni na račun velikih

¹¹² D. Reljić, *Zločinci za pisaćim stolom*, u: *Intelektualci i rat*, Beograd 1993, 10-11.

¹¹³ E. Čalić, *Hitlerova provokacija: Paljenje Reichstaga*, Beograd 1986, 92. William Randolph Hearst, vlasnik lista "Journal", je krajem XIX stoljeća, poslao na Kubu svog ilustratora. Kada je ovaj došao na Kubu, videći da je mirno, poslao je telegram Hearstu da se na Kubi ništa ne dešava i da treba da se vrati. Hearst je na to odgovorio: "Ostanite! Vi sredite slike. Ja ću srediti rat".

¹¹⁴ Cit. prema: Ž. Kovačević, *Između arogancije i poniznosti*, Beograd 2004, 240.

¹¹⁵ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 249.

zemljoposjednika. Ekonomski troškovi ovakvih poteza prevagnuli su nad političkim dobitcima: parceliziranje zemlje povećalo je ovisnost zemljoradnika o tržišnim kretanjima i uvlačilo ih u dugove.¹¹⁶

Poraz kineske revolucije 1927., prekid diplomatskih odnosa sa Velikom Britanijom i neprekidna prijetnja balkanskog udara preko Kavkaza, ubistvo sovjetskog ambasadora u Poljskoj 1931., upad Japanaca u Mandžuriju, strah od nove intervencije, izazivali su u Moskvi stalnu pozornost. Staljin je 1930. pisao Molotovu da Poljaci spremaju blok baltskih država za rat protiv SSSR-a, pa je zato bilo neophodno povećanje brojnog sastava armije. Opsadno stanje povećavalo je opasnost od špijunaže i diverzantskih djelatnosti, što se povezivalo sa teorijom zavjere koja je korišćena za uklanjanje svake partijske opozicije.¹¹⁷ Sovjetski Savez će nakon 1933. preuzeti nekoliko akcija odbrambenog karaktera. On je predložio Francuskoj i Čehoslovačkoj da se u Evropi stvori sistem kolektivne bezbjednosti u borbi protiv Njemačke i fašizma. Vlada SSSR-a odlučila je da uđe u Društvo naroda. Velika Britanija nije htjela da pristupi sistemu kolektivne bezbjednosti, već je navodila nacističku Njemačku da vrši pritisak na istok.¹¹⁸ Velika Britanija 1929.-1934. nije dozvolila politički azil Lavu Trockom, "apostolu ratnog komunizma", nakon njegovog razlaza sa Staljinom i odlaska iz Sovjetskog Saveza, pod obrazloženjem da vlada u Londonu nije htjela da kvari odnose sa zvaničnom Moskvom. Međutim, to nisu bili jedini ili čak stvarni razlozi za odbijanje azila Trockom. Britanske vlasti su se zapravo plašile da Trocki u Kraljevstvu ne organizira revoluciju, pošto je u njemu imao veliki broj pristalica. Strah od SSSR-a koji je opsjedao vladajuće klase u Evropi, kako navodi M. Howard, bio je u stvari više strah od "boljševizacije" kod kuće, nego strah od sovjetske agresije. Taj strah je bio u dovoljnoj mjeri snažan da neke od tih vladajućih klasa ubrzo približi fašizmu kao savezniku protiv "lijeve opasnosti", da ih učini slijepima na mnogo veću opasnost koju je za unutarnju i međunarodnu stabilnost agresivno nosio fašizam.¹¹⁹

Pored političkih vijesti "Pravda" je redovito donosila i vijesti o raznim nesrećama i nepogodama u Jugoslaviji. Ona je 17. februara 1927. informirala o zemljotresu u Jugoslaviji, kako je u Sarajevu nekoliko hiljada ljudi ostalo bez krova nad glavom, te da je u Mostaru bilo dosta nastradalih. Publicitet su imale i vijesti o pogibijama nekoliko desetina radnika u kamenolomima francuskog akcionarskog društva "Batinjol",

¹¹⁶ M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 135.

¹¹⁷ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 350.

¹¹⁸ V. Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svetskom ratu*, 79. Tako je došlo i do Minhenskog sporazuma 1938. kojim su zapadne sile dale Hitleru signal da može pokoriti Čehoslovačku i time sebi otvoriti put za dalja osvajanja na istoku.

¹¹⁹ M. Howard, *Rat u europskoj povijesti*, Zagreb 2002, 134.

zbog nedovoljne zaštite.¹²⁰ "Правда" je 1934. prvobitno objavila i vijest o pogibiji 200, pa potom, umanjenu, brojku o 136 rudara "blizu Sarajeva" na čijoj su sahrani u Kaknju izbile demonstracije.¹²¹

"Правда" će kontinuirano pratiti i međudržavne kontakte i dogovaranja balkanskih zemalja, sklapanje sporazuma o saradnji i nenapadanju.¹²² Kralj Aleksandar Karađorđević je radi jačanja versajskog sistema i priprema za stvaranje Balkanske Antante, putovao u Rumuniju, Bugarsku i Tursku. Ugovor o saradnji između Jugoslavije i Turske sklopljen u novembru 1933. bio je u tom cilju. Zaključenje sporazuma između Grčke, Rumunije, Turske i Jugoslavije u februaru 1934. godine, uperenog protiv italijanskih aspiracija na Balkanu, bilo je popraćeno komentarom da je on sastavljen tako da ostavlja mogućnost pristupa Bugarske i Albanije.¹²³ Prvih mjeseci 1934. ovaj list će imati više članaka o njemačko-jugoslavenskim kontaktima na raznim nivoima. On će ustvrditi da razgovore Hitlera sa jugoslavenskim poslanikom u Berlinu njemačka štampa nije zabilježila, zaključujući da se zapravo radi o političkom razgovoru a ne o trgovinskim pitanjima između dvije zemlje, uz ocjenu da restauracija Habsburške monarhije ne odgovara ni Njemačkoj kao ni Jugoslaviji.¹²⁴ Po takvom sudu Njemačka je izabrala Jugoslaviju kao jedan od punktova djelovanja protiv Italije u Dunavskom basenu.¹²⁵ Svoje čitaoce će dalje upoznavati i sa boravkom raznih njemačkih političara u Jugoslaviji, kao i visokih oficira pristiglih zbog navodnog "odmora".¹²⁶

"Правда" je posvećivala prostora svim nagovještajima i informacijama koje su govorile u prilog eventualnog uspostavljanja sovjetsko-jugoslavenskih diplomatskih odnosa. Pokušaji sovjetske vlade još od 1920. da otpočinu pregovori o međusobnom priznanju, zatim obnovljeni pokušaji 1922. preko diplomatskih predstavnika dvije zemlje akreditiranih u Berlinu, kao i kasnije ostali su ipak bez rezultata.¹²⁷ Iako do uspostavljanja diplomatskih odnosa nije došlo sve do 1940. godine, povremeno su, u kratkim vremenskim intervalima, još od prvih godina po okončanju Prvog svjetskog

¹²⁰ "Правда", 22. mart 1934.

¹²¹ "Правда", 23. april; 26. april 1934. Ona će 19. maja 1936. objaviti da je u blizini Sarajeva ispao teretni voz iz šina i pao sa mosta. Jedan radnik je poginuo a trojica su teže povređena.

¹²² "Правда", 18. septembar 1933.

¹²³ "Правда", 6. februar 1934; opšir. vidi: Б. Бошковић, *Перед новым взрывом на Балканах*, Москва 1934.

¹²⁴ "Правда", 14. mart 1934.

¹²⁵ "Правда", 16. mart; 17. mart; 19. mart; 23. mart 1934.

¹²⁶ "Правда", 3. april; 9. april; 22. april 1934. Ona će 1. i 30. maja 1935. popratiti i posjetu Geringa Jugoslaviji.

¹²⁷ М. Милошевић, *Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Podgorica 2002, 99.

rata, objavljeni tekstovi koji su to nagovještavali. U tom smislu je u "Правди" značajan publicitet 1928. pružen intervjuu Svetozara Pribičevića, opozicionog jugoslavenskog političara i potpredsjednika Seljačko-demokratske koalicije, koji je ustvrdio da je obnova odnosa neophodna, te da bi potom i Italija i sve druge zemlje bile manje agresivne prema Jugoslaviji, nakon normalizacije odnosa sa SSSR-om.¹²⁸ "Правда" će 16. marta 1934. donijeti tekst o tome da pojedini jugoslavenski građanski političari traže konkretnu formu normalizacije diplomatskih odnosa, sa obrazloženjem da bez SSSR-a nema mira u Evropi, te da je u Jugoslaviji ponovo oživjela "vjera u Rusiju". Čitaocu, međutim, objektivno nije moglo biti jasno ko predstavlja smetnju uspostavljanju odnosa između dvije države. Svakako da sovjetska strana nije željela sebe predstaviti kao onu koja moli za normalizaciju odnosa.¹²⁹

Zvanična jugoslavenska politika dugo je ignorirala SSSR zbog "revolucijom promjenjenog unutrašnjeg nosioca vlasti". Jugoslavenske vlade su, u strahu od boljševizacije zemlje, bile kategorično protiv uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom, čak i onda kada su i brojne evropske države normalizirale te odnose. Na pitanje o toj mogućnosti, u jugoslavenskoj skupštini ministar spoljnih poslova Marinković je odgovorio: "Čemu odnosi sa Rusijom? Šta imamo da izmijenimo sa Rusijom? Šta Rusija može da nam da, sem zabranjenih knjiga". Zvanično Jugoslavija "pobožno čuva uspomene na Nikolu II koji je isukao sablju za Srbiju". Kralj Aleksandar Karađorđević održavao je čak i iluzornog ambasadora carske Rusije u Beogradu, smatrajući za ambasadora upravo Vasilija Nikolajeviča Štrandtmana, ruskog otpravnika poslova u Beogradu još iz vremena austrougarskog ultimatumu i objave rata Srbiji 1914. godine.¹³⁰ Kralj Aleksandar je, videći u sovjetskom režimu prevratničku vlast koja je pogubila carsku vlast i u ime internacionalizma potisnula pravoslavlje i slavenstvo, vjerovao u obnovu Ruskog carstva, pravoslavne Rusije, prihvatajući zato toplo i promišljeno rusku emigraciju.¹³¹ Vaspitan na petrogradskom dvoru, zanosio se mislima da dinastija Karađorđević zaposjedne čak i romanovski tron. U beogradskoj "Politici" se našla i notica kako Aleksandar misli da za svog nasljednika, kada se smatralo da ne može da ima poroda, uzme sina svoje sestre Jelene, udate za ruskog velikog kneza Joana. "Politika" je ushićeno komentirala da mogući novi prestolonasljednik Vsevolod ima u svojim žilama krvi tri dinastije: romanovske, karađorđevićevske i njegoševske.¹³²

¹²⁸ "Правда", 1. oktobar 1928.

¹²⁹ "Правда", 12. jun 1934.

¹³⁰ S. Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 251.

¹³¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 201.

¹³² V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980, 77-78.

"Правда" je objavila i niz članaka povodom ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića 9. oktobra 1934. u Marselju, prilikom njegove posjete Francuskoj radi reguliranja odnosa sa saveznicima u Maloj Antanti i određivanja jugoslavenske spoljne politike s obzirom na Ugovor o prijateljstvu i savezu sa Francuskom, navodeći da je tamošnja policija pravovremeno dobila informacije o pripremama atentata, ali da ga ipak nije uspjela spriječiti. U komentarima povodom atentata ona je iznijela stav da postoji mogućnost i vojnog udara u Jugoslaviji, apostrofirajući kao mogućeg izvršio-ca generala Živkovića.¹³³ Uslijedila je čitava serija natpisa povodom atentata i njegove pozadine. Vlada Georgijev, atentator, bio je član makedonske VMRO, i lični vozač Vanče Mihajlova, jednog od prvaka te organizacije, koji je podržavao veze između Mihajlova i ustaškog pokreta Ante Pavelića. "Правда" je ovaj pokret povezivala sa nacistima u Njemačkoj. Citirano je više evropskih listova koji su naglašavali da je atentator-ubica stigao iz Minhena.¹³⁴ Potom je prenijeta i vijest da katolička crkva na svojim zgradama u Sarajevu, povodom kraljeve pogibije, nije istakla crne zastave, pa su na njima bila polomljena stakla. U Subotici su izbile demonstracije "*velikosrpskih nacionalističkih studenata*" protiv mađarske nacionalne manjine.¹³⁵ U Ljubljani je pretučen italijanski diplomata. Ovaj list 23. oktobra 1934. u tekstu pod naslovom "Ustaše u službi njemačkog fašizma", predočava kako je ideologija ustaša slična fašističkoj, te da se zna ko je bio u pozadini atentata u Marselju. U članku od 31. oktobra iznijeće se mišljenje da je centar hrvatskih terorista smješten u Berlinu, kao i da se njihov vođa Ante Pavelić bori za stvaranje neovisne hrvatske države. U tom kontekstu biće pomenut još jedan stariji hrvatski političar koji se također zvao Ante Pavelić. Hitler je na pogreb kralja Aleksandra poslao svog predstavnika Geringa, koji je položio vijenac na kraljev grob na Oplencu. Na vijencu je stajao natpis: "*Nekadašnjem herojskom protivniku, u znak bola i žaljenja*".¹³⁶

Tokom 1935. nastaviće se sa izvještavanjima o jugoslavenskoj spoljnoj politici, naročito jugoslavensko-italijanskim kontaktima, kao i o sukobima policije sa radničkim i seljačkim demonstrantima. Po pitanju uspostavljanja diplomatskih odnosa SSSR-a i Jugoslavije nakon ubistva kralja Aleksandra nije bilo promjena. Knez namjesnik Pavle Karađorđević imao je stav da SSSR treba priznati samo u nužnoj po-

¹³³ "Правда", 12. oktobar 1934; upor. N. Milanović, *Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta*, Zagreb 1963, 40-57.

¹³⁴ "Правда", 14. oktobar 1934. U pripremama atentata učestvovala su ustaše koje su se nalazile u emigraciji u Mađarskoj i Italiji.

¹³⁵ "Правда", 15. oktobar 1934. Dan kasnije ponovo se piše o "velikosrpskim demonstracijama" u Jugoslaviji.

¹³⁶ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991, 17.

trebi, "samo kad u zemlji bude potpuni mir i red. Imati na umu da će budući sovjetski ambasador postati sedište svim nezadovoljnicima, uključujući čak i opoziciju. On će vjerovatno privući čak i šire mase svojim pravoslavljem i slovenstvom".¹³⁷ Kontakti zvaničnog Beograda sa zemljama u regionu, te sklapanje raznih sporazuma, nerijetko će biti ocijenjeni u "Правди" kao pokušaji restauracije habsburške države.¹³⁸ Ona je u ovom periodu relativno šturo pratila dalja zbivanja na unutarnjoj jugoslaven-skoj političkoj sceni, dajući pozornost agresivnom širenju zone njemačkog uticaja. U tekstu G. Gribova "Po balkanskim zemljama", pored ocjene o rastu unutrašnjih političkih sukoba u balkanskim zemljama, akcentira se Jugoslavija, kao i dolazak "15 fašističkih novinara u Jugoslaviju" i njemačke trgovinske delegacije, i slične posjete.¹³⁹ S druge strane, pažnja se poklanja odnosima i međusobnim problemima država na Balkanu, posebice italijanskim pretenzijama, koje će "Правда" ocijeniti nastavkom iste osvajačke politike koja je započeta u Etiopiji, a potom nastavljena i u Španiji.¹⁴⁰ "Proleter", glavno glasilo CK KPJ će, pak, 1937. pisati da komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije.¹⁴¹

Pored praćenja međunarodne aktivnosti vlade u Beogradu, "Правда" će nastaviti praksu sa redovnim izvještavanjem o progonu komunista i opozicije u Jugoslaviji,

¹³⁷ Knez Pavle je pisao: "Mi se moramo koristiti Rusijom u svoje ciljeve. Ali se nikada ne smemo predati njoj, jer je opasnost za nas to veća što smo srodni. Pošto-poto sprečiti Rusima ulazak na Balkan, odnosno u Carigrad" – prema: J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, 186-187.

¹³⁸ "Правда", 21. jul 1935.

¹³⁹ "Правда", 29. oktobar 1936. U broju od 8. jula 1936. ona će pisati o jugoslavenskoj prodaji nekoliko hiljada grla rogata stoke Njemačkoj, te izvozu više hiljada konja za potrebe njemačke vojske.

¹⁴⁰ "Правда", 27. mart 1937.

¹⁴¹ "Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini" – prema: "Proleter", organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968, 491-492. Tito je 1936. u "Pismu za Srbiju" 1936. istakao da su ljevičari "za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici". Opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977, 7; I. Jelić, *Jugoslavija u evoluciji programskih gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936*, Istorijski zbornik, br. 10, Banjaluka 1989, 152-153.

seljačkim nemirima u Hrvatskoj, kao i sukobima sa "članovima srpske fašističke organizacije".¹⁴² Biće objavljen i poseban tekst, praćen fotografijom, o robijanju Moše Pijade – "istinskom heroju radničke klase", njegovom hrabrom držanju i radu na prevođenju klasika marksizma.¹⁴³ U Zagrebu će početkom 1936. biti uhapšeno 150 ljudi, Splitu 20, Ljubljani osam, dok je u požarevačkom zatoru, nakon višednevnog gladovanja, preminuo jedan politički osuđenik.¹⁴⁴

Dr. Milan Stojadinović, predsjednik jugoslavenske vlade 1935.-1939., nije bio omiljen u sovjetskoj štampi. Komentari o njemu i njegovoj politici bili su veoma oštri, sa nizom negativnih ocjena. "Pravda" je početkom aprila 1937. pisala da je Mala Antanta pred raspadom. Ona će posvetiti dosta pažnje boravku čehoslovačkog predsjednika Eduarda Beneša Jugoslaviji 5. aprila 1937. u nastojanjima da ubijedi jugoslavensku vladu da promijeni stav prema Maloj Antanti i ispolji više naklonosti prema predloženom ugovoru o uzajamnoj pomoći Male Antante sa Francuskom. Dolazak Beneša u Beograd izazvao je velike demonstracije u odbranu Čehoslovačke, protiv rata i za odbranu Jugoslavije, kao i protiv Stojadinovićeve vlade i narastajućeg fašizma.¹⁴⁵ "Pravda" će Beograd zbog učestalih posjeta stranih delegacija nazvati "diplomatskom Mekom".¹⁴⁶ Iv Delbos, francuski ministar spoljnih poslova, polovinom decembra 1937. boravio je u Beogradu, pokušavajući bezuspješno da ubijedi Stojadinovića da se Jugoslavija ne vezuje za Njemačku i Italiju i ne odbije francuski blok protiv Njemačke. Ova posjeta je, poput one Benešove u aprilu iste godine, također uticala na izbijanje demonstracija u zemlji u prilog Francuske, protiv fašizma i približavanja Jugoslavije fašističkim zemljama. Brojne aktivnosti M. Stojadinovića pratile su u "Pravdi" stalne tvrdnje o nezadovoljstvu u Jugoslaviji njegovom politikom.¹⁴⁷ U tekstu K. Kadgaronskog "Za koga radi g. Stojadinović" iznosi se mišljenje da je on "neprijatelj mira i demokratije", koji djeluje po uputama Berlina i Rima, da želi fašizirati Balkan.¹⁴⁸ Milan Stojadinović je doista, zauzimajući pronjemački kurs razbio Malu Antantu, "posljednja nit" koja je, u doba pojave Hitlera, vezivala zemlje Podunavlja i Balkana. U januaru 1937. bez znanja članica Male Antante, Čehoslovačke i Rumunije, napravio je pakt "vječitog prijateljstva" sa Bugarskom. Iste godine su na Sinajskoj konferenciji članice Male Antante mogle samo da konstatiraju da ovaj

¹⁴² "Pravda", 24. jul 1935.

¹⁴³ "Pravda", 6. septembar 1935.

¹⁴⁴ "Pravda", 3. februar 1936.

¹⁴⁵ "Pravda", 1. april, 6. i 10. april 1937.

¹⁴⁶ "Pravda", 17. april 1937.

¹⁴⁷ "Pravda", 6. oktobar 1937; 5. april 1938.

¹⁴⁸ "Pravda", 25. jul 1938.

savez, izdan od M. Stojadinovića, više ne postoji. Nakon Minhenskog sporazuma u septembru 1938. i predaje Sudetske oblasti Njemačkoj, Stojadinović je iskazivao "neograničeno divljenje" prema Hitleru zbog širenja nacističke Njemačke, smatrajući da nema nikakvih razloga da Jugoslavija ispunjava svoje obaveze prema Čehoslovačkoj. Odobravao je i nasilno prisajedinjenje Austrije Njemačkoj. Približavanje Jugoslavije Italiji i Njemačkoj, dovešće do raspada Male Antante. Početkom 1939. počeo je govoriti o podjeli Albanije između Jugoslavije i Italije.¹⁴⁹ Zbog svoje otvorene profašističke politike, neriješenog nacionalnog pitanja, pritisaka britanske i francuske vlade, neslaganja kneza Pavla sa nekim aspektima njegove spoljne politike, posebno u pogledu Albanije i sklonosti da Jugoslaviju uvuče u osovinski tabor, sve većeg nezadovoljstva naroda, Milan Stojadinović je 3/4. februara 1939. podnio ostavku nadajući se da će dobiti novi mandat za sastav vlade. Vladu je, međutim, mimo njegovog očekivanja, obrazovao Dragiša Cvetković, njegov dotadašnji ministar.¹⁵⁰ Povodom ostavke vlade Milana Stojadinovića "Pravda" je ocijenila da je uzrok njenog pada bilo djelovanje jake antivladine opozicije, nezadovoljstvo politikom vezivanja za osovinske sile, kao i raznoglasje povodom "hrvatskog pitanja" nalazeći da je ono postalo centralni problem države.¹⁵¹ Potom je ubrzo uslijedio TASS-ov komentar pod naslovom "Ostavka Stojadinovića i položaj Jugoslavije", da se jugoslavenska politika od vezivanja za "zapadnu demokratiju" preobratala u "agenturu italijanskog i njemačkog fašizma", uz optuživanje Stojadinovića da je nanosio udarce Maloj Antanti, falsificirao izbore i omogućio Nijemcima da eksploatišu Jugoslaviju.¹⁵² "Pravda" će 18. novembra 1938. prenijeti izjavu novog jugoslavenskog premijera Dragiše Cvetkovića da je "hrvatsko pitanje" prvo u unutrašnjoj politici zemlje, kao i da će nastaviti, poput svog prethodnika, vođenje iste spoljne politike. Već polovicom aprila 1939. izvještavaće "Pravda" o pregovorima Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka o budućem ustrojstvu Jugoslavije.¹⁵³ Početkom maja u Berlinu će boraviti knez Pavle Karađorđević koji će uvjeravati Hitlera da Jugoslavija vodi politiku prijateljstva prema Njemačkoj i Italiji, iako joj zapadne države u tome ponekad prave smetnje. Pokušaj Berlina da snažnije veže Jugoslaviju za sebe ostao je bez većih rezultata. "Pravda" će ubrzo objaviti i članak sa alarmantnim naslovom "Plan uništenja Jugoslavije" navodeći kako se

¹⁴⁹ Z. Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 687.

¹⁵⁰ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 1, Beograd 1982, 242.

¹⁵¹ "Pravda", 6. februar 1939.

¹⁵² "Pravda", 12. februar 1939. Dalje se kaže da Maček, radi rješavanja hrvatskog pitanja, traži raspuštanje Narodne skupštine.

¹⁵³ "Pravda", 18. april 1939. U istom članku biće pomenuti i neidentificirani avioni koji u Crnoj Gori bacaju letke, da će ona biti oslobođena od "jugoslavenskog jarma".

Italija i Njemačka pripremaju da napadnu Jugoslaviju, te da se po čehoslovačkom "scenariju" priprema njena dioba. Po tom planu bilo je predviđeno proglašenje nezavisne hrvatske države, stavljanje Dalmacije pod italijanski, a Slovenije pod njemački protektorat.¹⁵⁴ "Правда" će 11. aprila 1939. pisati o koncentraciji jugoslavenske vojske na granici prema Albaniji. Mada je Italija nudila Jugoslaviji Skadar, ona se nije, prema navodima ovog lista, htjela kompromitirati.

Hitlerova brza zauzimanja okolnih zemalja, poput anšlusa Austrije, dijelom su potisnule i proredile vijesti o Jugoslaviji. Vijesti o Jugoslaviji počinju dolaziti iz Praga, Londona i drugih evropskih zemalja, gdje je TASS imao svoje dopisnike. "Правда" je 27. septembra 1938. objavila da jugoslavenska vlada, kao i rumunska, prihvata svoje obaveze prema Čehoslovačkoj, a 30. septembra 1938. da se u Beogradu, čehoslovačkoj ambasadi prijavilo čak 100.000 dobrovoljaca za čehoslovačku armiju. Čehoslovačka je, međutim, aminovanjem zapadnih sila, već bila prepuštena Hitleru. U toku dva ljetnja mjeseca 1938. odigrana je na očigled Evrope, krajnje sramna komedija.¹⁵⁵ To nije bio i kraj naraslim njemačkim osvajačkim ambicijama. U njihovim planovima posebno će mjesto naći i njemačke manjine po evropskim državama, pa i u Jugoslaviji. "Правда" će donijeti nekoliko tekstova o ulozi njemačke manjine u Jugoslaviji i rovarenjima njemačkih agenata.¹⁵⁶ Ona će 6. septembra 1938. navesti da je u Jugoslaviji uhapšeno 37 domaćih Nijemaca zbog špijunaže, podsjećajući da je to već druga špijunska grupa koja je za kratko vrijeme uhapšena. Posjeta nekih Nijemaca iz Vojvodine Berlinu biće popraćena pitanjima da li dolaze da mole da Njemačka bude njihov "pokrovitelj" u Jugoslaviji.¹⁵⁷

Zima je u Sovjetskom Savezu 1938.-1939. bila teška. Čistke su krajem 1938. uglavnom prestale, ali je na hiljade ljudi bilo poslato u progonstvo, ili u logore na prisilni rad. Pakt sa Njemačkom 1939. bio je "mjera koju je Sovjetski Savez bio primoran poduzeti jer jednostavno nije imao izbora".¹⁵⁸ Staljin nije imao povjerenja u sovjetsku armiju, izloženu brojnim "čistkama". Njegovi su odnosi sa vojskom bili "hazardni". Uprkos upozorenjima o njemačkim pripremama za napad, Staljin je donekle vjerovao u Ribentropovu ideju kontinentalnog bloka evroazijskih velikih država "od Madrida

¹⁵⁴ "Правда", 7. april 1939. Slične ocjene biće date, pozivanjem na strane izvore, i u broju od 14. aprila 1939.

¹⁵⁵ I. Majski, *Uspomene sovjetskog diplomate*, Beograd 1974, 193.

¹⁵⁶ "Правда", 3. april 1939.

¹⁵⁷ "Правда", 25. mart 1939.

¹⁵⁸ A. Werth, *Rusija u ratu 1941-1945*, I, Rijeka 1979, 55. Također vidi. V. Vinaver, *KPJ i problem odbrane Jugoslavije i Balkana od fašističke ekspanzije i agresije*, Istorijski časopis, br. 23, Beograd 1976, 181-242.

do Jokohome" usmjerenog protiv anglosaksonskih okeanskih sila.¹⁵⁹ U Moskvi su 23. avgusta 1939. sklopljena i potpisana dva važna dokumenta: prvi - Ugovor o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a, i drugi dokument - tajni protokol koji je sadržao tri bitne tačke u slučaju teritorijalnih promjena. SSSR i Njemačka su se obavezali na međusobno uzdržavanje "od svakog nasilnog akta" i napada jedne države na drugu. Ove države su se pristale da ne učestvuju u napadu neke druge sile na jednu od ugovorenih strana i da rješavaju sporove "isključivo razmjenom gledišta". U tajnom dodatku je bilo utvrđeno da će u slučaju rušenja sistema u istočnoj Evropi, sovjetska interesna sfera biti Finska, baltičke zemlje, istočna Poljska i Bjelorusija. Staljin nakon potpisivanja ovog pakta o nenapadanju nije naredio samo da se obustavi antifašistička propaganda. Protivno rezolucijama VII Kongresa Kominterne, on je uputio direktive svim komunističkim partijama tražeći obustavu borbe protiv njemačkog fašizma i osudu anglo-francuskog imperijalizma kao glavne agresivne sile.¹⁶⁰ Hitler – "arhine-prijatelj i ubica njemačkih komunista" postao je odjednom pristojan državnik u koga se moglo imati povjerenja. Članovi KPJ primili su ovaj pakt kao disciplinirani komunisti, smatrajući da je on nužan, u nastalim prilikama, radi očuvanja bezbjednosti Sovjetskog Saveza.¹⁶¹ Propagandna priprema je nužna kod naglih spoljno-političkih zaokreta koji su u autoritarnim režimima lakše izvodljivi jer ovi, po pravilu, raspolazu jakom propagandnom mašinerijom koja utoliko lakše djeluje, pošto funkcioniра u informativnom vakumu, gdje ne konkuriraju skoro nikakvi drugi izvori informiranja. U politici su interesi nerijetko ispred istine, a emocije djelotvornije od razuma, pa je "čisto" potkrepljivanje stavova argumentima raritetna pojava, a ubjeđivanje je

¹⁵⁹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 106.

¹⁶⁰ V. Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svetskom ratu*, 80.

¹⁶¹ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 258. U *Titovim Sabranim djelima* (tom V), koji po njegovom kazivanju predstavljaju "historijsko svjedočanstvo o našim saznanjima i mogućnostima djelovanja", objavljena su dva ilustrativna napisa povodom izbijanja Drugog svjetskog rata. U proglasu "Radnom narodu Jugoslavije" u martu 1940. ističe se: "Engleski i francuski imperijalisti napali su prije sedam mjeseci drugu imperijalističku silu – Njemačku da je pokore i prisile na kapitulaciju i da na taj način osiguraju svoje gospodstvo u svijetu, da produže bez konkurencije pljačku nad kolonijalnim i polukolonijalnim narodima... Ovaj imperijalistički rat koji su započeli engleski i francuski imperijalisti teško je pogodio i sam narod Jugoslavije". U napisu "Pred godišnjicu imperijalističkog rata u Evropi" iz avgusta 1940. nastavlja se u istom tonu: "Krvava buktinja imperijalističkog rata koja se zapalila u septembru 1939. godine poslednja je karika u dugom lancu zločina protiv mira i interesa radnih masa, zločina čednog društva englesko-francuskih imperijalista i njihovih sluga i oruđa – socijaldemokrata i 'demokrata' daladjeovskog kova" – upor. S. Popović, *Poslednja instanca*, knj. 2, Beograd 2004, 988-989.

prije vještina nego racionalni postupak.¹⁶² Veliki kritičari komunizma Boris Suvarin ili Rajmond Aron nikada komunizam nisu izjednačili s nacizmom, pošto je on u sebi nosio univerzalnu emancipatorsku poruku, dok je nacizam bio tek maloumni prijevod socijal-darvinizma na ljudsku historiju.¹⁶³ "Nacisti su bili nehumani" navodi Edgar Moren, "jer je njihova doktrina bila nehumana, a staljinisti su bili nehumani iako je njihova doktrina bila humana".¹⁶⁴ Oba sistema su koristili *zarobljeni um* kao moćnu silu kojom je najavljen totalitarni karakter epohe u kojoj su dominirali iracionalnost *ratia*, propast personalne autonomije i iluzornost slobode kao znaci vladavine totalitarizma stoljeća.¹⁶⁵

Nakon sovjetsko-njemačkog sporazuma i njemačkog napada na Poljsku utihnule su i vijesti o sudbini komunista u Jugoslaviji, s obzirom da se sve više počinje govoriti o konačnom uspostavljanju sovjetsko-jugoslavenskih diplomatskih odnosa.¹⁶⁶ Sovjetska politika je pitanje jugoslavenskih komunista koristila i potezala prevashodno prema svojim potrebama. Preovladuju kratke vijesti o aktivnostima jugoslavenske diplomatije i unutarnjim problemima, neriješenim srpsko-hrvatskim odnosima. Sovjetska dnevna štampa, kao i literatura, ne daju dovoljno ozbiljnih i opširnih informacija i komentara o političkoj situaciji u Jugoslaviji, s obzirom na potpisani pakt sa Njemačkom, koji joj je visio nad glavom.¹⁶⁷ Pregovori srpske i hrvatske strane u

¹⁶² Z. Isaković, *Uvod u propagandu*, Beograd 1991, 135-136, 141. Kada je Čerčil, nakon napada Njemačke na SSSR u julu 1941. stekao "neprirodnog saveznika u Staljinu", na čuđenje jednog poslanika kako on može uopšte da kaže nešto povoljno o Staljinu, Čerčil je brzo reagirao: "Da je Hitler izvršio invaziju na pakao, ja bih u Donjem domu rekao nekoliko lijepih riječi o đavolu".

¹⁶³ "Vreme", br. 464, Beograd 27. novembar 1999. Slično je mislio i M. Đilas: "Ono što sam kazao" – bio je izričit, "to je da ne mogu da dozvolim bez obzira na sličnost u spoljnjem sjaju totalitarne propagande, masovnim organizacijama i slično, da su komunizam i nacizam uporedivi. Osnovna poruka komunizma bila je uvek slobodoumna, humanitarna i s one strane nacionalizma, i u ovim životnim obzirima komunizam je uvek bio u neskladu sa nacizmom". Opšir. D. Tošić, *Ko je bio Milovan Đilas: Disidenstvo 1953-1995.*, Beograd 2003.

¹⁶⁴ M. Đorđević, *Sjaj i beda utopije*, "Republika", br. 191, Beograd 16-30. juni 1998.

¹⁶⁵ R. Muminović, *Zarobljeni um*, Tuzla 2000, 130.

¹⁶⁶ "Pravda", 3. jun; 1. jul 1940.

¹⁶⁷ R. Terzioski, *Sovjetska literatura u periodu drugog svjetskog rata o zbivanjima u Bosni i Hercegovini od 1942. do 1943. godine*, u: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1974, 76. Ruski historičar Boris A. Starkov iz Sankt Petersburga navodi: "Kod nas se priča kako su iz hitlerovske Nemačke dolazili da vide kako treba praviti koncentracione logore, da je to bio kontakt na liniji Gestapo - NKVD. Tačno je da su postojali kontakti između Gestapoa i NKVD, ali nije tačno da su oni dolazili da uče od nas. Svaki narod sam projektuje svoju robiju" - cit. prema: "Nedeljni telegraf", br. 91, Beograd 21. januar 1998.

Jugoslaviji, o njenom preuređenju, komentirani su i na osnovu njemačkih izvora.¹⁶⁸ Rezultati pregovora između Dragiša Cvetkovića i Vlatka Mačeka ocijenjeni su kao kompromis.¹⁶⁹

SSSR se polovinom 1940. suočio sa snažnom demonstracijom vojne superiornosti Njemačke u ratu sa Francuskom i Velikom Britanijom, ali i sa svojom očiglednom nepripremljenošću za rat. Njemu je zato, prisiljenom na oprez i realpolitiku, bez opterećenja ideologijom, uz podsticanje iscrpljivanja zapadnih sila, odgovaralo što duže odlaganje rata sa Njemačkom i izbjegavanje svih konfliktnih situacija koji bi mogli dovesti do kompliciranja odnosa sa nacističkom Njemačkom i eventualnog izbijanja sukoba.¹⁷⁰ Istovremeno, SSSR učestvuje, nakon sporazuma sa Njemačkom, u aktivnom, vojnom prekomponiranju političke karte Evrope. Nijemci su, pak, već u jesen 1940. ocijenili da bi ih, ukoliko se u toku 1941. ratom ne riješi "istočno pitanje", već se ostane na srednjoevropskoj poziciji izvojevanoj 1940. godine, koja je za strategiju kontinentalnog rata bila prostorno isuviše uska i ekonomski neutarhična, to jednog dana moglo odvesti kapitulaciji pred okeanskim silama.¹⁷¹

Njemački vojni uspjesi 1940. izazvali su pravu pometnju u Beogradu.¹⁷² Realnost u kojoj se našla Jugoslavija, njeno prijeteće geopolitičko okruženje, posebno italijansko-njemačko prisustvo od Albanije do Mađarske, ubrzalo je pokretanje pitanja uspostave diplomatskih odnosa sa SSSR-om. Demokratska javnost u zemlji već je duže vrijeme tražila uspostavljanje tih odnosa sa SSSR-om, kao značajnom slavenskom zemljom i historijskim saveznikom koji se približio Balkanu u junu 1940. "povraćajem" Besarabije i Sjeverne Bukovine. Knez Pavle je smatrao da će pregovori sa Moskvom oko uspostave odnosa izazvati u Italiji i Njemačkoj nesigurnost i neizvjesnost. Namjera kneza Pavla da pođe u normalizaciju odnosa sa SSSR-om bila je prisutna već u jesen 1939. ali je njena operacionalizacija bila usporena zbog finsko-sovjetskog rata u novembru 1939. nakon procjene da bi pregovori u to vrijeme mogli naići negativnu

¹⁶⁸ "Правда", 28. april 1939. U broju od 26. maja 1939. naći će mjesto informacija, na osnovu francuskih izvora, da Ante Pavelić, predstavljen kao organizator ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića, stvara u Beču specijalnu terorističku organizaciju radi provociranja nemira u Hrvatskoj i jačanje sukoba između Srba i Hrvata.

¹⁶⁹ "Правда", 26. avgust; 29. avgust 1939.

¹⁷⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945*, 39. "Правда" će 7. novembra 1940. izvještavati o "nenamjernom" bombardovanju Bitolja kada je poginulo i ranjeno nekoliko desetina ljudi, a 23. decembra o bombardovanju Sušaka. U broju od 26. novembra 1940. daće kratke informacije o novim imenovanjima i postavljenjima u jugoslavenskoj vojsci.

¹⁷¹ T. Kuljić, *Fašizam – sociološkoistorijska studija*, Beograd 1987, 156-188.

¹⁷² V. Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, 372.

reakciju u Londonu i Parizu.¹⁷³ Prvi kontakti između dvije države uspostavljeni su preko jugoslavenskog i sovjetskog ambasadora u Turskoj. Jugoslavenski diplomatski predstavnici u Ankari, uz instrukcije iz Beograda, "naglašeno su demonstrirali svoje prijateljstvo" prema sovjetskim diplomatskim predstavnicima. Vijest da je zvanična Moskva prihvatila pregovore primljena je sa neskrivenom radošću.¹⁷⁴ Novi korak u približavanju dvije zemlje i normaliziranju odnosa bilo je upućivanje zvanične jugoslavenske delegacije u Moskvu 22. aprila 1940. te potpisivanje Ugovora o trgovini i plovidbi između SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije 12. maja 1940. godine. Ugovor su potpisali A. Mikojan u ime sovjetske vlade, a dr. Milorad Đorđević i Sava Obradović u ime jugoslavenske vlade. Istog dana po potpisivanju ovog ugovora potpisan je i Dopunski protokol uz Ugovor o trgovini i plovidbi koji je regulisao ustanovljavanje i rad trgovinskih predstavništava u Moskvi i Beogradu. Prema Ugovoru o trgovini i plovidbi Jugoslavija je u SSSR izvozila rude, metal, bakar, ulje. Ona je po prvi put kupila 20 sovjetskih filmova. Iz Sofije je u Beograd 31. maja 1940. došao Anatolij Josifovič Lavrentijev, sovjetski poslanik u Bugarskoj, radi ratificiranja instrumenata trgovinskog ugovora. Trgovački pregovori dvije zemlje bili su uvod u uspostavljanje diplomatskih odnosa. Konkretni prijedlog za uspostavljanje diplomatskih odnosa uslijedio je početkom juna 1940. preko lične, strogo povjerljive poruke ministra Cincar-Markovića upućene jugoslavenskom ambasadoru Šumenkoviću u Ankaru. Jugoslavija je, nakon brzog usaglašavanja proceduralnih stavova, tako u junu 1940. postigla sporazum sa SSSR-om o razmjeni diplomatskih predstavnika, čime je među posljednjim evropskim zemljama priznala Sovjetski Savez. Kraljevski režim se obraćao SSSR-u prelaženjem preko intimnih antisovjetskih raspoloženja i predubjeđenja o komunističkim namjerama. Minhenski sporazum i okupacija Čehoslovačke, kao i kriza međunarodnih odnosa koja će u septembru 1939. dovesti do izbijanja Drugog svjetskog rata, i pored straha od ekspanzije boljševizma, uticat će na ubrzano jugoslavensko priznanje SSSR-a. Sporazum je potpisan 24. juna 1940. u Ankari. Potpisali su ga Ilija Šumenković, jugoslavenski ambasador u Turskoj i sovjetski ambasador u Turskoj Aleksej V. Terentjev.¹⁷⁵ U sovjetskoj ambasadi u Ankari 30. juna 1940. izvrše-

¹⁷³ Krajem septembra 1939. knez Pavle je primio u Belom dvoru Vasilija Nikolajeviča Štrandtmana, iluzornog ambasadora carističke Rusije. Nedugo, nakon tog sastanka, Štrandtman je izjavio da on više ne djeluje kao predstavnik jedne vlasti koja je odavno prestala da postoji. Opšir. M. Milošević, *Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine*, 100-104.

¹⁷⁴ *Советско-югославские отношения 1917-1941.*, Москва 1992, dok. br. 257.

¹⁷⁵ M. Milošević, *Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine*, 116-122. Opšir. V. Vinaver, *Prilog istoriji jugoslovensko-sovjetskog zbliženja 1940-1941. godine*, Istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1966, 3-56.

na je razmjena pisama koja su potpisali Šumenković i Terentjev. U njima je izraženo obostrano ubjedenje da će uspostavljanje odnosa doprinijeti učvršćivanju i razvijanju osjećanja iskrenog prijateljstva između dva naroda kao i napretku njihovih privrednih odnosa. Sovjetska vlada je u svoje pismo unijela ideju o "prijedlogu" u drugom stavu, jasno naznačavajući da je prijedlog o uspostavljanju diplomatskih odnosa potekao od jugoslavenske strane. U konačni tekst oba pisma unijet je termin "uspostavljanje" a ne obnova diplomatskih odnosa.

Sovjetska vlada je za svog prvog poslanika u Beogradu imenovala Viktora Andrejeviča Plotnikova kome je, zajedno sa Arkadijem Aleksandrovičem Poletajevim, dopisnikom TASS-a, 6. jula 1940. priređen svečan doček na beogradskoj željezničkoj stanici.¹⁷⁶ Tada je beogradska policija uhapsila više od 500 ljudi. O tome je Dragoljub Jovanović, jedan od lidera Narodne seljačke stranke zapisao: "Ona je (jugoslavenska vlada - prim. S.B.) posle dvadeset propuštenih godina, najzad obnovila odnose sa Sovjetskim Savezom, ali je na prvom koraku pokazala da ne misli na jednu ozbiljnu i iskrenu vezu i saradnju: pri samome dolasku prvih sovjetskih predstavnika uhapšeno je nekoliko stotina ljudi i žena koje su htele da ih pozdrave. Premlaćeni su, puškarani, ranjeni i ubijani na ulicama i na poljanama nevini ljudi samo zato što su klicali miru i Rusiji".¹⁷⁷ Profašistička organizacija "Zbor" je izrazila oštar protest povodom dolaska visokih sovjetskih predstavnika u Jugoslaviju.¹⁷⁸ "Pravda" je prenijela samo kratke komentare iz jugoslavenske štampe o uspostavljanju diplomatskih odnosa.¹⁷⁹ Jugoslavenski ministri nisu smjeli održavati veze sa sovjetskim opunomoćenim predstavnikom u Jugoslaviji, koji je, pak, imao naredenje od svog ministarstva da ne ide ni kod koga bez poziva. Suviše su se bojali Viktora fon Herena, njemačkog predstavnika

¹⁷⁶ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 364.

¹⁷⁷ D. Jovanović, *Sloboda od straha. Izabrane političke rasprave*, Beograd 1991, 338-339. Jovanović je izražavao nadu povodom normalizacije odnosa. "Činjenica da smo najzad zagrizli u jednu reku koja je mogla da deluje spasonosno" – prema: D. Jovanović, *Političke uspomene: uzlet u buri*, Beograd 1997, 53.

¹⁷⁸ M. Stefanović, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984, 60.

¹⁷⁹ "Pravda", 1. jul 1940. Milan Jovanović Stojimirović (1898.-1966.), upravnik Državnog arhiva i urednik lista "Obnova" zapisuje 26. oktobra 1940. u svom dnevniku: "Germanofila i italofila u Jugoslaviji nema, frankofila ima, ali je to danas cela zemlja u žalosti za Francuskom. Anglofila ima vrlo mnogo, i to u svim klasama. Srpski seljak se divi Engleskoj i Čerčilu. Slovenofila je ipak mnogo više: Čitav narod Jugoslavije je za Rusiju! On je – u zabludi ili ne za komunističku Rusiju – našao da je bolje biti komunist u slavenskom svetu, nego rob u germanskom ili italijanskom" – prema: L. Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije: Ko su i šta su bili srpski liberali sedamdesetih godina XX veka*, 16, nap. 37.

u Beogradu, koji je sve pomno pratio.¹⁸⁰ Plotnikov se u Beogradu osjećao izoliranim. Kneza Pavla vidio je samo prilikom predaje akreditiva. Pojedini jugoslavenski ministri su mu dolazili "stidljivo i krijući se" u hotel "Bristol", gdje je stanovao.¹⁸¹ Balkanske zemlje istočne Evrope, smatrane zaostalom i tehnološki nedoraslim Njemačkoj, nisu se usuđivale da se zamjere Hitleru znajući da je u veoma kratkom roku uspio da osvoji zapadnu Evropu. Danska je pala za jedan dan, Norveška nakon 23 dana, Holandija nakon pet, a Belgija za 18 dana. Konačno, Francuska, sa najvećom armijom u zapadnoj Evropi, čije su cjelokupno naoružanje i ljudstvo uz britansku podršku prevazilazili njemačko, pala je nakon samo 35 dana. Poslije takvih njemačkih uspjeha, teško je i jedna balkanska zemlja, u poređenju sa Francuskom, slabo naoružana i obezbijeđena, uopšte i pomišljala da se suprostave Hitleru. Svima je bilo jasno da bi to bilo ravno samoubistvu. Ukoliko se Hitler ni sa jednom od njih nije sporio, mnogo manje zemlje istočne Evrope nisu imale izbora osim da igraju političku igru čekanja.¹⁸²

Prvi jugoslavenski poslanik u Moskvi bio je Milan Gavrilović, novinar, anglofil i frankofil, čovjek "koji je uvek bio protiv nove Rusije, koji je odobrio i pozdravio koncentracione logore, koji mrzi sve što je levičarsko i napredno".¹⁸³ Njegov zadatak je bio da Sovjetskom Savezu predoči kakvim su sve opasnostima okruženi Jugoslavija i Balkan, da pokuša da dobije vojnu pomoć u oružju i u slučaju napada sila Osovine na Jugoslaviju zatraži pomoć. Na tome je radio sa manje ili više truda i žara.¹⁸⁴ Prisustvo zvanične jugoslavenske delegacije, koju je predvodio Aleksandar Cincar-Marković, u sovjetskoj ambasadi u Beogradu, na prijemu povodom obilježavanja 23-godišnji-

¹⁸⁰ D. Jovanović, *Slom stare Jugoslavije i aprilska katastrofa, u: Oltar i kruna*, Beograd 2004, 69. Jednim uputstvom Uprave grada Beograda, redakcijama beogradskih listova bilo je krajem septembra 1940. naloženo: da ne glorificiraju nijedan sistem uprave koji se razlikuje od jugoslavenskog, da ne objavljuju "ništa što ruši religiju", da ne raspiruju klasnu mržnju, da ne daju "nikakve sugestije bez odobrenja", da ne objavljuju ništa unaprijed o ekonomskim mjerama koje će biti poduzete, da ne bilježe kretanje političara i njihove izjave, "što važi i za članove Vlade", da ne objavljuju ništa pozitivno o Sovjetskom Savezu, da ne vređaju katoličku crkvu, da ne hvale antikatoličke pisce i ne glorificiraju "spaljivanje mrtvih" – nav. prema: M. Bjelica, *Srpski ratovi rečima 1844-2000.*, 46. Opšir. V. Dragović, *Srpska štampa između dva rata*, Beograd 1956.

¹⁸¹ M. Milošević, *Uspostavljanje diplomatskih odnosa između Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a 1940. godine*, 123.

¹⁸² A. H. Fišer, *U odbranu princa Pavla*, feljton, "Politika", Beograd 18. jul 2003.

¹⁸³ D. Jovanović, *Sloboda od straha. Izabrane političke rasprave*, 339.

¹⁸⁴ M. Marić, *Uništiti Jugoslaviju: Hitler i nemački generali u aprilskom ratu 1941*, Beograd 1984, 183.

ce Oktobarske revolucije, dobilo je u "Правди" zapažen publicitet.¹⁸⁵ Ona također posvećuje pažnju učešću sovjetskih fotografa na međunarodnoj izložbi umjetničke fotografije u Zagrebu i pozitivnim ocjenama novinara i posjetilaca.¹⁸⁶ S pažnjom će biti i dalje praćeni potezi jugoslavenske diplomatije, kao i promjene u vrhu jugoslavenske vojske.¹⁸⁷

O dramatičnim martovskim i aprilskim danima u Jugoslaviji 1941., pristupanju ove zemlje Trojnom paktu, izvještaji u "Правди" su bili kratki, bez naročitih komentara, u iščekivanju daljeg razvoja situacije. Konstantin Fotić, kraljevski jugoslavenski ambasador u Washingtonu, docnije je pisao o motivima koji su pridonijeli da se knez Pavle odvaži na pristupanje Trojnom paktu, iznoseći i to da je Hitler knezu Pavlu rekao da će 1941. napasti SSSR. Postoji i verzija da je upravo Hitler na martovskom sastanku u Berchtesgadenu knezu Pavlu postavio i pitanje budućeg vladara Rusije, iskazujući mogućnost da to može postati i neko iz srpske vladajuće dinastije.¹⁸⁸ Vijesti o novoj, "pučističkoj" vladi generala Dušana Simovića i njenim diplomatskim koracima bile su u "Правди", s obzirom na njihov značaj, više nego oskudne.¹⁸⁹ Lebedjev, sovjetski otpravnik poslova u Beogradu, radosno je pozdravio događaj od 27. marta, ali nije smio da se približi novoj vladi, da se ne bi zamjerio Nijemcima.¹⁹⁰ "Правда" posljednjih dana marta piše, bez posebnih komentara, o izvršenim smjenama u Beogradu, aktivnostima kralja Petra II Karađorđevića, odlasku princa Pavla iz Jugoslavije.¹⁹¹ Prvih dana aprila ona izvještava o evakuaciji 1.100 Nijemaca iz Beograda. Objavljena je i izjava reisu-l-uleme Fehima Spahe o lojalnosti muslimana novoj vladi.¹⁹² Uslijedili su vijesti o mogućim sukobima sa Njemačkom, o tome da su Beograd, Zagreb i Ljubljana proglašeni otvorenim gradovima.¹⁹³ Svjesna ranjivosti položaja u kome se našla cijela zemlja, novoustrojena Simovićeva vlada pokušala je brzo obezbijediti zaštitu Sovjetskog Saveza, nudeći zaključenje ugovora o savezu i uzajamnoj pomoći, što je bila jedna od glavnih parola na masovnim demonstracijama od 27. marta 1941. godine.¹⁹⁴ Već 1. aprila 1941. sovjetska vlada je zvanično demantirala

¹⁸⁵ "Правда", 9. novembar 1940.

¹⁸⁶ "Правда", 10. oktobar 1940.

¹⁸⁷ "Правда", 26. novembar 1940.

¹⁸⁸ D. Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, Zagreb 1980, 65, nap. 2.

¹⁸⁹ "Правда", 26. mart; 28. mart; 29. mart; 30. mart 1941.

¹⁹⁰ D. Jovanović, *Slom stare Jugoslavije i aprilaska katastrofa*, 80.

¹⁹¹ "Правда", 28. mart; 29. mart; 30. mart 1941.

¹⁹² "Правда", 1. april 1941.

¹⁹³ "Правда", 6. april 1941.

¹⁹⁴ J. B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, 266-267; B. Krizman, *Jugoslavenske vlade* ▶

da je čestitala jugoslavenskom kabinetu generala Dušana Simovića.¹⁹⁵ Istog dana je sovjetska vlada obavijestila jugoslavenskog premijera Simovića da prihvata prijedlog o zaključenju pakta o uzajamnoj pomoći i savezništvu. Pokušaj jugoslavenske strane da izdejstvuje sklapanje vojnog saveza sa SSSR-om ipak nije uspio. Istovremeno "Правда", objavljuje vijesti koje svjedoče o neumitnom približavanju rata jugoslavenskim granicama. Iz Jugoslavije odlaze italijanski građani, a Jugoslavija zatvara granicu prema Rumuniji.¹⁹⁶

Ugovor o uzajamnoj pomoći i savezništvu između Jugoslavije i SSSR-a je potpisan 6. aprila u 2,30 časova ujutro, uoči samog njemačkog napada na Jugoslaviju. Ugovor je, u stvari, antidatiran, kao da je zaključen 5. aprila 1941. godine. Da bi spriječio negativnu Hitlerovu reakciju, V. Molotov, ministar spoljnih poslova Sovjetskog Saveza, je prethodno 4. aprila posjetio Schulenburga, njemačkog ambasadora u Moskvi, i upoznao ga sa predstojećim zaključenjem ugovora sa jugoslavenskom vladom. Molotov je ujedno istakao da je na sklapanje ovog sporazuma sovjetska vlada bila podstaknuta samo željom da očuva mir, u uvjerenju da je ta njena pobuda "u skladu sa željom vlade Rajha, koja je također protivna širenju rata", uvjeravajući dalje njemačkog ambasadora da "sovjetsko-jugoslavenski ugovor nije upravljen ni protiv koje države". Njemački ambasador je tada ocijenio kako bi potpisivanje ovog sporazuma moglo da "proizvede neželjan utisak u svijetu".¹⁹⁷ U historiografskim analizama ovaj ugovor je nazvan "platonskim", jer je bio bez stvarnog efekta. On je u Beogradu, među običnim, neupućenim narodom, naivno podgrijavao iluzije prilikom prvog dana njemačkog napada na Beograd: "Tako su mnogi optimisti i idealisti pojavu nemačkih aviona na čistom plavom nebu toga aprilskog dana pozdravili mahanjem ruku, jer su bili uvereni da nam braća Rusi hrle u pomoć".¹⁹⁸ Sovjetski Savez je, međutim, bio blokiran ugovorom sa Njemačkom, a Jugoslavija je bila pred neposrednim napadom.¹⁹⁹ "Правда", pak, nije zaboravila da objavi komentare italijanske i druge evropske štampe, koji su ugovor ocijenili kao "važan historijski dokument".²⁰⁰ U Sovjetskom Savezu je ugovor ocijenjen kao "izvanredan uspjeh u naporima djevu

► u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti, Zagreb 1981, 7.

¹⁹⁵ S. Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, knj. 1, Beograd 1983, 63.

¹⁹⁶ "Правда", 2. april 1941.

¹⁹⁷ N. Milovanović, *Vojni puč i 27. mart 1941*, Beograd 1960, 156; P. Požar, *Sporazum Hitler Staljin*, Zagreb 1987, 227. Opšir. V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941. godine*, Istorijski glasnik, br. 1, Beograd 1973, 7-88.

¹⁹⁸ D. Jovanović, *Slom stare Jugoslavije i aprilska katastrofa*, 75.

¹⁹⁹ S. Nešović - B. Petranović, *Jugoslavija i ujedinjeni narodi 1941-1945*, Beograd 1985, 63, nap. 11.

²⁰⁰ "Правда", 8. april 1941.

država da se sačuva mir".²⁰¹ Sve je, međutim, bilo već kasno. "Правда" je 7. aprila 1941. imala vijest o njemačkom napadu na Jugoslaviju ne pominjući jugoslavenske već "srpske granice" i "srpske aerodorome". Vijest je bila objavljena na posljednjoj stranici vrlo neuglednim tiskom. Bombardovanja su dobila neznatan publicitet. Službena sovjetska reakcija na napad je izostala. Sve se svelo tek na upute sovjetskim diplomatama da informiraju Mađarsku da "Sovjetski Savez ne odobrava napad Mađarske na Jugoslaviju".²⁰²

Prvih dana haotičnog aprilskog rata "Правда" piše kako se hiljade "građana Kraljevine Jugoslavije" prijavljuje u dobrovoljačke jedinice, o veoma visokom moralu u jedinicama kraljevske vojske.²⁰³ Taj blagi navijački ton će biti prisutan u izvještavanju tokom kratkotrajnog aprilskog rata. Tako se daju vijesti, navodno preuzete od "Rojtera" da je kraljevska vojska zauzela Rijeku i Skadar.²⁰⁴ Nekoliko dana se u sličnom tonu piše o uspjesima i brzim kontraofanzivama ove vojske, o velikoj vojnoj pomoći koja joj treba stići iz Amerike.²⁰⁵ Prenose se nepotvrđene vijesti nekih zapadnih novinara da jugoslavenska vojska nastavlja akcije po planinama. Objavljuju se uporedo i vijesti o bombardovanju gradova poput Beograda i Sarajeva. Imajući u vidu ta ranija izvještavanja, skoro neočekivano, uslijedila je ubrzo vijest o kapitulaciji kraljevske vojske.²⁰⁶ Nakon toga će zavladati izvjestan muk u pogledu zbivanja u Jugoslaviji. Sovjetski Savez je stavljao na znanje Njemačkoj, bez dramatizacije, svoje interese, ne pokazujući spremnost da se vojno angažira i ugrozi sporazum iz 1939. godine. Sva saopštenja sa sovjetske strane do okončanja aprilskog rata u Jugoslaviji svodila su se u biti na nekakvo neangažirano informiranje.²⁰⁷

²⁰¹ N. Milovanović, *Vojni puč i 27. mart 1941*, 137.

²⁰² A. Werth, *Rusija u ratu 1941-1945*, I, 105.

²⁰³ "Правда", 8. april 1941. General Bogljub Ilić, ministar vojske i mornarice u vladi Dušana Simovića, pisao je da Jugoslavija za rat uopšte, a sa Njemačkom posebno, nije bila spremna: "Ni u pogledu naoružanja sa kojim bi mogla davati dosta dug otpor", kao i zbog "potpuno poremećenog plana za koncentraciju i izvođenje operacija". Opšir. B. Ilić, *Memoari armijskog generala 1898-1942*, prired. M. Bjelajac, Beograd 1995, 187.

²⁰⁴ "Правда", 9. april 1941. U broju od 10. aprila se piše da je jugoslavenski konzul u Turskoj pozvao sve jugoslavenske vojne obveznike u toj zemlji da se vrate u Jugoslaviju i odazovu pozivu na mobilizaciju, kao i da jugoslavenska vojska nastavlja sa uspješnim prodorom u sjevernu Albaniju.

²⁰⁵ "Правда", 8. april; 9. april 1941.

²⁰⁶ "Правда", 13. april; 19. april 1941.

²⁰⁷ R. Terzioski, *Sovjetska javnost o borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti u toku drugog svjetskog rata*, Prilozi, br. 20, Sarajevo 1984, 196.

Sovjetski Savez je 8. maja prekinuo diplomatske odnose sa Jugoslavijom.²⁰⁸ Po-
moćnik ministra inostranih poslova SSSR-a Višinski saopštio je jugoslavenskom po-
slaniku M. Gavriloviću da u Jugoslaviji više nema diplomatskog predstavnika Sovjet-
skog Saveza i da nakon odlaska jugoslavenske vlade u emigraciju sovjetska vlada sa
njom nema kontakte: "Mora se priznati da pri takvim uslovima nema pravnog osnova
za dalji rad u Sovjetskoj Rusiji Jugoslovenskog poslanstva. Sovjetska vlada smatra
prema tome, da jugoslovenski poslanik u Sovjetskoj Rusiji više ne funkcioniše i da
se on od danas, kao i njegovi službenici, imaju smatrati kao privatna lica".²⁰⁹ U maju
1941. je objavljena vijest o osnivanju NDH i hrvatsko-italijanskom razgraničenju.²¹⁰
Službenici ambasade SSSR-a u Beogradu počeli su napuštati Beograd već početkom
juna. Do 10. juna ambasada je bila ispražnjena.

U prelomnom periodu od 22. juna do 6. decembra 1941. godine, od njemačkog
napada na SSSR, do ulaska SAD u rat, odlučivano je o sudbini svijeta. Tok Drugog
svjetskog rata nije bio rezultat sovjetske ideološke ekspanzije, niti nastojanja razli-
čitih sila da kapitalizam ovlada svijetom. Ideološki interesi prožimali su se sa veli-
kodržavnim, a sukobe su ostvarale i usmjeravale serije pogrešnih opažanja namjera
protivnika i sumnji u saveznike.²¹¹

Sa izbijanjem njemačko-sovjetskog rata 22. juna 1941. doći će u Moskvi, sa pro-
mjenom međunarodnih prilika, do porasta interesa za stanje, kao i zaokreta u pred-
stavljanju zbivanja u Jugoslaviji. Objavljuju se kratke vijesti o uzimanju talaca i od-
mazdama (za jednog ubijenog njemačkog vojnika - likvidacija 100 civila), o dolasku
40.000 gestapovaca u Srbiju.²¹² Već 1. jula 1941. "Правда" izvještava o borbi srpskih
partizana protiv njemačkog okupatora, kao i napadima na prugu od Niša do grčke
granice. Biće to istrajavanje na novom kursu sovjetske državno- partijske politike na
širokom frontu protiv zajedničkog neprijatelja.²¹³ Početkom jula govori se o uspje-
sima nekoliko partizanskih odreda na granici Hercegovine i Crne Gore.²¹⁴ U toku

²⁰⁸ *Дипломатический словарь*, I, Moskva 1984, 324.

²⁰⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, I, Beograd 1988, 47.

²¹⁰ "Правда", 20. maj 1941.

²¹¹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 107.

²¹² "Правда", 24. jun; 27. jun 1941. Opšir. З. Липатов, *Растерзанная и разграбленная Югославия*, Москва 1941, 11-15.

²¹³ Opšir. vidi: J. Marjanović, *Jugoslavija, KPJ i Kominternu*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, knj. XI-1, Beograd 1970; R. Terzioski, *Некои оценки на советската периодика од времето на втората светска војна за борбата на југословенските народи (1941-1945)*, Гласник на ИНИ, br. 2, Скопје 1976, 51-68; B. Petranović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941-1945*, Istorija 20. veka, br. 1-2, Beograd 1995.

²¹⁴ "Правда", 7. jul 1941. U broju od 20. jula 1941. ona piše o dolasku jugoslavenskog amba- ▶

tog mjeseca u "Правди" je bilo objavljeno 26 članaka koji su govorili o borbi protiv okupatora.²¹⁵ M. Markov 1. avgusta objavljuje tekst pod naslovom "Jugoslavija neće biti fašistička". U avgustu će biti objavljeno više kratkih članaka o politici ustaškog pokreta Ante Pavelića, njegovom nastojanju da formira "dobrovoljački korpus" za borbu protiv Crvene armije na Istočnom frontu.²¹⁶

Sovjetska vlada je već u julu 1941. namjeravala normalizirati odnose sa Čehoslovačkom i Jugoslavijom, ističući da je naklonjena i obnovi nezavisnosti ovih država. Komunisti su, na prostoru Jugoslavije, još od početka oružane borbe 1941. razarali prethodni sistem vlasti konstituiran Oktroisanim ustavom iz 1931. godine, stvarali nove organe, prakticirali drugačiju, tolerantniju nacionalnu politiku, izgrađivali državu kao federativnu zajednicu, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva.²¹⁷ Nepriznavanje podjele Jugoslavije proizilazilo je iz historijske svijesti komunista i patriotskog osjećanja.²¹⁸ Komunisti su istakli parolu o borbi svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i borbi za kontinuitet Jugoslavije u novim uvjetima i na novim osnovama.²¹⁹ Rukovodstvo NOP-a je već u ljeto 1941. ozbiljno razmišljalo o stvaranju revolucionarne vlade. CK KPJ je u avgustu 1941. informirao Kominternu da će se ubrzo formirati "Narodni komitet oslobođenja" kao centralni organ narodne vlasti.²²⁰ Krajem istog mjeseca vlada SSSR-a i jugoslavenska izbjeglička vlada su, nakon kontakata sovjetskih i jugoslavenskih diplomata u Londonu, potpisale ugovor o obnovi diplomatskih odnosa. Zato se Kominternu usprotivila stvaranju NKOJ-a, smatrajući da bi to tijelo bilo suprostavljeno jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi, što bi stvorilo vladi SSSR-a probleme na međunarodnom planu. "Правда" će, kao i u međuratnom periodu, istrajavati na zvaničnom kursu sovjetske politike i njenih zahtjeva.

■

▶ sadora Gavrilovića u Moskvu i obnovi sovjetsko-jugoslavenskih diplomatskih odnosa.

²¹⁵ R. Terzioski, *Sovjetska javnost o borbi jugoslovenskih naroda i narodnosti u toku drugog svjetskog rata*, Prilozi, br. 20, Sarajevo 1984, 197.

²¹⁶ "Правда", 14. avgust; 18. avgust; 25. avgust 1941. U broju od 18. avgusta ona citira izjavu jednog ranjenog italijanskog oficira da je španska gerila bila dječija igra u poređenju sa partizanskim ratom u Jugoslaviji.

²¹⁷ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991, 36.

²¹⁸ Upor. E. Redžić, *Tokovi i otpori*, Sarajevo 1970, 136; Isti, *Tradicija i socijalizam*, Beograd 1980, 200; J. Pleterski, *Nekoliko zapažanja o tendencijama u savremenoj jugoslovenskoj istoriografiji*, *Opredjeljenja*, br. 5, Sarajevo 1987, 89.

²¹⁹ D. Živković, *KPJ i pitanje vlasti u revoluciji sa posebnim osvrtom na odluke u Jajcu*, *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1984, 22.

²²⁰ D. Plenča, *Međunarodni aspekti ustanka u Jugoslaviji 1941. godine*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3, Beograd 1962, 36; Isti, *O nekim problemima teorije o karakteru NOP-a u Jugoslaviji*, *Historijski zbornik*, god. XVII, Zagreb 1964, 365.

SOVIET "ПРАВДА" ON INTERNAL SITUATION AND FOREIGN POLICY OF YUGOSLAVIA FROM 1919 TO 1941

Summary

In the period between the two world wars the daily "Правда", as the most influential party and government newspaper in the USSR, dedicated a lot of space to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, i.e. the Kingdom of Yugoslavia. In those days, "Правда" was the spokesman of Soviet policy. Most of its short news from Yugoslavia, with their suggestive headlines, placed in the inside of the paper, were meant to inform readership on the situation in the country, its foreign policy, as well as on the official position of the USSR towards it. Prevalent news were political ones - carefully censored, while other information, such as those on economy and culture, were greatly marginalized.

This daily paper used to call the country Yugoslavia from the very beginning, although that name became official only after the dictatorship imposed 6th of January 1929. In the period between the world wars news on Yugoslavia were rather frequent, although very short and often with bombastic headlines. They were mainly based on selected information from international press and radio stations, as well as on the belated news that came from Yugoslavia itself, primarily through communist channels. "Правда" offered very little information on the events in Yugoslavia, while those that were published came out with delay, were incorrect and incomplete, never to be corrected later. The predominant information was the carefully filtered and censored information from the sphere of political life, while others, such as economic and cultural ones were marginalized. ■

UDK: 316.323.73(497.6)“1945”
061.22(497.6)“1945”

Izvorni naučni rad

“OSTACI GRAĐANSTVA” NA PUTU IZGRADNJE SOCIJALIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Vera Katz
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstract: This paper deals with some of the key issues of the attitude of the communist system to the bourgeoisie in Bosnia and Herzegovina immediately after WWII, pointing at the Peoples' Court of Honor, the procedure of assembling the electorate rolls, the activities of ethnic cultural and educational associations and attitude towards the remnants of some political parties. By a formal re-activation of some bourgeois institutions and by their simultaneous instrumentalization, communists created a chimera of multi-party system while they succeeded in removing those forces from the political scene. With the ban on private property, market economy and individual initiative by the communist elite that emerged in parallel with the vanishing of the old bourgeois elite political modernization of the society in Bosnia and Herzegovina was prevented.

Key words: Bosnia and Herzegovina, 1945, bourgeoisie, communism, democracy, ethnic cultural and educational associations, people's honor, and electorate rolls

Abstrakt: Rad se bavi nekim od bitnih pitanja odnosa komunističkog sustava prema građanstvu u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, ukazujući na sud narodne časti, postupak sastavljanja biračkih popisa, zatim na djelatnost nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava i odnos prema ostacima nekih političkih stranaka. Formalnim pokretanjem aktivnosti pojedinih građanskih institucija i njihovom istodobnom

instrumentalizacijom, komunisti su stvarali privid višestranačkog sustava u kojem su ih vrlo uspješno ugasili. Ukidanjem privatne svojine, tržišne privrede i individualne inicijative od strane nove komunističke elite, koja je nastajala uporedo sa nestankom stare, građanske, onemogućena je politička modernizacija bosanskohercegovačkog društva.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, 1945. godina, građanstvo, komunizam, demokracija, nacionalna kulturno-prosvjetna društva, nacionalna čast, birački popisi

Modernizacija, elite, gender, ženske studije, oral history, marginalne grupe, svakodnevnica i slično novije su oblasti istraživanja za većinu historičara u Bosni i Hercegovini. S obzirom na haotično stanje u kojem se nalazi današnje bosanskohercegovačko društvo, kojeg aktualni političari imenuju tranzicijom, a ekonomisti stagnacijom i dubokom krizom, nije ni čudo što je naša historiografija u nezavidnoj situaciji. Osim nenaklonjenog društveno-političkog i ekonomskog okruženja, mnogi historičari u Bosni i Hercegovini se tek upoznaju sa nekim novim pogledima u prošlost, koji se u svijetu primjenjuju još od 60-tih godina 20. stoljeća.

Da se samo dotakne kompleksna tema modernizacije u bosanskohercegovačkom društvu nakon Drugog svjetskog rata, potrebno je istražiti mnoge aspekte društveno-ekonomskog razvoja. Pri tome se mora primijetiti da je politička povijest višenacionalnog društva u Bosni i Hercegovini tijekom 19. i 20. stoljeća primjer nemogućnosti mehaničke primjene brojnih teorija o modernizaciji, ali i njenih modela istraživanja na bosanskohercegovačku prošlost. U takvom društvu sa više diskontinuiteta od kontinuiteta u razvoju, komplicirano je pratiti procese dugog trajanja za razne oblasti ljudske djelatnosti. Za neka povijesna razdoblja istraživač primjećuje da su se desili određeni modernizacijski procesi u pojedinim segmentima društva, dok su u drugim, izostali. Stoga, uočavanje nekih djelomičnih (parcijalnih) modernizacijskih procesa nameće bosanskohercegovačkim historičarima vrlo strpljiv i postupan rad.

Ratovi uvijek pomjeraju živote pojedinaca i naroda iz temelja, te utječu na ukupan političko-ekonomski razvoj, zatim kulturu, ideje, ponašanje, moral, etiku i slično, a ratne posljedice su osobito vidljive u demografskoj i socijalnoj strukturi, što je bilo evidentno i nakon Drugog svjetskog rata. Iz tog kompleksnog područja istraživanja, izbor teme za ovaj članak je građanstvo kao jedan od aspekata socijalne stratifikacije u Bosni i Hercegovini neposredno poslije Drugog svjetskog rata, a izvori podataka su: službeni listovi saveznog i republičkog značaja, zatim, “Oslobođenje”- organ Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, relevantna objavljena arhiv-

ska građa i arhivski dokumenti partijske provenijencije, a sve u namjeri da se barem dotakne tema političke (ne)modernizacije i to samo u nekoliko bitnih momenata, a to su: u odnosu na Odluku o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti, zatim Zakona o biračkim spiskovima, preko djelatnosti nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava i Hrvatske republikanske seljačke stranke.

Do 1941. godine, stupanj razvoja proizvodnih kapaciteta u Jugoslaviji bio je među najnižim u Europi, a u Bosni i Hercegovini među najnižim u Jugoslaviji (uz Kosovo i Makedoniju). Tijekom rata bosanskohercegovačka privreda bila je dodatno devastirana, a preživjelo stanovništvo iznureno ratom i stradanjima. Nakon oslobođenja, prioritetan zadatak obnove i izgradnje uzimao je zamah u izuzetno nepovoljnim uvjetima da bi se dostigla prijeratna proizvodnja i krenulo na putu ka industrijalizaciji i elektrifikaciji suglasno proklamiranim ciljevima, pod parolom “u bolju i svjetliju budućnost.” Vodeća snaga na tom putu bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) koja je izašla iz rata pobjednički sa vojnom silom – Jugoslavenskom narodnom armijom, kao garantom svojih budućih partijskih interesa. Da bi sačuvala visoko stečene pozicije, Partija se opredijelila za etatiistički centralizam kao najpovoljniji oblik državno-političkog ustrojstva nove države u pravcu nastavljanja “ratnog komunizma” u mirnodopskim uvjetima. Opredjeljenjem za ovaj model vlasti, KPJ se morala obračunati sa stvarnim i potencijalnim neprijateljima novog režima, provodeći vlastiti ideološki koncept u praksu uz nastojanje da okupi što veći broj stanovništva za izgradnju socijalizma, odnosno “narodne vlasti”, jedino rabljenog termina u to vrijeme.

Da bi ostvarila svoje ciljeve, KPJ je posredstvom državnih organa donosila revolucionarne mjere dekretima, naredbama, ukazima, zakonima, odlukama, a njihovo izvršenje kontrolirala oštrim sankcioniranjem neprovedenog, uz napomenu da se u javnosti nije pojavljivala slijedeći i dalje jedan vid konspiracije i nastojanja da održi kadrovski tip partije. Djelovala je pod imenom “narodni” po hijerarhijskoj vertikali od Federalne, odnosno Narodne Republike Bosne i Hercegovine do mjesnih narodnih odbora prema administrativno-teritorijalnoj podjeli, putem državnih i narodno-frontovskih struktura. Najdalekosežnije revolucionarne mjere bile su u oblasti interveniranja u privredi s ciljem kvalitativne i kvantitativne promjene svojinskih odnosa u društvu, što je za sobom povlačilo promjene u socijalnoj strukturi stanovništva, tj. nastajanjem novih ili nestajanjem starih društvenih kategorija u ovisnosti od njihove jačine i brojnosti. Imajući u vidu razvoj bosanskohercegovačkog društva do rata 1941. godine u pogledu razvoja proizvodnih potencijala i stupnja izdiferenciranosti socijalne strukture, poslijeratne promjene dešavale su se na izrazito agrarno zaostalom društvu sa vrlo tankim slojem građanstva, koje je tek u periodu između dva svjetska rata otpočelo značajnije pomake ka demokraciji zapadnog tipa. Međutim,

ono se pred početak rata uveliko dezorijentiralo i oslabilo. Poslijeratno agrarno društvo dodatno opterećeno surovim ratnim pustošenjima bilo je osnovica na kojoj su od 1945. godine počele burne promjene u svim aspektima djelatnosti, od politike, preko privrede do kulture. Ostavljajući po strani socijalne kategorije unutar najbrojnijeg seljaštva i malobrojnog radništva, u ovom radu slijedi samo kratak osvrt na građanstvo prema kojem je Partija pokazivala osobitu podozrivost na putu u izgradnji ideološko orijentirane “narodne demokratije”, pošto je u tom malobrojnem građanskom sloju vidjela opasnost za svoje pozicije, pa je vrlo dosljedno poduzimala udarne revolucionarne mjere: sekvestiranje imovine još iz vremena rata, zatim oduzimanje ratne dobiti stečene za vrijeme okupacije, konfiskaciju, prvu i drugu agrarnu reformu i prvu i drugu nacionalizaciju. Ovim revolucionarnim udarom na privatno vlasništvo, nova vlast stekla je materijalnu osnovicu na kojoj je mogla učvrstiti svoje pozicije. Te izravne udare na imovinske odnose, o kojima ovdje neće biti detaljnijih analiza, trebalo je potkrijepiti i objasniti “narodu” ideološkim i političkim degradiranjem bivših vlasnika, okarakteriziranih kao “narodni neprijatelji” ili “ostaci građanskih snaga” koji rade protiv “narodnih interesa”, uz neizostavno pozivanje “na svijetle tradicije NOB-e”. To i nije bilo teško učiniti protiv većine buržoazije koja je emigrirala u ratu ili neposredno pred kraj rata i za one koji su se otvoreno stavili na stranu okupatora. Međutim, postojao je određen broj građanskih snaga koje su javno zagovarale institucije demokracije zapadnoeuropske orijentacije u raspravama o budućem uređenju države, a sebe su smatrali nekompromitiranim u odnosu na fašističke snage tijekom rata. Oni su bili i najozbiljniji neprijatelj novom režimu što su komunisti vrlo dobro znali, pa su ih u relativno kratkom vremenu “prividne demokratije” onemogućavali u djelovanju vrlo efikasnim metodama do njihovog potpunog političkog neutraliziranja. Komunisti su se ponašali prema definiciji “O nama ljudi znaju koliko mi to želimo da oni znaju. S druge strane, mi želimo i nastojimo da prema nama ljudi budu iskreni i otvoreni.”¹ Ovakvo nepovjerenje komunista dolazilo je zbog toga što su bili svjesni činjenice da “(...) Rezerviranost prvaka građanskih stranaka, koji su ostali u okupiranoj Jugoslaviji, može se, do određene mjere, tumačiti time što su oni smatrali da su njihove partije zastupljene bilo u vladi bilo u emigraciji i da će, bez rizika za svoju osobnu sigurnost, moći u ime svojih partija produžiti pravno postojanje jugoslavenske države.”² Također, za razliku od zapadnoeuropskih koalicija građanskih i komunističkih partija koje su bez obzira na političke razlike imale suradnju u borbi protiv glavnog neprijatelja, u Jugoslaviji “(...) Sve građanske stranke, ukoliko se nisu već raspale poslije poraza, odbile su prijedloge KPJ. Samo u Sloveniji je osnovana

¹ Vladimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Zagreb, 2002., 244.

² *Isto*, 12.

Osvobodilna fronta u koju su uz KP Slovenije ušli jedan dio Kršćanskih socijalista, dio “Sokola” i veći broj nezavisnih intelektualaca. U Srbiji je vođa lijevog krila Zemljoradničke stranke dr. Dragoljub Jovanović pozdravio inicijativu KPJ, ali dalje od toga nije išao, a na terenu njegova stranka nije htjela surađivati s KPJ već se ponašala kao i druge građanske stranke.”³ Prema tome, imajući na umu neprihvaćenu suradnju s početka rata, komunisti su u građanskim strankama i njihovim prvacima vidjeli svog protivnika na putu ostvarivanja već zacrtanog vlastitog programa, kojeg nisu imali namjeru revidirati prema zahtjevima opozicije.

Poslije Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) u Bihaću, “(...) Tito je odlučio da će se suprotstaviti svakom pokušaju povratka emigrantske vlade u Jugoslaviju. Ovo zasjedanje bilo je prekretnica konačnog razilaženja s kraljevskom vladom. Došlo se do točke s koje više nema povratka. Iako zbog protivljenja Sovjetskog Saveza nije smio Nacionalni komitet oslobođenja nazvati novom, revolucionarnom vladom Jugoslavije, Tito je tada odlučio da više ne prizna kraljevsku vladu, već je za njega novostvoreno političko tijelo predstavljalo siguran začetak buduće, narodne vlade Jugoslavije.”⁴ Od vremena Drugog zasjedanja AVNOJ-a intenzivno su se donosile i primjenjivale odluke koje će onemogućiti i eliminirati protivnike, te kraj rata dočekati spremno sa izgrađenim institucijama vlasti kojima je trebalo samo učvrstiti legitimitet, a on se osiguravao monopoliziranim pozivanjem na narodnooslobodilačku borbu. Odluke su distribuirane preko nacionalnih narodnooslobodilačkih vijeća do osnovnih organizacijskih jedinica, a regulirale su se najbitnije oblasti života, od izgradnje narodnooslobodilačke vlasti preko snabdjevanja vojske i stanovništva do prosvjetno-kulturne djelatnosti na oslobođenim dijelovima teritorije. Jedna od brojnih odluka izravno vezana za ovu temu je ona o Sudu nacionalne časti,⁵ donesena 6. 4. 1945. godine kako protiv ratnih zločinaca, tako i protiv političkih neistomišljenika. Inicijativu za pokretanje Suda nacionalne časti dao je već krajem 1944. godine Đuro Pucar, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu (PK KPJ BiH), na sjednici Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH-a). Tom prigodom on “(...) obrazlaže potrebu stvaranja specijalnog suda koji bi, uporedo sa vojnim sudovima sudio licima koja su se ogriješila o interese narodno-oslobodilačke borbe. Dr. Grgurić zastupa mišljenje da se trenutno ne osjeća

³ *Isto*, 13.

⁴ *Isto*, 243.

⁵ *ZAVNOBiH- dokumenti 1945.*, knj. II, Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i prestupu, 30.4.1945., Sarajevo, 1968., 266-271.

praktična potreba za stvaranjem specijalnog suda, jer vojni sudovi uglavnom sude svim ratnim zločincima i narodnim neprijateljima. O pitanju stvaranja specijalnog suda, po primjeru suda nacionalne časti u Srbiji, donesen je zaključak da Odjeljenje za pravosuđe izradi projekat odluke o formiranju takvog suda sa potrebnim obrazloženjem. Ovaj projekat Odjeljenje za pravosuđe podnijeće u roku od 15 dana.”⁶ Prije nego što je donesena spomenuta Odluka, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a sugeriralo je Povjereništvu za sudstvo Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) o potrebi formiranja suda narodne časti kako su to već uradili u Predsjedništvu Velike narodne skupštine Srbije, 11. 11. 1944. godine, uz sljedeće obrazloženje: “Kako na teritoriji Federalne Bosne i Hercegovine žive Srbi i Hrvati te Muslimani kao posebna zajednica, to bi ovaj sud obuhvatio širi pojam narodne časti Srba, Hrvata i Muslimana koji žive u Federalnoj Bosni i Hercegovini za razliku od srpske nacionalne časti koja je mogla biti uzeta za nacionalno homogenu Federalnu Srbiju. Kod prosuđivanja djela učinjenih protiv narodne časti mi moramo postaviti težište na interese naroda Bosne i Hercegovine, na bratstvo naših naroda, koje u Bosni i Hercegovini dolazi naročito do izražaja, jer bez njegovog ostvarenja onemogućena je i Federalna Bosna i Hercegovina. Svako ono djelo, kojim se jedan Srbin, Hrvat ili Musliman ogriješio o čast svoje uže zajednice, ujedno povređuje interese svih naroda Bosne i Hercegovine, te je prema tome i pravilno da odgovara za povredu narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine.”⁷ Na ovaj način, u političkoj javnosti se stvarao privid da inicijative dolaze i od vodstava federalnih jedinica, a ne da ih uvijek nameću savezni organi. S obzirom na nedostatak iskustva u sudstvu uopće, a osobito u radu ovih specijalnih sudova “(...) molimo da nam dostavite projekte zakonskih odluka, u kojima su pobliže određene krivice koje će suditi taj sud te odluku o uređenju suda i postupku, a također i sav materijal koji se odnosi na organizaciju i način rada toga suda.”⁸ Uz informaciju da je osnovan specijalni sud u Srbiji, o svojim

⁶ ZAVNOBiH - dokumenti 1943-1944., knj. I, Zapisnik sjednice Predsjedništva ZAVNOBiH-a, 30. 12. 1944., / dr. Jakov Grgurić bio je član Predsjedništva ZAVNOBiH-a ispred HSS-a/, Sarajevo, 1968., 905.

⁷ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Povjereništvu za sudstvo NKOJ da bi bilo potrebno da se formira Sud narodne časti Federalne Bosne i Hercegovine čije bi kompetencije bile slične Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, s tim što bi ovaj Sud obuhvatio širi pojam narodne časti zbog heterogenog sastava stanovništva u Federalnoj Bosni i Hercegovini, 12. 1. 1945., 91.

⁸ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a traži od Predsjedništva Velike narodno-oslobodilačke skupštine Srbije projekte zakonskih odluka u kojima su pobliže određene krivice koje će suditi Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, 12. 1. 1945., 90.

namjerama Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a upoznaje i Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a na sljedeći način: "(...) Molimo, da nas izvjestite, da li postoji namjera, da se i u Federalnoj Hrvatskoj takav sud osnuje, a ukoliko je već nešto radeno po tome izvolite nam dostaviti odnosne projekte odluka radi uvida. Na teritoriji Bosne i Hercegovine isto kao i u Hrvatskoj žive Srbi i Hrvati, a u Bosni i Hercegovini još i Muslimani, pa će prema tome taj sud morati obuhvatiti širi pojam narodne časti za razliku od srpske nacionalne časti, kako je mogla biti uzeta u nacionalno homogenoj Federalnoj Srbiji. Ovom prilikom molimo, da nam i dalje šaljete sve zakonske projekte, koji se izrade u Vašem Odjelu, a mi ćemo također Vama dostavljati naše."⁹ Iz navedene korespondencije zanimljivo je kako bosanskohercegovačko političko rukovodstvo vidi Srbiju kao nacionalno homogenu federalnu jedinicu i to potcrtava u svim navedenim dopisima, ali uočljiva je i potreba konzultiranja sa srpskim i hrvatskim rukovodstvima o pitanju usaglašavanja rada specijalnog sudstva za hrvatski i srpski narod u Bosni i Hercegovini. Tadašnje bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo uočilo je postojanje Srba u Federalnoj Hrvatskoj, ali ne i Muslimana, Albanaca i ostalih u Federalnoj Srbiji. Presude su izricane "U ime naroda", a sudije je postavljala i kontrolirala Partija. Pozivanje na odgovornost postavljeno je na vrlo široku osnovu jer: "Sud pokreće postupak na prijavu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, organa Odjeljenja zaštite naroda za Bosnu i Hercegovinu, vojnih sudova, redovnih narodnih sudova, po vlastitoj inicijativi ili po prijavi privatnih lica."¹⁰ Prema propisanim paragrafima Odluke, ustrojstvo suda i postupak suđenja odicalo je nabojem revolucionarnog obračuna, a gubitak narodne časti mogao je biti privremeno ili doživotno, sa lakšim ili težim prisilnim radom najdulje do deset godina uz neizostavnu konfiskaciju imovine. Na stranicama "Oslobođenja" zabilježena su neka od imena optuženih, redovito pripadnici iz reda sva tri naroda, njihovi prijestupi i izrečene kazne s ciljem javnog isticanja neprijatelja i njegovih (ne)djela. U novinskim tekstovima u kojima se prenose detalji sa suđenja, potcrtani su i uzvici koji su se mogli čuti iz prisutne mase, stvarajući tako atmosferu potpore tim sudskim procesima čak i u slučajevima gdje nisu postojala opravda-

⁹ ZAVNOBiH - dokumenti 1945., knj. II, Odjeljenje za pravosuđe ZAVNOBiH-a obavještava Odjel za pravosuđe ZAVNOH-a o odluci skupštine Srbije o formiranju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Ovo Odjeljenje je mišljenja da bi bilo potrebno sličan sud formirati i za Federalnu Bosnu i Hercegovinu; traže, da ih u svojim namjerama u vezi sa formiranjem takvog suda u Hrvatskoj obavijeste i da im ubuduće, i po mogućnosti, šalju sve zakonske projekte, 12. 1. 1945., 92.

¹⁰ ZAVNOBiH-dokumentima 1945., knj. II., Odluka o sudu za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine i o njegovom ustrojstvu i postupku, 6. 4. 1945., 269.

nja za njih. Okrivljeni su prvo označeni kao neprijatelji vlastitog naroda, čime su ugrožavali i one druge, zločinima, pljačkama i nemoralnim ponašanjem. Bez obzira na negativne kritike građanstva osobito na njegovu primjenu u praksi, Sud nacionalne časti formalno je imao obilježje federalne institucije, a kada je za nepunih pet mjeseci sud ispunio očekivanja zakonodavca, ocijenjeno je da se ukine. Kako su u novinama objavljivani tekstovi koji su javnosti objašnjavali zakone,¹¹ tako je čitateljima objašnjeno zašto se ti zakoni ukidaju, koje je, prema riječima autora teksta, “narod prihvatio sa puno oduševljenja i podrške.” O stvaranju javnog mnijenja povodom ukidanja ovog suda od strane Predsjedništva Narodne skupštine Federalne Bosne i Hercegovine 2. 8. 1945. godine,¹² “Oslobođenje” bilježi kako su ovi sudovi “(...) nastali u vremenu kada su naši narodi prelazili iz oružane borbe na mirnu izgradnju svoje zemlje i kada su se trebali očistiti od onoga što se kroz iskustvo pokazalo izdajničko i nenarodno. Njihovo dalje postojanje i rad u novim uvjetima normalizacije državnog i narodnog života moglo bi biti kočnica bržeg sređivanja prilika u zemlji. (...) Niz novih zakona, kako to kaže Moša Pijade treba da izvrše prelaz sa ratnog na mimnodopsko pravosuđe, a normalizacija života je zahtijevala, a naša snaga, čvrstina pozicija NOP-a je omogućavala donošenje ne samo ovoga zakona, nego i niza zakonodavnih akata, koja pored ostalog pokazuju i veličinu naše širokogrudosti.”¹³ Da brojne presude nisu bile pravedne svjedoče njihove korekcije tijekom 1946. godine, kada je uslijedio proces smanjenja ili oslobađanja za određen broj osuđenih prema odredbama ovoga suda, što se imenom i prezimenom može pratiti u *Službenim listovima Federalne Bosne i Hercegovine*. Prema tome, kada se čitaju relevantni dokumenti za Bosnu i Hercegovinu istraživač može steći utisak o izvjesnoj autonomiji u donošenju odluka, međutim, kao i u ostalim, i u ovom slučaju federalne institucije su striktno pratile direktive saveznih institucija. Između ostalog, to se može uočiti i na primjerima citiranja najviših jugoslavenskih političara kada govore o konkretnim mjerama, kao npr. objašnjenje Moše Pijade o ukidanju suda narodne časti, što je vrijedilo i za Bosnu i Hercegovinu. Stavovi bosanskohercegovačke vrlo blijede i nemoćne opozicije nisu mogli utjecati na revolucionarno zakonodavstvo, a bili su poznati uglavnom u komentarima glasnogovornika vlasti i organizacija Narodnog fronta. Mišljenja opozicije iznosili su predstavnici narodne vlasti na način da su ih

¹¹ *Oslobođenje*, br. 29., 9. 4. 1945., 2.

¹² *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. I., br. 8., Zakon o ukidanju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv narodne časti Srba, Muslimana i Hrvata Federalne Bosne i Hercegovine, 20. 8. 1945.

¹³ “*Oslobođenje*”, Sarajevo, god. III., br.81., 12.8.1945., Kako je došlo do ukidanja suda narodne časti, 5.

unaprijed okarakterizirali “narodnim neprijateljima” i “kočničarima napretka”, a neprekidnim ponavljanjem istih fraza stvarano je već prepoznatljivo javno mnijenje protiv njih.

Posebno negodovanje opozicije pojavilo se povodom donošenja *Zakona o biračkim spiskovima*¹⁴ na Trećem zasjedanju AVNOJ-a.¹⁵ Institucionalna žustra rasprava povodom ovog i drugih zakona vezanih za izbore vođena je između uglednih predstavnika građanske opozicije i najviše pozicioniranih predstavnika Narodnog fronta (čitajte: KPJ) u Privremenoj narodnoj skupštini DFJ, od 10. do 25. 8. 1945. godine.¹⁶ Ovom prigodom možda bi bilo interesantno prenijeti izvode iz novinskog članka u kojem je Rodoljub Čolaković, predsjednik Vlade Federalne Bosne i Hercegovine, najavio ovaj zakon u tonu naredbe, tj. da “(...) s njime treba da bude upoznat svaki naš patriota, svi oni koji žele dobro svojoj zemlji i svom narodu, kako bi svaki pojedinac mogao što više doprinijeti da taj zakon bude sproveden u djelo u svakom kutiću naše zemlje.”¹⁷ S obzirom da je autor teksta bio predsjednik Vlade, to govori o važnosti ovog zakona, što je bila najčešća praksa i u mnogim drugim slučajevima u ovom periodu. Objlašavajući zakon, Čolaković se u članku osvrnuo na sve njegove odredbe s polazišta da “Kroz zakon o biračkim spiskovima provejava duh naše demokratije, u njemu se govori ko ima pravo da određuje sudbinu naše zemlje, a kome je to pravo oduzeto.”¹⁸ Međutim, o dubini jaza prema starim društvenim strukturama najslikovitije govore upotrijebljene kvalifikacije za one koje autor teksta naziva zagovornicima “čiste” ili “pune demokratije”, misleći na opoziciju. S obzirom na funkciju koju je obavljao i autoritet koji je imao, upotrebom nekih neprimjerenih riječi, on je svjesno davao instrukcije kako se treba raditi u nižim organima vlasti, odnosno izravno diktirao ton nepovjerenja i diskvalifikacije. Tako, objašnjavajući davanje prava glasa vojnicima, Čolaković je pisao da “Naša Jugoslovenska armija, to je naoružan narod u borbi za slobodu i bolju budućnost. (...) ona je istinski čuvar otadžbine koja je sada doista njegova, da se sada s njenom sudbinom ne može poigravati šaćica određenih političkih prostitutki, bez mrvice osjećaja nacionalne časti i ponosa,” ili “Ne smijemo dozvoliti da biračko pravo dobiju upljevci koji su do juče

¹⁴ *Službeni list DFJ*, Beograd, god.I., br. 59., 11. 8. 1945., Zakon o biračkim spiskovima, 541.

¹⁵ Slobodan Nešović i Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945.*, Beograd, 1983., 761.

¹⁶ *Isto*, 772-782.

¹⁷ *Oslobođenje*, Sarajevo, god. III., br. 82., 19. 8. 1945., Zakon o biračkim spiskovima. Značajno oruđe naše demokratije, 1.

¹⁸ *Isto*.

zabadali nož u leđa našem narodu, a sad se išćaurili u “demokrate”.¹⁹ Čolaković je osobito naglasio da “Sve naše antifašističke organizacije, sve snage Narodnog fronta treba da se mobilisu i da pomognu da se birački spiskovi sastave u duhu zakona i u određeno vrijeme. (...) U našim selima, po gradovima, na sastancima i konferencijama, sastavljanje biračkih spiskova mora biti predmet svestrane diskusije, u kojoj će se bez sitničavosti i uskogrudosti, ali i bez trulog oportunitizma, pretresti rad onih lica za koje njihovi sugrađani smatraju da ne mogu biti uneseni u biračke spiskove.”²⁰ S obzirom na tadašnju simbiozu državne i partijske vlasti, važno je istaknuti i partijsku liniju u vezi sa ovim pitanjem, što je također bila stalna praksa djelovanja “naše demokratije”, pa tako Aleksandar Ranković potpisuje direktivu Centralnog komiteta KPJ svim centralnim i pokrajinskim komitetima, pa tako i Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, u kojoj se između ostalog kaže: “Da bi naše partijske organizacije mogle izvršiti u kratkom roku ovaj ogromni zadatak, nužno je da se poduzmu hitno sledeće mere: 1) Centralni komitet treba da u roku od dva dana po primitku ovog pisma obrazuju svoju izbornu komisiju i da o tome nas izveste; 2) Jedan dio komisije neka se bavi pripremama za izbore, a drugi neka rukovodi kampanjom za sastavljanje biračkih spiskova; 3) Komisije pri CK odmah će formirati svoje organe kod okružnih komiteta i dati im najhitnija uputstva za rad.”²¹ Provođeci direktivu partijskim, državnim, narodnofrontovskim i uopće javnim priopćavanjem, opozicija je onemogućena u nekom ozbiljnijem djelovanju, a epilog je bio sljedeći: “(...) najveći procenat brisan iz biračkih spiskova bio (je) u Bosni i Hercegovini (biračko pravo je oduzeto za 39.438 lica ili 3,46% punoljetnih osoba).”²² Svakako, ne manje značajno pitanje je i sam postupak glasanja i izbora predstavničkih organa, što je i u daljnjoj djelatnosti onemogućavalo opoziciju. “Kutija bez liste” trebalo je opoziciji biti jasan pokazatelj o njihovom nestanku sa političke scene, a njihove nade da će uz pomoć interveniranja Zapada vratiti svoj politički utjecaj, bile su samo izgubljene iluzije. Tito, koji je u Politbirou CK KPJ, najmoćnijoj instituciji toga vremena, bio neprikosnovena ličnost, “(...) Dikataturu proleterijata shvatio je kao potrebu da se sve ostale društvene klase politički obesprave i liše svakog sudjelovanja u upravljanju državom. To drugim riječima znači da nije dopuštao rad nikakvoj legalnoj opo-

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), fond: Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu (fond: PK KPJ BiH), kutija (kut.) 84/45., dokument (dok.) 53/45., Direktiva CK KPJ svim centralnim i pokrajinskim komitetima, 12. 8. 1945.

²² Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945 -1953. godine*, Tešanj 2000., 39.

ziciji i da je spriječio osnivanje drugih političkih stranaka osim komunističke partije koju je smatrao predstavnikom jedinstvenog proleterijata. Nije htio uvidjeti da čak ni proleterijat nije jedinstven, jer je očigledno da i među radnicima postoje različiti interesi koji mogu biti u konfliktu jedni s drugima. Nije htio prihvatiti tezu da i drugi slojevi društva konstruktivno surađuju u njegovom harmoničnom djelovanju i da su neophodni za uspješan razvitak.”²³

Taj koncept stvaranja monolitnog partijskog društva provodio se u Bosni i Hercegovini još u vrijeme rata s jasnom naznakom da “Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak starog stanja koje je i dovelo do naše nesreće. (...) Razdor i mržnju među našim narodima unosili su tuđinci u našu zemlju od Osmanlija, Mađara i Austrijanaca do današnjih fašističkih zavojevača. Stare političke stranke, kao velikosrpske, tako i Jugoslovenska muslimanska organizacija i reacioneri iz Hrvatske seljačke stranke, nisu zbližavali narode, već su svojom protivnarodnom politikom produbljivali jaz među njima i sijali mržnju. (...) Zahvaljujući Komunističkoj Partiji, organizatoru narodno-oslobodilačke borbe, narodi Bosne i Hercegovine, poslije toliko žrtava i krvoprolića ostvaruju bratstvo-jedinstvo u narodno-oslobodilačkom pokretu koje će se dalje razvijati i učvršćivati, kao najdragocjeniju pobjedu u ovoj borbi.”²⁴ Pozivanje na daleku prošlost Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva imalo je za cilj s njima politički poistovjetiti višestranački život između dva svjetska rata, te stvoriti platformu za odvajanje vodstva srpskih, muslimanskih i hrvatskih građanskih stranaka od “narodnih masa”, za koje su naznačili da su za njima krenule iz neznanja. Takvu taktiku nova komunistička vlast smatrala je vrlo efikasnom u privlačenju k sebi što više stanovništva, a razračunavanjem sa političkim vođama osiguralo bi se snažnije djelovanje u “narodnim masama”. O građanskim političkim vođama iz sve tri nacije u Bosni i Hercegovini govorilo se posebno, ni jedna nije izuzeta, jer su se oni morali jasno naznačiti krivcima za krvoproliće i neprihvatanje ideala narodnooslobodilačke borbe. Uz neke neznatne razlike, o ovom pitanju se govorilo na isti način nekoliko godina nakon rata: “Srpski reacionari u Bosni i Hercegovini, nastojeći da zadobiju neki uticaj na mase, govore o tome kako je u federalnoj Bosni i Hercegovini ugrožen položaj Srba, kako će se protiv njih složiti Hrvati i Muslimani.(...) U toku rata oni su sa svojim Dražom Mihailovićem pomagali okupatoru da uništi cvijet srpskog naroda, a sad su se odjednom zabrinuli za njegovu sudbinu. Oni su se zapravo zabrinuli za svoju vlastitu sudbinu i to s pravom. Propalo je njihovo carstvo, prošla su ona vremena, kad su oni u ime srpstva mogli da obmanjuju srpski narod koji se u oslobodilačkom ratu definitivno oslobodio tutorstva tih srp-

²³ Vladimir Velebit, *Tajne i zamke II. svjetskog rata*, Zagreb 2002., 314.

²⁴ ZAVNOBiH – dokumenti, knj. I., Rezolucija ZAVNOBiH-a, 70.

skih izroda koji su svojom politikom služenja okupatoru osramotili srpsko ime. (...) Muslimanski reacionari, oni ljudi koji se nisu osramotili otvorenom saradnjom sa ustaškom državom, ali koji su “prijateljevanje” sa njemačkim okupatorima smatrali nekakvom političkom mudrošću, imaju drugu taktiku. Oni su u toku rata odvrćali muslimanske mase od oružane borbe protiv okupatora, plašeći ih njemačkom silom. (...) Muslimanski reacionari dobro vide da je propalo i njihovo carstvo, da su prošla ona vremena kada su oni mogli da u ime Muslimana prave razne političke pazare na kojima su oni šćarili, bogatili se, dobivali čast i položaje, a široke muslimanske mase plaćale su i znojem i krvlju tu njihovu protivmuslimansku politiku. (...) Hrvatski reacionari koji su prihvatili Hitlerov “novi poredak” nalaze se u veoma nezavidnom položaju. (...) Oni su napadali na narodno-oslobodilačku vojsku kličući ne više Anti Paveliću nego Mačeku. Taj izdajnik hrvatskog naroda postao je zastava hrvatskih reacionara i u Bosni i Hercegovini. I oni govore o interesima Hrvata, i oni su se zabrinuli za sudbinu hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. A u stvari, oni su se, s pravom, zabrinuli za svoju sudbinu. U sve većoj mjeri Hrvati Bosne i Hercegovine uviđaju u kakav su ih težak položaj doveli oni njihovi izrodi koji su zagovarali da se budućnost hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini može graditi na mržnji svega što je srpsko. Blagodareći naporima narodno-oslobodilačkog pokreta, hrvatske mase uviđaju u sve većoj mjeri da je i njihova budućnost u Bosni i Hercegovini obezbjeđena samo u bratstvu sa Srbima i Muslimanima Bosne i Hecegovine.(...)”²⁵ Prema tome, komunisti su vrlo dosljedno i oštro primjenjivali svoj zacrtani ideološki program u izgradnji vlasti pošto su na glavnu partijsku liniju ostvarivanja zacrtanog puta imali monopol. Inicijative od strane nekih bivših građanskih političara, koji su okarakterizirani kao “nekompromitirani političari starog režima”, pojavljivale su se kao usamljeni primjeri, ali nisu usvajane, jer su sve važne odluke unaprijed bile dogovorene u partijskim komitetima, a samo su ih putem institucija vlasti legalizirale. Pojedinci iz reda građanstva bili su uključeni u organe nove vlasti najčešće kao stručnjaci ili potrebni kadrovi u vrijeme kratkog perioda međunarodnog priznavanja nove države, stoga nisu imali utjecaja na političko odlučivanje. Neki su od njih uslijed političke nemoći davali ostavke ili su ih poslali u mirovinu, ali je određen broj prihvatio novi režim, prilagodio mu se u nastojanju da sebi osigura pristojnu egzistenciju i položaj.

“Izgradnja narodne vlasti” osim vrlo efikasnim, revolucionarnim mjerama učvršćivana je i nekim postupnim metodama, što je bio slučaj sa nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini i ostacima samo nekih predratnih

²⁵ ZAVNOBIH – dokumenti, knj. II., Politički izvještaj, referat Rodoljuba Čolakovića, člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a, 411-412.

političkih stranaka. Metode gušenja ovih oblika djelatnosti, koje se mogu podvesti pod odrednicu civilnog društva, zabilježile su sporiji tempo, jer je bio već napravljen snažan udar na pojedince koji su bili najugledniji i najglasniji u zahtjevima za podjelu vlasti ili participaciji u njoj izvan narodnofrontovskog bloka. Evidentno je bilo da su sva tri nacionalna kulturno-prosvjetna društva tretirana na isti način, istim metodama i po istom šablonu. Među prvim potezima bilo je obnoviti društva na sasvim drugačijim osnovama, ponovnom registracijom za *Prosvjetu*, kojoj je bio zabranjen rad tijekom rata, ali također i *Napretka* koji je nesmetano djelovao tijekom sve četiri ratne godine. Sa društvima *Gajret* i *Narodna uzdanica* situacija je bila nešto drugačija, oba su rasformirana zbog njihove prosrpske, odnosno prohrvatske orijentacije, a osnovano je novo društvo pod imenom *Preporod*. Uporedo sa ovim organizacionim prestrojavanjem, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a - Povjereništvo za prosvjetu imenovalo je delegate koji su preuzeli upravu i to po principu odgovarajuće nacionalne pripadnosti. Istim odlukama, stara rukovodstva su razriješena dužnosti, a nova su nastavila rad, usmjeravajući društva na sasvim drugačijim ideološkim osnovama, a glavni cilj bio je osigurati vlastiti interes u njima. Prvenstveno, služeći se ovim nacionalnim udruženjima, nastalim početkom 20. stoljeća, a znajući kakav su utjecaj imali svako u svom nacionalnom korpusu, putem novopostavljenih uprava sa provjerenim i odanim partijskim kadrovima, “narodna vlast” ih je nastojala iskoristiti za vlastito djelovanje kao vrlo pogodan politički poligon. Iz godine u godinu aktivnosti ovih društava su smanjivane, pokazivalo se sve više objektivnih razloga za njihovu organizacionu neefikasnost, iz njihovih redova su “odpadali” svi oni koji se se protivili narodnofrontovskoj orijentaciji u spomenutim društvima. Najugledniji predstavnici iz nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava bili su osuđeni na Sudu narodne časti, čime su onemogućeni u daljnjoj javnoj djelatnosti, jer su izgubili građanska prava. Sačuvana arhivska dokumentacija sasvim lijepo ilustrira postupke novoosnovanih uprava od središnjih do područnih s ciljem gušenja ovih društava iznutra i njihovom konačnom utapanju u *Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine*, čija je Prva redovna godišnja skupština održana 8. i 9. 5. 1949. godine, na kojoj se predsjednik *Saveza* između ostalog osvrnuo i na rad nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava sljedećom konstatacijom: “Daljnji razvoj kulturno-masovnog rada zahtijevao je da se izvrši likvidacija triju tradicionalnih društava *Prosvjete*, *Preporoda* i *Napretka*. To je završeno na sastancima plenarnih uprava marta o.g. Odmah 1945. i 1946. ova tradicionalna društva razbijala su pozicije reakcije, afirmirala su liniju naše kulturne politike i rješavanja nacionalnog pitanja kod onih slojeva građanstva koji su bili pod šovinističkim uticajem. Ovaj zadatak ova tri

društva uspješno su izvršila.”²⁶ Njihova imovina odlukom vlastitih uprava prenesena je na *Savez kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine*, odnosno uknjižena je u državno vlasništvo. Tako je likvidacija kulturne i prosvjetne djelatnosti ovih društava izvršena uporedo sa gubitkom vlasništva nad svom pokretnom i nepokretnom imovinom. Prema tome, i na ovom primjeru u vremenu “privida pluralizma”, nisu uspješni pokušaji nastavljanja djelatnosti institucija na osnovama civilnog društva, jer su ih na tom putu u ideološkom pogledu usmjeravali novopostavljeni rukovodioci na svim razinama, ispraznim veličanjem nacionalnih imena, potpunom unutarnjom kontrolom i neometanim izravnim slamanjem postojećih otpora zacrtanoj “partijskoj liniji”.

Utjecaj Partije bio je od prvorazrednog značaja u politici prema nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima. Podružnice tih društava bile su organizirane prema administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine s ciljem da se mogu bolje kontrolirati, jer su partijske organizacije na svim razinama slale izvješća višim partijskim instancama o svim pitanjima, pa i o djelatnosti društava. Iz različitih izvješća može se istražiti taj odnos. Svi relevantni pokazatelji političke situacije na terenu slijevali su se u različita odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu koji je kao najviši partijski forum u Bosni i Hercegovini rezimirao ukupnu djelatnost, kako uspjehe, tako i nedostatke. U različitim zapisnicima, koji su uglavnom bili vrlo kritični, je izraženo nezadovoljstvo kako radom društava, tako i nedovoljnim zalaganjem partijskih organizacija osobito vezano za pitanje uključivanja Hrvata u društveno-politički život. U to vrijeme omasovljenja partijskog članstva, bilo je od izuzetne važnosti privući nove članove iz hrvatskog naroda. Da je taj proces tekao vrlo sporo svjedoče zapisnici posebnih sjednica Pokrajinskog i okružnih komiteta posvećenih ovom pitanju. Namjera partijskih tijela bila je da se iz reda “Napretkovaca” i HRSS-a regrutiraju novi članovi, stoga im je i poklanjana osobita važnost. U svim zapisnicima se govorilo na isti način, a ovdje se to može ilustrirati jednim ulomkom koji je sadržajem obuhvatio ukupan problem: “U radu sa hrvatskim masama partijska organizacija nije pokazala upornost. Hrvati su u očima naših rukovodilaca ostali i dalje ustaše, nacionalna grupa koja se neprijateljski odnosi prema našem poretku. Kod nas ima i šovinističkih gledišta po tom pitanju, a ima i bježanja od poteškoća da se bori za hrvatske mase. Mi smo napravili niz grešaka u personalnoj politici prema Hrvatima, u sudstvu itd., i u stvari često je primjenjivan oštriji kriterij prema Hrvatima nego prema Srbima i muslimanima. To je jedno od najtežih pitanja

²⁶ *Odjek* – organ Saveza kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine, god. III., br. 27., 1-2., 1949., Referat predsjednika Mladena Čaldarevića na Prvoj redovnoj godišnjoj skupštini, 6.

u BiH. Izolovati katolički kler, mačekovce od uticaja na hrvatske mase to je zadatak. Hrvatske mase danas proživljavaju krizu u tome se osjeća kod njih lutanje. (...) “Napredak” koji je u tom kulturno-prosvjetnom radu imao zadatak da okupi građane, podbacio je. “Napredak” postaje žarište mačekovaca, reakcionari su napravili od njega svoju busiju i učvršćuju svoje pozicije. Mi moramo danas radi malobrojnosti Hrvata-komunista, radi posebnosti kulturnog i političkog života kod Hrvata, da forsiramo HRSS i “Napredak” i da te organizacije budu pod našim uticajem, a ne pod uticajem klera i mačekovaca. I reakcionari hoće pozicije u tim organizacijama. Mi moramo preorijentisati svoj rad, moramo uočiti važnost tih organizacija. U “Napredak” mogu ući svi komunisti, a u HRSS svi koji nisu funkcioneri Partije.”²⁷ Tijekom tih diskusija i zacrtanih smjernica, nisu izostavljena ni druga dva nacionalna društva, pa tako za “Preporod” se konstatira sljedeće: “Mi smo stvorili “Preporod” koji treba da bude čvrst savez komunista i nekomunista muslimana. Tu mi trebamo da vršimo svoj uticaj. Naša partijska organizacija nije o tome mislila. U “Preporod” treba da dođu borbeni muslimani, a mi vidimo ponegdje da se on razvija u kočnicu muslimana. Poslije pobjede i uspjeha dolazi do splašnjavanja baš radi toga, što reakcionarni elementi uzimaju uprave (odbore) u svoje ruke. Naši drugovi kao od bijede idu tamo. Sve je u manjoj mjeri slučaj sa “Prosvjetom”.”²⁸ Da bi se u narednom periodu onemogućila nastojanja članova društva za koje je Partija smatrala da su neprijateljski raspoloženi prema novoj vlasti, uslijedila je intenzivnija aktivnost u povezivanju podružnica pojedinih društava sa narodnofrontovskim organizacijama na terenu. Kako su predsjednici odbora u društvima bili provjereni kadrovi, ako ne članovi Partije, onda vrlo naklonjeni njoj, te su u isto vrijeme obnašali i neke druge funkcije na kojima su bili više angažirani nego u svojim matičnim društvima, to je dovodilo do sužavanja njihovog rada, neodržavanja sastanaka i godišnjih skupština, gubitka međusobne komunikacije, kao i veze sa središnjim upravama. Uporedo sa tim laganim zamiranjem aktivnosti u nacionalnim društvima gradila se jedna nova organizacija jedinstvenog saveza kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini koja je ostvarila svoj cilj objedinjavanjem svih društava i udruženja. To je bilo potpuno u suglasju sa proklamiranim “bratstvom i jedinstvom” jedinim važećim principom u rješavanju nacionalnog pitanja. Kada su vladajuće partijske strukture ocijenile da nacionalna društva više nisu potrebna, i da se putem njih ostvario odgovarajući partijski interes, odlučile su da se ona zatvore na jedan miran način uz objašnjenje: “No, sa periodom obnove kao da je počela jenjavati životna snaga sva tri društva. Sve su

²⁷ ABH, Fond: PK KPJ za BiH, kut. 102 / 1946., 2 / 46., Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, 11. 3. 1946.

²⁸ *Isto.*

se više čuli glasovi sa terena koji su tražili da se društva stope, da se sliju u jedno bratsko društvo, jer su se i radni ljudi slili u jedan front. Kroz kulturno-umjetnički rad u sindikalnim organizacijama, u organizacijama Narodnog fronta, Narodne omladine, AFŽ-a, kroz kulturno-prosvjetni rad zadružnih organizacija na selu naši radni ljudi razvili su najširu kulturu i prosvjetnu djelatnost i pod rukovodstvom svoje Partije oni ne samo likvidiraju kulturnu zaostalost, nego i stvaraju novu nacionalnu kulturu, ispunjenu novim sadržajem, koji je odraz nove socijalističke stvarnosti.²⁹ Na potpuno isti način vijesti o gašenju nacionalnih društava objavljene su u “Odjeku”- organu kulturno-prosvjetnih društava Bosne i Hercegovine.³⁰ To je bila svakodnevna praksa kontrolirane informativne djelatnosti, tekstove su pisali provjereni partijski kadrovi koji su u sva tri društva postavljeni kao povjerenici, zatim tajnici i na koncu kao članovi komisija za likvidaciju društava, pa su bili zaduženi izvjestiti o njihovom nestanku. Partijsko rukovodstvo je javnosti predstavilo nestajanje nacionalnih društava kao građanskih institucija koje su se iznutra istrošile, za koje je nestalo interesa i koje su prevaziđene u vremenu socijalističkog društva i “(...) Od tada u kulturi glavnu ulogu imaju amaterska kulturno-umjetnička i kulturno-prosvjetna društva, amaterska pozorišta, te narodni i radnički univerziteti. Njihov je zadatak bio njegovanje kulturno-historijske baštine kao zajedničke tekovine svih bosanskohercegovačkih naroda, a ne isticanje i naglašavanje posebnih nacionalnih tradicija.”³¹ Osim toga, nestajanje ovih društava došlo je u vrlo burnom vremenu javnog obračuna sa Rezolucijom IB-a, kada je Komunistička partija od polovice 1948. godine u potpunosti izašla iz zatvorenih partijskih krugova u tisak, javni govor, izjašnjavanje “za” ili “protiv”, pa joj stoga nije bila više potrebna neka posebna, indirektna infiltracija vlastite ideologije putem tradicionalnih društava, pa ni ovih nacionalnih. Na osnovi sačuvanih arhivskih i drugih relevantnih povijesnih vrela može se vrlo detaljno rekonstruirati vrijeme likvidacije nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava od 1945. do 1949. godine, ali ono što je interesantnije od toga jeste priča o bosanskohercegovačkom društvu, odnosno kako je to javno građansko mnijenje doživljavalo mijenjanje već ustaljenih naziva palača, zgrada, domova, ali i nedostak tradicionalno organiziranih plesova, matinea i uopće svakodnevnih navika

²⁹ *Oslobođenje*, god. VI / 1949., br. 772., 15. 4. 1949., 2., Prestanak rada “Prosvjete”, “Napretka” i “Preporoda”. Glavni odbori donijeli su odluku da nacionalna kulturno-prosvjetna društva obustave svoj rad, (tekst potpisao Salko Nazečić).

³⁰ *Odjek*, god. III., br. 25., 4., 1-2., 5, Zašto su nacionalna kulturna društva prestala sa radom, (tekst potpisao Alojz Benac).

³¹ Ilija Hadžibegović i Husnija Kamberović, *Građansko društvo u Bosni i Hercegovini – porijeklo i kontekst*, Časopis “99”, Revija slobodne misli, br. 9-10, Sarajevo, IX-XII/ 1977., 54.

u smislu sastajanja u čitaonicama, razgovora, pozdrava i sličnog. Moguće je samo pretpostaviti da su razmišljali o nekom već prošlom vremenu, vjerojatno ne tako glasno, a u općoj oskudici poslijeratnog siromaštva tražili način kako preživjeti, jer je nekima, kao npr. modisticama onemogućena i osnovna zanatska djelatnost, pošto je Partija nepisanim odredbama propisivala i stil odijevanja.

Nestajanje “ostataka građanskog društva” može se pratiti i u politici prema političkim strankama. Većina značajnih prijeratnih stranaka u Bosni i Hercegovini tijekom rata se politički polarizirala, naročito one koje su imale svoje centrale u Zagrebu i Beogradu, zatim dezorganizirale u smislu članstva i dočekale kraj rata sa jačim ili slabijim utjecajem. Istaknuti pojedinci su tijekom 1945. godine još gajili nade u obnavljanje političkog pluralizma. Najizrazitiji primjer metoda partijskog djelovanja prema ostacima građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini predstavljen je pred sazivanje Prve zemaljske konferencije HRSS i to pisanjem opširnih članaka na prvoj stranici dnevnog lista “Oslobođenje”. Terminološka i ideološka matrica bila je istovjetna kao i prema HKD “Napredak,” a i autori tekstova su bili isti, zaduženi od KPJ za tu vrstu posla.³² Među najvažnijim postavljenim zadacima bio je izbor Odbora HRSS-a za BiH, u koji je trebalo imenovati provjerene članove Partije, Hrvate. U tome se uspjelo, što i nije bilo osobito teško zbog nepovezanosti članstva i preostalog vodstva i već obavljene vrlo snažne političke polarizacije unutar ove stranke još tijekom rata. Komunisti su kontinuirano u svojim žestokim kampanjama diskvalificirali Mačeka, u kojima su sva opoziciona djelovanja označavali “mačekovštinom”, i to u najnegativnijem kontekstu, a iz nekadašnjeg HRSS-ovog programa rabili sve dodirne poglede na buduće državno-političko uređenje kao što su: republikanstvo, federalizam, socijalni program, ukidanje monarhije i poziv na opću slavensku solidarnost. To se vrlo dobro može pratiti u tekstovima poslijeratnih “Napretkovih kalendara”. Vijest o održanoj I. zemaljskoj konferenciji HRSS-a za Bosnu i Hercegovinu sa prvih stranica, došla je na treću i to na samo dva kratka stupca, gdje se daje izvješće da su stranci namijenjeni zadaci opismenjavanja, ali u istom članku izrazito se potcrtava važnost obnavljanja rada “Seljačke sloge” sa istim zadacima.³³ Između ostalog, javno se željela pokazati mogućnost egzistiranja hrvatskih institucija, a glavni cilj bio je unaprijed određen, tj. ovladati njima, u čemu se i uspjelo, jer “Konferencija

³² *Oslobođenje*, god. III., br. 84., 2. 9. 1945., Pred saziv zemaljske konferencije Hrvatske republikanske seljačke stranke (tekst potpisao Ante Babić, član Izvršnog odbora HRSS-a), 1., *Oslobođenje*, god. III., br. 85., 9. 9. 1945., Zemaljska konferencija HRSS-a znači jačanje Narodnog fronta Bosne i Hercegovine, (tekst potpisao Bogomir Brajković, član Izvršnog odbora HRSS-a), I.

³³ *Oslobođenje*, god. III., br. 86., 16. 9. 1945., Održana je konferencija HRSS-a. Rezolucija I. zemaljske konferencije HRSS-a, 3.

je zaključena pjevanjem “Hej, Slaveni” i ponovnim oduševljenim manifestacijama maršalu Titu i Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.”³⁴ Uključivanjem uglednijih pojedinaca, a preko njih i dijela članstva pojedinih političkih stranaka osim ovog javnog narodnofrontovskog programa koji je široko postavljen, postojao je onaj uži koji je i dirigirao ukupni pravac djelovanja, a to je putem partijske organizacije. Imajući u vidu činjenicu da su vodeći narodnofrontovski kadrovi ujedno i partijski, bio je precizno definiran cilj, a to je privući što veći broj Hrvata novoj vlasti, te iz njih regrutirati članove Partije, a ujedno se razračunati sa njihovim najutjecajnijim građanskim liderima. U partijskim dokumentima se na sličan način ponavljaju zadaci o ovom pitanju i uglavnom se konstatira sljedeće: “(...)Mi smo postavili pitanje Hrvatske republikanske seljačke stranke, ali naša partijska organizacija nije razumjela važnost HRSS-a, na hrvatske mase ima kler i stari političari uticaj. Linija mora biti forsiranje HRSS, koji ne bi smio biti barijera našeg uticaja na hrvatske mase. Partija ima u Hrvatima ugleda. Dokaz je npr. da su komunisti pobjeđivali HRSS-ove kandidate. HRSS mora biti borbena organizacija, tako da preko HRSS privučemo našem uticaju hrvatske mase. Mi moramo danas radi malobrojnosti Hrvata komunisti radi posebnosti kulturnog i političkog života kod Hrvata, da forsiramo HRSS i “Napredak” i da te organizacije budu pod našim uticajem, a ne pod uticajem klera i mačekovaca.”³⁵ Mada se u ovom prijelaznom periodu manipuliralo imenom ove stranke iz političkih razloga, ona nikada nije bila službeno registrirana, a da bi se izbjeglo stvarno formiranje stranke uvodi se pojam “pristaše HRSS-a”. Pokretanjem HRSS-a i njegovom potpunom instrumentalizacijom, bosanskohercegovačko partijsko rukovodstvo stvaralo je privid višestranačkog sustava, a u stvari je i preko njega učvršćivalo svoju vlast do trenutka kada je to Partiji bilo potrebno. U stvari, HRSS je u tom vremenu pokušaja političkog kompromisa nesvjesno pomogla komunistima u legaliziranju vlasti. Međutim, Komunistička partija nije samo djelovala mimim taktičkim postupcima, ona je paralelno upotrebljavala i prisilu, pa kada pojedince nije mogla uvjeriti u jedini ispravan put, a to je bio onaj kojeg komunisti vođe, sudski organi su ih osuđivali zbog izdaje, suradnje s neprijateljem, povezivanja sa imperijalističkim zemljama, špijunske i neprijateljske djelatnosti, sabotaže, krađe i sličnog. Ovo je bila glavna odrednica djelovanja Partije u odnosu na Hrvate, a isti metodi rada provodili su se i prema strankama i kadrovima iz muslimanskog naroda, jer je u vremenu težnje ka omasovljenju članstva bilo vrlo bitno privući i Muslimane u KPJ. Pridobiti Muslimane i Hrvate u Partiju bio je u to vrijeme prioritetan zadatak, pa su se prona-

³⁴ Isto.

³⁵ ABiH, Fond: PK KPJ BiH, K-102/46., D- 2/46., Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 11.3. 1946.

lazili različiti načini, među kojima je i ovaj, putem nacionalnih društava i ostataka nekih građanskih stranaka. Vještom kombinacijom različitih metoda, komunisti su za kratko vrijeme poslije rata onemogućili opoziciju u javnom djelovanju, a tu im je pomogla i većina stanovništva izmučena ratom, strahom, nasiljem, neimaštinom, glađu, prisilnim radom i gubitkom članova obitelji, pa kao takva nije bila životno zainteresirana za obnavljanje i okupljanje u članstvo pojedinih stranaka. Osim toga, svakodnevno dirigitirane političke smjernice ostavljale su stanovništvu vremena samo da razmišlja o egzistenciji i obavezama političko-kulturnog rada kojeg mu je Partija propisala putem masovnih narodnofrontovskih, omladinskih, AFŽ-ovskih, sindikalnih, zadružnih i mnogih drugih organizacija.

Svakako, sve ove kratke naznake, svjedoče o vremenu nestajanja jedne i nastajanja nove epohe. Istočno od “gvozdene zavjese”, u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije, bosanskohercegovačka federalna jedinica konzistentno je provodila ideje “narodne vlasti” (socijalizma i komunizma) koje su mijenjale njeno zaostalo agrarno društvo. Vrlo tanki sloj oslabljenog i podijeljenog bosanskohercegovačkog građanstva pod pritiskom “novog režima” nestajao je i politički i fizički. S obzirom na nemoć, nesnalaženje i nerazumijevanje ideološkog koncepta nove jugoslavenske države, preostali predstavnici bosanskohercegovačkog građanstva vrlo brzo su izgubili i iluzije koje su gajili u odnosu na pomoć izvana. Postupno se zaboravljao i koncept demokracije zapadnog tipa koji se zasnivao na privatnoj svojini, tržišnoj privredi i individualnoj inicijativi. Ostaci civilnog društva ugušeni su putem institucija vlasti, politički i ekonomski, te prisilom i nasiljem, tj. kombinacijom različitih metoda, a time je nestalo osnovnih pretpostavki za političku modernizaciju društva. Nova “naša demokratija” nametnula je utopistički koncept riješenog nacionalnog pitanja u samo dvije riječi “bratstvo - jedinstvo”, a industrijalizacijom nastojala ponuditi moderno društvo. Svako buduće nastojanje ka političkoj modernizaciji je onemogućeno od strane nove, vrlo mlade komunističke elite koja je nastala veoma rano, uporedo sa nestankom stare, građanske i vladala jugoslavenskim / bosanskohercegovačkim socijalističkim društvom do kriznih 80-tih godina. Postupnim i preciznim istraživanjem socijalističkog perioda, koje je neopravdano zapostavljeno u bosanskohercegovačkoj historiografiji, vjerojatno bi se došlo do pravih odgovora na pitanja o događajima u posljednjoj deceniji 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini. ■

“REMNANTS OF BOURGEOISIE” DURING THE BUILDING OF SOCIALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Even though many the post-war processes had started already in the last two years of the war, the year 1945 is considered to be the turning point in the history of Bosnia and Herzegovina. Within the Yugoslav socialist political framework, Bosnia and Herzegovina was very consistent in the clearly defined policies of state-building of the Communist Party of Yugoslavia. One of major communist tasks was not to allow the remaining bourgeois politicians to revive the multi-party system. Yugoslav communists combined deferent method of action and succeeded in their intent in a very effective way. One of the numerous methods they applied the one related to the establishment and operation of the People's Court of Honor that served to get rid of political opponents, was very successful since, with the loss of civil rights, they could not be included in the electoral rolls to vote at the forthcoming elections. Upon the first strong measures, it was much easier for the communists to take actions against various ethnically based cultural and educational associations and remnants of political parties, where they took control over them immediately after having allowed their re-establishment - only to close them several years later, so that they could have a convincing proof that those groups were worn out from within and that there was no need for them to exist in a socialist society. ■

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 930.25(436)“15/17”

Historijska građa

PODACI O BOSANSKOM EJALETU U ORIJENTALNIM RUKOPISIMA KONZULARNE AKADEMIJE U BEČU

Nedim Zahirović
Beč

Abstract: The theme of this paper are the copies of documents and manuscripts that had been in the possession of the former Consular Academy and are now held by Austrian State Archives in Vienna. These documents are related to the territory of Bosnian Eyalet and cover the period from mid-16th century until the first decades of the 18th century.

Key words: Bosnian eyalet, documents

Abstrakt: Tema ovog rada su prepisi dokumenata u rukopisima, koji su bili u vlasništvu bivše Konzularne akademije, a danas se nalaze u Austrijskom državnom arhivu u Beču. Dokumenti se odnose na teritoriju Bosanskog ejaleta i obuhvataju vrijeme od sredine 16. do prvih decenija 18. vijeka.

Ključne riječi: Bosanski ejalet, dokumenti

1. Uvodne napomene

Sve do početka 17. stoljeća međudržavne odnose između Osmanskoga carstva i Habsburške monarhije karakterizira izrazita nadmoć osmanske strane. Mirovni ugovor koja su 11.11.1606. godine sklopili Osmansko carstvo i Habsburška monarhi-

ja označio je kraj rata započetog 1593. godine, i istovremeno kraj osmanske vojne i diplomatske premoći. Prilikom sklapanja ovog mirovnog ugovora Osmanlije su primorane da po prvi put čine ustupke habsburškoj strani.¹ U nastojanju da ublaži za nju nepovoljne odredbe ugovora osmanska strana pribjegava jednostranom mijenjanju teksta što je dovelo do postojanja različitih verzija mirovnog ugovora². Zbog nedostatka vlastitih tumača, austrijska strana je u toku pregovora koristila usluge tumača, koji su bili strani podanici. Oni pravovremeno ne ukazuju na ove jednostrane izmjene pa je dvije godine kasnije habsburški poslanik Adam von Herberstein morao prihvatiti izmijenjenu verziju koju je ratifikovao sultan. Sve ovo je dovelo do diplomatskog spora koji je riješen kompromisom 1615. godine.

Problemi nastali zbog razlika u tekstu ovog mirovnog ugovora nagnali su habsburšku stranu da pristupi obrazovanju vlastitih prevodilaca, jer su im tumači čije su usluge ranije koristili izgledali nepouzdana, često su tražili velike novčane sume i bili skloni podmićivanju. Godine 1615. odlučeno je da se ubuduće u Istanbul šalju dva učenika (Sprachknaben) koji će boraviti u rezidenciji austrijskog stalnog poslanika i učiti turski jezik da bi poslije mogli biti angažovani kao tumači³.

Kako su se u narednom vremenu odnosi između dvaju carstava još intenzivnije razvijali, carica Marija Terezija u septembru 1753. godine odobrava prijedlog o osnivanju Orijentalne akademije u Beču (K. K. Akademie orientalischer Sprachen)⁴. Svrha postojanja Akademije bila je školovanje budućih prevodilaca za orijentalne jezike, odnosno diplomata za službu na Orijentu. Od svog osnivanja Akademija je nabavljala knjige i rukopise koji su korišteni u nastavnom procesu pa je tako stvorena biblioteka Akademije. Osim toga Marija Terezija je izdala naredbu da se razni dokumenti iz bečkih arhiva daju na raspolaganje Akademiji, također za korištenje u nastavnom pro-

¹ O mirovnom ugovoru sklopljenom na ušću rijeke Žitve v. Gustav Bayerle, *The Compromise at Zsitvatorok*, u: *Archivum Ottomanicum*, vol. 6, Leuven, 1980, 5–53; Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*, München, 1983, 15ff.

² O različitim verzijama teksta mirovnog ugovora v. Nehring, op.cit., 24ff; Rudolf Neck, Andrea Negroni. (Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitvatorok), u: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Bd. 3, Wien, 1950, 166–195.

³ Neck, op.cit., 195.

⁴ O Akademiji v. V. Weiss Edler von Starkenfels, *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien, ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung*, Wien, 1839; Agenor Graf Goluchowski von Goluchowo, *Die K. und K. Konsular-Akademie von 1754 bis 1904. Festschrift zur Feier des hundertfünfzigjährigen Bestandes der Akademie und der Eröffnung ihres neues Gebäudes*, Wien, 1904.

cesu. Pitomci Akademije su ove dokumente prevodili i pravili prepise od njih, pa je jedan broj dokumenata tako i sačuvan budući da su originali vremenom izgubljeni⁵. Rukopise, koji su se nalazili u biblioteci Akademije, katalogizirao je Albrecht Krafft 1842. godine⁶. Akademija je 1938. godine ukinuta, a rukopisi su 1949. godine predati Državnom arhivu (Österreichisches Staatsarchiv / Haus-, Hof- und Staatsarchiv) Beču. Rukopisi su 1975. godine raspoređeni u kartone i popisani, a 1981. godine izvršena je ponovna revizija i izrađen je novi katalog za internu upotrebu prema kome se rukopisi danas koriste.⁷

Jedan broj prepisa koji se nalaze u ovim rukopisima načinjen od dokumenata koji se odnose na teritoriju Bosanskog ejaleta. U ovom radu donijet ćemo kratak sadržaj tih prepisa držeći se sljedećih pravila: a) u obzir će biti uzeti prepisi koji imaju datum, odnosno oni čije približno datiranje nije sporno b) prepisi će biti izloženi hronološki i pri tome će biti naveden broj kartona u kome se rukopis nalazi, sadašnji broj rukopisa i signatura iz 1886. godine (u kosim linijama).

2. Sadržaj dokumenata

Karton 10, rukopis br. 137 /J.25/, fol.4r-4v: arz koga je na Portu poslao budimski beglerbeg Mustafa-paša⁸:

Mustafa-paša u arzu navodi da jedan od pisara Visoke Porte (dergâh-ı 'âlî kâtiblerinden)⁹ Mehmed, kome je bilo naređeno ponovno popisivanje Zvorničkog sandžaka, uživa u sandžaku Menteše zijamet od 27 000 akči i da mu treba nadoknaditi manjak od 9 000 akči; Mehmed je prilikom pohoda na Siget dobio povišicu (teraḳḳî) od 200 akči, zatim prilikom popisa sandžaka Alacaḳışâr (Kruševac) od 3

⁵ V. Claudia Römer, *Die Übungsbücher der Zöglinge der K. K. Akademie Orientalischer Sprachen*, u: *Auf den Spuren der Osmanen in der österreichischen Geschichte* (= Wiener Osteuropa Studien, Band 14), Wien, 2002, 155-160.

⁶ *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. Orientalischen Akademie zu Wien*, Wien, 1842.

⁷ Katalog prema kome se danas rukopisi koriste označen je signaturom XV/6.

⁸ Ovaj arz kao i naredni arzovi i pisma koji se odnose na Mustafa-pašu Sokolovića nisu datirani, ali budući da je Mustafa-paša bio budimski beglerbeg od 1566. do 1578. godine, to su i ovi arzovi, odnosno pisma poslata u ovom periodu. O Mustafa-paši v. *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* III, herausgegeben von Mathias Bernath, Felix v. Schroeder und Karl Nehring, München, 1979, 279-280 (Josef Matuz).

⁹ Navodi iz dokumenata kao i jedan broj imena dati su prema transkripciji primijenjenoj u *İslâm Ansiklopedisi*.

000 akči, a kod popisa Zvorničkog sandžaka od 4 000 akči; Mustafa-paša dalje navodi da je Mehmed posebno kod popisa i preraspodjele Zvorničkog sandžaka (līvâ-ı İzvornîğun taħrîr ve tevzî'inde) pokazao zalaganje, pronicljivost i potpunu čestitost i da je zato zaslužio sultanovu milost; Mustafa-paša predlaže da se manjak nastao iz ovih povišica i još jedna povišica namire iz prihoda sandžaka Saruhan ili sandžaka Aydın.

Isto, fol. 5r: arz koga je na Portu poslao budimski beglerbeg Mustafa-paša:

Mustafa-paša navodi u arzu da Ferhad-aga, multezim mukate Vâç¹⁰, uživa zija-met od 50 000 akči u Sremskom sandžaku i da je umro njegov sin Mehmed, koji je u Hercegovačkom sandžaku, u nahiji Soko, uživao timar, koji je obuhvata sela Rip-če(?) i Dobra(?) i iznosi 15 999 akči; Mustafa-paša predlaže da se ovaj timar dodijeli drugom sinu Ferhad-age Omeru, koji je službenik pomenute mukate.

Isto, fol. 6r-6v: arz poslat na Portu:

U arzu se navodi da je mjesto Tim (Tırın) koje se nalazi u Bosni težak i opasan derbend, da je ranije prelaz bio otežan budući da se na tom mjestu nije nalazio nikakav most na rijeci Vrbas; raniji bosanski beg a sadašnji budimski beglerbeg Mustafa-paša je tu naselio jedan broj vlastitih ljudi¹¹ i jedan broj od onih koji nisu popisani kao nomadi (hâric ez defter-i haymâne), ukupno 10–15 kuća; on je dao tu izgraditi most, karavan-saraj i džamiju, i nastala je kasaba od 46 kuća, pa su mjesto i prelaz postali sigurni; kasnije su subaše i vojvode radi ubiranja pristojbi (bâc-ı bâzâr, ihtisâb, ihzâriyye, bâd-ı havâ) počeli ulaziti u kasabu, naseljavati svoje ljude i uznemirivati stanovnike koji su napustili kasabu, pa su most i karavan-saraj došli u zapušteno stanje, putevi i klanci postali su neprohodni, a prelaz je postao još teži nego ranije; ukoliko bi ove pristojbe bile namijenjene za popravljavanje i održavanje ovih hajrata, odnosno ako bi mjesto pomenutom paši bilo dato kao mulkijet, to bi donijelo korist i prosperitet ovom kraju.

Isto, fol. 11r–11v: pismo koga je budimski beglerbeg Mustafa-paša uputio nekom Mustafa-čelebiji u Istanbulu:

U pismu Mustafa-paša navodi da je ranije poslao na Portu jedan arz da mu se

¹⁰ 1562. godine pominje se timarnik Ferhad, amil mukate Vâç, koji može biti identičan sa ovim Ferhad-agom, v. Ludwig Fekete, *Die Siyâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* I, Budapest, 1955, 297.

¹¹ U tekstu je upotrijebljena riječ kûl; moguće je da se radi o robovima koje je Mustafa-paša oslobodio.

kasaba Trn dodijeli kao mulk čemu nije udovoljeno; na Portu su od bosanskog bega i od banjalučkih i sarajevskih uglednika stigla dva arza različitog sadržaja u vezi s tim; Mustafa-paša je također napisao arzove i predao ih svom čovjeku Seferu; Mustafa-paša traži u jednom arzu da mu ova kasaba bude dodijeljena kao mulk, a prema drugom arzu, ukoliko ovo nije moguće, da bude oslobođena od stražarske službe (karakolluk) i drugih vanrednih nameta (ve sâyir tekâlîf-i 'örfiyye), da stanovnici budu određeni za službu na mostu, a da određene pristojbe (bâc-ı bâzâr, ihtisâb, ihzârîyye, bâd-ı havâ) budu namijenjene za plate službenicima džamije; Mustafa-paša traži od Mustafe-čelebije da on ove arzove pokaže i velikom veziru Mehmed-paši¹² i da se založi u tom pogledu.

Isto, fol. 96r: pismo budimskog beglerbega Mustafa-paše bez navoda kome je upućeno:

U pismu se navodi zahtjev da se navedene pristojbe namijenjene za plate službenicima džamije, a da stanovnici popravljaju most i karavan-saraj; Mustafa-paša navodi da su napisana dva koncepta, odnosno arza, moli primaoca pisma da on ove koncepte ovjeri svojim pečatom i da će on podnijeti onaj koncept odnosno arz koji bude prikladniji.

Isto, fol. 96v: pismo budimskog beglerbega Mustafa-paše upućeno nekom efendiji:

Pismo skoro identičnog sadržaja kao i prethodno; Mustafa-paša navodi da šalje dva koncepta, odnosno arza, moli primaoca da potpiše i stavi svoj pečat na koncepte, da ih preda njegovom čovjeku Seferu i izražava svoju zahvalnost.

Isto, fol. 96v: pismo budimskog beglerbega Mustafa-paše upućeno kobaškom kadiji:

Pismo skoro identičnog sadržaja kao i dva prethodna; Mustafa-paša traži od kobaškog kadije da ovjeri svojim pečatom i potpiše oba koncepta, odnosno arza, a zatim da ih da nekom Baki-čelebiji da i on stavi na njih svoj pečat i potpis i da se to preda njegovom čovjeku.

Isto, fol. 97r-97v: arz upućen sultanu u vezi s nastojanjem Mustafa-paše da navedene pristojbe budu namijenjene za održavanje njegovih hajrata u kasabi Trn:

U arzu se navodi kako je nastojanje Mustafa-paše zasnovana kasaba Trn i o

¹² U pismu se ne pominje ime velikog vezira Mehmed-paše, ali se iz navoda "şâhib-se'âdet efendimüz se'âdetlü paşa hâzretlerine varub" može zaključiti da se radi o njemu.

zloupotrebama koje čine povjerenici (mevkûfât ve mâbeyn emînleri), kako je mjesto postalo opasno, a most i karavan-saraj zapušteni; ukoliko bi navedene pristojbe bile određene za popravku i održavanje ovih hajrata, to bi donijelo korist ovom pograničnom kraju.

Karton 10, br. 130 /G.62/, fol. 84r: tezkerâ upućena kadiji Velike radi ubiranja filurije:

U tezkeri se navodi da je došao ferman da se do početka augusta 998. (= 01.08.1590.) godine ubere filurija u Začasni (Pakrac) koja se nalazi pod njegovom jurisdikcijom; za to je određen jedan od službenika Bosanskog divana kome je uručen defter i ova tezkerâ u kojoj se naređuje kadiji da njemu pomogne kod ubiranja filurije¹³; isto tako se naređuje da od onih filurdžija koji su upisani u defter sada treba naplatiti džizju, pristojbu na vino (resm-i hamr) i desetinu (*öşr) od 999. godine i to predati pomenutom službeniku.

Karton 8, br. 99 /G.32/, fol. 229v: pismo koje je venecijanski dužd uputio sultanu Ahmetu 1016. (28.04.1607.–17.04.1608.) godine:

Ovo pismo (nâme) predstavlja odgovor dužda na sultanovo pismo koje je u Veneciju donio čauš Abdi; u tom pismu sultan se požalio na napade uskoka i štete koje su oni nanijeli kasabi Skradin o čemu ga je izvijestio bosanski paša; u svom odgovoru dužd navodi da iza ovih napada stoje uskoci i stanovništvo naseljeno oko šibeničke tvrđave, te da i on trpi štete od njih; dužd navodi da je i stanovništvo Skradina krivo za to jer nisu bili dovoljno budni i oprezni.¹⁴

Karton 39, br. 569, fol. 27r–27v: ferman, Jedrene, prva dekada muharema 1087 (16.03.–25.03.1676.) godine, koji je poslat budimskom mustahfizu, bosanskom beglerbegu i kadijama:

U fermanu se navodi da je austrijski poslanik uputio arzuhal Porti u kome je naveo da su ga katolički redovnici, odnosno svećenici izvijestili, osim što se protivno ahdnami ometaju kod obavljanja obreda, da se na putevima, skelama i prelazima uzimaju roba i stvari iz njihovih tovara i da oni traže sultanovu naredbu da se to spriječi; u vezi s tim sultan izdaje ovaj ferman u kome naređuje da se to suzbije i da se postupa prema ahdnami.

¹³ U Slavoniji je pod imenom filurije plaćana džizja (glavarina), v. Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskoga Carstva (1537.–1691.)*, Jastrebarsko, 1997, 37.

¹⁴ Ovaj napad na Skradin dogodio se sredinom augusta 1605. godine, v. Gligor Stanojević, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973, 219-221.

Isto, fol. 28r–28v: ferman, Jedrene, prva dekada muharema 1087. (16.03.–25.03.1676.) godine, koji je poslat budimskom mustahfizu, bosanskom beglerbegu i kadijama:

U fermanu stoji da je austrijski poslanik uputio arzuhal na Portu u kome je navođeno da su ga katolički redovnici, odnosno svećenici izvijestili da neki od pripadnika ehl-i 'örf¹⁵ protivno ahdnami njih uznemiravaju, uz prijetnje iznuđuju novac od njih, i da oni traže da sultan izda naredbu da se to spriječi; sultan izdaje ovaj ferman kojim naređuje da se to spriječi.

Isto, fol. 30r–30v: ferman, Jedrene, prva dekada muharema 1087. (16.03.–25.03.1676.) godine, koji je poslat budimskom mustahfizu, bosanskom beglerbegu i kadijama:

U fermanu stoji da je austrijski poslanik uputio arz na Portu u kome je izvijestio da se redovnici, odnosno svećenici crkava u Môtîka¹⁶, ...(?), ...(?) protivno ahdnami uznemiravaju i sprečavaju da poprave svoje kuće koje su njihova zajednička imovina i da oni traže da sultan prema ahdnami izda naredbu da se oni kod toga posla ne uznemiravaju; sultan izdaje ferman i naređuje da se postupa prema ahdnami, da se redovnici ne uznemiravaju i ne sprečavaju u tome poslu i da oni koji njih uznemiravaju budu kažnjeni.

Isto, fol. 14v: ferman, Jedrene, zadnja dekada muharema 1086. (16.04.–26.04.1675.) godine, koji je poslat bosanskom beglerbegu i kadiji Srebrenice:

U fermanu se navodi da od davnina u ovom kadiluku živi katolička zajednica (Lâtîn tâyifesi) kao i njihovi redovnici (rühbânlar); iako je naređeno da se pečki pa-

¹⁵ O ehl-i 'örf v. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* I, İstanbul, 1946, 510. U drugoj polovini 16. vijeka, a i kasnije, mnogi od njih bili su skloni izazivanju nereda, up. Mustafa Akdağ, *Celâli İsyânları (1550–1603)*, Ankara, 1963, 80ff.

¹⁶ Radi se vjerojatno o crkvi, odnosno samostanu u Motičini, up. Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclestistica sum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagreb, 1892, 495; imena drugih dvaju crkava ili samostana napisana su bez dijakritičkih znakova i nismo ih mogli jasno pročitati. Činjenica da su i prethodna dva fermanska upućeni bosanskom i budimskom beglerbegu upućuje na to da su i ovi redovnici odnosno svećenici živjeli i djelovali vjerojatno na području Slavonije, odnosno požeškog sandžaka. Na ovom području je dolazilo do izvjesnog sukoba nadležnosti bosanskog i budimskog beglerbega pa su vjerojatno zbog toga ovi fermanski upućeni i jednom i drugom beglerbegu, up. Moačanin, op.cit., 75.

trijarh (İpek batırığı ve İvladîqa) ne mijеša u njihove obrede, ne uznemirava ih traženjem carina, poreza i uobičajenih nameta (büyûc rüsûm ve 'avâyid), austrijski poslanik (Nemçe kapu kethüdâsi)¹⁷ je uputio arzuhal Porti u kome je naveo da su ga pripadnici ove zajednice obavijestili da vladika po imenu ... (?) protivno ahdnami i od davnina ustaljenim običajima traži dažbine, uznemirava ih, i da oni traže da se izda sultanova naredba se to spriječi; sultan izdaje ovaj ferman kojim zabranjuje da se postupa protivno ahdnami, da latinski redovnici i svećenici ne smiju biti uznemiravani od grčkih, srpskih i bugarskih biskupa (Rûm ve Şırf ve Bulgâr bışkubûslarından), i da oni zajedno s ostalom rajom koja pripada katoličkoj crkvi bez smetnji drže misu prema svom običaju.

Karton 10, br. 134, fol. 15r: sažet sadržaj (hulâşa) arza vojnika, aga, kapetana i stanovništva tvrđava Vranograč i Todornovi, upućen poslije 19.12.1713. godine:

U arzu se navodi da su uz saglasnost kapetana tvrđava na Hrvatskoj Baniji, i to tvrđave Kostajnica¹⁸ i tvrđave b-l-c-k¹⁹, vojvoda Nikola sin Todora, njegov brat knez Petar, knez Grubiša sin Žarka, knez Miloš sin Vukadina(?), Luka, Tintor, zatim knez u tvrđavi Petrinja²⁰ Radiša i knez u tvrđavi Topusko²¹ prije dvije godine protivno miru skupili nešto odmetnika (eşkiyâ) i došli pod tvrđave Vranograč i Todornovi, odveli volove, zapalili sjenike (otluklar); kada je to primijećeno, 24 vojnika iz ovih tvrđava dali su se u potjeru za njima i u jednom neprijateljskom selu, koje se nalazi na oko jedan sahat udaljenosti u pravcu islamske granice, sustigli ih, uzeli volove i vraćali se ponovo nazad; pomenute neprijateljske vojvode i zapovjednici su zajedno s ostalim odmetnicima ušli u islamskog područje, postavili zasjedu i iz te zasjede napali vojnike, koji su se vraćali; tom prilikom oni su ubili konjičkog agu (fârişân ağası) i 5 vojnika iz tvrđave Vranograč, 6 vojnika iz tvrđave Todornovi, odnijeli njihovo oružje i odveli konje; osim ovoga, njihova nasilja su se dešavala više puta tako što su palili sjenike, rušili mlinove, odnosili ili razbijali mlinsko kamenje i jedan puta u prenoćištu ubili ljude koji su išli da se žale na Divanu (şikâyete giden âde-

¹⁷ Tada je austrijski stalni poslanik na Porti bio Johann Christof von Kindsberg, koji je se i u drugim prilikama zauzimao za interese franjevacu, v. Bertold Spuler, *Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, u: *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, N.F. Bd. XI, Heft III-IV, Breslau, 1935, 338.

¹⁸ Prepis je pisan sitnim slovima i njegovo čitanje je prilično otežano. Grafija imena ove tvrđave (k-s?-n-s odnosno k-s?-â-n-y-s-e) upućuje na to da je vjerojatno riječ o Kostajnici.

¹⁹ b-l-c-k / b-l-â-c-y-k (= Bilacik odnosno Bilaj?).

²⁰ p-t-r-n / p-t-r-â-n.

²¹ t-p-z-k / t-p-v-z-k-y; ime kneza tvrđave Topusko nije navedeno.

mlerin); kapetan Ličkog sela i tvrđave Izačić Omer²², kapetan martolosa u tvrđavi Ostrovnica Sulejman i konjički aga iz tvrđave Novi Hasan su vijećali kako da se suzbiju ova nasilja.

Dizdar tvrđave Cetin Derviš, dizdar tvrđave Velika Kladuša Muhamed, dizdar tvrđave Podzvzd Ahmed, dizdar tvrđave Vranograč Džafer, dizdar tvrđave Bužim Mustafa, zastupnik kapetana i dizdara tvrđave Ostrovnica Muhamed su izvijestili da je 1120. (23.03.1708.–11.02.1709.) godine 500–600 neprijatelja pošlo na četovanje i tom prilikom su ubili jednu osobu koja je nosila pismo iz vranogračke tvrđave i još neka lica, a svake godine su palili sjenike, razbijali mlinsko kamenje, noću i danju krali konje i ostalu stoku.

Godine 1125. (28.01.1713–19.12.1713.) okupilo se 500–600 neprijatelja koji su došli kod vranogračke tvrđave u namjeri da zapale sjenike i tom prilikom zametnula se borba. Stanovništvo naseljeno oko tvrđava Vranograč i Todornovi traži da se ovome stane na kraj.

Karton 8, br. 121 /H.29/ fol. 46r–46v: pismo upućeno velikom veziru Ali-paši od bosanskog valije 07. ramazana 1126. (15.10.1714.) godine:

Bosanski valija izvještava velikog vezira da je prošle godine novac u iznosu od 4 000 groša, namijenjen za popravku tvrđave Cetin u Kamengradskom kadiluku doznačen iz bosanske blagajne i predat džizjedaru Mehmed-agi; valija dalje izvještava o pripremama za popravku tvrđava Bihać, Banjaluka i Počitelj.

Isto, fol. 37v–38v: bujruhdija od 18. safera 1135. (28.11.1722.) godine izdata od Bosanskog divana i upućena sarajevskom muli, muteselimu Mehmed-agi i janjičarskom zabitu Haseki Mehmed-agi:

U bujruhdiji se navodi da se stanovnici Sarajeva Boz Husejn i Bojadži Ahmed puštaju iz zatvora zbog popravljenog vladanja i navodi se spisak njihovih kefila.

Isto, fol. 80v: bujruhdija od 30. safera 1135. (09.12.1722.) godine²³ koja je poslata dizdaru Hodidjeda:

U bujruhdiji se naređuje dizdaru Hodidjeda (Hodîd) da zbog popravljenog vladanja pusti Bojadži Ahmeda i Boz Husejna iz tvrđavskog zatvora.

Isto, fol. 37r–37v: bujruhdija od 12. džemazijel-evvela 1135. (18.02.1723.) godine koja je upućena uglednicima u Sarajevu i sarajevskom muteselimu Mehmed-

²² Lička karye ve İzâci kal'esi kapudani.

²³ Mjesec safer ima 29 dana, pa je ovdje kao datum naveden 09.12.1722. godine.

agi:

U bujruđdiji se konstatuje da je Hasan(?) Abdulah efendija, defterdar mukate Zadra, koja je odžakluk vojnika kapetanije Stara Ostrovica (Ostrovîçe-i 'atîk ħapudanlîġa tâbi' neferâtîniñ ocaġları olan Zâdre muġâta'asî defterdârî), od prihoda ove mukate isplatio iznos od 11 984 groša za vojničke plate za 1134. godinu i obavezao se pred šerijatskim sudom da će u roku od 50 dana isplatiti zaostatak od 7 985 groša; budući da on to nije učinio, izdaje se bujruđdija kojom se naređuje da se on dovede na Bosanski divan.

Isto, fol. 81r: bujruđdija od 22. ramazana 1135. (26.06.1723.) godine upućena kadijama na putu od Sarajeva do Gackog:

U bujruđdiji se navodi da je poslan mubašir da ispita slučaj kada su se Albanaci, koji su u Sarajevo došli karavanom i uzeli neku zabranjenu robu, na povratku sukobili s ljudima pri čemu je ranjen jedan od njihovih mazgara po imenu Redžeb.

Isto, fol. 38v-39r: bujruđdija iz ramazana 1135. (05.06.-04.07.1723.) godine upućena sarajevskom kadiji, muteselimu Mehmed-agi, ajanima i službenicima (iş erleri):

U bujruđdiji se naređuje da se radi popravke tvrđave Žepče koja je naređena ove godine, pošalje majstor (doġramacı) Sava koji živi u Sarajevu; zajedno s njim treba da se pošalju četiri nedžara i deset čerahora.

Osim ovih dokumenata nalazi se i priličan broj nedatiranih dokumenata koji se odnose na teritoriju Bosanskog beglerbegluka. U ovome prethodnom rukopisu (karton 8, br. 121, /H.29/) nalazi se još jedan broj dokumenata koji, najvjerojatnije, potiču iz prve polovine 18. vijeka, a odnose se na Bosanski beglerbegluk. U kartonu 38 nalazi se jedan rukopis (br. 562) u kome se nalazi prepiska Hasana, turskog komandanta Beograda u vrijeme Prvog srpskog ustanka. Jedan broj pisama čiji se prepisi nalaze u ovom rukopisu je poslao, odnosno dobio tadašnji bosanski valija Ebu Bekirpaša. Neke od tih pisama je objavio Aleksa Ivić i nije potrebno da njihov sadržaj ponovo ovdje navodimo²⁴. ■

²⁴ v. Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o Prvom srpskom ustanku. Knjiga I.- Godina 1804.*, Beograd, 1935, 59-60, 215, 256-57, 286-287.

FACTS ON BOSNIAN EYALET IN THE ORIENTAL MANUSCRIPTS
OF THE CONSULAR ACADEMY
IN VIENNA

Summary

This article deals with the copies of the documents in the manuscripts, which were in the possession of the former Consular Academy in Vienna and are now located in the Austrian State Archives in Vienna. The documents concern the territory of Ottoman Bosnia, spanning the period from the middle of the 16th to the early 18th century. ■

(Translated by Nedim Zahirović)

UDK: 726.2(497.6 Zvornik)“1879/1915”
930.25(497.6)“1879/1915”

Historijska građa

PREPISKA U VEZI SA VLASNIŠTVOM FETHIJA DŽAMIJE U ZVORNIKU 1879-1915. GODINE

Mina Kujović

Arhiv Bosne i Hercegovine/Sarajevo

Abstract: This paper draws attention to the archival material kept in the Archives of Bosnia and Herzegovina on the Fethiya Mosque in Zvornik that covers the period from 1879 to 1915, when it was first used as the garrison church and then proclaimed as historical monument. It presents 12 documents, of which 10 are presented in their summarized, and 2 in their integral form.

Key words: Archival material, Zvornik, the Fethiya Mosque, the garrison church

Abstrakt: U ovom prilogu se skreće pažnja na arhivsku građu iz Arhiva Bosne i Hercegovine o Fethija džamiji u Zvorniku za period od 1879. do 1915. godine, u kojem je ona najprije korištena kao garnizonska crkva, a potom proglašena historijskim spomenikom. Prezentirano je 12 dokumenata od kojih 10 u sažetku a 2 u cijelosti.

Ključne riječi: Arhivska građa, Zvornik, Fethija džamija, garnizonska crkva

Krajem septembra 1878. godine austrougarske čete su izbile na Drinu i zaposjele Zvornik. Grad koji se u periodu osmanske uprave razvio u veoma značajan

upravni, privredni i politički centar, u austrougarsko doba ponovo dobiva značajnu ulogu zbog graničnog prelaza prema Srbiji.¹ Zbog toga je nova vlast tu smjestila 15. pješadijsku diviziju, jer je trebala stalna kontrola granice. Za potrebe vojnika već je 1879. u starom kvartu Fethija u blizini Fethija džamije² sagrađena Garnizonska bolnica u kojoj su se osim vojnika liječili i civili. U Zvorniku je za vojne potrebe otvorena i vojna kasarna te magacin vojne opreme.

Ubrzo nakon okupacije u Zvornik su, osim vojnika 15. divizije austrougarske vojske, počeli iz Monarhije pristizati stranci: činovnici sami ili sa familijom i kolonisti. Svi oni su bili, uglavnom, katoličke vjeroispovijesti, a u gradu osim četiri džamije³ nije bilo ni jedne katoličke crkve, jer do austrougarske okupacije ovdje nije bilo katolika.⁴

Kako u Zvorniku nije postojala ni jedna katolička crkva, jer u gradu do austrougarske okupacije nije bilo katolika,⁵ po odobrenju domaćih predstavnika (vjerskih i civilnih) već u januaru 1879. godine novopristiglim vojnicima i ostalim katolicima ustupljena je za vjerske potrebe Fethija džamija. Džamija je služila kao garnizonska

¹ Bogata i burna je istorija Zvornika. Zbog svog geostrateškog značaja uvijek je bio na vjetrometini. Za njega su se stalno otimali domaći i strani zavojevači. Zato je u svojoj dugogodišnjoj istoriji često mijenjao gospodare. Bio je u sastavu Rimske imperije, Franačke države, Bizantije, Mađarske, srednjovjekovne Bosne, Srpske despotovine, te Osmanskog i Austro-Ugarskog carstva. Svi su oni iza sebe ostavili materijalne i pisane tragove značajne za praćenje istorijskog razvoja ovog jednog od najstarijih gradova u Bosni i Hercegovini pa i u Evropi." Mehmed Hudović, *Zvornik slike i bilješke iz prošlosti*. Sarajevo, 2000. str. 7. U austrougarsko doba Zvornik je administrativno pripadao Okružnoj oblasti Donja Tuzla (OODT). I dalje je bio središte kotara (sreza) koji je obuhvatao 858 kvadratnih km sa razvijenim zanatstvom, trgovinom i poljoprivredom.

² Mustafa Sulejmanović, *Četiri zvorničke džamije*, «Islamska misao» br. 81/85. Sarajevo, 1985. str. 33-35. Sulejmanović navodi da lokalitet Fethija džamije nije tačno utvrđen. Jedino se pouzdano zna da je bila u blizini vojne bolnice. Nije utvrđeno kad je tačno sagrađena niti kad je srušena.

³ Kozluk, Divič, Begsu i Fethija

⁴ Prema popisu stanovništva koji je obavljen 1889. godine u Zvorniku je popisano 797 kuća i 799 stanova. U gradu je živjelo 2512 stanovnika od toga 1809 muslimana, 653 pravoslavnih i 50 Jevreja. *Štatistika miesta i pučanstva BIH*. Sarajevo 1880.

⁵ "Katoličko stanovništvo u bosanskohercegovačkim gradovima poraslo je preko tri puta i doživjelo pravu demografsku eksploziju 1879.-1910. Ova pojava uslijedila je nakon austrougarske okupacije kada je došlo do masovnog useljavanja stranaca raznih nacija katoličke vjeroispovijesti." Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo, 2004. str. 61.

crkva a vjersku službu, kako za vojnike tako i za civile, služio je vojni sveštenik.⁶

U periodu austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878.-1918.) Fethija džamija u Zvorniku je imala veoma interesantnu sudbinu, jer su je svojatali i katolici i muslimani. Kako su i muslimani i katolici polagali prava na isti objekat za svoje vjerske i druge potrebe, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu 1906. godine je odlučila da Fethija džamiju, zbog njene dotrajalosti, konzervira i zatvori kao historijski spomenik, jer nije mogla odlučiti kojoj vjerskoj zajednici da je dodijeli. Nakon izbivanja Prvog svjetskog rata ova odluka Zemaljske vlade nije poštovana, pa je džamija korištena kao magacin za čuvanje sanitetskog materijala iz susjednog oporavilišta za ranjenike. Kad je oporavilište 1915. godine preseljeno u Zavidoviće ponovo je aktuelizirano pitanje korištenja ovog objekta kao garnizonske crkve.

U dva arhivska fonda koji su nastali djelovanjem Zajedničkog ministarstva finansija: Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Beču i Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu sačuvani su brojni spisi koji se odnose na pitanje vlasništva nad Fethija džamijom u Zvorniku, u periodu od 1879. do 1915. godine.

Sačuvani spisi se odnose na probleme oko vlasništva odnosno na "otimanje" između pripadnika muslimanskog i katoličkog stanovništva oko Fethija džamije u vrijeme austrougarske uprave.⁷

Prvi od spisa koji se odnose na ovu prepisku je telegram iz 1879. godine koji je Herzog von Wuertenberg u januaru 1879. uputio u Beč Komisiji za Bosnu i Hercegovinu. U telegramu von Wuertenberg obavještava Komisiju da mu je iz Zvornika javljeno kako je jedna džamija posvećena u katoličku crkvu.

Sadržaj telegrama glasi:

⁶ U Proračunu vakufa za Bosnu i Hercegovinu 1889. godinu sve četiri zvorničke džamije upisane su kao vakufske. Mutevelija Vakufa Fethija džamije 1889. godine bio je Nuraga Đekić, a prihodi vakufa bili su veoma skromni: kirija za četiri dućana i jednu odaju 250 forinti te dohodak od 15 forinti od jedne bašče. Vakufnama za ovaj Vakuf nije pronađena. *Proračun vakufa za Bosnu i Hercegovinu 1889.*, Sarajevo 1889. str. 643-647.

⁷ Sačuvani spisi odnose se na prepisku između ZVS i ZMF, Vojne komande i Kotarskog uređa u Zvorniku te Okružne oblasti Donja Tuzla i Vakufske direkcije u Sarajevu. To su, uglavnom, izvještaji na njemačkom jeziku pisani goticom i štampani latinicom. Sačuvano je 12 predmeta: 9 predmeta od 1879. do 1913. godine nalaze se u fondu: Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu opći spisi: 56/1879, 8160/1884, 16333/1903, 10038/1906, 12333/1906, 460/1907, 13870/1907, 12081/1911, 9036/1913, 17611/1913, tri su u fondu Zemaljske vlada za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, prezidijalni spisi: 3357/1915, 3491/1915) i jedan u općim spisima, šifra 48-72 iz 1895. godine.

WIN SARAJEVO 3.1. 1879.

= Stations Comando Zwornik meldet dazu daselbst eine moschee welche einstens katholische kirche gewesen, von der turkischen kirchenrepresentanz mit der widnung als katholische kirche zur erfuegung gestelt wurde. Hebe selbe sub sperati dankend annemen laszen. Melde dies unter einem militar kanzlei sr. Majestaet.

=Wuertenberg⁸

U svim kasnijim spisima koji se odnose na ovu problematiku oko Fethija džamije u Zvorniku navedeno je da je to garnizonska crkva, a u zagradi "bivša Fethija džamija."

Predmet iz 1884. godine odnosi se na proračun Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu za 1884. i 1885. godinu za izgradnju i adaptaciju vjerskih objekata. Između ostalih stavki, Vlada je planirala da 1000 guldena utroši za adaptaciju džamije u Zvorniku koja je *nekad bila crkva i koju vojnici i ostalo katoličko stanovništvo koriste za svoje vjerske potrebe nakon zaposjedanja Zvornika.*⁹

Fethija džamija je služila sve do 1903. godine kao garnizonska crkva, kako za austrougarske vojnike tako i pristiglim civilima - katolicima, bez protivljenja zvorničkih muslimana. Vjersku službu je obavljao vojni sveštenik. Zvornički muslimani su se usprotivili i počeli tražiti da se džamija vrati u posjed njenog vakufa i ustupi muslimanima tek kad je dr. Josip Stadler, vrhbosanski nadbiskup pokušao da od Zemaljske vlade dobije odobrenje da garnizonska crkva – Fethija džamija postane župna crkva. U istom zahtjevu dr. Stadler je tražio i odobrenje da u Zvorniku postavi župnika Ivana Čurića koji bi istovremeno bio i vjeroučitelj u tamošnjoj osnovnoj školi.¹⁰

Zemaljska vlada nije odobrila ove zahtjeve, jer su muslimani iz Zvornika uputili u Beč svoj zahtjev da se garnizonska crkva odnosno Fethija džamija vrati u posjed vakufa čije je vlasništvo. U zahtjevu su naveli da je džamija predana zvorničkom

⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (ZMF –BH) 8160/B.H. 56/1879. *Komandna postaja (stanica) Zvornik javlja da je džamija koja je nekada bila crkva od strane turskih crkvenih predstavnika posvećena kao katolička crkva i kao takva stavljena na raspolaganje. Ovo javlja vojna kancelarija nje-govog veličanstva. Wuertenberg*

⁹ ABH, ZMF - BH, 8160/15.12.1884.

¹⁰ ABH, ZMF – BH, 16333/2.12.1903.

garnizonu na korištenje *od strane pojedinaca, a da muslimanski narod to nije odobrio.*

Zvornički muslimani su i prije nadbiskupovog pokušaja da garnizonska crkva postane župna, tražili od Zemaljske vlade da im se vrati njihova džamija skupa sa mektebom. U zahtjevu su naveli da muslimanska djeca u Zvorniku nemaju prostora u kojoj bi učili vjeronauku i objasnili pod kakvim je uvjetima džamija predana zvorničkom garnizonu. Zahtjev su potpisali: mutevelija - Nuriya Čekić, imam- hafiz Mehmed Omerkavazović, te predstavnici medžlisa: Mujaga Balvanović i Mula Alija Omerkavazović.¹¹

U predmetu iz 1906. godine, između ostale prepiske nalazi se i opširan izvještaj čiji je prepis Zemaljska vlada uputila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč. U izvještaju je detaljno prikazan istorijat sukoba oko vlasništva nad garnizonskom crkvom, bivšom Fethija džamijom, a posebno se ističe da u Zvorniku živi dosta katolika koji su se doselili nakon 1878. godine - *samo u garnizonu ih ima 250, te da bi trebalo tamo sazidati novu župnu crkvu.* Zemaljska vlada predlaže Zajedničkom ministarstvu finansija da objekat oko kojeg se spore katolici i muslimani treba konzervirati jer je dosta *oronuo* pa ga onda proglasiti historijskim spomenikom.¹²

Ovaj prijedlog Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Zajedničko ministarstvo je odobrilo pa je Fethija džamija proglašena historijskim spomenikom.¹³

Iz dostupnih izvora nismo uspjeli saznati da li je konzervirana, odnosno kako je konzervirana.

Predmet iz 1907. godine sadrži interpelaciju koju je Juraj Bjankini uputio Vladi na 17. sjednici austrijske delegacije. U interpolaciji Bjankini pita Vladu zašto u Zvorniku nema katoličke crkve, *jer tu ima dosta katolika a nemaju ni crkve ni župnog ureda.* On ističe da u Zvorniku postoji građevina koja je *do prije 4-5 godina služila kao garnizonska crkva.* Bjankini smatra da bi je trebalo renovirati i ustupiti zvorničkim katolicima na korištenje. Bjankiniju je odgovorio baron Benko i između ostalog naveo da u Zvorniku nije bilo katolika, a sada ih tamo ima 250 (203 u garnizonu i 47 "domicilnih") te da su austrougarske trupe nakon zauzimanja Zvornika uzele jednu bogomolju - Fethija džamiju uz odobrenje muslimanskih predstavnika i da je službu u crkvi vodio *Militercuraten.* Benko je dalje u svom objašnjenju naveo da su muslimani iz Zvornika 1885. godine tražili lokaciju za novu džamiju pa kako je nisu dobili traže *da im se džamiju stavi u funkciju.* Isto tako, i katolici su tražili

¹¹ ABH, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo (ZVS) šifra 48-72/3.01. 1895.

¹² ABH, ZMF - BH, 10086/11.09.1906.

¹³ ABH, ZMF-BH, 12333/ 6.11. 1906.

da ovu garnizonsku crkvu pretvore u župnu ali im Zemaljska vlada nije odobrila taj zahtjev. Nadbiskup Stadler je od Zemaljske vlade tražio sredstva za izgradnju nove župne crkve u Zvorniku ali ih nije dobio. Zbog svega navedenog, baron Benko je istaknuo da je Vlada odlučila da *ovaj objekt proglasi 1906. godine historijskim spomenikom*.¹⁴

Predsjednik vakufske komisije u Zvorniku Smail-beg Skopljaković je preko Vakufskog povjerenstva u Sarajevu tražio da se garnizonska crkva vrati Vakufu da bi je zvornički muslimani koristili *kao džamiju kao što je to bilo prije okupacije*. Vakufska direkcija u Sarajevu je ovaj zahtjev prosljedila Zemaljskoj vladi i 27. jula 1911. godine dobila sljedeći odgovor:¹⁵

ZEMALJSKA VLADA ZA BOSNU I HERCEGOVINU

Broj 3608/prez. Sarajevo, dne 27. jula 1911.

*Abschrift*¹⁶

*Fethija džamija u
Z v o r n i k u*

SLAVNOM VAKUFSKO-MEARIFSKOM SABORSKOM ODBORU

U SARAJEVU

Kada su prigodom okupacije unišle austro-ugarske čete u Zvornik, onda su gradski načelnik, kadija i muderis predali zapovjedniku čete ispravu, kojom su mu u priznanje lijepog ponašanja posade tadašnju Fethija džamiju predali, da je upotrebi kao garnizonsku crkvu, te su tom prilikom izjavili, da je ta džamija bila i prije kršćanska crkva a u njoj se već dulje vremena nije ni klanjalo. Vojnička je uprava to primila i tu zgradu upotrebila kao garnizonsku crkvu.

Kad je godine 1882. popisivana gruntovnica u Zvorniku, upisana je ova zgrada u vlasništvo vojničkog erara a tada nije se sa nikakve strane protiv ovoga upisa prigovorilo.

¹⁴ ABH, ZNF – BH, 460/12.01.1907.

¹⁵ Ovo je jedini spis na bosanskom jeziku pa ga donosimo u cijelosti.

¹⁶ Prepis.

Iza toga su zvornički muslimani više puta tražili, da im se džamija povрати. Usporedo s tim tražile su katoličke crkvene vlasti, da se ta garnizonska crkva preda njima i pretvori u župnu katoličku crkvu.

C. i kr. Zajedničko ministarstvo finansija u Beču, da učini kraj ovim zadjevicama odobrilo je dopisom od 9. decembra 1906. broj 12928/B.H. da se ova zgrada ne upotrebljava ni kao džamija ni kao crkva, nego da se čuva kao istorijski spomenik.

Zemaljska vlada ne nalazi za shodno, posredovati kod Zajedničkog ministarstva, da bi prvobitnu odluku mijenjalo, jer bi to prouzrokovalo nove prepirke među muslimanima i katolicima, a u interesu je obadviju strana, da do takovih zađevica ne dolazi.

Prilozi dopisa od 5. jula te godine broj 6729 povraćaju se u pravitku.

Za poglavara zemaljske vlade: građanski doglavnik: Benko¹⁷

Iz 1913. godine sačuvana su dva spisa koja se odnose na ovu problematiku. U prvom od 5. jula nalazi se opširan istorijat problema u vezi sa zvorničkom Fethija džamijom, kasnije garnizonskom crkvom te pravna tumačenja cijelog spora dr. Maxa von Hussareka.¹⁸

Drugi je dopis iz decembra, koji je Zemaljska vlada uputila Zajedničkom ministarstvu finansija u Beč. U dopisu je navodeno da se 15. korpus iz Zvornika obratio Zemaljskoj vladi sa prijedlogom da im se odobri renoviranje garnizonske crkve (bivše Fethija džamije) kako bi je zaštitili od daljeg propadanja. Zemaljska vlada je napomenula da je 15. korpus već popravio zid i krov pa time zaustavio njeno dalje propadanje.¹⁹ U istom dopisu Zemaljska vlada je navela da komanda 15. korpusa traži odobrenje da renovirani objekat koriste kao bolnički magazin.²⁰

Da li je komanda 15. korpusa 1913. godine dobila ovo odobrenje iz dostupnih izvora nismo mogli utvrditi. Iz sačuvanih dokumenata saznajemo da je nakon izbivanja Prvog svjetskog rata džamija odnosno crkva u Zvorniku korištena kao magacin za sanitetski materijal susjednog stacionira za ranjenike.

Kad je stacionar za ranjenike premješten u Zavidoviće major Bayerl, komadant grada obratio se Kotarskom uredu u Zvorniku sa zahtjevom da im se odobri da 4. brdska brigada, koja je bila stacionirana u Zvorniku, može ispražnjeni objekat ponovo koristiti kao crkvu.

¹⁷ ABH, ZMF-BH, 1208/8.08.1911.

¹⁸ ABH, ZMF-BH, 9036/5.07.1913.

¹⁹ Krov je bio ravan i pokriven daskom.

²⁰ ABH, ZMF-BH, 17611/16.12.1913.

Gradonačelnik Zvornika H. Hasan Omerkavazović mu je ovako odgovorio:

Zvornik 13/3. 1915.

VELEŠTOVANOM

gosp. c. i k. mjesnom zapovjedniku u Zvorniku

U vašoj zamolnici tičući se upotrebe zatvorene džamije odnosno crkve kod vojničke bolnice u Zvorniku - kao bogomolje za c. i k. vojsku i katolike dozvoljavam od strane općine tu upotrebu.

Pošto je ovdašnji predsjednik vakufske Komisije Smailbeg Skopljaković izjavio, da bi bolje bilo se u svrhu te stvari sa vakufskim povjerenstvom u Sarajevu sporazumiti, to sam danas tamo i pisao te mislim, da isto neće valjda zapreke stavlјati.

S poštovanjem

Gradonačelnik H. Hasan Omerkavazović²¹

Posljednji spis koji se odnosi na Fethija džamiju sačuvan u fondu Zajedničkog ministarstva finansija je dopis Okružne oblasti Donja Tuzla upućen Prezidijumu Zemaljske vlade u Sarajevu. U dopisu Okružna oblast Donja Tuzla izvještava Zemaljsku vladu o tome da vojna komanda Zvornika ponovo traži odobrenje da garnizonsku crkvu, bivšu džamiju koristi za bogosluženje i da je gradonačelnik Hasan Omerkavazović to odobrio. Međutim, ovome se protive Vakufska komisija u Sarajevu, stanovnici Fethija mahale u Zvorniku kao i ostali zvornički muslimani. Kako je ova građevina proglašena od strane Zemaljske vlade historijskim spomenikom tako bi trebalo i da ostane jer bi, po mišljenju Okružne oblasti Donja Tuzla, svaka druga odluka dovela do novih nesuglasica između muslimana i katolika u Zvornik, a zbog ratnih okolnosti to ne bi bilo dobro.²²

Zaključak

Nakon austrougarskog osvajanja Bosne i Hercegovine 1878. godine u Zvornik je smješten jak vojni garnizon zbog pograničnog položaja grada, a uskoro je sagra-

²¹ ABH, ZVS prez. 3357/17.03.1915.

²² ABH, ZVS, prez. 3491/21.03.1915.

đena i vojna bolnica. Pripadnici austrougarske vojske većinom su bili katolici a u gradu se nije nalazila niti jedna katolička crkva, jer tu u vrijeme osmanske uprave nisu živjeli pripadnici katoličke vjere.

Predstavnici zvorničkih muslimana i lokalne vlasti su u januaru 1879. godine za potrebe austrougarskih vojnika, pristiglih službenika i kolonista katoličke vjere ustupili na korištenje Fethija džamiju koja se nalazila u blizini novopodignute vojne bolnice. Džamija je nekoliko godina korištena kao garnizonska crkva, a vjersku službu je obavljao vojni sveštenik. Kad je nadbiskup dr. Stadler uputio Zemaljskoj vladi zahtjev da u Zvorniku postavi katoličkog sveštenika, a da Fethija džamiju, odnosno garnizonsku crkvu promijeni u parohijsku katoličku crkvu, zvornički muslimani su se usprotivili i od Zemaljske vlade zahtijevali da im se vrati džamija na korištenje.

Kako je Fethija džamija odnosno garnizonska crkva bila stara i da bi izbjegla nesuglasice između zvorničkih muslimana i katolika Zemaljska vlada je 1906. godine ovaj objekat proglasila historijskim spomenikom.

Izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine pripadnici austrougarske vojske u Zvorniku popravili su Fethija džamiju, odnosno garnizonsku crkvu i koristili je kao magacin za čuvanje sanitetskog materijala. ■

CORRESPONDENCE RELATING THE OWNERSHIP OF FETHIYA MOSQUE IN ZVORNIK IN THE PERIOD 1879-1915

Summary

After the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, military garrison was deployed in the town of Zvornik, a strong due to the vicinity of the border, followed by the building of a military hospital. Members of Austro-Hungarian army were mainly catholic, and there was not a single catholic church in the town given that in the Ottoman Era there were no Catholics living there.

The Muslim representatives and local authorities of Zvornik gave the premises of the Fethiya Mosque, located nearby a newly built hospital to the Austro-Hungarian soldiers, members of administration and others to use them as their church. The mosque was used for several years as the garrison church with a military priest. When Archbishop Dr Stadler submitted to the Land's Government his request to appoint a catholic priest in Zvornik, and to turn the Fethiya Mosque, i.e. the garrison

church into the parish church, the Muslims of Zvornik opposed that move and demanded from the Government to give them their mosque back.

Given that the Fethiya Mosque (a.k.a. the garrison mosque), was an old mosque, and in order to avoid the clash between the Muslims of Zvornik and the Catholics who had moved to this town, in the year 1906, the Land's Government proclaimed this mosque a historical monument.

With the outbreak of the First World War, in 1914, the members of Austro-Hungarian Army based in Zvornik reconstructed the Fethiya Mosque, or else the garrison church, to use it as the storage for medical material. ■

UDK: 930.25(497.6)“1954/1961”

Historijska građa

ODABRANI DIJELOVI ZAPISNIKA SA SKUPŠTINA
DRUŠTVA ARHIVSKIH RADNIKA BIH OD OSNIVANJA
DO 1961. GODINE
(Povodom 50 godina od osnivanja *Društva arhivskih radnika BiH*)

Andrej Rodinis
Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Abstract: This paper contains the most interesting parts of protocols of annual meetings of Društvo arhivskih radnika BiH (The Society of Archivists of Bosnia-Herzegovina), from period since establishing to 1961. For this period – before any professional bulletin, these protocols are significant documents about conditions of development of modern archival service in Bosnia-Herzegovina

Key words: Archives, archival science, archival service, Bosnia-Herzegovina

Abstrakt: U radu se donose najznačajniji dijelovi zapisnika godišnjih skupština Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, iz perioda od osnivanja, do 1961. godine. Za ovaj period, prije pokretanja stručnog arhivističkog časopisa, ovi zapisnici značajno su svjedočanstvo o uvjetima razvitka moderne arhivske službe u Bosni i Hercegovini

Ključne riječi: Arhivi, arhivistika, arhivska služba, arhivska građa, Bosna i Hercegovina

Kao vid obilježavanja 50 godina od osnivanja *Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*¹, priređujemo zapisnike sa 6 skupština ovoga Društva; sa osnivačke skupštine iz jula 1954. godine i 5 redovitih godišnjih skupština.

Ograničavanje na period djelovanja *Društva* do 1961. godine, tj. do pokretanja *Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, u stvari je nastojanje da se obuhvate manje poznate ili štoviše potpuno nepoznate činjenice².

Djelatnost *Društva* o kojoj ovi zapisnici svjedoče, započinje i odvija se u periodu istinske organizacije arhivske službe. Društvu arhivskih radnika prethodilo je osnivanje regionalnih arhiva u Bosni i Hercegovini: 1953. u Banja Luci, a 1954. u Doboju, Mostaru, Travniku i Tuzli. Na taj način uspostavljena je arhivska mreža u BiH. Sve do tada, cjelokupna je arhivska djelatnost u BiH bila koncentrirana u glavnom gradu, preko Državnoga arhiva Narodne Republike BiH (osnovanog 1947.) i Arhiva grada Sarajeva. Drugim riječima, upravo je postojanje arhivske mreže bilo preduvjetom za osnivanje jednog strukovnog udruženja, koje je okupljajući arhivske radnike iz cijele zemlje i svestranim aktivnostima, ostavilo neizbrisivi trag u razvitku arhivske službe Bosne i Hercegovine općenito.

Iz ovih zapisnika vide se problemi s kojima se arhivska služba Bosne i Hercegovine konstantno suočavala: neshvaćenost i marginaliziranost u društvu, nedostatak finansijskih sredstava, stručnoga kadra i odgovarajućih prostorija za smještaj ar-

¹ Osnivačka skupština *Društva arhivskih radnika* održana je 13. juna 1954, a prva pravila Društva odobrena su 7. jula. Kao osnivači Društva, zahtjev za registraciju potpisali su: Mara Rundo, dr Adela Lovrenović, Vojislav Bogičević, Husnija Fejzagić, Sulejman Cuplović i Ramiza Hadžimešić iz Državnog arhiva NR BiH, te Hamid Dizdar, Nada Korica, Ahmet Demirdžić i Rašid Hajdarević iz gradskoga arhiva u Sarajevu. Za prvog predsjednika izabran je Vojislav Bogičević, za njegovoga zamjenika Hamid Dizdar, za sekretara dr. Adela Lovrenović, a za zamjenika sekretara Muhamed Mujić. Do oktobra 1954. u *Društvo* su se učlanili svi radnici bosanskohercegovačkih arhiva, a do kraja godine *Društvo* je imalo ukupno 44 člana, i to iz Sarajeva 28, Banja Luke 4, Doboja, Mostara i Travnika 3 i iz Tuzle 2 člana (Prema izvještaju o radu *Društva* za 1954. godinu – Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Društvo arhivskih radnika BiH (dalje: DAR), sign. 46./1955.).

² Već u prvom broju *Glasnika*, tadašnji sekretar Kasim Isović podnio je izvještaj o radu *Društva* između Šeste i Sedme skupštine («Izvještaj sekretara o radu Društva arhivista Bosne i Hercegovine od Šeste do Sedme godišnje skupštine čitan na Godišnjoj skupštini u Banjoj Luci, 5. X 1960»; *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* I/1961, Sarajevo, 361-371). Od tad se preko *Glasnika* redovito prati i informira o radu *Društva arhivskih radnika*. Štoviše, glavina priloga u rubrici *Arhivistika i arhivska služba* odnose se na referate sa stručnih savjetovanja arhivskih radnika, koja se, opet, uglavnom održavaju uz godišnje skupštine.

hivske građe³. Na žalost, to su problemi s kojima se bosanskohercegovačka arhivska služba suočava i danas.

S druge strane, koliki je put bio pred mladom arhivskom službom, govore i neki podaci iz strogog arhivističkog konteksta, počev već od terminologije. Prvo što se u zapisnicima zamjećuje, a što je negativna praksa u nas godinama, jest da se sam termin *arhiv* rabi u višestrukom značenju: Osim što se koristi za arhivsku ustanovu, što je jedino ispravno, koristi se i za arhivski fond ili seriju (kad se govori o arhivskoj građi stvaratelja koji su prestali s radom), kao i za same registrature (kad se iznose iskustva o pregledima registratura i o lošem stanju građe u njima). S time u vezi svakako treba primijetiti da se u struci dugo vremena taj termin, neovisno o tome u kakvom značenju, rabi kolokvijalno – *arhiva*, jednako kao što se arhivska građa dugo nazivala (*arhivskim*) *materijalom*. Diskutabilna je i upotreba termina *sređivanje* arhivske građe; primjerice na Drugoj godišnjoj skupštini u Mostaru 1955. godine, govori se da je u Arhivu BiH izvršeno potpuno sređivanje austro-ugarskih fondova. S time u vezi, nigdje se ne susrećemo s terminom *obrade* arhivske građe.

Poseban dio skupština predstavljaju stručni referati, tj. stručna savjetovanja koja se tradicionalno održavaju istovremeno s godišnjim skupštinama, iako to nije bilo strogo pravilo, već racionalno rješenje. Obzirom da u Bosni i Hercegovini nikad nije bilo organiziranog obrazovanja arhivističkoga kadra, ovaj segment rada *Društva* ima poseban, pa možda i najveći značaj kojemu je potrebno i korisno pokloniti posebnu pozornost⁴. Na osnovi ovdje obrađene arhivske građe ustvrdit ćemo da su do 1992. godine održana 33 savjetovanja, koja donosimo u posebnom pregledu.

Kad je riječ o građi koja se objavljuje, istaknuli bismo neke karakteristike, kako bi uvid u zapisnike bio jasniji.

Prva knjiga protokola *Društva* obuhvaća period 1954-1964. godine. U 1957. godini, protokol je vođen nekoliko puta. Najprije su spisi vođeni do broja 70 (spis upisan 21. IX 1957). Tu se u protokolu pojavljuje «Radna 1957/58 godina»⁵. Prvi upis u «Radnoj 1957-58 godini» pod brojem 1 je od 19. X 1957. U 1957. godini,

³ U koliko teškim uvjetima se arhivska služba kod nas razvijala možda najbolje govore činjenice iz ovih zapisnika da unatoč postojanju arhivskih ustanova, koje imaju jasne zakonske ovlasti, i čitavo desetljeće od uspostave arhivske službe u BiH, traju uništavanja arhivske građe u industrijskoj preradi.

⁴ Na stručne arhivističke tečajeve djelatnici iz BiH išli su u susjedne Srbiju i povremeno Hrvatsku. *Društvo arhivskih radnika BiH* uspjelo je 1962. godine s inicijativom da se na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu uvrsti nastava arhivistike, iako je ista upitna po stvarnom učinku, osobito glede «novačenja» novih arhivskih radnika.

⁵ Iz ovoga je protokola citirani zapisnik četvrte godišnje skupštine, u Banja Luci, 21-22. IX 1957.

spisi idu do broja 14 (zadnji je upis 26. XII), da bi broj 15 imao kao datum upisa 7. januara 1958. godine. U 1958. godini, nadalje, zavedeno je u «Radnoj 1957-58 godini» spisa do broja 146 (sa zadnjim upisom od 12. XII 1958). Tad slijedi natpis «Period V skupštine», gdje upisi – još uvijek u 1958. godini – kreću od broja 1: Prvi upis je 26. XI 1958. i u toj godini idu do broja 24. Broj 25 u «Periodu V skupštine» već je upisan 12. januara 1959. i ide do broja 168, datiranog 28. decembra 1959, od kad se protokol ponovno nastavlja po kalendarskim godinama.

Prema tome, a vrijedno je reći da se otklone moguće zabune, kako ovdje tako i za eventualna buduća pretraživanja: U 1957. godini imamo dva puta spise u rasponu 1-14, dok se u 1958. godini dvaput javljaju spisi u rasponu 15-24. Osim toga, spisi koji u 1958. imaju brojeve 1-14 postankom su stariji od nekih s većim brojem protokola. Primjerice, imamo spis broj 1 iz novembra 1958. i spis broj 15 iz januara iste godine.

Još jedna stvar kad je u pitanju arhivska građa nastala radom *Društva* je dugogodišnji nedostatak prijemnoga štambilja. «Štambilj za protokol» poručen je tek 21. jula 1959. i prvi put nalazimo ga upotrijebljenog na spisu broj 115 iz te godine. Međutim, ni to nije značilo uspostavu reda ili barem urednije poslovanje sa spisima. Slučaj kao u gorenavedenom nezaključivanju protokola krajem kalendarske godine nalazimo ponovno na prijelazu 1969. i 1970. godine; broj 70 u protokolu spada u 1969, a već broj 71 u 1970. godinu. U sedamdesetim i ranim osamdesetim godinama, pak, započinje totalno rasulo u uredskom poslovanju *Društva*, posebno u vrijeme paralelnoga egzistiranja *Zajednice Arhiva BiH* (1972-1974), što se čini paradoksalnim za jednoga stvaratelja koji je formiran radi unaprjeđenja arhivske službe i koji je u tome, između ostaloga, posebno mnogo napora ispoljio na ukazivanje o značaju registraturne građe i pravilnoga vođenja uredskoga poslovanja, kao glavnog preduvjeta za efikasna pretraživanja, a time i za lakša znanstvena i druga istraživanja. To je, svakako, opomena da su od dobrih namjera i deklarativno snažnih i ozbiljnih istupa u javnosti, mnogo značajniji konkretan rad, a u tom radu discipliniranost i samoprijegor.

Odabrane zapisnike donosimo u sažetom opsegu. Intervencije u tekstovima samo su na mjestima očiglednih tehničkih i pravopisnih pogrešaka u sastavljanju čistopisa. U odabiru smo se koncentrirali na najvažniji problem – zaštitu arhivske građe, na probleme rada samih arhivskih ustanova, te na diskusije. Blagajničke izvještaje, izvještaje nadzornog odbora, imenovanja u razne organe i tijela, kao i razna organizacijska, sindikalna i slična pitanja, smatrali smo ne toliko važnim koliko pitanja zbog kojih je *Društvo arhivskih radnika* u ljeto 1954. i osnovano.

PRILOG: Pregled savjetovanja arhivskih radnika BiH 1954-1992

1) Sarajevo, 11-12. aprila 1955⁶:

- Referat o razlozima koji su nametali potrebu ućlanjenja SARJ u sindikat i pre-tvaranje DAR u sindikalnu organizaciju i sprovedba Odluke o ovom ućlanjenju;
- izvještaj o dosadašnjem radu DAR i izvještaji iz gradskih arhiva

2) Mostar, 16-17. X 1955. (II godišnja skupština):

- Mikrosnimanje i restauracija arhivskih dokumenata;
- Orientalni arhivi i njihova organizacija u Sarajevu;⁷

3) Travnik, 4-5. novembra 1956, (III godišnja skupština):

- Utisci sa III međunarodnog kongresa arhivista u Firenzi;
- O radu i problemima Državnog arhiva Travnika;
- Referat o stanju arhiva u Tuzli.

4) Banja Luka, 21-22. IX 1957 (IV godišnja skupština):

- Rad i organizacija Državnog arhiva u Beču;
- Turski i drugi dokumenti na teritoriji Arhiva grada Tuzle;
- Stanje i problemi arhivske službe na teritoriji Bosanske Krajine;

5) Sarajevo 15. XI 1958 (V godišnja skupština):

- Politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata;
- Popisivanje, preuzimanje i škartiranje arhivske građe na terenu;

6) Mostar, 5. XII 1959. (VI godišnja skupština):

- Problemi škartiranja arhivske građe kod nas;
- Regionalni arhivi, njihovo osnivanje i organizacija;
- Rezultati popisa i evidencije registratura na terenu sreza Sarajevo i Goražde.

⁶ Prvo savjetovanje inicirano je ućlanjenjem *Saveza arhivskih radnika Jugoslavije* (SARJ) u *Savez sindikata službenika državnih ustanova Jugoslavije*, čime je i DAR postalo sindikalnom organizacijom arhivskih djelatnika. Prvom savjetovanju nazoćilo je 40 ljudi.

⁷ Nije održan prethodno predloženi, referat Hamida Dizdara «Principi sređivanja arhivske građe novijih fondova».

7) Tuzla, 15. VI 1960:

- organiziranje akcije popisa i evidencije registratura u BiH;
- učesće arhiva u proslavi 20 godina NOR;
- utvrđivanje programa *Nedjelje arhiva*.

8) Banja Luka, 4-5. X 1960 (VII godišnja skupština):

- Iz istorije Banja Luke sa osvrtom na razvitak radničkog pokreta;
- Pregled i analiza stanja arhivske službe u BiH.

9) Sarajevo 1961:

- Rezultati akcije popisa registratura

10) Dobož, 29-30. IX 1962:

- Uloga i zadaci arhivista s obzirom na potrebe istorijske nauke;
- Društvena i kulturno-prosvjetna aktivnost arhivskih ustanova i društava

11) Sarajevo, 20. III 1964.

- Diskusija o Nacrtu statuta Arhiva BiH.

12) Sarajevo, 12. XII 1964 (IX godišnja skupština):

- Diskusija o raspodjeli ličnog dohotka.

13) Mostar, 23-24. IV 1965:

- Nagrađivanje arhivskih djelatnika prema učinku u radu;
- Pitanje arhiva za uža područja.

14) Banja Luka, 14-15. V 1966:

- Zaštita arhivske građe i organizacija arhivske službe u svjetlu pozitivnih propisa;
- Memoarska građa kao istorijski izvor;
- Principi mikrofilmovanja i sređivanje i obrada mikrofilmova;
- Bosansko-dubrovački ugovori srednjega vijeka

15) Tuzla, 19-20. V 1967:

- Kratak pregled istorije radničkog pokreta tuzlanskog bazena;
- O nekim aktuelnim pitanjima arhivske službe u BiH;
- Kancelarijsko poslovanje organa uprave 1878-1918

16) Sarajevo, 26. juna 1970:

- Rezultat akcije na izradi vodiča kroz arhivsku građu BiH;
- Vodič kroz arhivsku građu bosansko-hercegovačkih arhiva i metodologija u radu na njihovoj izradi;
- Donošenje novih opštih akata i usaglašavanje sa svim propisima donijetih poslije ustavnih amandmana;
- Informacija o rezultatima rada na orijentacionim listama na izdvajanju arhivske građe iz registraturskog materijala.

17) Trebinje, 18. VI 1971. (godišnja skupština):

- Dosadašnji rezultati i dalji zadaci na izradi vodiča kroz građu;
- Informacija o toku priprema za donošenje Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj službi;
- Evidencija arhivske građe van arhiva.

18) Mostar, 19-20. IX 1972:

- Usklađivanje normativnih akata u arhivima BiH s odredbama *Samoupravnog sporazuma o osnovama i mjerilima za raspodjelu dohotka i ličnih dohodaka*;
- Rad arhivskih odjeljenja, fondova i zbirki;
- Način sprovođenja *Uredbe o kancelarijskom poslovanju*;
- Uloga arhiva u prikupljanju i obradi arhivske građe za radnički pokret i NOB;
- Informacija o istraživanjima u Državnom arhivu u Beču;
- Informacija o VII Međunarodnom kongresu arhiva u Moskvi.

19) Bihać, 15-16. VI 1973 (godišnja skupština);

- Stručna zvanja i način njihovog sticanja u arhivima BiH.

20) Banja Luka, 25-26. IV 1974:

- verifikacija lista kategorija gradiva za period 1946-1971;
- opći problemi arhivske službe u BiH;
- Uputstvo o kriterijima kategorizacije gradiva i preuzimanja u izvanrednim okolnostima

21) Tjentište 19. VI 1975:

- Iskustva u radu na izradi vodiča Arhiva Hercegovine;
- Arhivska građa kao izvor informacija.

22) Jajce, 1976:

-Potreba usaglašavanja normativnih akata arhivskih ustanova sa *Zakonom o udruženom radu*;

23) Neum, 22-23. juna 1978:

-Potreba donošenja izmjena i dopuna *Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj službi*;
-Kompleksna primjena arhivskih propisa u registraturama BiH;
-Zadaci arhiva na pripremama arhivske građe za potrebe izrade istorije radničkog pokreta, Komunističke partije odnosno SKBiH;

24) Banja Vrućica – Teslić, 15. VI 1979

-Šezdesetogodišnjica KPJ (SKJ), SKOJ-a i revolucionarnih sindikata;
-Zaštita arhivske građe van arhiva u slučaju izvanredne opasnosti;
-Izmjena i dopuna *Zakona o arhivskoj građi i arhivskoj službi*.

25) Sarajevo, 7-8. V 1981:

-Publiciranje arhivske građe o radničkom pokretu i Saveza komunista;
-Problematika izrade sumarno-analitičkih inventara;

26) Ljubuški, 3-4. VI 1982:

-Oblici prezentiranja arhivske građe;
-Problemi zaštite i obrade arhivske građe društveno-političkih organizacija;
-kompleksno istraživanje arhiva u inozemstvu u svrhu dopune arhivskih fondova BiH;

27) Laktaši, 1983:

-arhivska građa organa narodne vlasti u BiH;
-propisi i zaštita arhivske građe u registraturama

28) Vlašić, 1985:

-Prvi slobodni izbori 1945. godine u arhivskim dokumentima;
-Kompleksno istraživanje arhivske građe u cilju dopune arhivskog fonda BiH

29) Foča, 1986:

-Stanje i problema zaštite arhivske građe izvan arhiva;
-Stanje arhivske građe pravosudnih organa

30) Bihac, 1988:

- Primjena i mogućnost ujednačavanja osnovnih teorijskih principa u sređivanju arhivske građe;
- Informativna sredstva u arhivima BiH;
- Pripreme za uvođenje automatske obrade podataka u arhivsku službu

31) Bjelašnica, 1989:

- Privatna arhivska građa;
- Teze za uvođenje automatske obrade podataka u arhive BiH

32) Banja Vrućica-Teslić, 1990:

- Kulturno-prosvjetna djelatnost arhiva;
- Zgrade i oprema arhiva;
- Sređivanje i obrada tehničke dokumentacije

33) Igman, 1991:

- Arhivska djelatnost u uvjetima novih društvenih odnosa

1.

***Zapisnik sastavljen 13 juna 1954 u zgradi Izvršnog vijeća NRBiH,
gdje se nalaze prostorije Državnog arhiva NRBiH u Sarajevu,
povodom osnivačke skupštine Društva arhivskih radnika NRBiH***

(...) Skupštinu otvara drug Dr. Miloš Bajić, potpretsjednik Arhivskog savjeta NRBiH, pozdravlja goste i prisutne⁸, čita dnevni red i daje riječ drugu Jovi Marjanoviću.

⁸ Osnivačkoj skupštini prisustvovali su: Jovan Marjanović kao predstavnik *Saveza arhivskih radnika FNRJ*; dr. Miloš Bajić, Vojislav Bogičević, Milka Čaldarević, Hamdija Kapidžić, Vuka Terzić i Milorad Semiz (članovi *Arhivskog savjeta NRBiH*); Ljubinko Popović iz Narodne biblioteke NRBiH; zatim predstavnici arhiva: Hamid Dizdar (Arhiv grada Sarajeva); Marko Savinović i Ibrahim Ibrišagić (Banja Luka); Jovan Vujatović (Tuzla); Ravijojla Kolak (Mostar); Nikola Vazinski (Bihac); Stjepan Lozić i Sulejman Džananović (Travnik) i Lazar Vukotić i Josip Majstorović (Doboj). Ispred Istorijskog arhiva CKSKBiH prisustvovala je Rada Popović, te svi službenici Državnog arhiva NRBiH i Arhiva grada Sarajeva.

Drug Jovan Marjanović iznosi značaj i rad arhiva i arhivske službe, te [s] tim u vezi iznosi razloge radi kojih je trebalo pristupiti osnivanju Saveza arhivskih radnika FNRJ, koji će u budućnosti raditi kao Savez društava arhivskih radnika FNRJ. Kako će Savez razvijati svoj rad preko republičkih društava arhivskih radnika, potrebno je bilo pristupiti osnivanju republičkog društva za Bosnu i Hercegovinu (...)

Po gornjem izboru⁹ prešlo se je na treću tačku dnevnog reda na izvještaj sekretara Arhivskog savjeta NRBiH o proteklom radu. U tom referatu drug Vojislav Bogićević iznosi podatke o prikupljenom arhivskom materijalu. Zatim izlaže poteškoće koje je trebalo svladati kako prilikom prikupljanja, tako i smještaja i sređivanja arhivskog materijala. Da bi arhivski materijal bio sačuvan i obezbjeđen od propadanja i uništavanja na čitavoj teritoriji NRBiH potrebno je bilo pristupiti razvijanju arhivske mreže na području Bosne i Hercegovine. U tom cilju Državni arhiv NRBiH je preko narodnih odbora većih gradova pristupio osnivanju gradskih arhiva, tako da su sad u 1954 godini osnovani gradski arhivi u Doboju, Tuzli, Mostaru, Bihaću i Travniku. U 1953 godini osnovan je Arhiv grada Banja Luke, a Gradski arhiv u Sarajevu postojao je već od ranije. Arhivi navedenih gradova prikupljaće i obezbjeđiti od propadanja i uništavanja sav arhivski materijal svoga područja odnosno područja bivših Okružnih (oblasnih) narodnih odbora. U vezi osnivanja i rada tih arhiva bilo je potrebno dati prve upute rukovodiocima i službenicima novoosnovanih arhiva, te je u tu svrhu Državni arhiv NRBiH održao seminar za arhivske radnike. Seminar su posjećivali kako rukovodioci i službenici novoosnovanih gradskih arhiva tako i službenici Arhiva grada Sarajeva, Arhiva grada Banja Luke, Državnog arhiva NRBiH, Muzeja narodne revolucije i Istoriskog odjeljenja Centralnog komiteta SKBiH. Pored izlaganja o radu drug Vojislav Bogićević govori o samoj arhivskoj službi, o arhivskim radnicima i njihovim zadacima. Tim povodom ističe, da još uvijek ima neshvaćanja značaja i rada arhivske službe od strane pojedinaca, dok od strane državnog rukovodstva arhiv je imao skoro potpuno razumjevanje.

Nakon izvještaja direktora Državnog arhiva Vojislava Bogićevića razvija se diskusija te se javlja za riječ drug Marko Savinović, upravnik Gradskog arhiva Banja Luka. On ističe da službenici arhiva rade pod znatno težim uslovima nego službenici ostalih ustanova, a da ipak pored tih uslova nisu za svoj rad nagrađeni kao službenici drugih ustanova (...)

Drug Marjanović Jovan ističe potrebu održavanja seminara po republikama, a radi upoznavanja javnosti o značaju arhiva, arhivske građe i zainteresiranja javnosti

⁹ Radi se o izboru radnog pretsjedništva, kandidacione komisije, zapisničara i ovjerovljača zapisnika.

da je potrebno priređivati izložbe originalnih dokumenata. Nadalje napominje da bi arhivski radnici trebali sa svoje strane doprinijeti proširenju našeg časopisa «Arhivist» slanjem dopisa, obavještenja o problemima i sl.

Nakon diskusije prelazi se na četvrtu tačku dnevnog reda donošenje i odobravanje pravila Društva arhivskih radnika NRBiH. Drug [Hamid] Dizdar čita pravila koja se u cjelini odobravaju od skupštine. (...)

DAR – kut. 1

2.

Zapisnik sa druge godišnje skupštine Društva arhivskih radnika NRBiH održane 16. i 17. oktobra 1955. godine u Mostaru

(...) pretsjednik otvara skupštinu pozdravljajući prisutne goste (...) i delegate. Nadalje drug [Vojislav] Bogićević ističe da je Društvo arhivskih radnika NRBiH odlučilo da održi drugu godišnju skupštinu u Mostaru zato što Arhiv grada Mostara je arhivski centar za Hercegovinu a osim toga Arhiv grada Mostara spada u najbolje uređene gradske arhive u Bosni i Hercegovini i pored teških uslova rada (pomanjkanje prostorija, kadra) i raspolaže sa dragocjenim istorijskim materijalom. Stoga je Pretsjedništvo Izvršnog odbora Društva donijelo odluku da se druga skupština održi u Mostaru jer je smatralo da bi bilo od velike koristi, pored ostalog, da se svi članovi Društva upoznaju sa načinom rada Arhiva grada Mostara.

Ispred NOO Mostar pretsjednik drug Sefo Mustafa zahvaljuje se Pretsjedništvu Izvršnog odbora Društva što je baš kao mjesto održavanja druge godišnje skupštine Društva odabralo grad Mostar. Zatim ističe da su do sada narodne vlasti u Mostaru trudile se da što više pruže pomoć Arhivu grada Mostara koji je do danas i pored teških uslova rada pokazao vidne rezultate. Kao jedan od najaktuelnijih problema Arhiva grada Mostara ističe drug Sefo je pitanje smještaja Arhiva. Sada se Arhiv grada Mostara nalazi u podrumskim prostorijama koje ni u kome slučaju ne odgovaraju, pošto su mračne i vlažne. Stoga NOO Mostar će nastojati da u što skorije vrijeme Arhivu dodijeli odgovarajuće prostorije (...)

Drugarica Lovrenović Dr. Adela kao sekretar Društva podnosi Izvještaj o radu Društva i problemima arhivske službe na teritoriji NRBiH u kome iznosi slijedeće:

Društvo je otpočelo sa radom bez ikakvih finansiskih sredstava, te je svoje izdatke pokrivalo sa prihodima od članarine. Prihodi su bili minimalni a i period u kome je Društvo djelovalo suviše je bio kratak te stoga u radu Društva nisu bili do

sada postignuti ozbiljniji rezultati. Djelatnost Društva kretala se u pravcu izvršavanja zadataka koji su Društvu postavljeni od strane uprave programom rada.

U cilju izvršavanja postavljenog programa Društvo je dalo inicijativu Državnom arhivu da pošalje stručne službenike u obilazak novoosnovanih gradskih arhiva. Tim obilaskom ustanovljeno je da su se spomenuti arhivi više manje snašli u radu, te su spasili od uništenja i preuzeli dosta napuštenog ili ozbiljno ugroženog arhivskog materijala. Ostvarujući dalji program svoga rada Društvo je u mjesecu aprilu o. g. pozvalo u Sarajevo arhivske radnike NRBiH radi savjetovanja i izmjene iskustava stečenih u radu.

Iako su arhivski radnici u svojim ustanovama postigli do sada vidne rezultate ali u rješavanju problema i poteškoća nisu daleko odmakli jer njihovo rješavanje leži van njihovih snaga i mogućnosti. Pitanje smještaja arhivskog materijala odnosno prostorija arhiva još je uvijek jedan od najtežih zadataka gotovo svih arhiva. Nadalje stanje kadra je jedan od problema koji se postavlja za rad u budućnosti, jer je vrlo teško naći službenike za rad u arhivima iz razloga toga što se poslovi arhiva obavljaju pod vrlo teškim uslovima rada. Uslijed toga potrebno bi bilo svim službenicima arhivskih ustanova, bez obzira na njihove kvalifikacije, a ukoliko neposredno rade sa arhivskim materijalom dodijeliti dopunske plate.

Posebno pitanje pretstavlja stručnost kadra arhiva, te se kao jedan od najvažnijih zadataka Društva postavlja pitanje stručnog uzdizanja sadanjeg kadra i pronalaženje mogućnosti uposlenja novog stručnog kadra. Potrebno bi bilo održati jedan tečaj za uzdizanje stručnog kadra, a ukoliko se tečaj ne bi mogao održati zbog pomanjkanja finansijskih sredstava potrebno bi bilo održati predavanja sa diskusijama i temama iz arhivistike. Za taj rad, a i inače korisno bi bilo za Društvo, da se postigne saradnja sa Društvom istoričara koje, nažalost, do danas nije bilo.

Kao dalje poteškoće u radu naših arhivskih ustanova odnosno gradskih arhiva su pitanje finansiranja kao i pitanje teritorijalnog razgraničenja rada gradskih arhiva. Za rješavanje tih pitanja poduzeti su koraci kod nadležnih organa. Na kraju istaknuto je da još uvijek ima slučajeva uništavanja arhivskog materijala. Da bi se stalo na kraj tome potrebno je angažovanje svih članova Društva, održavanje sastanaka sa predstavnicima preduzeća i ustanova kao i podnošenje prijava radi pokretanja administrativno-kaznenog ili krivičnog postupka protiv odgovornih lica.

U rješavanju ovih problema kao i na izvršavanju unutrašnjih zadataka Društva, potrebno je što veće zalaganje svih naših članova (...)

Poslije podnesenih izvještaja prešlo se na petu tačku dnevnog reda¹⁰. U diskusiji

¹⁰ Izvještaji blagajnika i Nadzornog odbora, kako je rečeno i u uvodu, izostavljeni su. Peta tačka dnevnog reda nosi naziv «Diskusija».

su uzeli učešća slijedeći:

Drug Ibrišagić Ibrahim kao upravnik Arhiva grada Banja Luke iznosi probleme sa kojima se bori Arhiv grada Banja Luke. Jedno od najboljih pitanja je smještaj Arhiva Banja Luke, koji se još uvijek nalazi u podrumu zgrade Narodnog odbora grada Banja Luke. Dodjeljene prostorije su pretrpane arhivskim materijalom, osim toga su vlažne i dosta mračne, ne odgovaraju potrebama Arhiva. Zbog teških uslova rada i pomanjkanja prostora otežan je rad na sređivanju materijala. Također Arhiv grada Banja Luke oskudjeva u stručnom kvalifikovanom kadru. Predlaže da se na Filozofskom fakultetu na istoriskoj grupi uvede predmet arhivistike, te bi bilo potrebno da se u tome smislu uputi predlog Savezu arhivskih radnika FNRJ.

Drug Lozić Stipo iznosi stanje arhivskog materijala kao i probleme u pogledu čuvanja istoga na području Arhiva u Travniku. Arhiv u Travniku ima svoju posebnu zgradu. Osposobivši djelomično prostorije za preuzimanje i smještaj arhiva, službenici Arhiva u Travniku obišli su područje bivših srezova Zenica, Travnik, Bugojno i grad Jajce. Stanje arhivskog materijala na području napred navedenih srezova nije zadovoljavajuće. Ustanove, narodni odbori i privredne organizacije ne posvećuju dovoljno pažnje kako čuvanju svojih arhiva, tako i drugog arhivskog materijala. Izvršenim pregledom prednjeg materijala ustanovilo se da je arhivski materijal do 1952 godine dobrim dijelom uništen, naročito arhive narodnih odbora. U do sada vršenim reorganizacijama narodnih odbora nije bio predviđen detaljan način postupka sa arhivama ukinutih narodnih odbora, tako da su te arhive ili ostajale na tavanima i podrumima u bivšim sjedištima (na pr. Kasapovići) ili su smještene u nesređenom stanju na tavanima i podrumima u sjedištima spojenih odbora. Prilikom pregleda od strane službenika Arhiva u Travniku ustanovljeno je, da arhive bivših mjesnih odbora Vitovlje, Karaula, Seferi i dr. nalaze se na tavanu opštinskih zgrada koje su leglo divljih golubova. Taj materijal potječe iz 1944 (druge polovine) godine. Arhive bivših mjesnih odbora sa područja opštine Vitez pronađene su na tavanu zgrade u potpuno nesređenom stanju i nepotpune. Službenik odbora je izjavio da tu arhivu koristi čistačica za potpalu i pranje prozora. Arhiva mjesnih narodnih odbora na području Opštinskog narodnog odbora Busovače bila je smještena na tavanu i prilikom renoviranja zgrade ista je nestala. Uspjelo se spasiti samo jedan mali dio tih arhiva. Ni u drugim opštinskim narodnim odborima arhive ukinutih NO nisu u boljem stanju. Arhive su ostavljene u većini slučajeva u vlažnim podrumima i u nesređenom stanju.

Nije bolje stanje arhiva pojedinih ustanova i privrednih organizacija. Tako na primjer arhiva bivših preduzeća »Neimar« i »Vlašić« preuzeta je u nesređenom stanju tako da je iz iste teško a ponekad se uopšte ne može izdvojiti arhiva pojedinih radilišta. Ovako rukovanje pojedinih preduzeća sa arhivama otežava rad Arhiva

u Travniku pošto su ta preduzeća svojevremeno upošljavala stotine, pa i hiljade fizičkih i stručnih radnika, koji su radili po nekoliko godina u tim preduzećima, i pošto je tada slabo funkcionisala personalna služba, sada se svakodnevno obraćaju u sve većem broju radnici i službenici sa molbama da im se izda uvjerenje o radnom stažu. Mnogima se ne može udovoljiti zbog pomanjkanja podataka, što izaziva kod ljudi opravdano nezadovoljstvo.

Sve privredne organizacije se ne odnose tako neodgovorno prema svojim arhivama, tako Željezara Zenica, preduzeće »Janj« u Donjem Vakufu čuvaju svoje arhive u posebnim prostorijama uredno složene po materiji i sektorima.

Nadalje ističe upravnik Arhiva u Travniku da bi neophodno bilo potrebno izvršiti reonizaciju gradskih arhiva kako ne bi službenici jednog arhiva sakupljali arhivski materijal sa područja drugog arhiva.

Zatim predlaže da se u zaključke unese slijedeće:

1) da se izvrši tačna podjela terena među postojećim gradskim arhivima. Taj pr[ij]edlog dostaviti Izvršnom vijeću NRBiH radi donošenja potrebne odluke.

2) Riješiti pitanje obrazovanja postojećeg kadra u državnim arhivima naročito onih u unutrašnjosti.

3) Zahtijevati od mjerodavnih da se čim prije donese odgovarajući Zakon o registraturama i arhivama u kojem bi pored ostaloga trebalo da se reguliše pitanje društvenog upravljanja arhivama, stvaranje posebnog statusa arhivskih službenika kako u arhivama tako i u ustanovama, preduzećima, obezbjeđenje prostorija pojedinim arhivima te obaveznog predavanja arhiva likvidiranih preduzeća i ukinutih narodnih odbora teritorijalno nadležnom državnom arhivu kako bi se spasio arhivski materijal (pri tome nerazrješavati odgovorne službenike sve dok to ne izvrše).

4) Odrediti nedelju sakupljanja arhivskog materijala, izraditi plan predavanja izložbi arhivskog materijala, te obezbjediti publicitet ovoj akciji u štampi i radiu.

5) Izrada biltena o radu arhiva.

Drug [Šaban] Hodžić iznosi stanje arhivske službe u Tuzli. Ističe da pitanje prostorija Arhiva još uvijek nije riješeno. Magacinske prostorije se nalaze u podrumu zgrade NOO Tuzle, vlažne su i materijal koji je tu smješten propada zbog vlage i miševa. Kancelariske prostorije su udaljene 500 metara od magacinskih prostorija, nalaze se u zgradi gdje je smješteno i kino. Takav smještaj Arhiva veoma otežava rad jer se materijal mora prenositi svaki dan iz magazina u kancelariju. Osim toga u zgradu kina niko ne može ući osim od 11-12 sati, pošto je u ostalo vrijeme kino zaključano, tako da Arhiv može da prima stranke samo u to vrijeme. Nedostatak finansijskih sredstava onemogućava preuzimanje materijala iz okolice. Dosta arhivskog materijala se nalazi kod privatnika, naročito materijala iz doba Turske. U pogledu službenog kadra – također je kritično stanje. Drug Hodžić je jedini stalni službenik.

Dosadašnji upravnik Arhiva drug [Jovan] Vujatović je premješten kao instruktor u NOS Tuzla, a kao honorarni obavlja poslove upravnika Arhiva.

Drug Stanković Rade govori o stanju arhivskog materijala koji potiče od 1945 godine pa nadalje. Navodi da je do danas preuzeto 160 arhiva raznih likvidiranih nadležstava, ustanova i preduzeća. Taj materijal je smješten u podrumu zgrade Rektorata u Sarajevu. Prostorije neodgovaraju jer su vlažne i mračne. Taj materijal se još uvijek smatra kao živ, jer se svakodnevno obraćaju Državnom arhivu razne ustanove, nadležstva i preduzeća da im se iz toga materijala dostavljaju na upotrebu pojedini spisi, elaborati, razne odluke i sl. Sav taj materijal je preuzet u potpuno nesređenom stanju, a prilikom sređivanja službenici Arhiva su ustanovili da mnogi spisi nedostaju. Predaja materijala Državnom arhivu od strane nadležstava, ustanova i preduzeća u tako nesređenom stanju veoma otežava rad državnih arhiva, te da bi se to spriječilo potrebno je donijeti što prije propise o rokovima i načinu predaje registraturskog materijala. Nadalje arhivske ustanove preopterećavaju se ogromnim količinama često puta nepotrebnog materijala zbog toga što preduzeća, nadležstva i ustanove ne vrše povremeno škartiranje. Da bi se vršilo povremeno škartiranje trebalo bi to regulisati propisom. Šta više trebalo bi nadopuniti Uputstvo o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju arhivskog materijala u pogledu škartiranja arhivskog materijala.

Drug [Vojislav] Bogičević iznosi stanje i probleme Državnog arhiva NRBiH. Ističe da Državni arhiv NRBiH ima samo u zgradi Izvršnog vijeća NRBiH preko 20-miliona dokumenata – istorijsko-arhivskog materijala koji obuhvata period do 1945 godine. Zasebno je smješten materijal koji je nastao poslije 1945 godine – u podrumu zgrade Rektorata. Prostorije Državnog arhiva NRBiH, naročito magazini, ne odgovaraju potrebi Arhiva jer su vlažne i mračne. Sve magazinske prostorije su pretrpate arhivskim materijalom. Nabraja pojedinačno iz kojih fondova se sastoji arhivski materijal smješten u zgradi Izvršnog vijeća NRBiH. Dalje govori o sređivanju materijala što se vrši po izvjesnom redu tako da su do sada sređeni cjelokupni fondovi arhiva Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade pored cijelog niza sitnih fondova. Govoreći o arhivskom materijalu koji potiče od 1941 do 1945 godine napominje da je sačuvan sav materijal Velike župe Vrhbosna zajedno sa pomoćnim knjigama i dosta veliki broj dokumenata povjerljivog arhiva ustaške službe. Ističe da se taj sav materijal ne može srediti u radnom vremenu nego bi se trebao obavljati u vanuredovnom vremenu, ali Državni arhiv nije uspio da dobije za to sredstva. Izvještava i o tome da je Državni arhiv pristupio publikovanju izvorne građe koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. (...)

Nakon izbora Izvršnog i Nadzornog odbora prelazi se na slijedeću tačku dnevnog reda – Referat druga Bogičevića Mikrosnimanje i restauracija arhivskih doku-

menata.

Drug Bogićević u svom referatu govori o potrebi restauriranja trošnih i oštećenih arhivskih dokumenata, takva se potreba ukazuje naročito na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pošto je posljednjih dana boravio u Zagrebu imao je prilike da se temeljito upozna na licu mjesta o klasičnom i modernom načinu restauriranja arhivskih dokumenata. Govori detaljno o tome kako se obadva načina primjenjuju u praksi. Referiše o tome da u Zagrebu već postoji aparat za laminaciju kojeg namjerava nabaviti Državni arhiv NRBiH. Odluka o tome biće donesena na konferenciji koju je Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu sazvao za 27 i 28 oktobar o. g. U vezi sa potrebom mikrofilmovanja arhivskog materijala ističe da je Državni arhiv nabavio moderan aparat za mikrosnimanje kao i sav potreban pribor, a pošto su Državnom arhivu odobrene investicije za 1955 godinu biće u toku ove godine nabavljena i filmska traka.

Po završenom referatu druga Bogićevića prešlo se na slijedeću tačku dnevnog reda – Referat Rašida Hajdarevića o orijentalnim arhivama i njihovoj organizaciji u Sarajevu¹¹.

U referatu su obuhvaćene sve državne i vakufske ustanove koje imaju orijentalni materijal na orijentalnim jezicima a to su: 1) Gazi Husrefbegova biblioteka u Sarajevu, 2) Orijentalni institut u Sarajevu, 3) Arhiv grada u Sarajevu, 4) Državni arhiv NRBiH, 5) Narodna biblioteka u Sarajevu, 6) Vakufska direkcija u Sarajevu i 7) Gazi Husrevbegov vakuf u Sarajevu.

Od privatnih biblioteka i zbirki spomenute su: Biblioteka Osmana Sokolovića i Nudžeima Muhibića.

U referatu je iznesen istorijat, unutrašnja organizacija, sređivanje, način obrade i publikovanje arhivske građe i rukopisnih djela kao i brojčano stanje fondova pomenutih ustanova. Istaknuta su pojedina dokumenta i rukopisi koji pretstavljaju dragocjeni materijal za našu nacionalnu istoriju i umjetnost. Dalje je spomenuto kakva je uloga gornjih ustanova danas i saradnja i veze sa drugim kulturnim i naučnim ustanovama u zemlji i inostranstvu.

Rezimirano je da je Sarajevo danas centar naše orijentalistike, jer posjeduje ogromne fondove orijentalnog knjižnog fonda na arapskom, turskom i perziskom jeziku kao i na ostalim evropskim jezicima.

Pošto je iscrpljen dnevni red na skupštini su doneseni slijedeći

Z a k l j u č c i

1) Zamoliti Savez arhivskih radnika FNRJ da svojom intervencijom pomogne da arhivske ustanove u NRBiH dođu do odgovarajućih prostorija;

¹¹ Vidi *Arhivist*, Beograd, god. VI, sv. 2, 1956; 15-27.

2) Ponovno uzeti u pretres pitanje nagrađivanja arhivskih radnika obzirom na teške uslove rada.

3) Izdejstvovati od nadležnih da se arhivima da potrebno odobrenje za prekovremeni rad, kako bi službenici arhiva u vanuredovno vrijeme mogli raditi na sređivanju materijala koji je hitno potreban a u radno vrijeme se ne može srediti.

4) Ponovno urgirati da se što prije donese Zakon o registraturama, Opšti zakon o arhivima i Pravilnik o polaganju stručnih ispita arhivista i arhivskih pomoćnika.

5) Razmotriti pitanje izdavanja biltena.

6) Odrediti nedelju propagande za skupljanje i čuvanje arhivskog materijala.

7) Predložiti nadopunu Uputstva o prikupljanju, čuvanju i povremenom škartiranju arhivskog materijala

8) Organizovati uzdizanje postojećeg arhivskog kadra putem seminara i tečajeva.

DAR 52/1955

3.

Zapisnik sa treće godišnje skupštine Društva arhivskih radnika NRBiH održane 4-5 novembra 1956. godine u Travniku

(...) Pretsjednik Društva arhivskih radnika NRBiH drug Hamid Dizdar otvara skupštinu, pozdravljajući prisutne goste i delegate. Zatim drug Dizdar ističe da je radi popularisanja rada arhivskih ustanova kao i radi izmjene iskustava u radu arhivskih radnika još prošle godine odlučeno, da se svake godine godišnja sk. ipština Društva održi u drugom mjestu. Na prošloj godišnjoj skupštini, koja je održana u Mostaru, zaključeno je da se godišnja skupština za 1956 godinu održi u Travniku. Prednja odluka je don[i]jeta i radi toga jer Državni arhiv u Travniku spada u jedan od najbolje uređenih arhiva na području naše Republike. I ako je raspolagao sa neznatnim sredstvima Državni arhiv u Travniku učinio je mnogo u pogledu prikupljanja, čuvanja i zaštite arhivskog materijala na svome području (...)

Drug Dizdar predlaže da se izmjeni dnevni red na taj način što će se prvo pročitati referati (...) te se prešlo na čitanje referata druga [Vojislava] Bogičevića – Utisci sa III Međunarodnog kongresa arhivista u Firenzi. U svome referatu drug Bogičević je iznio detaljno rad III Međunarodnog kongresa arhivista u Firenzi. Nadalje je opisao pojedine arhivske ustanove u Firenzi i Rimu. Isto tako je opširno opisao rad Galovog

instituta u Rimu¹².

Po završenom referatu druga Bogičevića pročitao je drug Stipo Lozić referat – «O radu i problemima Arhiva u Travniku». U svome referatu iznio je rad Državnog arhiva u Travniku od svog osnutka do danas. Uz pomoć narodnih vlasti dobio je Državni arhiv u Travniku posebnu zgradu za smještaj Arhiva. Na taj način su konačno riješili jedno od najvažnijih pitanja – pitanje prostorija. I ako su odobrena minimalna sredstva ipak je Arhiv uspio da izgradi potreban inventar (stalaže, pultove i dr). Sav preuzeti arhivski materijal smješten je u stalaze. Nadalje upoznaje prisutne o načinu rada Državnog Arhiva u Travniku. Kao problem ističe neodgovorno uništavanje arhivskog materijala od pojedinaca, pitanje dopunskih plata, stručno uzdizanje postojećeg kadra i dr. (...)

Zatim se prešlo na drugu tačku dnevnog reda. Drugarica Mara Knopfmaher kao sekretar Društva podnosi izvještaj o radu Društva i problemima arhivske službe na teritoriji NRBiH (...)

Kako Društvo i pored svih intervencija nije dobilo dotaciju za 1956. godinu a sredstva sa kojima je raspolagalo koncem 1955. g. (9.000. – Din.) bila su minimalna, trebalo je postavljene zadatke izvršavati bez ikakvih sredstava.

Od predviđenog programa izvršeno je:

1) Radi izmjene iskustava u radu i unapređenja dosadašnjeg rada organizovana je ekskurzija Dubrovnik – Kotor – Cetinje, gdje su arhivski radnici posjetili arhive u tim mjestima. Učestvovalo je 22 arhivska radnika iz cijele NRBiH.

Isto tako organizovana je ekskurzija u Italiju povodom III Međunarodnog kongresa arhivista koji se održao u Firenzi. Učestvovalo 7 arhivskih radnika.

2) U cilju prikupljanja, čuvanja i zaštite arhivskog materijala Društvo je organizovalo «Nedjelju arhiva» od 16-30 – IX – 1956. U tu svrhu održano je savjetovanje sa predstavnicima arhivskih ustanova i onih ustanova koje imaju arhivsku zbirku. Prije početka «Nedelje Arhiva» i za vrijeme trajanja same «Nedelje Arhiva» objavljeno je 11 članaka u raznim dnevnim i nedeljnim listovima koji izlaze na teritoriji naše Republike. Održano je na Narodnom, Radničkom univerzitetu i Radio stanici 10 predavanja. Isto tako su održana predavanja na svim srednjim školama koje se nalaze na području pojedinih sreskih arhiva. Organizovane su 3 izložbe u Sarajevu (Državni Arhiv NRBiH), u Travniku (Državni Arhiv Travnik), u Mostaru (Arhiv grada Sarajeva i Mostara). Izvršen je obilazak registratura na području pojedinih arhiva, tako je pregledano i popisano ukupno 236 registratura i 71 arhiva

¹² Prvobitno «Galovog instituta» je u zapisniku naknadno prekríženo i zamijenjeno sa «Glavnog instituta». Radi se o institutu za patologiju papira, kojega je 1938. godine u Rimu osnovao Alfonso Gallo.

likvidiranih preduzeća i ustanova. (...)

Još uvijek jedan od najaktuelnijih problema skoro svih arhiva je pitanje prostorija. Samo Državni arhiv u Travniku ima posebnu zgradu, dok svi ostali arhivi imaju samo po nekoliko soba koje ni u kom slučaju ne odgovaraju potrebama Arhiva. Naročito težak je slučaj kod arhiva grada Tuzle gdje je magacin udaljen od kancelarije preko 500 m. te se materijal mora prenositi i na taj način dolazi do oštećenja materijala. Još teže je stanje kod arhiva NOO Bihać koji je formalno osnovan a stvarno ne postoji jer nema potrebnih prostorija i kadra. Posebno pitanje pretstavlja stručnost kadra. Tečaj se do danas nije mogao osnovati radi nedostatka materijalnih sredstava. Međutim [u] 1957 godini Savjet za kulturu nam je obećao da će razmotriti pitanje organizovanja tečaja za arhivske radnike [u] 1957 godini.

Također bi trebalo razmotriti mogućnost uposlenja novog stručnog kadra, jer kako se vidi iz prikupljenih podataka pojedini arhivi još uvijek oskudjevaju u stručnom kadru.

Isto tako je važan problem sa kojim se često susreću arhivi u svome radu na terenu gdje ne savjesno uništavaju arhivski materijal.

Naročito preduzeća «Otpad» ne pridržavaju se postojećih propisa. Stoga bi trebalo svaki ustanovljeni slučaj uništavanja materijala ispitati i protiv odgovornih lica podn[i]jeti prijavu radi krivičnog ili administrativnog gonjenja. (...)

Poslije podnesenih izvještaja prešlo se na petu tačku dnevnog reda. U diskusiji su uzeli učešća:

Šaban Hodžić: Do prošlogodišnje skupštine Društva, Arhiv grada Tuzle bio se ograničio uglavnom na sređivanje preuzetih arhiva Okružnog i Oblasnog narodnog odbora Tuzle. Izvršeno je samo nekoliko posjeta privatnika u selima tuzlanskog sreza radi istraživanja starih dokumenata ali je i to izvršeno u glavnom na vlastiti trošak službenika, jer za putni trošak u te svrhe nije bilo novčanih sredstava. Tek početkom 1956. godine naš Arhiv mijenja smjernice svoga rada. Sa prilično dobro osiguranim materijalnim sredstvima mogao je naš Arhiv da se baci više na rad na terenu. On je sebi stavio u prvi plan zadatak: ustanovljavanje stanja količine i starosti arhivskog fonda na njegovoj teritoriji. Kako je teritorija tuzlanskog arhiva sada prilično velika jer obuhvata tuzlanski, brčanski i zvrnički srez, to su službenici Arhiva [Mehmed] Salihspahić i [Šaban] Hodžić jedini stalni službenici Arhiva grada pored jedne administrativke morali da obidu dosta velik i prostran teren. U toku ovog ljeta obišli su oba službenika ali kad je drug Salihspahić bio sprečen upravnničkim poslovima – onda sam Hodžić – 8 opštinskih narodnih odbora, uglavnom ranijih sjedišta sreskih narodnih odbora i to: Kladanj, Olovo, Gračanicu, Srebrenicu, Vlasenicu, Gradačac, Bos. Šamac, Orašje i tri sjedišta sreskih narodnih odbora: Tuzlu, Zvornik i Brčko. Tom prilikom posjetili su i pregledali 84 registrature sa oko 148 tona i 800 kg. archive

postojećih ustanova i preduzeća i kod njih poh[ra]njenih arhiva likvidiranih ustanova i preduzeća. Od toga su našli oko 75 tona i 250 kg. zaštićene i sređene arhive, a oko 73 tone i 550 kg. nezaštićene i nesređene arhive. Ta nezaštićena arhiva nalazi se u glavnom ili u vlažnim podrumima ili na tavanima, a nalazi se ponedgje i u šupama od drva. Često puta nije bila čak ni zaključana. O svim nalazima službenici Arhiva sačinili su odmah na licu mjesta i zapisnike stavljajući u primjedbe i naređenja o sređivanju i smještaju takve arhive. Službenici Arhiva su prilikom tog svog rada vrlo često nailazili i na nerazumjevanja pa čak i na otpor i trebalo je dosta vremena i riječi potrošiti da bi se službenici ustanova i preduzeća urazumili da nisu u pravu i da su dužni povinovati se zakonskim propisima. U Šumskoj upravi u Olovu službenici uopšte nisu htjeli pokazati arhivu koju su imali u podrumu i ista je ostala ne pregledana. Sve poduzete mjere preko sarajevske Šumske direkcije u vezi sa pregledom te arhive ostale su sve do sada bezuspješne. Naročito su teški slučajevi pogrešnog shvatanja i mješanja propisa knjigovodstva i propisa arhiva. Kod većine rukovodilaca registratura je uvriježeno mišljenje da su oni dužni samo pet godina čuvati arhive, a poslije pet godina da ih mogu po volji uništiti ili predati «Otpadu». Na razbijanje tog pogrešnog mišljenja i na uvjeravanja dotičnih da, ako ta arhiva ne važi za knjigovodstvo ipak može da važi za nauku i da se ona ne smije ni uništavati ni predavati «Otpadu», što neće biti predhodno na zakonom predviđeni način škartiranja i za to od nadležnog arhiva dobiveno odobrenje, utrošeno je prilično dosta riječi i vremena.

Naročito, upravo žandarmsku borbu mora voditi ovaj Arhiv sa otpadima na svom terenu jer i pored stalnih pismenih i usmenih upozorenja da ne primaju nikakve arhive što za to neće imati pismeno odobrenje ovog Arhiva i pored stalnih njihovih izjava i uvjeravanja da se oni strogo pridržavaju toga, oni ipak ne odbijaju bar manje količine arhiva, naročito privatničkih, razumljiva stvar, odmah to, prije nego bi mogli biti iznenađeni od službenika Arhiva presujući u bale i onemogućujući na taj način kontrolu službenika Arhiva nad njom. Ima još jedna poteškoća, protiv koje se moraju boriti specijalno gradski arhivi. Gradski arhivi su osnovani da na svom terenu sakupljaju i zaštićuju arhivski materijal, ali isto tako da čuvaju i jedinstvo tog arhivskog materijala, jer se naučna proučavanja prilika pojedinih mjesta, njihovih društvenih pokreta, privrednog razvoja i t. d. može uspješno proučavati samo onda ako je naučni i dokazni materijal – dokumenti – tog mjesta grupisan na jednom mjestu, dakle u Arhivu dotičnog mjesta. Zato su izvršene i teritorijalne podjele tih arhiva i ne dozvoljava se mješanje jednog arhiva u poslove drugog arhiva a naročito odnošenje dokumenata s teritorije jednog arhiva na teritoriju drugog arhiva bez prethodnog odobrenja nadležnog arhiva. I dok se arhivi toga striktno pridržavaju drugovi iz viših kulturnih centara drugih ustanova izgleda da su mišljenja da se oni toga ne moraju pridržavati nego da oni mogu nesmetano zalaziti na teritorije gradskih

arhiva i ne najavljujući se nadležnim arhivima, odnositi iz njih sve što nađu i što im se sviđa pa čak i ono što je kod nadležnog arhiva registrovano, a zbog oskudice smještajnih prostorija ipak zadržano u registraturama. Tako je napr. prije par mjeseci drug [Branko] Obučina zašao po teritoriji tuzlanskog arhiva, pa došao čak i u samu Tuzlu, a da nije našao za potrebno da se najavi tuzlanskom gradskom arhivu, i kako izjavljuju šefovi registratura, nastupajući kao neki kontrolni organ, pregledao arhive po registraturama i tom prilikom ne ovlašteno odnio više dokumenata s teritorija tuzlanskog arhiva. Iz same solane je odnio oko 70 dokumenata i kad smo mi za to saznali, on je već bio napustio Tuzlu. Šta smo u takvom slučaju mogli drugo učiniti nego da jednim raspisom skrenemo pažnju svim registraturama na našoj teritoriji da ubuduće ne dozvole nikom uvid u registraturu dok se dotični ne lektimiše s našim pismenim odobrenjem.

Još štetnije djeluju privatni nakupljači koji odnose često puta vrlo važne dokumente, a da se nezna ni kud su otišli. Tako sam na pr. prilikom posjete Kladnju saznao od jednog bivšeg kadije, koji je svakako mogao znati o čemu se radi, da je kratko vrijeme prije mog dolaska bila u Kladnju neka njemu nepoznata osoba koja je od jednog privatnika odnijela jedan rukopis, čija sadržina se, kako on izjavljuje odnosila na istoriju zborničkog sandžaka. Ne treba ni naglašavati od kolike je važnosti taj rukopis bio za tuzlanski gradski arhiv. Sva naša nastojanja da saznamo kud je otišao taj rukopis ostala su uzaludna.

Ovaj Arhiv obratio je punu pažnju i traganju za privatničkim starim dokumentima, te su službenici Arhiva u tu svrhu posjetili oko 30 privatnika i kod njih pregledali biblioteke i zbirke starih dokumenata i na taj način sakupili u Arhivski fond oko 100 komada starih rukopisa i dokumenata, originalnih ili faksimila, među kojima starijih i od 400 godina, i to u glavnom na turskom jeziku.

Pored rada na terenu ovaj Arhiv obratio je punu pažnju i sređivanju preuzetog arhivskog materijala, te je u vremenu od početka januara do konca septembra prečistio i po brojevima i po materiji sredio 198 fascikla sa oko 100.000 akata, te posebno još 126 paketa arhive Okružnog i Oblasnog narodnog odbora i 79 paketa razne vakufske arhive. Uz to je na zahtjev Građevinskog preduzeća «Tehnika» - Filijala Lukavac izvršeno škartiranje jednog dijela arhive «Tehnike» i kod nje pohranjenih arhiva likvidiranih građevinskih preduzeća «Drine», «Semberije», «Majevice», kojom prilikom je pregledano 223 kg. arhive a škartirano 5.023 kg i na zahtjev likvidacione uprave Opšteg trgovinskog preduzeća u Tuzli pregledana je Arhiva tog preduzeća i od nje škartirano 1840 kg.

Pitanje prostorija i to naročito skladišnih još uvijek je otvoreno pitanje tuzlanskog arhiva. U tuzlanskom gradskom arhivu još uvijek leži arhiva u vlažnim podrumskim prostorijama NOO. Pa i te vlažne prostorije su toliko pretrpane arhivom

da se s mukom otale iznose paketi i fascikli sa arhivom i nose u radne kancelarijske prostorije koje su od skladišta oko 500 m. udaljene.

Vojislav Bogičević: Upoznaje prisutne da u Državnom arhivu NRBiH otpočeo je rad sa radom laboratorije za mikrosnimanje. Gradski arhivi bi trebali da pristupe pregledu i odabiranju svoje arhivske građe. Potrebno je odabrati najvažnije dokumente koje treba mikrosnimiti. Odabiranje dokumenata treba vršiti komisijski a u komisiju uzimati stručne služ[benike]. Nadalje je potrebno organizovati filmoteku i razmotriti pitanje razmjene raznih mikrosnimljenih dokumenata između pojedinih arhiva BiH. Isto tako Državni arhiv NRBiH je nabavio potrebne aparate za restauraciju i konzerviranje knjiško arhivskog materijala. Ta radionica će otpočeti sa radom početkom iduće godine. Obzirom na prednje gradski arhivi treba da izvrše popis oštećenog arhivskog materijala i knjiga na svome području radi pružanja stručne pomoći (kako bi se mogla pravovremeno pružiti stručna pomoć).

Marko Savinović: Ističe da Sreski arhiv u Banja Luci nailazi u svome radu na slične probleme kao i drugi arhivi. Naročito teško pitanje je prostorija. (...) Isto tako primjećuje da članovi Društva arhivskih radnika Istorijskog arhiva CK SKBiH ne učestvuju dovoljno u radu Društva. Tako na pr. na skupštinu su poslani kao delegati administrativna lica, dok drugarica Milka Čaldarević iako član Izvršnog odbora Saveza društava arhivskih radnika FNRJ ne prisustvuje skupštini. Isto tako ni Nedim Šarac. Istorijski arhiv CK SKBiH svojim iskustvom u radu u mnogome bi pomogao kako u radu ostalih arhivskih ustanova tako i u radu samog Društva. (...)

Zatim predlaže da Društvo interveniše kod nadležnih da se što prije donese Zakon o arhivima kao i Zakon o registraturama. Ističe da [su] postojeći propisi već zastarjeli i da su se pokazali kao nedovoljni, što bi što prije trebalo donijeti nove propise koji će olakšati rad arhivskih ustanova. (...)

Stipe Lozić: (...) Napominje, da su arhivi do danas najviše poklanjali pažnje istorijsko-arhivskom materijalu, dok o registraturama se nije dovoljno vodilo računa. Prilikom obilaska registratura primjećeno je da se čuvaju samo oni akti koji su protokolisani, dok razne analize, bilteni i sl. niko ne čuva. Pojedini referenti koji su radili na sastavu analiza zadržavaju po jedan promjerak koji izvjesno vrijeme čuvaju a onda ga uništavaju. Te analize, biltene i sl. su vrlo važan materijal te bi ih trebalo na svaki način sačuvati.

Mara Knopfmaher: Primjećuje da na području naše Republike ne poklanja se dovoljno pažnje čuvanju matičnih knjiga. Stare matične knjige su od velike vrijednosti jer služe kao prvorazredni izvor izučavanju kretanja stanovništva, iseljavanja, porasta stanovništva i sl. obzirom da sadrže potpuni popis stanovništva. Nadalje sadrže podatke o pripadnicima seljačkih, radničkih, građanskih porodica a ti podatci služe kao građa za proučavanje jedne od pomoćnih istorijskih nauka

– genealogije. Stare matične knjige se nalaze kako smo obavješteni kod crkvenih ustanova. Te ustanove ne vode dovoljno računa o zaštiti matičnih knjiga. Tako nije rijedak slučaj ukoliko se neko obrati pojedinoj crkvenoj ustanovi za podatke o rođenju ili sl. iskine mu se jedan list iz matične knjige sa podacima koji se odnose na njega. Na taj način se matične knjige se uništavaju. Da bi se to spriječilo potrebno bi bilo kod nadležnih isposlovati odluku po kojoj bi matične knjige do izvjesne godine trebale da se predaju nadležnim gradskim arhivima. Tako u NR Hrvatskoj arhivi preuzimaju matične knjige sve do 1860 godine.

Hamid Dizdar: (...) ističe da je drug Stipo Lozić dobro ukazao da se dovoljna pažnja ne obraća registraturama. Mnogi dragocjeni materijali su uništeni, tako na pr. arhivi o radnim brigadama. O radu brigada se vrlo malo zna jer je skoro sva arhiva uništena. Isto tako treba strogo voditi računa o škartiranju arhivskog materijala. (...) Treba što manje škartirati jer je to veoma osjetljiv posao. (...)

Bogićević Vojislav: Primjećuje da u Bosni i Hercegovini ima dosta ljudi koji su učestvovali u nekim važnijim događajima. Ti ljudi su stari i potpuno izumiru. Da bi se sačuvalo to, potrebno je te ljude saslušati t. j. da u nevezanom razgovoru ispričaju sve ono što im je poznato o nekom važnom događaju u kojem su oni uzeli učešća. Sve takve iskaze tih ljudi treba zapisati i čuvati. (...)

Pošto je iscrpljen dnevni red, doneseni su sljedeći:

ZAKLJUČCI:

1) Da se pristupi pregledu i odabiranju važnih dokumenata koji se nalaze na čuvanju u pojedinim arhivskim ustanovama na teritoriji BiH, te da se mikrofilmuje najvažniji materijal, pristupi organizovanju filmoteke i razmotri pitanje razmjene pojedinih važnijih mikrosnimljenih dokumenata između raznih arhiva u BiH.

2) Da arhivske ustanove na svome području izvrše popis oštećenog arhivskog materijala i knjiga koji se na njihovom terenu nalazi kako bi se mogla pružiti stručna pomoć u novo osnovanoj radionici za konzerviranje i restauraciju knjiško-arhivskog materijala pri Državnom arhivu NR BiH. (...)

4) Držati bar dva puta godišnje sastanak izvršnog odbora društva (u cijelosti – i onih članova koji su nalaze izvan Sarajeva). Uz nastojanje da se istovremeno održe i savjetovanja o arhivskim pitanjima sa predstavnicima arhivskih ustanova na teritoriji NR BiH, Društva istoričara i drugih zainteresovanih ustanova i organizacija.

5) Da se putem Saveza društava arhivskih radnika FNRJ preduzmu mjere za donošenje Zakona o arhivama i Zakona o registraturama.

6) Saradnja između pojedinih arhivskih službenika da se učvrsti radi poboljšanja rada i izmjene iskustava.

7) Da se pri svim arhivima pristupi osnivanju Savjeta kao društvenih organa upravljanja, te da se pristupi izradi statuta, pravilnika o unutrašnjem radu arhiva, i t. d.

8) Da se uputi posebna prestantka Izvršnom vijeću NRBiH da se reguliše pitanje dopunskih plata za službenike i radnike koji nemaju srednju stručnu spremu a obavljaju stručne arhivske poslove pod teškim uslovima.

9) Da se putem Saveza društava arhivskih radnika FNRJ pristupi pokretanju akcije da u novom Zakonu o državnim službenicima službenici i radnici zaposleni u državnim arhivima budu bolje nagrađeni nego do sada, obzirom na teške i po život i zdravlje opasne uslove rada.

10) Pristupiti zaštiti matičnih knjiga na taj način što će se kod nadležnih isposlovati da se matične knjige od 1860 godine predaju nadležnim arhivima.

11) Svi arhivi na svome terenu treba da izvrše pregled i popis registratura ukoliko to do sada nije učinjeno. U tu svrhu obrazovati kartoteku [u] koju će se unositi sve nastale promjene kod pojedinih registratura. (...)

DAR 103/1956

4.

Zapisnik sa četvrte godišnje skupštine Društva arhivskih radnika NRBiH održane u Banja Luci 21. i 22. septembra 1957. godine.

(...) U odsutnosti pretsjednika Društva druga [Hamida] Dizdara skupštinu otvara drug [Vojislav] Bogićević pozdravljajući prisutne goste i delegate. Zatim drug Bogićević ističe, da je radi popularisanja rada arhivskih ustanova kao i radi izmjene iskustava u radu arhivskih radnika, još u 1955 godini zaključeno, da se svake godine godišnja skupština Društva održi drugom mjestu. Na prošlogodišnjoj skupštini, koja je održana u Travniku odlučeno je, da se godišnja skupština za 1957. godinu održi u Banja Luci. (...)

Sekretar Društva podnio je izvještaj o radu Društva i problemima arhivske službe na teritoriji NRBiH u kome se iznosi sljedeće: Rad Društva za 1957 godinu odvijao se prema programu koji je izrađen u okviru pravila Društva (...)

Poslije mnogih intervencija Društvo je za 1957 godinu dobilo dotaciju od Savjeta za kulturu NRBiH din. 100.000. – i to za organizovanje izložbe štampe koja će se održati u Sarajevu povodom «Nedelje arhiva» od 19-26 oktobra o. g. Također je dobilo dotaciju od Državnog Sekretarijata za poslove finansija NRBIH u iznosu

od 100.000 – din. u svrhu organizovanja «Nedelje arhiva» i stručne ekskurzije.

Od predviđenog programa izvršeno je:

1) Radi izmjene iskustava u radu i unapređenja dosadašnjeg rada organizovana je stručna ekskurzija Zagreb, Ljubljana, Rijeka, Zadar, gdje su arhivski radnici posjetili arhive u tim mjestima. Učestvovalo je 25 arhivskih radnika iz cijele Republike.

2) U pogledu stručnog uzdizanja predviđeno je da se održi jednomjesečni tečaj u Sarajevu u toku mjeseca novembra o. g. ukoliko Savjet za kulturu NRBiH dadne obećanu dotaciju.

3) U maju je održana sjednica Upravnog odbora u cijelosti i savjetovanje s upravicima gradskih arhiva. Na tome savjetovanju doneseni su zaključci u vezi održavanja «Nedelje arhiva» i stručne ekskurzije.

4) U cilju čuvanja, prikupljanja i zaštite arhivskog materijala Društvo je predvidjelo da se organizuje «nedelja arhiva» 19 do 26 oktobra o. g. kada pada 10-godišnjica proslave rada Državnog arhiva NRBiH. Pripreme za održavanje «Nedelje arhiva» su u toku.

5) U vezi mikrosnimanja najvažnijeg materijala u laboratoriju Državnog arhiva NRBiH vršeno je mikrofilmovanje odabranog arhivskog materijala koji se odnosi na istoriju BiH. Taj materijal je snimljen za potrebe Državnog arhiva, te pojedinih arhiva na teritoriji naše Republike i drugih naučnih ustanova.

6) U Državnom arhivu NRBiH montiran je ove godine aparat za restauraciju i konzerviranje knjiško arhivskog materijala i uređena radionica koja će početi sa radom krajem ove godine. (...)

U ovom proteklom vremenskom periodu neki arhivi su uspjeli da donekle riješe jedno od najvažnijih pitanja – pitanje prostorija, kao na pr. Državni arhiv u Travniku, te Arhiv grada Mostara koji je dobio potrebne radne prostorije. Kod ostalih arhivskih ustanova ovo pitanje još uvijek nije riješeno. Naročit problem pretstavlja nedostatak magazinskih prostorija. Zbog toga se i događa da pojedini arhivi ne mogu više preuzeti ni jednu arhivu likvidiranih ustanova nadležstva i preduzeća. Ove arhive su često smještene u privatnim zgradama, bez ičijeg nadzora i tako izložene propadanju. Kod većine arhivskih ustanova raspoložive magazinske prostorije ne odgovaraju, jer su vlažne. Kod nekih arhivskih ustanova nije do danas riješeno ni pitanje kancelarijskih prostorija. Najkritičnije pitanje prostorija je kod Arhiva Narodnog odbora sreza Bihać. Od kako je prešao u nadležnost NOS Bihać, Arhiv stvarno ne postoji. NOS u Bihaću nije predvidio ni potrebna finansiska sredstva za 1957 g., a o prostorijama i kadru nema ni govora. Osnivanje toga Arhiva bilo bi neophodno u cilju zaštite arhivskog materijala na području bivšeg Okruga Bihać.

Jedan od ozbiljnih problema je i pitanje kadra. Za rad u arhivima teško je naći odgovarajuće službenike, jer se poslovi obavljaju pod teškim uslovima (prašina,

vлага, podrumske prostorije). U tu svrhu potrebno bi bilo što prije riješiti pitanje nagrađivanja stručnog kadra. Posebno pitanje pretstavlja stručnost postojećeg kadra. Arhivske ustanove oskudjevaju u službenicima sa fakultetskom i srednjom stručnom spremom. Stoga kao jedan od najvažnijih zadataka pred Društvo se postavlja stručno uzdizanje postojećeg kadra i pronalaženje mogućnosti za uposlenje novog stručnog kadra.

Ovđe je potrebno istaći i pitanje nesavjesnog uništavanja arhivskog materijala. Ovakvih slučajeva ima međutim sve manje, jer je sva teritorija naše Republike obuhvaćena arhivskom mrežom, a arhivske ustanove vode strog nadzor nad radom preduzeća «Otpad». (...)

U diskusiji su uzeli učešća:

Bogićević Vojislav: govorio je povodom 10-godišnjice osnivanja Državnog arhiva NRBiH u dosadašnjem radu Arhiva. (...) U početku je trebalo riješiti osnovni problem – prostorije i kadar. Prvih godina radili su uglavnom penzioneri. Arhiv je postigao značajne rezultate na prikupljanju, čuvanju i sređivanju arhivskog materijala. Danas ima moderno uređen laboratorij za mikrofilmovanje, te radionicu za konzerviranje i restauriranje knjiško-arhivskog materijala. Do sada je Arhiv objavio i dvije publikacije arhivske građe, a priprema se treća. (...)

Hodžić Šaban: iznosi da problem prostorija kako radnih tako i magazinskih nije još uvijek riješeno u Arhivu grada Tuzle. Velike poteškoće imaju u vezi zaštite arhivskog materijala i često dolaze u sukob sa preduzećem «Otpad». Tako prilikom posljednjeg pregleda stovarišta preduzeća «Otpad» našli su pored ostalog nepotrebnog materijala i arhivu gimnazije, ugostiteljstva i jednu biblioteku. Preduzeće «Otpad» se ne pridržava datih uputstava niti postojećih propisa. Isto tako ima i dosta slučajeva da se pojedina nadležstva neodgovorno odnose prilikom škartiranja nepotrebnog arhivskog materijala. Tako na pr. N.O. sreza Zvornik ubacio je u pregledani i škartirani materijal izvjestan broj dokumenata koji imaju trajnu vrijednost. Na kraju napominje da Zakon o arhivima nije predvidio ko je nadležan da rješava ovakve slučajeve.

Ružić Petar: ističe teške uslove rada u arhivskim ustanovama (prašina, vlaga, podrumske prostorije) i potrebu veće tehničko higijenske zaštite. Također napominje da je potrebno riješiti pitanje dopunskih plata za službenike sa nepotpunom srednjom školom koji obavljaju poslove arhivskih pomoćnika. (...)

U drugom dijelu skupštine pročitani su sljedeći referati:

Vojislav Bogićević: Rad i organizacija Državnog arhiva u Beču

Šaban Hodžić: Turski i drugi dokumenti na teritoriji Arhiva grada Tuzle

Ibrišagić Ibro: Stanje i problemi arhivske službe na teritoriji Bosanske Krajine.

DAR spis br. 1 u protokolu za Radnu 1957/58. godinu.

5.

Zapisnik V redovne godišnje skupštine Društva arhivskih radnika NRBiH održane 15. XI 1958. god. u Sarajevu.

(...) U svom referatu¹³ Dr. Hamdija Kapidžić osvrnuo se na stanje u BiH u vreme austriske okupacije, na njenu politiku prema BiH i jugoslovensko pitanje za vreme I Sv. rata. (...)

U svom referatu¹⁴ drug Hodžić Šaban, arhivist Arhiva u Tuzli, iznosi teškoće na koje su nailazili službenici u početku osnivanja arhivskih ustanova, zbog nepotpunog arhivskog zakonodavstva. Zatim objašnjava postupak pre[gl]jedanja registratura od strane službenika arhiva i teškoće koje je imao tuzlanski arhiv u svome radu. (...)

Izveštaj Kasima Isovića, sekretara Društva arhivskih radnika NRBiH o radu Društva u toku 1958 god. Osvrnuo se na stanje stručnih kadrova u bosansko-hercegovačkim arhivima, zatim na seminar u toku juna – jula 1958 god, upućivanje službenika na instruktivni rad u druge arhive, osnivanje Arhiva u Bihaću, problem prostorija i finansiskih sredstava arhivskih ustanova, probleme arhivskih ustanova pojedinačno, novi zakon o arhivima, položajne plate, opštu aktivnost Društva, izložbu u Zagrebu povodom ujedinjenja 1918 i organizovanje nedelje arhiva (...)

Pretsedavajući otvara diskusiju povodom pročitanih referata.

Rašid Hajdarević, arhivist Arhiva grada Sarajeva u svom izlaganju osvrnuo se na pitanje službeničkog kadra, stanje arhivske službe kod nas i predlaže pokretanje jednog informativnog lista za BiH, pitanje odnosa arhiva i registratura, arhiva i muzeja i upućivanje službenika arhiva na razne administrativno-upravne kurseve i seminare.

Pero Ružić, službenik Državnog arhiva NR BiH, predlaže da se pošalje jedan raspis svim registraturama o čuvanju arhivskog materijala i da se poveća položajna plata arhivskim službenicima, zbog nepovoljnih uslova po zdravlje. (...)

Žarko Banjanin, službenik Arhiva u Doboju, traži uputstvo kako da postupe sa NOO Tešanji koji je predao arhivu «Otpadu». (...)

Stipo Lozić, upravnik Arhiva u Travniku smatra da u Arhiv ne treba upućivati ljude koji po školskim kvalifikacijama ne odgovaraju. Zatim govori o problemima oko osnivanja Arhiva u Zenici.

Hamid Dizdar, predsednik Društva arhivskih radnika BiH navodi da je situacija

¹³ «Politika Autrougarske u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje u I svjetskom ratu»

¹⁴ «Popisivanje, preuzimanje i škartiranje arhivske građe na terenu»

na terenu, u pogledu arhivske građe, teška, da se ljudi neodgovorno odnose i da je često predaju «Otpadu». Predlaže da se postave poverenici na terenu, koji bi vodili računa o arhivskoj građi. (...)

DAR 18/1958.

6.

Zapisnik sa VI godišnje skupštine Društva arhivskih radnika NR BiH održane u prostorijama Radničkog doma u Mostaru 5. 12. 1959. godine.

(...) Prefsjednik Društva arhivskih radnika Dizdar Hamid, upravnik Arhiva grada Sarajeva, otvara Godišnju skupštinu i pozdravlja prisutne goste i delegate (...)

U ime Istoriskog društva BiH profesor dr. Hamdija Kapidžić takođe pozdravlja Skupštinu, sa zadovoljstvom ističe napredak arhivske službe. Podvlači veliki značaj arhivske građe za savremeno društvo i proučavanje naše nacionalne istorije, što se najbolje vidi iz sadržaja usmenih novina, koje su arhivski radnici održali dan prije ove Skupštine¹⁵. Po mišljenju profesora Kapidžića uskoro će rad istoričara i arhivista postati jedinstven i nedjeljiv. Nadalje preporučuje da se arhivski materijal učini pristupačnim školskoj i studentskoj omladini. (...)

U vezi sa referatom Ibrahima Ibrišagića¹⁶ diskusija se usmjerila uglavnom na zaštitu ugrožene arhivske građe na terenu. (...) Drug [Mehmed] Salihspahić iznosi slučaj iz svog iskustva, kada je bio upućen na sudiju za prekršaje koji je ovlašćen da uzme u zaštitu oštećeni arhivski materijal na terenu i odredi odgovarajuću kaznu prema onima koji krše propise o zaštiti i čuvanju arhivskog materijala.

Drug [Ibrahim] Ibrišagić upozna je s tim da pri NOO-a već postoje organi koji su dužni da upućuju na čuvanje i zaštitu arhivske građe. Po mišljenju druga Kolaka neophodno je potrebno izvršiti najgrublje odabiranje arhivskog materijala u samim depoima arhivskih ustanova i na taj način odvojiti i učiniti pristupačnim najdragocjenije dokumente za naučno izučavanje. Drugovi Ibrišagić i [Pero] Ružić založili su se za osnivanje seminara na kojima bi se upoznivali službenici iz arhivskih

¹⁵ U sklopu ovih usmenih novina održana su sljedeća predavanja: «Misija grofa Tisze u Bosni 1918. godine» (Hamdija Kapidžić); «Vaso Pelagić u Bosni» (Risto Besarović); «Intimni lik Alekse Šantića iz njegovih pisama Jovanu Protiću» (Hamid Dizdar); «Srednjoškolski štrajkovi» (Rasim Hurem) i «Hercegovina u generalnom štrajku 1906» (Kasim Isović).

¹⁶ «Problemi škartiranja arhivske građe kod nas»

ustanova i registratura sa načinom škartiranja arhivskog materijala, a na osnovu postojećih zakonskih propisa. (...)

Referat druga Kasima Isovića¹⁷ pokrenuo je živu diskusiju o nazivu za arhivske ustanove. Naziv «istoriski», koji predlaže drug Isović u svom referatu, po mišljenju Ibrišagića, pitanje je za diskusiju, jer se djelatnost arhivskih ustanova još uvijek svodi uglavnom na sređivanje, operativni rad i i nijedan od naših arhiva nije prešao u naučnu ustanovu u pravom smislu te riječi. Kako je na III Godišnjoj skupštini Saveza društava arhivskih radnika FNRJ u Ohridu 1958. godine podvučeno da arhivske ustanove imaju dva osnovna cilja: praktični i naučni, to drug [Rašid] Hajdarević smatra da prilikom određivanja naslova arhivskim ustanovama treba voditi računa o ta dva osnovna elementa. Drugovi Isović i Salihsahić smatraju da bi naziv «istoriski» ipak najbolje odgovarao, jer u ovoj fazi razvoja arhivske službe istoriski arhiv ne označava istovremeno i naučnu ustanovu.

U daljoj diskusiji Ibrišagić analizirajući neadekvatnost dosadašnjih naziva arhiva saglasio se sa nazivom «istoriski», s tim, što smatra da bi bilo umjesno da pojedine arhivske ustanove nose naslove svojih pokrajina kao napr.: Arhiv grada Mostara – Istoriski arhiv Hercegovine, a Arhiv Banja Luke – Istoriski arhiv Bosanske Krajine. Drug Hajdarević je istakao potrebu osnivanja Arhiva u Bihaću, čiji srez zahvata veliku teritoriju a mi smo ti koji treba da budemo inicijatori za njegovo osnivanje. (...)

U vezi referata Hajdarević Rašida¹⁸, diskusije su usmjerile uglavnom na problem zaštite registraturne arhivske građe u preduzećima, ustanovama i društvenim organizacijama. Konstatovano je da postoji vrlo nemaran odnos prema toj građi, te je potrebno da se i u registraturama, kao i u arhivskim ustanovama, preduzmu mjere za poboljšanje i stručno uzdizanje ovog kadra.

Dalje drug Salihsahić preporučuje da svi arhivi utiču na ustanove i preduzeća da uvedu neku vrstu letopisa o osnivanju i radu svojih institucija, te da se naročito čuvaju svi zapisnici, a osobito oni sa sjednica radničkih savjeta.

(referati su priloženi uz zapisnik)¹⁹ (...)

Na kraju je komisija za zaključke predložila sljedeće zaključke koje je Skupština usvojila:

¹⁷ »Regionalni arhivi, njihovo osnivanje, organizacija i rad«.

¹⁸ «Rezultati sa popisa i evidencije registratura na terenu Sreza Sarajevo i Goražde».

¹⁹ U građi je priložen samo Hajdarevićev referat. Obzirom da je ovaj, kao i referat Ibrahima Ibrišagića, objavljen u prvom broju *Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH* nepoznatim nam ostaje referat Kasima Isovića o regionalnim arhivima, u kojemu je očigledno obrađena važna problematika u arhivskoj službi, što svakako predstavlja gubitak.

1) Insistirati na proširenju zakonskih propisa o arhivima i arhivskoj službi davanjem pravnog statusa Pravilima arhivskih ustanova.

- Naročito zahtjevati da se u te propise unesu kaznene mjere protiv svih onih koji svjesno ili nesvjesno uništavaju arhivsku građu.

2) Raditi na tome da se nadležne Narodne vlasti što više pozabave problematikom arhivske službe na taj način, što će se više angažovati u rješavanju organizacionih i stručnih pitanja arhivske službe u BiH. Uz pomoć narodne vlasti trebalo bi naročito da dođe do izražaja: organizovanje savjetovanja, održavanje stručnih kurseva, finansiranje izložbi i uopšte jača propaganda o ulozi i položaju Arhiva u našem socijalističkom društvu.

3) Apelovati na nadležne vlasti da izvrše organizaciju arhivske mreže na teritoriji BiH osnivanjem novih arhivskih ustanova ili sabirnih centara ili pak povjerenika gdje to zahtjevaju prilike, gdje je usljed nedovoljnih komunikacionih veza smanjena mogućnost jače kontrole od strane regionalnih arhiva na zaštiti arhivske građe u registraturama.

4) Da se u postojećim arhivskim ustanovama posveti puna pažnja osnivanju službe naučnih informacija u cilju lakšeg snalaženja naučnih radnika, kao i uopšte u cilju pribavljanja svih potrebnih naučnih podataka.

5) Nastojati na proširenju međusobne saradnje između republičkih arhivskih ustanova, naročito na stručnom polju, a isto tako između sličnih organizacija (istoričara, bibliotekara, muzealaca) unutar Republike.

6) Nastojati da se obezbjede dovoljna materijalna i tehnička sredstva za postavljanje jedne veće izložbe na temu «Bosne kroz vjekove». U postavljanju izložbe učestvovala bi sve ustanove BiH pa i van nje, koje čuvaju arhivsku građu za proučavanje istorije BiH. (Orijentalni institut, Zemaljski muzej, Muzej narodne revolucije, Institut za proučavanje istorije radničkog pokreta u BiH, Narodna biblioteka, Istoriska katedra na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, svi arhivi i svi ostali muzeji u BiH). U vezi sa ovako ozbiljno postavljenom izložbom trebalo bi razmotriti mogućnost da ona preraste u stalnu izložbu. Osnovni zadatak bio bi joj i upoznavanje širokih slojeva naroda sa istorijom BiH i zadacima i značajam ustanova koje čuvaju dokumentaciju za izučavanje društvenih nauka. (...)

8) Predložiti Izvršnom vijeću NRBiH – Savjetu za kulturu i nauku NRBiH da svojom linijom, preko odgovarajućih tjela pri narodnim odborima srezova koji su osnovali arhive, sugerira da svi arhivi, izuzev momentalno republičkog, dobije naziv

– «Istoriski arhiv u ...» (u tome i tome mestu).

9) U smislu proširenja stila, programa i djelatnosti rada Društva, a s obzirom na nastale potrebe i činjenice da arhivska mreža u BiH nema ni svoju najskromniju publikaciju, ispitati mogućnost da se Društvo primi izdavanja bar jedne manje godišnje publikacije, čiji bi sadržaj u prvom broju bio posvećen problemu: odnos Arhiva i registratura.

- S tim u vezi ispitati i mogućnost organizovanja savjetovanja po srezovima sa službenicima koji rade u registraturama.

10) Maksimalno nastojati na proširenju članstva na taj način što će se, pored arhivskih radnika u mreži, učlaniti i vanjski članovi, prijatelji i saradnici.

11) Pošto se pokazalo korisnim održavanje usmenih novina, potrebno je nastojati da se one i ubuduće održavaju, vodeći strogo računa da ostanu na visokom nivou. Stereotipan je samo naziv usmene novine pa ga treba zamjeniti prikladnijim, naprimjer Veće arhivista i sl.

-Isto tako potrebno je ovakve nastupe arhivskih radnika i vanjskih saradnika prenjeti na terenu srednjih i njima sličnih škola, kao i na fakultet, kako bi se sa važnošću arhivske grade za izučavanje društvenih nauka što potpunije upoznali budući intelektualci.

DAR 1/1960.

THE MOST INTERESTING PARTS OF PROTOCOLS OF ANNUAL
MEETINGS OF THE SOCIETY OF ARCHIVISTS OF BOSNIA-
HERZEGOVINA

Summary

This paper contains the most interesting parts of protocols of annual meetings of Društvo arhivskih radnika BiH (The Society of Archivists of Bosnia-Herzegovina), from period since establishing to 1961. For this period – before any professional bulletin, these protocols are significant documents about conditions of development of modern archival service in Bosnia-Herzegovina. ■

POLEMIKE

JEDNO VJEŠTAČKO POGLAVLJE O ZASTAVI

(Pål Kolstø, "Državni simboli u novim državama: znakovi jedinstva i podjele", Prilozi, 33, Sarajevo, 2004., str. 185-208.)

Mesud Šadinlija
(Arhiv Armije R BiH, Sarajevo)

U posljednjem, 33. broju uglednog naučnog časopisa *Prilozi*, kojeg izdaje Institut za istoriju u Sarajevu, pojavio se tekst pod naslovom "Državni simboli u novim državama: znakovi jedinstva i podjele", autora Pål Kolstøa, profesora na Odjeljenju za istočnoevropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu, Norveška. U ovom radu autor tretira prirodu državnih simbola (zastave i grba) na po dva uzorka izabrana između zemalja bivše Jugoslavije (Makedonija i Bosna i Hercegovina) i bivšeg Sovjetskog Saveza (Rusija i Bjelorusija), kao i uticaj tih simbola na izgradnju nacionalne svijesti i patriotizma u tim državama. Predmet autorove analize je takođe i pokušaj utvrđivanja veza između izbora samih simbola i određenih aspekata spoljnih i unutrašnjih odnosa posmatranih država. Poglavlje koje se odnosi na našu zemlju naslovljeno je sa "Bosna i Hercegovina: jedna vještačka zastava za vještačku državu?".

Sam rad u cjelini nije uzaludno pročitati, ako ni zbog čega drugog, ono zbog evidentnog nedostatka ozbiljnih radova u oblasti savremene historije. Na žalost, taj aspekt rada nije nas pokrenuo na pisanje ovog osvrta, već isključivo sadržaj poglavlja, odnosno dijela poglavlja, koje se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. S toga nam se čini neophodnim na samom početku jasno naznačiti motiv ovog osvrta.

Nismo ga pronašli u iritirajućoj upitnoj formi samog naslova, iako bi to bilo razumljivo, pa čak ni u nesumnjivo pozitivnom odgovoru na ovako sročeno pitanje koji autor daje kao rezultat svog razmatranja. Dijagnosticiranje razlika u percepciji važećih državnih simbola Bosne i Hercegovine, u različitim dijelovima zemlje i na različitim nivoima njene komplikovane strukture vlasti, u osnovi tačno, kao i prognoziranje moguće sudbine države i njenih simbola, radnje su na živim i nedo-

vršenim političkim procesima. Smatramo da, kao takve, dobro podnose različite subjektivne pristupe i ni jednom od njih ne osporavaju pravo da pretenduje na vlastitu vrijednost, pa ni pristupu Pål Kolstøa. Autor se ovom vrstom razmatranja bavi na tri od nepune četiri stranice navedenog poglavlja svog rada, i taj dio ne smatramo posebno vrijednim pažnje. Ta vrsta seciranja političkog i državno-pravnog ludila kojeg u ovoj zemlji živimo može se često čitati u domaćoj štampi. Ono čime ovo viđenje biva drugačije, jeste činjenica da je rezultat gledanja jednog stranca uporedo na nekoliko uzoraka različitih postkomunističkih država. Paralele koje autor u cjelini svog rada izvlači i mogućnost kompariranja koju ostavlja čitaocu, čini ga, na toj ravni, unekoliko zanimljivim.

Samo na prvoj stranici poglavlja pod naslovom "*Bosna i Hercegovina: jedna vještačka zastava za vještačku državu?*", učinjen je pokušaj da se historiografski zahvati problem, i tu se nalazi motiv ovog osvrta. Ukratko, u prvi mah nam se zago-netnim učinio način na koji je autoru pošlo za rukom da na ovako malo prostora, u tako malom broju rečenica, sažme toliki broj netačnih i proizvoljnih tvrdnji o važnim činjenicama historije Bosne i Hercegovine, pa smo se potrudili da ga shvatimo.

Ići ćemo redom.

Već u prvoj rečenici teksta Pål Kolstø cijeni kako je *uspostava Bosne i Hercegovine kao nezavisne države 1992. godine bila krajnje osporavana*. Nejasan je autorov kriterij intenziteta osporavanja, jer ako se na referendumu održanom 29. februara i 1. marta 1992. godine više od dvije trećine građana Bosne i Hercegovine izjasnilo za njenu nezavisnost i samostalnost, kakav bi onda bio sadržaj ocjene *krajnje osporavan* da je ishod referenduma bio negativan. Faktor prijetnji ratom i genocidom upućivanih od strane lidera Srpske demokratske stranke, svakako je bio ozbiljan i, kako se pokazalo, brutalno realan, ali ipak ne takav da bi ga ovakvim kvalifikativom pretpostavili volji apsolutne većine građana Bosne i Hercegovine, povoljnom političkom trenutku na planu međunarodnih odnosa i, zašto ne, historijskom pravu zemlje. Svoje *krajnje* razmjere u osporavanju samostalnosti Bosne i Hercegovine oružana prijetnja srpskih lidera dostići će tek nakon uspostavljanja državne samostalnosti Bosne i Hercegovine i njenog međunarodnog priznanja, te se ovdje očito radi o pogrešnom smještanju procesa u vremenu događanja.

Ne dajući nam ni trenutka predaha, već u trećoj rečenici profesor Pål Kolstø zapaža onovremenu svijest bosanskih lidera *da, žele li da njihova država ima šansu da opstane, moraju je proglasiti nadnacionalnom državom, ne vezujući je za bilo koju etničku grupu posebno*. Ne sporimo važnost ovakve svijesti bosanskih lidera, ali onih iz 1943. godine koji su kroz odluke ZAVNOBiH-a definirali i konstituirali Bosnu i Hercegovinu upravo kao državu svih njenih naroda i građana, nevezanu za *bilo koju etničku skupinu posebno*. Ne sumnjamo da su i bosanski lideri iz 1992.

godine imali ovu vrstu svijesti, oni jednostavno nisu imali potrebu Bosnu i Hercegovinu *proglasiti nadnacionalnom državom*, kada je ona to po svome ustavu već bila. U toku cijelog rata u Bosni i Hercegovini, kao i u početku 1992. godine u kojem je autor locirao svoje zapažanje, radilo se o tome da se ovaj važni državni princip odbrani, a ne o tome da se uspostavi. Ovo je temeljna činjenica političke historije Bosne i Hercegovine, i bilo ko da pokušava dati, bilo kakav i koliko kratak, historio-grafski uvod u bilo koju društvenu temu, ne smije je previdjeti ili zanemariti.

Pål Kolstø čini upravo ovu suštinsku grešku, a zatim sa tako klimave platforme prelazi na središnju temu svog izlaganja, izvlačeći u sljedećoj rečenici zaključak *da se to odrazilo na izbor državne zastave i državnog grba 1992. godine*. Svoje otkrovenje motiva izbora državnih simbola, na čemu se doista radilo tokom 1991. i početkom 1992. godine, autor pojačava argumentom *da su tokom rata mnoge muslimanske vojne jedinice koristile zeleno-bijelu zastavu sa polumjesecom*. Upućeniji čitalac bi očekivao da se radi o pogrešnom opisu i da će se kao ilustracija pojaviti tradicionalna vjerska zastava muslimana sa polumjesecom i zvijezdom na zelenoj podlozi (ilustracija 2), ali se ipak kao ilustracija broj 4 na ovom mjestu nudi zeleno bijela zastava sa polumjesecom na središnjem bijelom polju (naša ilustracija 1). Ova je zastava kreirana u vrijeme predizborne kampanje za prve višestranačke izbore u Bosni i Hercegovini, korištena je na predizbornim skupovima Stranke demokratske akcije i u to vrijeme promovirana kao nacionalna zastava bosanskih Muslimana. Nije izvjesno da je znatniji dio ovog naroda uopće znao da mu je to nacionalni barjak u pokušaju. Bez obzira na to, razvijajući zeleni barjak iznad glava *mnogih muslimanskih vojnih jedinica* u vrijeme kada one nisu ni postojale, konstatirajući u nastavku da su se *tokom rata 1992-1995. godine Hrvati i Srbi borili pod svojim etničkim simbolima*, profesor Kolstø otklanja sve moguće dileme vezane za sam karakter rata u Bosni i Hercegovini, svodeći ga na krvavi sukob etničkih grupa koje se nisu mogle dogovoriti oko zajedničkih simbola. Otkud onda ljiljani? Da se vlasni ne dosjete, kako kaže narodna doskočica, i kako misli autor tvrdeći da je *bosansko rukovodstvo, u očajničkoj želji da ne provociraju Srbe i Hrvate*, izabralo dizajn državnih simbola zasnovan na *srednjovjekovnom bosanskom simbolu, ljiljanu* (ilustracija 3).

Ništa od ovoga nije tačno.

U proces tranzicije iz ideološkim monopolom kreiranog jednopartijskog komunističkog društvenog sistema u demokratsko društvo, Bosna i Hercegovina je ušla sa državnim simbolima (ilustracija 4) koji su sadržavali gotovo isključivo ideološke elemente, nadmašujući u tome gotovo sve bivše komunističke zemlje, na čijim su simbolima takođe dominirali ideološki elementi nad tradicionalnim i historijskim. Državni grb sa fabričkim dimnjacima i žitnim klasjem ispod petokrake zvijezde bio je toliko bezličan, da je mogao biti upotrijebljen kao grb bilo koje republike SSSR-a.

Državna zastava je opet, sa malom jugoslavenskom zastavom u gornjem lijevom uglu dominirajuće proleterski crvene podloge, na određeni način negirala historijsku utemeljenost državno-pravnog subjekta kojeg je imala simbolizirati. Kao i drugdje, i u Bosni i Hercegovini potreba da se ovi znakovi, koji su simbolizirali preživjeli sistem i ideologiju više nego zemlju, zamijene dostojnijim simbolima, nije bila upitna ni za jednu političku grupaciju. Obzirom na složenu etničku strukturu države, bilo je potrebno, kako i sam profesor Kolstø ispravno zapaža, kod dizajniranja novih simbola od strane *bosanskog rukovodstva* voditi računa da se *ne provociraju Srbi i Hrvati*, ali ni Bošnjaci pod tadašnjim etničkim imenom Muslimani, što je promaklo profesorovoj pažnji. Ta je potreba proizlazila na sasvim prirodan način iz ustavnih odredbi o konstitutivnosti i garantovanoj ravnopravnosti naroda, ali i iz činjenice, koju profesor takođe previđa, da su se u *bosanskom rukovodstvu* pod kojim je formuliran i predložen dizajn zasnovan na historijskom motivu Ljiljana, nalazili politički predstavnici Srba (svi iz SDS-a), politički predstavnici Hrvata (svi iz HDZ-a) i Bošnjaka (svi iz SDA), te da su oni vjerovatno vodili računa o tome da sami sebe ne isprovociraju. U ovakvoj situaciji, i u ovom se potpuno slažemo sa autorom, dizajn zasnovan na historijskom motivu Ljiljana bio je primjereno i dobro rješenje.

Ono u čemu se ne slažemo jeste proizvoljno ocjenjivanje motiva za usvajanje navedenih državnih simbola. Ova pogreška proističe ponovo iz krivog lociranja događaja u vremenu. Naime, simboli jesu postojali kao prijedlog, ali nisu zvanično usvojeni u vrijeme kada su predstavnici SDS-a još sjedili u organima vlasti Bosne i Hercegovine i kada se unutar tih organa pokušavao postići politički kompromis. Nisu usvojeni ni neposredno nakon referenduma 1. marta, kada se pokušaj postizanja kompromisa i mirnog raspleta rastuće krize preselio na evropsku političku pozornicu. Usvojeni su tek 4. maja 1992. godine kao privremeni grb i zastava Republike Bosne i Hercegovine, uredbom sa zakonskom snagom koju je donijelo Predsjedništvo RBiH.¹ Onome ko makar površno poznaje hronologiju agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, a za pretpostaviti je da ozbiljan naučnik koji obrađuje temu bosanskih tranzicijskih državnih simbola ima barem taj nivo poznavanja činjenica, nije potrebno pojašnjavati kakvi su se događaji odigrali do ovog datuma i *bosansko rukovodstvo*, sve i da je htjelo, nije moglo pronaći načina da dodatno *isprovocira Srbe*, ako je riječ o liderima SDS i njihovim političkim istomišljenicima i sljedbenicima, koji su se do tog vremena već potpuno stavili u funkciju jugoslavenske agresije na njihovu zemlju i zagazili u najgora nasilja i najteže zločine. Nisu to mogli ni izborom grba i zastave. Istina je, grb i zastava sa Ljiljanima pojavili su se na različite načine u upotrebi u tih par mjeseci od referenduma za nezavisnost do njihovog zva-

¹ Službeni list RBiH br. 1/92.

ničnog usvajanja kao državnih simbola. Irelevantno bi bilo vagati koliko je ta pojava poticana od strane *bosanskog rukovodstva*, ma šta se pod tim podrazumijevalo, a koliko je bila spontan izraz patriotizma, no nesumnjivo je da je i u jednom i u drugom slučaju rezultat logične potrebe da se na simboličkoj i identifikacijskoj ravni napravi diferencijacija u odnosu na snage separatizma i destrukcije države.

Hoćemo reći da ovaj izbor nije bio iznudeno rješenje, niti potez motiviran političkom taktikom. Bilo je to usvajanje jednog rješenja od početka kreiranog s ciljem da zadovolji potrebe simboliziranja države sa vjekovnom tradicijom života u različitosti i jasnim ustavnim određenjem principa nacionalne ravnopravnosti unutar svoje multietničke strukture. Ovaj princip je *bosansko rukovodstvo* poštovalo, i to su fakti koje formulacija Pål Kolstøa ne samo da prekriva i zanemaruje, već eksplicitno negira. Takav odnos spram ovih više nego važnih činjenica je mučenje historijskog toka i, u najmanju ruku, opasna površnost koja vodi suštinskoj pogrešci u razumijevanju historijskih procesa.

Još teže nasilje nad činjenicama Pål Kolstø čini interpolirajući izmišljene vojne zastave *mnogih muslimanskih jedinica* u priču o državnim simbolima. Sve i da je tačna činjenica da su *muslimanske jedinice* (čitaj: Armija Republike BiH) tokom rata kao vojnu zastavu koristile uzorak koji je dat kao ilustracija 4 u dodatku tekstu profesora Kolstø-a (nada ilustracija 1), to se ne može dovesti ni u kakvu vezu sa izborom državnog grba i zastave Republike Bosne i Hercegovine. No, to je potpuno netačno, i netačna je svaka pojedina riječ kojom je autor ovo utvrdio. Zastava kakva je ponuđena i opisana u ovom vještačkom poglavlju o vještačkoj zastavi za vještačku državu, prosto i jednostavno rečeno nikada nije bila vojna zastava niti jedne jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine. Niti *tokom rata*, kako autor tvrdi u tekstu na strani 194, niti u *ranim fazama rata 1992-1995*, kako drugačije tvrdi u zabilješci ispod ilustracije 4 u dodatku tekstu.

Uredbom sa zakonskom snagom o Oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine² koju je Predsjedništvo RBiH donijelo 20. maja 1992. godine zakonski je određeno da jedinice i ustanove Armije RBiH imaju svoju zastavu. Isključiva nadležnost u pogledu ustanovljavanja i dodjeljivanja zastava jedinicama zadržana je u rukama Predsjedništva države. Odlukom³ donesenom 16. juna 1992. godine, Predsjedništvo je precizno odredilo i izgled vojnih zastava jedinica i ustanova Armije RBiH. Zastava je imala biti pravougaonog oblika sa grbom Republike Bosne i Hercegovine na bijeloj podlozi ispod kojeg se nalazi crtež ukrštenih mačeva. Ispod grba,

² Službeni list RBiH br. 4/92.

³ Odluka o vojnoj zastavi, uniformi, oznakama pripadnosti Armiji i oznakama činova i dužnosti. Dokument u posjedu Arhiva ARBiH.

u visini završetka rukohvata mačeva, na lenti plave boje, brojem i slovima bijele boje upisan je naziv ratne jedinice-ustanove. Odnos dužine i širine zastave bio je jedan prema dva, kao kod državne zastave. Konačni oblik vojnih zastava jedinica Armije RBiH (ilustracija 5) definiran je 1. avgusta 1992. godine Uredbom sa zakonskom snagom o službi u Armiji⁴, u članu 12. ovog akta. Razlika u odnosu na rješenje iz juna mjeseca je u tome što je iznad grba na ukrštenim mačevima sada propisan natpis na logotipu "ARMIJA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE", a naziv jedinice na lenti ispod rukohvata mačeva piše se zlatnim slovima. Odnos dužine i širine definisan je sa tri prema pet. Istovremeno je propisano⁵ da vojnu zastavu mogu imati samo jedinice ranga samostalnog bataljona i višeg ranga.

Kao što se iz predočenih činjenica vidi, *bosansko rukovodstvo* je vrlo rano, u početnoj fazi rata, jasno odredilo ko, gdje, kada⁶ i kojom zastavom može mahati na teritoriji na kojoj su važili i na kojoj su se poštovali zakoni Republike Bosne i Hercegovine. Zeleno-bijelim barjakom je fizički bilo moguće mahati, to ne poričemo, ali ne držimo bitnim. To ovu zastavu, ni u formi incidenta, nije moglo prometnuti u vojnu zastavu jedinica Armije RBiH, koje Pål Kolstø prromeće u *muslimanske jedinice* i u *jedinice bosanskih muslimana*.

Zašto sve ovo čini?

Ne mislimo da je u pitanju pokušaj namjerne političke instrumentalizacije historijske nauke i uglednog naučnog časopisa kakav su Prilozi, mada proizvoljan pristup činjenicama i donošenje sudova po kratkom postupku, na način kako je to urađeno u ovom tekstu, neodoljivo podsjeća na takvu vrstu stvaralačkog napora.

On naprosto čini jednu krupnu logičku pogrešku ne uviđajući i ne naznačavajući u svom radu jasnu i oštru promjenu ustavnog i političkog stanja u državnom kontinuitetu Bosne i Hercegovine, koja je nastupila dejtonskim događajem krajem 1995. godine. Međunarodnim pravnim kompromisom kojim je zaustavljen rat i okončana agresija na Bosnu i Hercegovinu, stvoreno je suštinski novo političko i pravno stanje, u kojem se na nov način definišu pojmovi, regulišu odnosi i usmjeravaju i kontrolišu društveni procesi. Dio svega toga su i važeći državni simboli. Ovdje smo, kako rekosmo na početku, u živom tkivu i kao u sufijskoj priči o spoznaji slona u mraku, šta god dohvatite – u pravu ste, pa je u ovom dijelu svoje priče profesor Kolstø na sigurnom terenu i ne pravi greške. Greška koju čini u spornom uvodnom dijelu potiče

⁴ Službeni list RBiH br. 11/92.

⁵ Pravilo o vojnim uniformama, zastavi, oznakama činova, rodova i dužnosti pripadnika AR-BiH za vrijeme ratnog stanja. Službeni list RBiH br. 11/92.

⁶ Ratna zastava se mogla nositi sa jedinicom u borbenim dejstvima ili na vojnim svečanostima, u oba slučaja samo po odluci komandanta jedinice.

Dodatak

Ilustracija 1

Ilustracija 2

Ilustracija 3

Ilustracija 4

Ilustracija 5

iz neselektivne projekcije ovakvog stanja unatrag. Tim postupkom je hladno *etnizirao* zastavu i grb sa ljiljanima, a kako mu je za ovu vratolomnu dekadenciju zastave koja je *svjesno i namjerno dizajnirana kao simbol jedinstva* u nešto što je *postalo znak podjela i razdora*, trebalo i nekakvo objašnjenje, on ga je iskonstruisao. Ovim je nezgrapno zanemario historijske činjenice, ali i falsifikovao stvarni odnos većine građana Bosne i Hercegovine, prema njihovoj državi i prema njenim simbolima. Da se ne bi igrali intelektualne žmurke sa profesorom, ne zbog drugih razloga, ističemo i činjenicu da se radi o skupini multietničke i multireligijske strukture, ne samo o *muslimanima*. Time im je retroaktivno osporio i pravo da se, pod simbolima koji su predmet rasprave, legitimiraju kao pripadnici države sa imenom kakvo je imala i sa ustavnom definicijom koju je imala, uz osporavajuje historijske činjenice da su oni upravo to i činili. To je direktna posljedica profesorove netačne tvrdnje o *etniziranju* državnih simbola Republike Bosne i Hercegovine.

Tako ponovo dolazimo na priču o plemenima koja se ne mogu dogovoriti o barjacima, i iza te priče ponovo ne vidimo državu Bosnu i Hercegovinu i stvarni sadržaj njene historije u periodu 1992 - 1995. godine. Ovakav pristup po pravilu demonstriraju činovnici i politički funkcioneri fantomske strukture poznate pod imenom međunarodna zajednica. Nisu rijetki ni domaći uzorci takve političke prakse. Razlozi za ovakav način političkog djelovanja daju se razumjeti i često, a u Bosni i po pravilu, moraju prihvatiti.

Naše je skromno mišljenje da je ovakav metod u nauci neprihvatljiv.

Na kraju, iako u suštini nije neophodni dio motiva ovog osvrt, ipak moramo istaći da se Tvrtko I Kotromanić nije 1376. godine *proglasio kraljem Srba u Bosni i na obali*, kako navodi Pål Kolstø. Krunisan je 1377. godine kao "...kralj Srbijem, Bosni i Primorju i Zapadnim stranama"⁷. Nakon znatnog teritorijalnog proširenja države, 1390. godine je objavio svijetu svoju titulu kao "...dei gratia Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque etc. rex inclutus"⁸. ■

⁷ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, SKZ, Beograd, 1964, str. 137.

⁸ Ibid, str. 164

ODGOVOR MESUDU ŠADINLIJI

Pål Kolstø

Odjeljenje za istočnoevropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu
Norveška

Dragi Mesude Šadinlija,

Uvijek je lijepo dobiti reakcije na ono što pišemo, posebno kad je to reakcija nekog ko je tako dobro upućen u samu temu, kao što ste to, očigledno, Vi. U mnogo sitnijih tačaka, ja sam čitajući Vašu reakciju naučio neke nove stvari. Moj najveći problem je bio, dok sam nastojao formulirati svoj odgovor Vama, da mi je često bilo teško identificirati gdje se to mi ne slažemo. Većina novog materijala što ga Vi uvodite, čini mi se, pun je detalja o onome što sam i sam rekao i potkrepljuje moje glavne zaključke. Naravno, moj članak je bio komparativan a manje od četiri strane je posvećeno Bosni. Premalo, dakako, da bi dao sveobuhvatnu obradu tako široke teme kao što je uvođenje novih državnih simbola u Bosni i Hercegovini nakon stjecanja nezavisnosti, ali to je neizbježan problem kada se koristi komparativni pristup. Ja ipak čvrsto vjerujem da poređenja mogu biti vrlo korisna jer stavljaju pojedinačne slučajeve u određenu perspektivu. Kada to kažem, slažem se da su neke od mojih karakterizacija oslikane širokim potezom, i da su neki od Vaših prigovora blagovremeni podsjetnici i razjašnjenja. Posebno, čini se da ste dodali neke dragocjene informacije o hronologiji i momentu određenih dešavanja (mada moram priznati da nisam uvijek razumio kako pitanja hronologije utječu na moje opće zaključke).

Dopustite mi sada da se posvetim specifičnim tačkama koje Vi postavljate:

1. Ja tvrdim "*da je uspostava Bosne i Hercegovine kao nezavisne države 1992. godine bila krajnje osporavana*", čak i ako je više od dvije trećine građana Bosne i Hercegovine glasalo za nezavisnost na Referendumu u martu 1992. godine. Kao prvo - ono što ja kažem ovdje NE treba se smatrati pokušajem podriivanja legitimitete-

ta države Bosne i Hercegovine. Ja, međutim, zaista vjerujem da se "stepen opozicije" u bilo kom političkom projektu može cijeliti ne samo kvantitativno - brojanjem glasova "za" ili "protiv", već i "kvalitativno" - mjerenjem stepena intenziteta te *opozicije*. Tako, naprimjer, ako deset ljudi živi u istoj kući i ako oni glasaju da li će se kuća obojiti u crveno ili bijelo, to (normalno) NIJE krajnje sporno pitanje, *čak i ako* rezultat bude: pet ljudi za crveno, a pet za bijelo. Najvjerovatnije će oni biti u stanju naći kompromis tako što će pola kuće obojiti crveno, a pola bijelo; ili će obojiti cijelu kuću u ružičasto, ili će naći neku treću kompromisnu boju: žutu. Ali, u hipotetičkom (i vrlo nevjerovatnom) slučaju da oni koji su za crvenu kuću kažu "Ako je ne obojiš u crveno, mi ćemo je spaliti", tada pitanje bojenja kuće, po meni, jest krajnje sporno, *čak i ako* je osam ljudi glasalo za bijelu kuću, a samo se dvoje tome suprotstavilo. Na bosanskom Referendumu, oni koji su bili protiv nezavisne države bili su jasno nadglasani, ali su sasvim jasno stavili do znanja da NEĆE prihvatiti na jedan prijateljski način takav poraz (i itekako su dobro ispunili svoje prijetnje, kao što je svima dobro poznato). Stoga vjerujem da još uvijek ima smisla reći da je u proljeće 1992. godine pitanje bosanske državne nezavisnosti bilo "*krajnje osporavano*".

2. Nadalje, ja tvrdim "*da, žele li da njihova država ima šansu da opstane, moraju je proglasiti supra-etničkom državom, ne vezujući je za bilo koju etničku grupu posebno*". Vi ovdje nalazite dvije greške: (1) Ako Vas razumijem ispravno, riječ "proglašena" je sporna za Vas, pošto je Bosna i Hercegovina, po vašem mišljenju, već bila država te stoga nije imala potrebu da bude proglašavana kao takva? Ako je to ono što Vi mislite, ja mislim da je ovo igra riječi i pravnih koncepata, pošto svi znamo da - šta god da je bilo napisano u jugoslavenskom Ustavu - postojala je velika razlika između biti jugoslavenska republika i biti nezavisna država po međunarodnom pravu. (2) Bosanskohercegovačka država, ili preciznije jugoslavenska Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, koja je proglašena 1943. godine, već je **bila** supra-etnička država, jer nije bila vezana za bilo koju etničku grupu posebno. Ta tačka je ispravna i ja sam Vam zahvalan što me na to podsjećate. U tom pogledu, Bosna i Hercegovina je bila anomalija u jugoslavenskoj federalnoj strukturi, pošto je to bila *jedina* republika koja je bila historijski, a ne etnički određena.¹ Dobro? Također je jasno da početkom 1990-tih, hrvatski i (naročito) srpski lideri u Bosni i Hercegovini strahuju - ili govore da strahuju - da bi Republika, ako bi stekla nezavisnost, na neki način postala država pod dominacijom Bošnjaka, bilo *de facto* ili *de jure*. Sve je nametalo liderima Bosne i Hercegovine obavezu da koliko je god to moguće snažno naglase, supra-etničku ili multietničku prirodu države, bez obzira na to šta je

¹ Isto je važno za Kosovo i Vojvodinu, ali one nisu bile republike.

napisano u jugoslavenskom Ustavu, koji ionako neće dugo ostati na snazi.

Nadalje, ja tvrdim da “*mnoge muslimanske vojne jedinice koristile su zeleno-bijelu zastavu sa polumjesecom*”. Da, ovu konkretnu informaciju sam skinuo sa jedne Internet stranice i čovjek zaista treba uvijek biti vrlo pažljiv sa informacijama koje se nalaze na Internetu, pošto tu nema kontrole kvaliteta web informacija. Dakle, da, ja sam tu na pomalo skliskom terenu. Možda je bilo samo nekoliko jedinica. Uredu. Vaša opaska, međutim, da ova zastava NIJE bila oficijelni simbol Armije Republike Bosne i Hercegovine, po meni ide mimo suštine. Zašto poricati činjenicu da je bilo, na muslimanskoj strani jednako kao i na drugim stranama, neregularnih jedinica koje su se borile pod svojim samoproglašenim vodama i sa vlastitim samoizabranim simbolima?

U svakom slučaju Vi i sami kažete da se “zeleno-bijelom zastavom fizički moglo mahati, što je nešto što ne poričemo”. I tu nam nudite informaciju koje ja nisam bio svjestan, a koja potvrđuje donekle moj stav: “Ova je zastava kreirana u vrijeme predizborne kampanje za prve višestranačke izbore u Bosni i Hercegovini, korištena je na predizbornim skupovima Stranke demokratske akcije i u to vrijeme promovirana kao *nacionalna zastava bosanskih Muslimana*. (Kurziv je moj). Na engleskom, i većini drugih zapadnoevropskih jezika izraz “nacionalna zastava” bi značio isto što i “državna zastava”, ali u ovom kontekstu ja pretpostavljam da Vi mislite na “nacionalnu zastavu” u etničkom smislu? Pa ipak, ja još uvijek mislim da ćete se Vi sa mnom složiti da jedna “etnička grupa” ili jedna nacija nisu ista stvar? Nacija je politički koncept: nacija ima, ili tvrdi da ima, politička prava koja etničke grupe nemaju. Činjenica da je ova zastava “korištena” na skupovima Stranke demokratske akcije i u to vrijeme bila promovirana kao “nacionalna zastava bosanskih muslimana”, je jasno politički važno i pripada povijesti usvajanja državne zastave Bosne i Hercegovine. Dakle, možda sam ja naveo pogrešne razloge što sam ovu zastavu uključio u moju raspravu, ali Vi ste i sami pokazali da je ipak bilo čvrstih osnova za njeno uključivanje.

Na posljednje tačke Vašeg odgovora ponešto mi je teško odgovoriti, pošto se čini da su zasnovane na potpuno pogrešnom čitanju mojih tvrdnji: “/Kolstø/ hladno *etnizirao* zastavu i grb sa ljiljanima, a kako mu je za ovu vratolomnu dekadenciju zastave koja je *svjesno i namjerno dizajnirana kao simbol jedinstva* u nešto što je *postalo znak podjela i razdora*, trebalo i nekakvo objašnjenje, on ga je iskonstruisao”. Ja svakako NISAM etnizirao tu zastavu. Ono što kažem je da je zastava iz niza razloga postepeno postala vezana samo za muslimansku etničku grupu. Ja to ne činim, već kažem da su to *učinili građani Bosne i Hercegovine*. Ako Vi mislite da je OVA tvrdnja pogrešna, treba da mi date razloge zašto tako mislite. Samo tada će biti moguće imati plodnu diskusiju o ovom pitanju. Što se mog ličnog mišljenja tiče, jasno

sam rekao, kao što ste i sami svjesni, da grb s ljiljanom NIJE bio etnički simbol i da je, s obzirom na okolnosti, bio jedno od najboljih rješenja pitanja državnog simbola koje je bilo na raspolaganju u tom trenutku.

Što se tiče Vaše posljednje opaske da je tačna titula Stefana Tvrtka bila "kralj Srba i Bosne i primorja i zapadnih krajeva", to je apsolutno tačno, a do nesporazuma je došlo zbog greške u prijevodu - jer moj je članak preveden sa engleskog na bosanski.

Moja posljednja tvrdnja - da i "westendorpska" zastava može vremenom postati široko prihvaćena kao zastava Bosne sa kojom se članovi svih etničkih grupa u zemlji mogu identificirati - mislio sam da bi ona bila *kontroverznija*. Da li Vaša šutnja oko ove tačke znači da se Vi sa mnom slažete? Moja tvrdnja je, naravno, pokušaj gledanja u kristalnu kuglu, a pošto ja nisam prorok, može se ispostaviti da sam imao krivo. Ali, ovo je optimistični scenarij za koji se ja lično nadam da će biti ostvaren.

Treba da naglasim, međutim, da sam u svom članku pokušao NE biti vođen razmatranjima o tome koje će političke implikacije njegovi zaključci ishoditi, već isključivo naučnim razmatranjima. Ja, ipak, u suštini mislim da bi moji zaključci trebali biti prihvatljivi onima koji danas grade bosansku državu. Ja sam poprilično siguran da kad bi se moj članak izložio nekoj vrsti detaljne analize historičara iz Republike Srpske, kao što ste ga Vi analizirali, taj bi vjerovatno našao puno više stvari oko kojih se sa mnom ne bi složio no Vi.

Svjestan sam da je pitanje državnih simbola vrlo osjetljivo za ljude u Bosni i - kao što pokazujem u drugim dijelovima članka - ne samo u Bosni i Hercegovini, već i u mnogim drugim nezavisnim državama. Simboli iskazuju etnicitete, a etniciteti su važni iz očiglednih razloga.

Ne bih imao ništa protiv daljnje rasprave o ovim pitanjima. Za mene je bilo posebno zanimljivo fokusirati se na *sadašnju i buduću situaciju*: do koje mjere se sadašnja bosanska zastava stvarno koristi, gdje, ko je koristi, i u vezi sa čime? Da li je koriste samo službene institucije, ili je koriste i građani privatno? Šta ljudi osjećaju prema njoj, itd.? ■

Iskreno Vaš
Pål Kolstø

(Prijevod: Senada Kreso)

ODGOVOR NA OSAM PRIMJEDBI

Krešimir Kužić
Zagreb

U 33. broju *Priloga* sarajevskog Instituta za istoriju objavljen je kritički osvrt Amira Klike na moju knjigu "Hrvati i križari". Iz njegovog teksta može se razaznati osam tema s negativnim mišljenjem zbog čije se diskutabilnosti osjećam dužan odgovoriti. Odgovori su u načelu poredani onim redom kako je mišljenja iznosio Klike.

1. Termin "*contra paganos*" za muslimane

Prvi prigovor se odnosi na moju podjelu križarskih pohoda. Klike naime kaže da je neprihvatljiva primjena nazivnika "*contra paganos*" za pohode koji su se vodili protiv muslimana, i to pokušava potkrijepiti tvrdnjom da je "*rimska crkva ... jasno razlikovala pagane i nevjernike*". Međutim, što je uopće "*rimska crkva*"? Je li to samo papa i njegova kurija ili je to i širi krug vjeroučitelja, crkvenih prelata i općenito svećenstva te iste crkve? Naime, širim uvidom u izvore stječe se dojam da njegova tvrdnja nije održiva. Već iz pisanja Bernolda od St. Blaisea, suvremenika sabora u Piacenzi (1095.), vidljivo je da muslimane, konkretno Seldžuke, naziva poganima: ... *ut aliquod auxilium sibi contra paganos pro defensione sanctae ecclesiae conferrent, quam pagani iam pene in illis partibus deleverant, (...) et eidem imperatori contra paganos pro posse suo fidelissimum adiutorium collaturos*.¹ Njega slijede i drugi zapadni autori – većinom duhovnjaci. Tako npr. Raimond od Aguilersa, sudionik i najvjerodostojniji zapadni kroničar prvog pohoda, opisujući opsadu

¹ CHARANIS, Peter, *Byzantium, The West and the Origin of the First crusade, Byzantion XIX/1*, Bruxelles, 1949., 29. – bilješka (1)

Antiohije navodi: ... *dejecto et conculcato paganorum regno* ... , i na drugom mjestu ... *et pravis paganis mulieribus* ...² Ili drugi u ponudi prijateljstva velikom veziru Maliku el-Afdahlu u Kairu ... *aut si paganorum vult amicitiam habere*...³ Slično njima i Balderic kod Antiohije ... *plures tam pagani quam christiani (...) et una parte christiani, ex altera parte Saraceni legerunt* ...⁴ Kasniji autori također rabe istu riječ – npr. Ambrose, koji je kao svjedok događanja 1196. napisao “L’Estoire de la Guerre Sainte”⁵; nadalje: ... *Saladinus rex paganus (...) prophanis paganorum ritibus ancillatur* (...)⁶, kod opsade Damiette 1218. ... *innumerabiles ex Paganis et Sarracenis (...) centum de Paganis*..⁷ Robert od Clarija u svom djelu napisanom oko 1216. upotrebljava termin “*Paienisme*” s izričitim značenjem zemalja Islama.⁸

Isti termin za muslimane osobito se susreće u kroničarskim djelima na srednjovjekovnoj latinštini nastalim po samostanima širom Europe: ... *irruptio paganorum valida et bellum ingens contra christianos in finibus Hispaniae et Galatae* ...⁹ ... *paganorum inhabitatione (...) contra paganos (...) a paganis expugnant (...) et multos paganos (...) pagani multas civitates (...) ab ipsis paganis (...) quem pagani (...) eodem anno a paganis*¹⁰ To je očito i iz zapisa na vlastitom jeziku: ... *mit groteme arbeide den heidenen an (...) manig heide* ...¹¹; ... *mit dem admirat der heiden, (...)*

² RÖHRICHT, Reinhold, *Geschichte des Ersten Kreuzzuges*, Innsbruck, 1901., 142. – bilješka 6), 143. – bilješka 3)

³ RÖHRICHT, 1901., 89. – bilješka 3)

⁴ RÖHRICHT, 1901., 149.

⁵ *Three Old French Chronicles of the Crusades (TOFCC)*, translated into English by Edward Noble Stone, Seattle, 1939., 11., 38., 40., 60., 70., 83., 86., 87., 88., 89. – ... all the forces of **Heathendom** – from Damascus even unto Persia (...) of all Christendom to war upon the **paynim** ..., 91., 93., 101., 104., 106., 116., 139., 145., 148. – The Mamelukes of Saladin, they of Aleppo, the Kurds, and all the lightarmed bachelry of the hated **paynim** folk ..., 151.; MASTNAK, Tomaž, *Crusading Peace – Christendom, the Muslim World, and Western Political Order*, Berkeley – Los Angeles – London, 2002., 84., 128. – bilješka 285.

⁶ *Monumenta Germaniae historica (MGH) nova series V, Scriptorum rerum germanicarum*, Berlin 1928., 2., 124.

⁷ HOOGEWEG, Hermann, *Der Kreuzzug von Damiette 1218-1221. I., Mittheilungen des Instituts für oestereichische Geschichtsforschung VIII.*, Innsbruck, 1887., 209. bilješka 6), 210. – bilješka 1)

⁸ TOFCC, *Li estoires de chiaus qui conquissent Coustantinoble*, 1939., 230., 231.

⁹ *Scriptores rerum Germanicarum (SRG) 28., Chronica regia Coloniensis*, Hannover, 1880., 158.

¹⁰ MGH, *Scriptorum – tomus IX.*, Hannover, 1851., 594., 622., 623., 717.

¹¹ MGH, 1876., 241., 298.

den heiden pruoften grôze grûse (...) die kristen hin, die heiden her (...) der soldan und diu heidenschaft: ...¹² Isto vrijedi i za Anonima iz Reimsa.¹³

Valja naposljetku naglasiti da su i pape koristile isti termin u svojim spisima, kao npr.: Inocent II. ... *ut pro tuenda catholica ecclesia et ea, que est sub paganorum tyrannide ...*, Celestin II. ... *Ipsi sunt, per quos Deus orientalem ecclesiam a paganorum spurcitia liberat ...*,¹⁴ ili Grgur IX. ... *excidium Terre Sancte, quam nunc eripi de paganorum manibus sperabamus, ...*¹⁵, ... *qui orientalem ecclesiam a paganorum spurcitia (...) ab incursibus paganorum (...) positum in confinio paganorum ...*¹⁶

Međutim, što je primjetljivo? Autori u većini slučajeva ciljano pišu o muslimanima kao poganima u onim slučajevima, gdje se na suprotnoj strani nalazi(lo) više etničkih grupa islamske vjeroispovijesti, pa ih nisu znali, ili nisu držali za važno, poimence nabrojiti – upravo identično pojmu “Frاندž”=nevjernik kod muslimanskih kroničara.¹⁷ S druge strane, već od samih križarskih početaka uočljivo je prepoznavanje pojedinih etničkih skupina – ponajviše Turaka. Počevši od pape Urbana II., vidimo da on diferencira Turke i Maure¹⁸; Turke spominje između ostalih i Raimond od Aguilersa¹⁹, tzv. Ansbert, kao i nekolicina kasnijih kroničara.²⁰ Spomenuti Am-

¹² MGH V/I., *Deutsche Chroniken – Ottokars österreichische Reimchronik*, Hannover, 1890., 578.-581., 1426.

¹³ TOFCC, *La Chronique de Rains (1260.)*, 1939., 289., 294., 302.

¹⁴ THORAU, Peter, *Die Ritterorden im Kampf mit Ayyūbiden und Mamlūken*, *Die Welt des Orients XXXI*, Göttingen, 2001., 150. – bilješka 27), 151. – bilješka 30)

¹⁵ RÖHRICHT, Reinhold, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck, 1898., 750.

¹⁶ *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich (UGBÖ)*, vierter Band – zweiter Halbband, Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung – Dritte Reihe, Wien-München, 1997., 94. *Vidi također*: MASTNAK, 84., 87., 93.

¹⁷ RÖHRICHT, Reinhold, *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge I.*, Berlin, 1874., 196., 204., 206. – Ibn Khallikan

¹⁸ HEHL, Ernst-Dieter, *Was ist eigentlich ein Kreuzzug?*, *Historische Zeitschrift* 259/2, Frankfurt a/M, 1994., 304. – bilješka 26)

¹⁹ RÖHRICHT, 1901., Raymund 78. – bilješka 8), 88. – bilješka 1), 91. – bilješka 4), 93. – bilješka 1), 104. – bilješka 5), 110. – bilješka 5), 112. – bilješka 1), 119. – bilješka 2), 121. – bilješka 3), 126. – bilješka 3), 140. – bilješka 7), Raymund 149. – bilješka 3), 151. – bilješka 5)

²⁰ MGH, *Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt – tomi II. Fasc. I.*, Hannover, 1876., 179.; SKOK, Petar, *Tri starofrancuske hronike o Zadru*, Zagreb, 1951., 62., 80. (Geoffroy de Villehardouin); MGH XXXI, *Scriptorum*, Hannover 1903., 629., 630., 631., 634.; MGH, 1928., 2., 3., 15., 76.-79., 174., 175.; *Rerum Italicarum scriptores XII/I (RIS)*, Andreae Danduli *chronica per extensum descripta*, Bologna, 1938., 225., 271., 274.

brose u svom djelu nekritički miješa i Saracene i Turke (uz termin "poganin"), tako da nije pouzdan u etničkom identificiranju.²¹

Saraceni su specifičan slučaj. Iako se oni spominju i na Pirinejskom poluotoku i na Levantu, ipak ih možemo podvesti pod zajednički, više etnički, nego kulturni nazivnik, pa u njima prepoznamo Arape, za razliku od Turaka. Otuda je opravdano korištenje tog etnonima kod kroničara²², a tako je postupio i naš Toma Arhiđakon (1200.-1268.).²³ Raspolaganje određenijim informacijama vidljivo je iz detaljnijih distinkcija: *rex Barbariae*²⁴, *rex Afrorum*²⁵, ... *ad deprimendam ... gentem Maurorum* ... (na Pirinejskom poluotoku 1143.),²⁶ ... *ad debellandum Sarracenos et barbaras naciones* ... (u Tunisu 1270.)²⁷, odnosno: ... *Salahardinus princeps Turcorum* ...²⁸ - ali i: ... *Saladinum, Aegyptiorum regem*.²⁹ Postoji podatak, doduše poslije pada križarskih državnica, da su i Turke nazivali poganima: ... *Eo tempore gentiles, scilicet Turci*, ...³⁰

Istini za volju nailazi se i na "nevjernike", ali to je jako rijedak slučaj: ... *contra*

²¹ TOFCC, 1939., 29., 39., 40., 44., ... - Saraceni; 38., 39., 41., 45., ... - Turci, 96. - ... certain Turk named Caïscac, a Saracen of high estate ...

²² RÖHRICHT, Reinhold, *Studien zur Geschichte des Fünften Kreuzzuges*, Innsbruck, 1891., 42., 44., 45 - ... *inter nos et Sarracenos* ..., 48., 49.; RÖHRICHT, 1901., 151. - bilješka 1) ... *in quibus sacrilegi ritus Saracenorum, Turcorum* ..., 195. - bilješka 3); HOOGEWEG, 1887., 211. - bilješka 1); MGH, 1851., 594., 603., 622.; *Monumenta Germaniae historica* (MGH), *Scriptorum* - tomus XXIV., Hannover, 1879., 205., 207., 281.; SKOK, 1951., 138. (Robert de Clari); MGH, 1890., 579.; MGH, 1903., 261., 288., 290., 366., 367., 632.-635., 652.; MGH, 1928., 3., 93., 98., 190.-195. - (afrički); MGH, 1929., 50.; MGH nova series VIII, *Die Annalen des Tholomeus von Lucca*, Berlin, 1930., 20., 22., 28., 108. - (afrički), 218., 220., 236., 253.; SRG, 1880., 244., 246.; SRG *Monumenta Erphesfurtensia*, Hannover, 1899., 216.-223., 252.; *Croniche ... Villani I*, 1857., 58., 75., 116. (afrički), 127., 160., 167.; RIS, 1938., 272., 286.-289.; *Rerum Italicarum scriptores 26/I* (RIS), Matthei Palmerii *Liber de temporibus*, Città di Castello, 1915., 92., 101., 108.

²³ THOMAS archidiaconus, *Historia Salonitana* (digessit Franjo Rački), *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26*, Zagreb, 1894., 91. *Vidi također*: SMAILAGIĆ, Nerkez, *Leksikon islama*, Sarajevo, 1990., 533.

²⁴ RÖHRICHT, 1891., 48.

²⁵ RIS, 1915., 103.

²⁶ THORAU, 2001., 150. - bilješka 28)

²⁷ SRG, 1899., 682.

²⁸ MGH nova series VI, *Die Chronik der Grafen von der Mark*, Berlin, 1929., 23.

²⁹ RIS, 1915., 98.

³⁰ MGH nova series IV/I, *Scriptores rerum germanicarum*, Berlin, 1924., 173. (1345.)

*incredulos ...*³¹, ... *ab infidelibus occupatam ...* (biskup Sicard)³², ili kod Ambrosea u naslovima nekih poglavlja.³³ Taj termin nalazimo i u opisima zbivanja kod Damiette ... *a nobis petierunt infideles foedus treguarum ...*³⁴

Zbog svega toga odabrao sam termin "*contra paganos*", kao zajednički nazivnik za tu granu križarskih pohoda.

2. Zadar u skupini pohoda "*contra haereticos*"

Što se tiče svrstavanja Četvrtog križarskog pohoda u skupinu "*contra haereticos et schismaticos*", ono nije utemeljeno na inicijalnim motivima, nego na faktičnim završnim zbivanjima. Poznato je da su križari potajno odredili kao cilj Egipat, a javno Palestinu, međutim to je bilo prije sudbonosnog saznanja o nedostatku novca za plaćanje prijevoznine.³⁵ U toj fazi pohod je po svim elementima bio u skupini "*contra paganos*", ali tada je dužd zloporabio zadanu riječ križara, te je pohod zadobio devijantan karakter, iako još nije bilo riječi o odustajanju od Egipta kao završnog cilja. Drugi ključni događaj bio je istup carevića Aleksija (budući Aleksije IV.) i njegova molba križarskim čelnicima da mu pomognu povratiti prijestolje uz naknadu.³⁶ Nakon zadarskih zbivanja dužd i čelnici sugeriraju odlazak u Konstantinopol pod izlikom opskrbe, a tek na Krfu se definitivno objavljuje plan o pomaganju Aleksija odobren od biskupâ.³⁷ Kad se ispostavilo da carević, odnosno nominalno ustoličeni car nije mogao izvršiti obećanje, bio je odbačen. Sudbina grada bila je zapečaćena, a valja istaknuti poticanje nekolicine biskupa na osvajanje Konstantinopola do kojeg je došlo nakon što su Bizantinci ubili cara Aleksija IV. – ... *for in olden time they of the city had been obedient to the religion of Rome, but now were they disobedient thereto, ...*³⁸ Međutim, poslije osvajanja postalo je jasno da su svi ideali odbačeni i da je preostala samo težnja za materijalnom koristi – u čemu su prednjačili križarski velikaši i dužd. U tom pogledu slažem se s Klikinom ocjenom.

³¹ RÖHRICHT, 1901., 127. – bilješka 1)

³² MGH, 1903., 174.

³³ TOFCC, 1939., 47., 73., 76., 86., 100.

³⁴ RÖHRICHT, 1891., 47.

³⁵ SKOK, 1951., 53., 63., 89., 139.

³⁶ SKOK, 1951., 101.

³⁷ SKOK, 1951., 157.; TOFCC, 1939., 193., 198.

³⁸ TOFCC, 1939., 220.

3. Osvajanje ili oslobađanje

Treći prigovor Kliko ima na moju terminologiju koju sam rabio u slučajevima promjene vlasti nad nekim gradom (ili tvrđavom) u Svetoj Zemlji nasilnim, tj. vojničkim putem. Pritom me proziva zbog "podložnosti" radovima zapadnoeuropskih historičara kojima sam se koristio. Naoko bi se površan čitatelj složio s njim, međutim, svi ti autori obilno su se koristili djelima arapskih kroničara na objektivn i nentendenciozan način. (O tome faktografski više u odgovoru na osmi prigovor).

Da vidimo najprije kako su zapadni kršćani tog i nešto kasnijih vremena imenovali ta zbivanja. Odmah moram naglasiti, da ne navodim arapske autore, jer je razumljivo da su oni beziznimno sve uspjehe križara zvali osvajanjem. Isto tako, ne pretendiram u svojim primjerima na sveobuhvatnosti, jer mi ni prostor to ne dopušta, ali držim da se ipak dobija dolična slika razmišljanja na kršćanskom Zapadu.

Guillaume od Tira u naslovu svog djela *L'Estoire de Eracles, Empereur; et la Conqueste de la Terre d'Outremer*³⁹, kroničari upotrebljavaju izraze ... *Sepulcrum Domini capitur et quasi tota regio (ultramarina) occupatur a Saracenis (...) Sepulcrum Domini cum Ierusalem recuperatur (et) Antiochia capitur et Armenia supradicta (...) rehabilita fuit Tripolis et Achon ...*⁴⁰, ... *rex Anglie et Francie iverunt ultra mare et partem Terre Sancte liberaverunt, et liberassent totam ...*⁴¹

Villehardouin bilježi na usta poslanstva ... *et por Jerusalem conquerre, se Diex le vult soffrir...*; na usta križarskih vođa ... *la rescorse d'oltremer est faillie ...*, ... *aidier la terre d'oltremer a recovrer, nos li aiderons la soe terre a conquerre ...*; u pismu njemačkog kralja Filipa Švapskog ... *et la plus riche aïe a la terre d'oltremer conquerre ...*; na usta poslanika ... *ne n'a mie grant talant de conquerre qui cesti refusera ...*; na usta križara ... *iert recovree la terre d'oltremer, s'ele jamais est recovree ...*; na usta opata ... *par qoi on puet mielz recovrer la terre d'oltremer ...*⁴² Jedan dokument Četvrtog lateranskog koncila nosi naslov *Expeditio pro recuperanda Terra Sancta*.⁴³

Nadalje, podsjećam na ugovor između Mlečana i Andrije II. u kojem nalazimo karakteristični izraz ... *ad liberationem terre sancte ...*⁴⁴ U pismu križara kod Dami-

³⁹ RUNCIMAN, Steven, *A History of The Crusades I – The First Crusade*, Cambridge, 1954., 11.

⁴⁰ MGH, 1930., 23., 25.

⁴¹ MGH, 1903., 362.

⁴² SKOK, 1951., 56., 80., 88., 100., 102.

⁴³ MASTNAK, 2002., 171. – bilješka 130.

⁴⁴ LJUBIĆ, Sime, *Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i Mletačke Republike*.

ette upućenom 1219. Honoriju III. nalazimo ... *Cum pro liberatione Terre Sancte (...) ad liberationem Terre Sancte ...*⁴⁵

Kasniji kroničari to izražavaju na različite načine: G. Villani ... *questo Filippo andò al conquisto d'oltremare (...) presono la città d'Antiochia, e poi più altre in Soria, e Gerusalem, e tutte le città e castella della Terra Santa ...*⁴⁶ A. Dandolo ... *Teram Ierosolimorum Turchi invadunt, et Ierusalem capiunt ... , ... pro liberacione terre Sancte (...) pro liberacione sancti Sepulcri dominicam (...) pro recuperacione Ierusalem et sancti Sepulcri ...*⁴⁷ M. Palmeri ... *mox Antiochiam et plurimas alias Saracenorum urbes capiunt (...) Hierosolima a nostris capitur (...) in subsidium atque recuperationem sacratissimae terrae (...) plerique christianorum principes pro christiana religione contra Saracenos ...*⁴⁸

Ove primjere moramo razlučiti na temelju barem dva kriterija. Tako bi po vremenu nastanka dobili tri skupine. Prva skupina se odnosi na Prvi pohod, druga na sve ostale pohode od Drugog do Osmog, a treća na kroničarske zapise iz kasnijih vremena. Drugi kriterij bila bi staleška pripadnost autora – crkvena ili aristokratska, odnosno vojna.

Crkveno povijesno pamćenje kombinirano s teološkim tumačenjem govorilo je da su kršćani u proteklim stoljećima izgubili svoje teritorije zbog grijeha. Onog časa kad su se popravili nastala je stvarna i reaktivirana je pravna podloga da se povrate izgubljeni krajevi, što je vidljivo iz pisanja Ive iz Chartresa nastalog prema "Etimologijama" Izidora Seviljskog.⁴⁹ Tu podlogu definitivno su osnažila i usmjerila teološka razmišljanja Anselma iz Lucce, i Gracijana.⁵⁰ Što se tiče povijesnog čimbenika, s pravom Riley-Smith ističe, ... *the perspective of a Mediterranean-wide struggle was visible only to those institutions, in particular the papacy, which had the intelligence networks, grasp of geography, and sense of long historical tradition to take a broad overview of Christendom and its threatened predicament, real of supposed. ...*⁵¹

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium I, Zagreb, 1868., 29.; KUŽIĆ, Krešimir, 2003., Hrvati i križari, Zagreb, 2003., 128.

⁴⁵ RÖHRICHT, 1891., 46., 47.

⁴⁶ Biblioteca classica italiana 21., *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani I*, Trieste 1857., 47., 58.

⁴⁷ RIS, 1938., 203., 270., 276.

⁴⁸ RIS, 1915., 92., 99., 101.

⁴⁹ HEHL, 1994., 305.

⁵⁰ HEHL, 1994., 308., 309.

⁵¹ RILEY-SMITH, Jonathan, *The Oxford Illustrated History of The Crusades*, Oxford, 2001., 16. *Vidi također*: MASTNAK, 2002., 87. – „the kingdom of Spain has from ancient times appertained to St. Peter“.

Kako se u ono doba objašnjavala legitimnost križarskih pohoda? Prvi i najvažniji razlog imao je vjerski karakter. Do jednostavnog zaključnog gesla, *Deus le volt*, razumljivog i dovoljno poticajnog svakom križaru, dolazilo se preko opširnijih objašnjenja ... *Hec est terra hereditatis domini, ubi steterunt pedes eius, unde primum per prophetas, deinde per apostolos primitiva fidei nostre plantatio in orbem terre est propagata.* ...⁵² Slične riječi nalazimo i u Andrijinom ugovoru ... *ubi deus rex noster ante secula operatus est salutem in medio terre* ...⁵³

Sekundarne vjerske razloge predvodi obvezujuća pomoć bližnjemu kršćaninu ... *Neque enim virtutis est alibi a Saracenis christianos eruere, alibi christianos Saracenorum tyrannidi oppressionique exponere* ...⁵⁴, ... *et debitum pro fratribus vestris animas ponere* ...⁵⁵ Tu je i mišljenje Grgura VIII., koje prethodi Trećem pohodu ... *Voluit enim forsitan experiri et in notitiam ducere aliorum, si quis sit intelligens aut requirens Deum, qui oblatum sibi poenitentiae tempus hilariter amplectatur et animam ponendo pro fratribus consummetur in brevi et compleat tempora multa* ...⁵⁶

Na njega se nastavlja dužnost općenitog služenja Bogu koju iščitavamo u dokumentima Inocenta III.: ... *qui ei (=Bog) noluerint in tantae necessitatis articulo debitaee servitutis impendere famulatum, in novissimo districti examinis die iustam merentur damnationis sententiam sustinere* ...⁵⁷, ... *pro servitio Jesu Christi* ..., ... *propter servitium Jesu Christi* ...⁵⁸, i/ili spiranja uvreda Bogu nanesenih od nevjernika vidljivih iz izraza: ... *de la honte Jesu Crist (...) la honte Jesu Crist vengier* ...⁵⁹

Zbog toga gotovo neizostavno se ističe provođenje Božje volje i Njegovo pokroviteljstvo. Ambrose govori "u ime Boga", "uz pomoć Božju", a to je vidljivo i iz zazivâ.⁶⁰ Istaknimo navođenje izravne pomoći Božje kod Adhemara od Le Puya ... *Verum et vere pro nobis pugnat Deus* ...⁶¹, ili ... *sed solius Dei dextera mirabiliter pugnante pro nobis*, ... iz Damiette.⁶²

Zatim dolaze sasvim državno-pravni razlozi temeljeni na bližoj ili daljoj proš-

⁵² MGH, 1928., *Historia peregrinorum*, 124.; MASTNAK, 2002., 52., 119., 120.

⁵³ LJUBIĆ, 1868., 29.; KUŽIĆ, 2003., 128.

⁵⁴ HEHL, 1994., 318., 328., 331., 332.

⁵⁵ THORAU, 2001., 151. – bilješka 31)

⁵⁶ HEHL, 1994., 316. – bilješka 54)

⁵⁷ RÖHRICHT, 1891., 4.; HEHL, 1994., 316. – bilješka 55)

⁵⁸ RÖHRICHT, 1891., 47., 63.

⁵⁹ SKOK, 1951., 56., 57., 62., 63.

⁶⁰ TOFCC, 1939., 80., 92., 106.

⁶¹ HEHL, 1994., 303. – bilješka 21)

⁶² RÖHRICHT, 1891., 41.

losti za koje su znali i ljetopisci ... *De keiser Alexius van Constantinople sande do to dem paves Urbano unde bat in helpe unde rades to sinen noden ...*⁶³ Guillaume od Tira je imao saznanja o zbivanjima iz vremena cara Heraklija – stoga je to i stavio u naslov svog djela, ali je posebno istaknuo da bizantski poraz kod Mancikerta opravdava intervenciju Zapada.⁶⁴ O zbivanjima iz Heraklijevoga doba piše i samostanac ... *Est recuperata post CCCCXX circiter annos, ex quo sub Eraclio secunda vice a Saracenis capta fuit et deinde possessa ...*⁶⁵

Na kraju je legendarno pravo Karla Velikog na Sveta Mjesta, koje nije smatrano fikcijom, jer se temeljilo na uspomenu na karolinške zadužbine u Jeruzalemu.⁶⁶

Međutim, kad je izgubljena Edessa 1144., a osobito nakon Hattina 1187. kad je Saladin gotovo uništio Jeruzalemsko Kraljevstvo, pokretači i sudionici Drugog i Trećeg pohoda mogli su se pozivati na legitimno pravo obrane⁶⁷, što je vidljivo iz sljedećih redaka: ... *Flagrabit tunc in strenuissimis agonithetis gloriosus ardor pugnandi contra invasores sanctę civitatis et sacrosancti sepulchri domini, ...*⁶⁸ Idenitične izraze rabili su i drugi kroničari (vidi gore).

Međutim, što govore vrela o autohtonim kršćanima na prostoru od Antiohije do Jeruzalema i njihovom odnosu prema križarima? Iako je njihova fragmentiranost bila i etničkog, socijalnog i religijskog karaktera, uočljivo je da je negativni stav imao samo manjinski dio urbanih kršćana – ostali, a osobito kršćani iz ruralnih područja bili su gotovo beziznimno prijateljski nastrojeni prema križarima. Iz etničkog aspekta Armenci na sjeveru, i Sirci na jugu i istoku nedvojbeno su shvatili dolazak križara kao oslobođenje, ali Grci su bili ponegdje više nego hladni prema novim gospodarima.⁶⁹ U slučaju Antiohije to je i razumljivo s obzirom na svježiu uspomenu na bizantsku vlast.

Sve ovo nabrojeno, sažeto je u izrazu kralja Filipa upućenom križarima 1203., u

⁶³ MGH, 1876., 179.; Grk Teodor Skutariotes u opisivanju inicijative Aleksija I Komnena. Vidi: CHARANIS, 1949., 27.-30., 34. – bilješka (1)

⁶⁴ RUNCIMAN, 1954., 11., 64.

⁶⁵ MGH, 1903., 631.

⁶⁶ PRAWER, Joshua, *The Settlement of the Latins in Jerusalem, Speculum XXVII/2*, Cambridge, 1952., 492. – bilješka – 9); RUNCIMAN, 1954., 29.; RILEY-SMITH, 2001., 17.

⁶⁷ HEHL, 1994., 310.

⁶⁸ MGH, 1928., *Historia de expeditione Friderici*, 15., 57.

⁶⁹ *Pozitivan odnos*: RÖHRICHT, 1901., 105., bilješke 3), 6), 116. – bilješka 5), Sirci 121. – bilješka 6), 130. – bilješka 9) armenski seljaci pogubili Jaghi Sijana, seldžučkog branitelja Antiohije, 151., Sirci 154. – bilješka 2), 160. – bilješka 8), kršćani Betlehema 184., Sirci iz Nablusa i Jafe 199., 204. – bilješka 1); *Negativan*: RÖHRICHT, 1901., 111., 125., 126.

kojem naglašava da oni ... *alez por Dieu et por droit et por justise ...*⁷⁰

Izravno s problemom "osvajanje ili oslobađanje" povezano je Klikino razmišljanje, tj. označavanje "zapadnjaka" kao stranaca u Palestini, te odricanje prava da se njihov pothvat, u pojedinim epizodama i u cjelini nazove oslobađanjem. Da su oni nastupali pod bilo kojim drugim simbolom – etničkim ili feudalnim, to bi im se s pravom moglo spočitnuti. Ali ne, križari se prema zajedničkom neprijatelju nisu tako identificirali, nego su nastupali kao *christiani*, pa stoga njihova vojnička zaposjedanja definiramo kao oslobađanja. To se osobito odnosi na Jeruzalem, što naglašava i J. Praver.⁷¹ Naposljetku, zapitajmo se, tko ima pravo na ključna, sveta mjesta neke religije, ako ne pripadnici iste religije? To što oni nisu predali dotični teritorij Bizantu, jer Bizant je, kako Kliko zaključuje, jedini imao pravo na Palestinu, posljedica je kalkulantske politike cara Aleksija koji je sam prekršio obveze prema križarima još u vrijeme opsade Antiohije.⁷² Naime, križari su svoje obveze iz sporazuma do tada uredno izvršavali,⁷³ a nesuglasice je pokušao izgladiti montekasinski opat Orderisije još u kolovozu 1098. zamolbom Aleksiju za pomoć pohodu, a križarima zabranom oružanog sukoba s Aleksijem.⁷⁴

Što pak Kliko kaže za "islamsku vlast"? On odmah nastupa s argumentom tražanja – ona je "trajala od 638. do 1099. godine". Tu pritom on zanemaruje punu istinu. Kao što argumentirano govori Constantelos "... *What the Arabs subjugated, however, was foreign to them both ethnologically and religiously (...) The populations of the cities and of the seacoast (...) even cities of the interior ... claimed to be as Greek as Athens itself. ...*"⁷⁵ Tijekom te četiristošezdesetijedne godine "islamske vlasti" izmijenilo se nekoliko dinastija – do krvi zavađenih i dva etnosa kao nositelja vlasti – također do krvi zavađena, i naposljetku, dvije sekte međusobno nesnošljive. To naglašavam zbog analogije prema odnosu "Franaka" i Bizanta, pape i patrijarha, europskog Zapada i Istoka. Dakle, nakon raspada jedinstvenog kalifata pod dinastijom Omajada, uslijedilo je teritorijalno formiranje nekoliko dinastija, od kojih su se

⁷⁰ SKOK, 1951., 100., 101. - ... putuju zbog Boga, zbog prava i zbog pravice, ...

⁷¹ PRAVER, 1952., 501.; MASTNAK, 2002., 91.-93., 108. *Vidi o tome također*: Velika povijest crkve (nadalje: VPC) III/I (ur. Hubert Jedin), Zagreb, 2001., 500.

⁷² RÖHRICHT, 1901., 117., 118., 119. – bilješka 1), 152. – bilješka 1) - izostanak pomoći u namirnicama tijekom opsade Antiohije, 172.

⁷³ RUNCIMAN, 1954., 151.-153., 163., 168., 170. - prisega križara Aleksiju, i zaseban ugovor Raymonda od Toulousea.

⁷⁴ RÖHRICHT, 1901., 133. bilješka 3)

⁷⁵ CONSTANTELOS, Demetrios J., The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greek sources of the seventh and the eighth centuries, *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 326.; RUNCIMAN, 1954., 3., 10.

na prostoru Palestine najprije sukobljavali interesi Abasida iz Bagdada i egipatskih Ikšidida. Oni su naime, početkom 10. st. **osvojili** Palestinu od abasidskog kalifata.⁷⁶ Njih su slijedili Fatimidi, čije je **osvajanje** Palestine imalo dugoročniji karakter, pa su Abasidi privremeno potisnuti čak u Mezopotamiju.⁷⁷

Međutim, Turci Seldžuci su otvorili novo razdoblje **osvajanja** u Palestini. Oni su najprije osvojili Bagdad 1055.,⁷⁸ a onda je Atsiz ibn Abiq 1071. **osvojio** Tir, Ramalu i Jeruzalem. Fatimidi su se nakratko uspjeli vratiti u Jeruzalem 1076., ali su Seldžuci već 1077. ponovo **osvojili** Jeruzalem istrebljujući i muslimane. Stanje je eskaliralo pustošenjem, rušenjem crkava i samostana u okolici Jeruzalema 1086./87. od strane Ilghazija i Sokmana, sinova emira Ortoqa. U isto vrijeme, 1085. i 1087. **osvojene** su Antiohija i Edesa.⁷⁹ Tko je od svih ovih islamskih država, tj. vladara u rasponu od kalifa, tj sultana do emira, imao pravno pravo na Palestinu? Nitko! Za etničke Arape iz 7. st. razlog je već naveden, ali vrijedi još jednom istaknuti njihovo uspostavljanje vojnih gradova (*amsâr*), ustvari kolonizacijskih središta u drugim osvojenim područjima: Al-Kufa, Basra, Al-Fustât, Qayrawân itd.⁸⁰ Što pak valja kazati za fatimidske sjevernoafričke Berbere ili srednjoazijske Seldžuke iz predvečerja križarskih pohoda. Jesu li oni bili stranci u Palestini? Njihovo pravo na Palestinu počivalo je jedino na maču.

Što se tiče unutarreligijskih razmimoilaženja, ako Kliko već *a priori* suprotstavlja kršćanski Zapad i Istok, onda bi radi pravilnije predodžbe stanja u islamu trebao suprotstaviti i islamski "Zapad" i "Istok". Zapadni Fatimidi bili su šiiti – shizmatici prema mišljenju sunitskog Istoka – Abasida i kasnijih Seldžuka,⁸¹ a ta razlika je bila tolika da su Fatimidi raznišljali o nekakvom privremenom savezu s križarima, koji je trebao biti usmjeren protiv Seldžuka.⁸²

⁷⁶ RUNCIMAN, 1954., 29. *Vidi*: Dictionary of the Middle Ages (DMA) 12, ed. Joseph R. Strayer, Charles Scribner's Sons, New York, 1989., 265.; DMA 1, 1982., 6.; DMA 6, 1985., 416.; Lexikon des Mittelalters (LM) VI, München – Zürich, 1993.; LM I, 1980., 11; LM V, 1991., 370.

⁷⁷ RUNCIMAN, 1954., 33.; WALKER, Paul E., A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971), *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 431.; *O svemu tome vidi sažeto u*: BRANDT, Miroslav, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, Zagreb, 1980., 367., 373., 383. *Vidi također*: DMA 5, 1985., 24.; LM IV, 1989., 317.

⁷⁸ RUNCIMAN, 1954., 60. *Vidi*: DMA 11, 1988., 150; LM VII, 1995., 1790.

⁷⁹ RÖHRICHT, 1901., 12., 153. – bilješka 2), 195. – bilješka 4); RUNCIMAN, 1954., 75.

⁸⁰ DMA, 1985., 570., 572.

⁸¹ RÖHRICHT, 1901., 221.; RUNCIMAN, 1954., 34.; BRANDT, 1980., 383. *Vidi o tome u*: SMAILAGIĆ, 1990., 538.

⁸² RÖHRICHT, 1901., 122. – bilješka 4) - egipatski kalif el-Mustali i vezir el-Afdhal, 178.

Termini “osvojiti”, a još više “okupirati”, neminovno su povezani s ostajanjem tj. nastanjivanjem vršitelja tih radnji, a slijedeći korak čini izvlačenje materijalne koristi od okupacije u bilo kojem obliku i načinu. Upravo protiv toga se izričito izjasnio papa Urban II. ... *Quicumque pro sola devotione, non pro honoris vel pecunie adeptione, ad liberandam ecclesiam Dei Hierusalem profectus fuerit, iter illud pro omni penitentia ei reputetur* ...⁸³ S obzirom na Prvi križarski pohod, golema većina njegovih sudionika držala se ovog načela i nedugo nakon ulaska u Jeruzalem vratila se svojim kućama.⁸⁴ Ni kasniji pohodi vođeni od niza kraljeva ne potvrđuju da je vršena planska kolonizacija, nego je sve ostalo na nekolicini velikaša i njihovih službenika, te na pripadnicima viteških redova. Villehardouin tako ističe da je papa Innocent III. obećao oprost: ... *svima onima, koji prime krst na se i odsluže Bogu jednu godinu u krstaškoj vojsci* ..., iz čega je vidljivo da je i papi bila poznata činjenica da se križari redovito vraćaju u svoj zavičaj, dapače, da su skloni nakon početnih neuspjeha napustiti pohod.⁸⁵ Iz ove priče isključujem trgovačke emporije, kakvih je bilo i po gradovima koji su bili stalno pod vlašću islamskih država.

Zbog svega navedenog za uspostavu križarske vlasti u Palestini nisu ni opravdani, ni pravilni, od Klike preporučeni termini “okupacija”, “osvajanje”, pa ni, kao najblaži, odnosno najneutralniji, “zauzimanje”. Mnogo su prikladniji: njemački izraz “Rückeroberung”⁸⁶, i engleski izraz “recovery”, ali njih ne možemo prevesti jednom riječju.

4. Gazije

Kliki jako smeta i moje tumačenje gazije (12. str.). Međutim, ja sam izričito naglasio da se to odnosi na pristaše Dânišmenda i na razdoblje prvih pedesetak godina njihove nazočnosti u istočnoj Anadoliji. Time sam ih jasno diferencirao od Turaka iz Konye i njihovog, mogli bismo kazati, neobično miroljubivog susjedstva s Bizantom kao državom, te tolerantnog odnosa s kršćanima unutar njihovih granica. Jako

– bilješka 1), 179.; MAALOUF, Amin, *Kršćanski barbari u Svetoj Zemlji – Križarski ratovi očima Arapa* (preveo Predrag Raos), Zagreb, 2002., 54., 55.

⁸³ HEHL, 1994., 311., 312. – bilješka 42); VPC III/I, 2001., 500.

⁸⁴ RÖHRICHT, 1901., 206. – bilješka 3), 207. – bilješka 1); PRAWER, 1952., 493., 502.

⁸⁵ SKOK, 1951., 46., 47. - ... tuit cil qui se croisseroient et feroient le service Deu un an en l'ost seroient ...

⁸⁶ HEHL, 1994., 305., 312.

znakovito je njihovo uporno pridržavanje predislamske šamanističke ikonografije.⁸⁷ Klikino tumačenje kako "gazije ne vode ratove za istrebljenje i uništenje kršćana, jer im vjera to izričito zabranjuje. Svoje ratove vode zbog širenja teritorija i islama (...) Gazije su postojale davno prije križara i oni su od Vizantije oteli dijelove Svete Zemlje i Male Azije, ali, ipak, sve do dolaska križara na tom području živi velik broj kršćana i jevreja", kao prvo: uopćena je tvrdnja temeljena na teorijskim postavkama, a kao drugo: svojevrsna je manipulacija, jer protuslovi stvarnosti u gotovo svim razdobljima. Postoji mnoštvo podataka da je odnos prvih arapskih osvajača prema kršćanskom pučanstvu, kako Sirije, tako i Egipta bio uvjetovan njihovom voljom za obranom. Drugim riječima, ako se neki grad, etnička ili vjerska skupina neposredno po pojavi arapskih osvajača priklonila njima i izabrala status zimije kao svoju sudbinu, uživala je relativno tolerantan tretman. Nastradale su one skupine koje su pružanjem oružanog otpora željeli sačuvati svoju slobodu, pa nije bilo mogućnosti za *fath yasîr* (lako osvajanje). O tome svjedoče i historičari Ibn al-Athir, Tabari i al-Baladhuri.⁸⁸ Intervali tolerancije bili su kratki i rijetki.

Na takvu praksu iz 7., 8. i 9. st. nadovezala se taktika spomenutih Dânišmenda (posebno Melik Ghazija i Mehmeda, potomaka Ahmeda Ghazija zvanog Dânišmend) i kasnijih turkmenskih vođa čiji je učinak na brojčano stanje kršćanske populacije bio vektorski nastavak prethodnih arapskih osvajanja.⁸⁹ Navedimo samo neka suvremena svjedočanstva koja govore o karakteristikama turskih gazija: šeih Maulanâ (13. st.) opisao je Turke kao silu koja je stvorena za uništavanje, za razliku od graditeljskih Grka;⁹⁰ o katastrofalnim učincima takve specifično turske taktike u nekoć bizant-

⁸⁷ Čak i u slučaju bizantskog napada i poraza kod Myriokephalona. Vidi: WERNER, Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen (1300-1481), Berlin, 1966., 34., 49.; *Osvajanja su započeta čim su Bizantinci bili protjerani iz Konstantinopola*. Vidi: WERNER, Ernst, Wandel im Osten: Das Sultanat Konya im 13. Jahrhundert, *Byzantinische Forschungen IV*, Amsterdam, 1972., 223., 227. O dobrosusjedskim odnosima s kršćanima vidi: RÖHRICHT, 1891., 35. – bilješka 56)

Vidljiva je i ogorčena borba Seldžuka protiv turkmenskih gazija pristada Dânišmenda. Vidi: WERNER, 1972., 220.; SMAILAGIĆ, 1990., 200.

⁸⁸ CONSTANTELOS, Demetrios J., The Moslem conquests of the Near East as revealed in the greek sources of the seventh and the eighth centuries, *Byzantion XLII/2*, Bruxelles, 1973., 329., 330., 336., 337., 338., 342., 349.; SMAILAGIĆ, 1990., 163., 547.

⁸⁹ RUNCIMAN, 1954., 26., 27.; WERNER, 1972., 221.; CONSTANTELOS, 1973., 325.-357.

⁹⁰ WERNER, 1966., 63.; *Znakovito je i seldžučko nazivanje nomadskih Turaka etrâk-i bî-idrâk*. Vidi: WERNER, 1972., 228.

skim gradovima svjedoči i poznati putopisac Ibn Battûta (oko 1333.),⁹¹ a djelovanje gazija opisao nam je i Enverî u "Düstûrnâme", dok je vjersku potku zadaće gazija dao pjesnik Ahmedî u svojoj "Iskendernâme" (oko 1402.).⁹²

I kao treće: Klikino tumačenje gazija protuslovi njihovoj samoj biti. Kolika je razlika između jednog Rustema (oko 1185.) koji je pod mač podjednako stavljao i islamske Kurde i kršćanske Armence, Gruzijce i Sirce; Cimrija (oko 1277.) koji se u unutarturskim razračunavanjima oborio na kršćane u Konyi; gazijâ iz beylika Aydin i Menteşe te u konačnici, metodâ osvajanja opisanih u ranim osmanskim kronikama.⁹³

Dijametralna suprotnost Klikinog tumačenja djelovanja gazija potvrđuje postavku da dvije osobe zbog različitih stajališta mogu imati o istoj stvari različite predodžbe, odnosno da oba tumačenja mogu sadržavati istinu.⁹⁴ M. Gross to lijepo navodi u poglavljima o "Spoznajnom procesu u historijskom istraživanju", "Historičarevim izvorima" te "Stupnjevima istraživačkog procesa do utvrđivanja činjenica".⁹⁵ Nakon ovoga, postavlja se logično pitanje: čija je "istina" utemeljena na teoriji, a čija na praksi, odnosno, činjenicama? Očigledno je Kliko u svojem tumačenju rabio isključivo teorijske definicije. Za usporedbu s križarima: teorijske postavke crkvenih učitelja bile su više nego jasne: ... *Omnes leges tam ecclesiastice quam seculares effusionem humani sanguinis prohibent ...*, ili mnogo izravnije ... *Qui Deo auctore bella gesserunt, preceptum non occidendi nequaquam transgressi sunt ...*⁹⁶ Međutim, rat nisu vodili kanonisti nego ratnici koji su u deliriju krvavih borbi često gubili sve kočnice, a smirivanje je redovno nastupalo s protekom vremena. I ponovo analogije glede mirne predaje. Neki gradovi koji su križarima stajali na putu pošteđeni su, jer su pristali platiti danak mira ili su na neki drugi način pomogli križare.⁹⁷ Uostalom, o primjerima tolerancije već sam govorio u knjizi.

⁹¹ WERNER, 1966., 97.

⁹² WERNER, 1966., 87., 88., 90.

⁹³ WERNER, 1966., 52., 53., 82., 90., 92., 96.; SMAILAGIĆ, 1990., 201.

⁹⁴ CIPEK, Tihomir, Ideološka funkcija povijesti – Problem objektivnosti u historiografiji, *Politička misao* 32/3-4, Zagreb, 1995., 185.

⁹⁵ GROSS, Mirjana, *Historijska znanost – razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1980., 232.-263., posebno: 256-258. *Vidi također*: GOERTZ, Hans-Jürgen, *Geschichte – Erfahrung und Wissenschaft, u: Geschichte – Ein Grundkurs*, Reinbek bei Hamburg, 1998., 15., 16.

⁹⁶ HEHL, 1994., 307. – bilješka 34), 308. – bilješka 36), 309.

⁹⁷ RÖHRICHT, 1901., 156. – bilješka 4), 157. – bilješka 1), 166. – bilješka 2), 168. – bilješka 3), 4), 201., 210.; PRÄWER, 1952., 490.

Na kraju upućujem na Smailagićevu definiciju “gazije” koja je mnogo kvalitetnija i sveobuhvatnija.⁹⁸

5. Razlog za ne sudjelovanje

Peti prigovor Kliko ima na obrazloženje izostanka organiziranog sudjelovanja Hrvata u križarskim pohodima temeljeći to nekim pasusima u knjizi. Radi se o završnom dijelu drugog poglavlja gdje sam iznio tvrdnju da je odbojnost Hrvata prema kasnijem petom pohodu bila izravni refleks loših zbivanja oko Zadra. Vjerojatno ozlojađenost nije bila uperena samo prema Mlečanima i križarima, nego i prema tadašnjem kralju Emeriku zbog njegove mlake reakcije, odnosno njegovom nasljedniku Andriji II. Kliko je mogao primijetiti da je moje objašnjenje izvedeno samo u svezi s konkretnim pohodom i da su se posljedice odrazile tek kasnije. Na ove retke se nadovezuje završno obrazloženje u sedmom poglavlju (7.2.1.).⁹⁹ Iz navedenih činjenica o oligarhiji – bolje rečeno, političkoj centrifugiranosti, etničkom animozitetu, nedovršenosti viteškog sustava, vjerskoj neujednačenosti te slablašnoj imovnoj sposobnosti kako pojedinaca, tako i postojećih urbanih centara, može se zaključiti da je svaki od tih faktora kumulativno doprinio ignoriranju oružanog doprinosa križarskom pokretu. Koji je imao većeg udjela u tome, pitanje je koje svaki specijalist može navesti kao ključno, ali ne na temelju izričitih dokumenata i podataka, nego samo kao rezultat svojeg afiniteta. Stoga se ni ja nisam izričito opredijelio u svojoj prosudbi razlogâ.¹⁰⁰

6. Zadržavanje u Splitu

Tvrdnja Vjekoslava Klaića u “Povijesti Hrvata” i Ferde Šišića u “Pregledu povijesti hrvatskog naroda” da je kralj Andrija II. isplovio iz Splita nakon tri dana zadržavanja, već je argumentirano oborena u knjizi, ali ću je ipak još jednom ponoviti. Dakle, nedvojbeno je da je kralj stigao 23. kolovoza.¹⁰¹ Kako ni jedna od dvije povelje za koje znamo, a koje je izdao tijekom boravka u Splitu nema naznake

⁹⁸ SMAILAGIĆ, 1990., 200., 201.

⁹⁹ KUŽIĆ, 2003., 78.-87.

¹⁰⁰ GROSS, 1980., 286.-289.

¹⁰¹ THOMAS, 1894., 89.

datumu, one nam nisu od koristi u određivanju trajanja njegovog boravka.¹⁰² Stoga nam u tu svrhu služe posredni pokazatelji. Naime, nakon 8. rujna pridošli vladari i zapovjednici sa Cipra požuruju kralja, što neizbježno dovodi do zaključka, da Andrija nije bio na Cipru u dogovoreni dan, i upravo zbog toga ratno vijeće je održano tek krajem listopada.¹⁰³ Budući da je Röhrich svoja djela objavio 1891. i 1898., vjerojatno ni Klaić, ni Šišić nisu bili upoznati s njima. Dakle, Andrija je izgubio dosta vremena u odlasku, a dodatni argument u korist duljeg boravka kralja Andrije u Splitu zasniva se na nemogućnosti ukrcanja vojske i opreme u samo tri dana i to u ne baš velikoj splitskoj luci. Stoga valja uzeti u obzir navod da se kralj ... *aliquantam moram faceret, preparando nauigium* ...¹⁰⁴ Usporedimo to s navodom Villehardouina da je ukrcavanje vojske Četvrtog pohoda počelo u drugoj polovici rujna, a dovršeno je 1. listopada.¹⁰⁵ Osim tih subjektivnih poteškoća, bilo je i onih objektivne prirode. One se daju shvatiti iz Tominog pisanja u kojem on objašnjava kraljevu odluku da se vrati kopnenim putem: ... *noluit autem ulterius marinis se committere casibus* ...¹⁰⁶, što po svemu sudeći govori da je kraljevo brodovlje u plovidbi prema Cipru imalo problema s nevremenom, pa je i zbog toga kasnilo.

Glede Babonićevih "250 konjanika", koje bezrezervno navode i Klaić i Šišić, usuđujem se kazati da su produkt razumijevanja povijesti kao povijesti **velikih** ljudi i **velikih** brojki u cilju stvaranja dojma o **velikoj** uključenosti u nekim **velikim** zbivanjima na svjetskoj sceni.¹⁰⁷

7. Utjecaj Arapa na Europu

Glede prigovora o neprimjećivanju znanstvenog i kulturnog utjecaja arapskog svijeta na Europu mogu samo kazati da to nije ulazilo u temu djela. Mislim da je

¹⁰² SMIČIKLAS, Tadija, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III.*, Zagreb, 1905., 160.-162.; Skraćeni sadržaj jedne donosi nam Lučić. Vidi: LUCIĆ, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, preveo Jakov Stipišić, Split, 1979., 130.

¹⁰³ UGBÖ, 1997., 88.; RÖHRICHT, 1891., 25., 26.; RÖHRICHT, 1898., 722., 723.

¹⁰⁴ THOMAS, 1894., 90.

¹⁰⁵ SKOK, 1951., 85., 87., 91.

¹⁰⁶ THOMAS, 1894., 92.

¹⁰⁷ HARDTWIG, Wolfgang, *Formen der Geschichtsschreibung: Varianten des historischen Erzählens*, u: GOERTZ Hans-Jürgen, (Hg.), *Geschichte – Ein Grundkurs*, Reinbek bei Hamburg, 1998., 178. – ... Das "monumentalische" Interesse gebraucht "die Geschichte als Mittel gegen die Resignation" und findet in ihr "Anreizungen zum Nachmachen und Bessermachen" ...; CIPEK, 1995., 181., 183.

lako uočljivo da sam obrađivao isključivo politička i vjerska pitanja. S obzirom na to slažem se s Hehlom kad govori da: ... *Auf diese Weise gehören die Kreuzzüge zu einer Tendenz der europäischen Geschichte, die seit den 1050er Jahren vordringt: der Individualisierung und Funktionalisierung der Lebensbezüge. Ihre historische Wirkung erwächst weniger aus der Begegnung der lateinisch-westlichen mit der islamischen Welt, sondern vor allem daraus, daß sie Ausdruck des inneren Zustandes der lateinischen Christenheit sind.*¹⁰⁸ Valja istaknuti i Braudelovo mišljenje ... *nedvojbeno je da je fantastična pustolovina križarskih ratova ubrzala trgovački polet kršćanstva i Venecije.*¹⁰⁹ S druge strane svjestan sam da su znanstveni dodiri u kojima je sudjelovao i naše gore list, Herman Dalmatin, imali golemo značenje za budućnost Europe, ali su oni, priznat ćemo, slijedili križarske vojske, a ne obrnuto. Mastnak također smatra da križari ... *were not transmitters of medieval Muslim knowledge to the West, as used to be believed.*¹¹⁰

8. Arapski izvori

Što kazati o prigovoru da među citiranom građom "nema izvora i literature arapske provenijencije"? Ako ga i doslovno shvatimo, on nije utemeljen, jer sam koristio djelo geografa al-Idrizija. Međutim, ako prigovor shvatimo samo u historio-grafskom smislu, onda valja stvar dodatno objasniti. Glavni razlog zašto sam gotovo u potpunosti odustao od izravnog citiranja (drugih) arapskih autora je nepostojanje podataka koji govore o Hrvatima ili o Hrvatskoj u njihovim djelima. Stoga sam se u 1., 3., 5., i 6. poglavlju oslonio na renomirane zapadne autore, čija djela ne mogu biti ocijenjena kao pristrana. Njima se nipošto ne može osporiti vjerodostojnost upravo zbog toga što su oni obilato, ali kritički upotrebljavali arapske izvore u sintezi svojih zaključaka.¹¹¹ Uvidom u njihova djela doznat ćemo da su im bili poznati: Abu

¹⁰⁸ HEHL, 1994., 334., 335.

¹⁰⁹ BRAUDEL, Fernand, *Vrijeme svijeta – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1992., 120.

¹¹⁰ MASTNAK, 2002., 172.

¹¹¹ RÖHRICHT, 1874.; RÖHRICHT, 1898.; RÖHRICHT, 1901.; HOOGEWEG, 1887.; RUNCIMAN, 1954.; THORAU, 2001.

al-Faradž (897.-967.)¹¹², al-Mukaddasi (10. st.)¹¹³, Nasir-i-Khusrau (1003.-1061.)¹¹⁴, Yakut al-Rumi (?-1229.)¹¹⁵, najveći arapski srednjovjekovni historičar Izzuddin Ali Ibn al-Athir (1160.-1234.)¹¹⁶, Ibn Džuzi (al-Jawzi) (1186.-1257.)¹¹⁷, Kamal ed-din (1192.-1262.)¹¹⁸, Abu Šamah (1203.-1268.)¹¹⁹, Ibn Khallikan (1211.-1282.)¹²⁰, al-Nuweiri (1279.-1332.)¹²¹, Ibn Furat (1334.-1405.)¹²², al-Makrizi (1364.-1442.)¹²³ i al-Olaimi (Mudžir ed-din) (1456.-1522.)¹²⁴

Kliko će priznati da je i među islamskim historičarima (arapskim, turskim i inim) bilo onih koji su sastavljali dinastičke panegirike, budući da su živjeli u sjeni dvora, ili su im procjenjivanja zbivanja bila u zavisnosti prema vjeroučenju. Uostalom to sam i naveo za onodobne nositelje memorije u Hrvatskoj, Ugarskoj i Austriji.

Knjiga Amina Maaloufa ne donosi nikakvo epohalno otkriće, jer su svi ozbiljni povjesničari, čije je polje istraživanja bilo križarsko razdoblje, upotrebljavali arapske izvore u donošenju svojih zaključaka.¹²⁵ Ona bi svojim sadržajem najbolje odgovarala historiografskim radovima 18. i prve polovice 19. stoljeća. Tada bi stvarno mogla odigrati ulogu protuteže izvora pod geslom *auditor et altera pars*, na koju je pretendirala u prošlom stoljeću. Što se tiče termina "barbari" za kršćane 11. stoljeća, on je četiri-pet stoljeća mlađi od termina "barbari" za muslimane 7. st. Napadač je uvijek bio "barbarin" kad nije poštivao svetinje napadnutoga.¹²⁶ Može se u nedogled svaki određeni postupak isticati i naglašavati, ali prava slika se dobije tek iz cjeline

¹¹² Enzyklopedie des Islam (EI) I, Leiden-Leipzig, 1913., 90. Molim da mi se oprostí nedosljednost transkripcije njihovih imena koja je uzrokovana različitošću literature (primjerice: DŽ=J=DJ=DSCH).

¹¹³ EI III, 1936., 765.

¹¹⁴ EI III, 1934., 939.

¹¹⁵ EI IV, 1936., 1247.

¹¹⁶ EI II, 1927., 388.; DMA 6, 1985., 251., 252.; Encyclopedia of Historians and Historical Writings I (ed. Kelly Boyd), London – Chicago, 1999., 571., 572.

¹¹⁷ EI II, 1927., 395.

¹¹⁸ EI II, 1927., 753.

¹¹⁹ EI I, 1913., 113.

¹²⁰ EI II, 1927., 421.

¹²¹ EI III, 1934., 1045.

¹²² EI II, 1927., 401.

¹²³ EI III, 1934., 190.

¹²⁴ EI III, 1934., 1052.

¹²⁵ MAALOUF, 2002.

¹²⁶ CONSTANTELOS, 1973., 327., 331.,

zbivanja na cjelokupnom prostoru konfrontacije dviju religija u razdoblju od 7. do 13. stoljeća. Stravična zbivanja iz faza ratnih operacija, gaženja zadanih riječi, prijetvornost i druge manifestacije ljudske zloćudnosti mogu se naći podjednako kod obiju strana.

Na kraju naglašavam da se ove odgovore, posebno 1., 3. i 4., ne smije shvatiti kao opravdavanje križarskih ratova u duhu 20. i 21. stoljeća, nego kao opravdavanje sukladno onodobnom, srednjovjekovnom duhu i kontekstu zbivanja. Nepobitno je da su oni, između ostalog, vođeni i po ondašnjim pravnim normama – sjetimo se svih mirovnih ugovora, diplomatskih najava o pokretanju pohoda neposredno prije isteka primirja, itd.

Unatoč subjektivizmu od kojeg nijedan historičar nije imun, vjerujem da ćemo se zajedno složiti s Blakeovom tvrdnjom da ... *there is at least a part, actually a very considerable part, of history which is acceptable to the community of professional historians beyond all questions*¹²⁷ ■

¹²⁷ BLAKE, Christopher, *Can History Be Objective?*, u: *Theories of History* (ed. Patrick Gardiner), New York, 1959., 329., 331. Vidi također: GROSS, 1980., 236.

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK: 316.422(497.11)

Izlaganje sa naučnog skupa

MODERNIZACIJA SRPSKOG DRUŠTVA – POKUŠAJI I OGRANIČENJA¹

Latinka Perović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Modernizacija srpskog društva, kao tema, predstavljala je belo polje u srpskoj historiografiji sve do devedesetih godina XX veka.² Ni sam pojam *modernizacija* nije bio preciziran. Okviri eventualnih istraživanja nisu bili određeni ni prostorno ni vremenski. Sve to, samo po sebi, znači da nije bila izgrađena ni metodologija istraživanja modernizacijskih procesa. Nisu vršena upoređivanja ni sa drugim zemljama, ni po pojedinim razdobljima razvoja Srbije u moderno doba. Zbog toga, naravno, nije moglo biti ni riječi o multidisciplinarnom proučavanju modernizacijskih procesa koje bi jedino moglo dovesti do uspostavljanja geneze ovih fenomena koji su bitno uticali na sadržaj i dinamiku modernizacije srpske države i društva; u prvom redu, dominantne socijalne i nacionalne ideologije, kao i vrednosti institucija (kolektivizam, crkva, vojska) na kojima se ta ideologija temeljila i koje su nju povratno učvršćivale.

U prostornom smislu, postoje tri okvira u kojima se odvija proces modernizacije srpske države i društva. *Prvi*, teritorija pod Otomanskom imperijom na kojoj se, od početka XIX veka (revolucija 1804) pa do kraja Prvog svetskog rata, obnavlja i

¹ Referat podnesen na trećem *Dijalogu* istoričara iz BiH održanom u Neumu 10.-12. septembra 2004. godine.

² Prvi pokušaj istraživanja modernizacijskih procesa učinjen u zbornicima: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*, Beograd, 1998; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 3. Uloga elita*, Beograd, 2003.

funkcioniše srpska država: od 1833. kao Kneževina Srbija, a od 1882. kao Kraljevina Srbija; paralelno s tim – razvoj Srba pod Austro-Ugarskom.³ *Drugi*, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja je stvorena na kraju Prvog svetskog rata (1918). Srbi su se prvi pu našli u jednom državnom okviru, ali sa drugim narodima. Nakon diktature srpskog kralja Aleksandra, odnosno njegovog pokušaja da integralističkom ideologijom jugoslovenstva cementira jedinstvo države koju su potresali sukobi naroda kod kojih je bio završen proces nacionalne integracije ili je nezadrživo bio u toku, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca promenila je ime (1929) u Kraljevina Jugoslavija. Pod ovim imenom je i doživela slom 1941. godine. *Treći*, Jugoslavija obnovljena na kraju Drugog svetskog rata na osnovama novog državnog uređenja, ali i novog političkog i socijalnog poretka: republika umesto monarhije, federacija umesto centralističke i unitarne države, državna privreda, politički i ideološki monopol Komunističke partije umesto privatne svojine i višepartijskog sistema. Treba reći da su osnove za jedinstvo na federalnom uređenju zemlje postavljene već ranih dvadesetih godina na komunističkoj levlci u svim narodima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Obnova Jugoslavije nakon antifašističkog rata imala je odlučujuću ulogu u dolasku te levlce na vlast.

Vremenski, ako se atributi državnosti koje Srbija dobija početkom tridesetih godina XIX veka uzmu kao esencijalna pretpostavka modernizacije, onda se može govoriti o iskustvu koje je staro već 160 godina. To je dovoljno dug period da se odgovori na pitanje: da li postoje konstante procesa modernizacije u svim pomenutim okvirima?

Srpsko društvo se opisuje kao društvo bez vertikale i naziva se “spljoštenim” društvom. Istraživanja, međutim, pokazuju da celokupnu istoriju Srbije karakteriše sukob dveju istorijskih tendencija, dveju vertikala: patrijarhalne i moderne. U središtu podele je odnos prema Zapadnoj Evropi. Ova podela se može uporediti sa podelom na *slovenofile* i *zapadnjake* do koje je došlo u ruskoj intelektualnoj eliti tridesetih godina XIX veka, ali prosta analogija nije moguća. Da bi se razumeo proces kristalizacije ove podele u Srbiji moraju se razlikovati faze razvoja kroz koje ona prolazi u moderno doba.

Od 1833. do 1878. godine Srbija dobija “turski” ustav (1838); prvi spoljnopolitički program, poznato *Načertanije* Ilije Garašanina (1844); postavlja pitanje zakonodavne vlasti narodnog predstavnštva (1858); dobija prvi nacionalni ustav (1869); učestvuje u istočnoj krizi (uštanak u Bosni i Hercegovini 1875, srpsko-turski rat 1876, rusko-turski rat 1878). Već od tridesetih godina šalje svoje mlade ljude na fakultete prirodnih i humanističkih nauka i u vojne škole u Zapadnoj Evropi i duhovne

³ Vidi: Lazar Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Sremski Karlovci-Novii Sad, 2004.

akademije u Rusiji. To je, kako je dobro rečeno, *planirana elita*.⁴ Iz nje se regrutuju prvi pisci zakona, organizatori ekonomskih, političkih i kulturnih institucija, pisci i prevodioci, pokretači listova. Paralelno sa ovom *planiranom elitom* stvara se elita u srpskom narodu u Austro-Ugarskoj. Živeći u pravnoj državi, ona se bori za građanska prava i da bi očuvala svoj identitet težište stavlja na razvoj jezika i kulture. To stvara izvjesnu napetost u njenim odnosima sa elitom u Kneževini Srbiji koja je mnogo više zaokupljena idejom dovršenja oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda, dakle državom, a ne društvom. Srbija se u čitavom ovom razdoblju razvija kao policijska država.

Novo, i u istorijskom smislu presudno razdoblje, postaje razdoblje od 1878. godine, kada je Srbija stekla državnu nezavisnost, odnosno dobila status subjekta međunarodnog prava. Berlinski ugovor je odredio okvir, ali u Srbiji su se oštro sukobljavali oko toga čime da se taj okvir ispuni. Sadržaj unutrašnje politike bio je uslovljen odnosom prema dovršenju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu. Tada se i kristalisala jedna od najvažnijih konstanti razvoja Srbije u moderno doba. Pokazalo se da je stvaranje države koja bi obuhvatila čitav srpski narod putem ratova za teritorije na kojima on živi nespojivo sa unutrašnjim razvojem realne srpske države. Odnosno, pokazalo se da su socijalna dimenzija kolektivizma, zasnovanog na patrijarhalnim ustanovama ekonomske jednakosti, i nacionalna dimenzija, sa državom čije granice idu do poslednjeg Srbina – jedinstvena ideologija.

Orijentacija male nezavisne države na razvoj u dubinu, to jest na pravnu, ekonomsku, kulturnu i političku modernizaciju, shvaćena je kao izdaja *zavetne misli* o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpskog naroda, koja se zapravo svodila na obnovu srpske srednjovekovne države. Oslanjanje Srbije na Austriju primljeno je kao okretanje leđa Rusiji, središtu pravoslavlja i slovenstva, okosnici budućeg slovenskog saveza. U tom su se kontekstu i kristalisale dve različite istorijske tendencije, patrijarhalna i moderna vertikala u razvoju Srbije u moderno doba. Sa organizovanjem prvih političkih partija (1881), ove tendencije su se jasno profilisale. Najduže je trajala i bila najbrojnija Narodna radikalna stranka. Ona je ponikla iz socijalističkog pokreta koji je u Srbiji početkom sedamdesetih godina dostigao značajne razmere i koji je utemeljio ideologiju neponavljanja zapadnoevropskog puta i po definiciji je antikapitalistička i antiliberalna. Daleko slabije, Napredna i Liberalna stranka, bile su na tragu zapadnoevropskog puta, odnosno izgradnje realne srpske države posle

⁴ Vidi: Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita. O studentima na evropskim univerzitetima u XIX veku*, Beograd, 2003.

1878. godine kao moderne države, po uzoru na zapadnoevropske države.⁵

Do ove podele, koja je, kao i podela na *slovenofile* i *zapadnjake* u Rusiji, nadživela sedamdesete i osamdesete godine XIX veka, došlo je u malobrojnoj eliti mlade nezavisne srpske države. Nikola Pašić, koji je u mladosti pripadao socijalističkom pokretu, a zatim bio vođa Narodne radikalne stranke od njenog nastanka do svoje smrti (1881-1926) precizno je odredio i mesto i suštinu ove podele: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan rezultatom (Berlinskog kongresa – L.P.) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se je u dva razna tabora".⁶ Jednu struju, jednu stranu u žestokom sporu čije su poprište bile Narodna skupština i štampa, činili su liberali i naprednjaci. Na osnovu toga što su i jedni i drugi bili "poklonici... zapadno-evropskih ustanova",⁷ Pašić ih je svrstao u jedan tabor. Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili "obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište",⁸ dok su naprednjaci "hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakovu zapadnu državicu".⁹

Vlada liberala (1880) smatrala je da je za Srbiju, posle Berlinskog kongresa, nastalo "novo doba".¹⁰ Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu: "Posle dugog ratovanja, za nas je sad nastupio zadatak, da damo Evropi čvrstu zalogu mira, zakonodavnog poretka i zdravog napretka u istočnim stvarima".¹¹ Očuvanje nezavisnosti i samostalne budućnosti dovođeno je u vezu "sa novim zahtevima međunarodnog saobraćaja i evropske civilizacije".¹²

Vlada naprednjaka (1880-1882) nastavila je ovu liniju. Naglašavano je da Srbija "oseća snagu i potrebu i... ima političku volju da živi životom evropske obrazovanosti" i "izvrši reforme u duhu savremenog evropskog napretka skoro po svima poljima državnog života".¹³ Tim reformama, Srbija izlazi "iz granica starinske patrijarhalne

⁵ Vidi: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993; Isto, *Srpski socijalisti XIX veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, Beograd, 1995, knj. 3.

⁶ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredila Latinka Perović i Andrej Šemjakin. Beograd, 1995, s. 238.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto, s. 238-239.

¹⁰ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1877, Beograd, 1878, s. 484.

¹¹ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1878, Beograd, 1879, s. 18-19.

¹² Stenografske beleške Narodne skupštine u Kragujevcu na dan 11. maja za 1880, Beograd, 1880, s. 217.

¹³ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1881, Beograd, 1882, s.17.

države”,¹⁴ i uređuje se “iznutra kao moderna država”.¹⁵ To znači: država koja “smatra za cilj čoveka” i temelji se na zaključku “da je čovek slobodan i da ima pravo da svoje sposobnosti koje je od prirode dobio upotrebi i usavrši”.¹⁶

Nasuprot ovoj koncepciji *moderne države* čiji su nosioci liberali i naprednjaci, u Srbiji se posle sticanja nezavisnosti, uobličuje i koncepcija *narodne države*, čiji je nosilac Narodna radikalna stranka. Narodna država je antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi. Ona je izraz kolektivnog interesa, prava i volje; otelovljenje naroda kao celine u socijalnom i etničkom smislu. Ona je organizovana na principu *narodne samouprave* i njen integrišući činilac je *narodna partija*. Osvojiti vlasti pomoću nje kao poluge u svojim rukama stvoriti državu koja će organizovati proizvodnju i vršiti raspodelu u korist slabijih koji čine većinu naroda i dovršiti njegovo oslobođenje i ujedinjenje – to je središna os koncepcije Narodne radikalne stranke koja ima sve karakteristike jedne ideologije.

Razloge za dve pomenute tendencije u razvoju nezavisne srpske države, po Nikoli Pašiću, “leže takoreći u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na sveto slovenstvo”.¹⁷ Suprotno *zapadnjačkom taboru* (liberali i naprednjaci), *slovenofilski tabor* (socijalisti i radikali) “nalazi da u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama, koje se nahode u ruskoga naroda i ostalih slovenskih plemena, a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njima se koristiti u duhu slave-no-srpskom”.¹⁸

Zapadnjaci, naročito vođe Napredne stranke, u uverenju “da bi Srbija bila osuđena na većitu primitivnost, ako se ne bi oslobodila ruskog uticaja”,¹⁹ spoljni oslonac za unutrašnju modernizaciju, odnosno evropeizaciju, nalazili su u Austriji koja je za Srbiju, koja je tek stekla državnu nezavisnost, najbliža Evropi. *Slavenofili*, socijalisti kao potonji radikali, u spoljnoj politici držali su se “slav(enske) i prav(oslavne) Rusije”, a u unutrašnjoj “srp(skih) običaja i duha”.²⁰ Prema Nikoli Pašiću, vođi Narodne radikalne stranke, pomenuta politika je i učinila “da je gotovo sav narod odma pristao

¹⁴ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1884, Beograd, 1885, s. 27.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Milan Piroćanac, *Referat o delu Blunčelijevom “Karakter i duh političkih partija”*, Godišnjica Nikole Čupića, 1879, S. XXXVIII.

¹⁷ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891) ...s. 239.*

¹⁸ Isto.

¹⁹ Slobodan Jovanović, “Srpsko-bugarski rat”. *Pollitičke i pravne rasprave. Sabrana dela*, Beograd, 1990, knj. 2, s. 429.

²⁰ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891) s. 239.*

na našu (Narodne radikalne stranke – L.P.) stranu, ili odma izjavio da naši pogledi i naše ocene to su u isto vreme i njegovi”.²¹ Ovakva identifikacija sa siromašnim i neprosvećenim narodom, čijih je devet desetina činilo seljaštvo, ostavljala je vrlo usku marginu za političku konkurenciju i slobodu ideja. Jednom reči – za alternativu. I to ne samo posle 1878. godine, kada se Srbija, sticanjem državne nezavisnosti, našla na istorijskoj prekretnici. Kada je (1889) došla na vlast, Narodna radikalna stranka valadala je gotovo bez opozicije. To je državi dalo partijski, a političkoj kulturi monistički karakter. Uz socijalnu jednakost, koja je ostvarena kroz dominaciju sitnog poseda, na ovim osnovama je formiran model demokratije suprotan modelu liberalne demokratije. *Narodna demokratija*, koja se realizuje kroz *narodnu partiju*, *narodnu samoupravu* i *narodnu državu* u suštini je totalitarna.

Pokušaj modernizacije Srbije u prvom okviru, to jest od sticanja nezavisnosti do kraja Prvog svetskog rata, značajan je upravo zato što su se u njemu manifestovale neke karakteristike dramatičnog prelaza patrijarhalnog u moderno društvo, koje će se javiti i u sledeća dva okvira. Ovaj prvi pokušaj modernizacije Srbije učinili su predstavnici intelektualne elite: “Obrazovani na Zapadu u punom jeku liberalizma, oni su smatrali liberalizam kao neophodan sastojak evropske kulture”.²²

Modernizacija je za njih bila sinhron proces. Političke reforme (Zakon o štampi, Zakon o zborovima i udruženjima) idu zajedno sa reformom ekonomije (Zakon o izgradnji prve železničke pruge, Zakon o Narodnoj banci, čitav set finansijskih zakona i trgovinskih konvencija); obrazovanja i prosvete (Zakon o obaveznoj osnovnoj školi, Zakon o zaštiti zdravlja naroda i stoke); ključnih institucija države (Zakon o sudijama, Zakon o stajaćoj vojsci). Najzad, tu je i rešenje crkvenog pitanja. Kao krana, izrađen je i projekat ustava koji bi apsolutistički način vladavine zamenio parlamentarnim sistemom.

Modernizaciju je projektovala i realizovala manjina, i to vrlo ubrzano. Otuda naziv – “revolucija odozgo”. Pripadnici ove manjine nisu se obazirali na svoju nepopularnost: “Oni su osećali potrebe moderne kulturne države i nisu zazirali od nepopularnih mera; to su pokazali onoga dana kada su seljaku uzeli dete u osnovnu školu, a odrasla sina u vojsku. Naprednjačka vlada čini utisak jedne reformatorske vlade, koja može biti i suviše zaljubljena u strane obrasce, ali kojoj to valja oprostiti zbog njene kuraži da zagazi u jedno modernisanje državne uprave koje je toliko nepopularno koliko i potrebno”.²³

Pokušaj modernizacije u prvom okviru naišao je na dvostruki, podjednako sna-

²¹ Isto.

²² Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd, 1934, s. 311.

²³ Isto, s. 382.

žan otpor: spoljni, u licu Rusije i unutrašnji, u prvom kralju koji nije pristajao na liberalni ustav. Ali, najtvrdi otpor pružila je Narodna radikalna stranka. U ekonomskim reformama, ona je videla razbijanje socijalnog jedinstva seljačkog naroda, a u stvaranju institucija moderne države – napuštanje demokratije kao neposredne vladavine naroda preko narodnog predstavništva, u kome bi, kao u konventu, bilo sačuvano jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Izgradnju srpske nezavisne države po uzoru na zapadnoevropske države, radikali su videli kao izdaju *narodne države*. Već samo koncentrisanje mlade srpske države na sopstveni razvoj bilo je shvaćeno kao udaljavanje od zavetnog cilja – oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Sloboda naroda kao celine bila je stavljena iznad slobode pojedinog čoveka u Srbiji: sloboda je uvek bila sloboda od drugoga.

Unutrašnji konflikt se zaoštravao. U njegovoj osnovi ležao je “odnos prema Evropi, njenim vrednostima i obrascima”.²⁴ Posle poraza pomenutog pokušaja modernizacije, patrijarhalna matrica se učvrstila, formirao se socijalno-politički obrazac i politička kultura koja je uticala na potonje pokušaje modernizacije.

To se ne menja ni posle dinastičkog prevrata 1903. godine. Najnovija istraživanja dovode u pitanje mit o *zlatnom dobu srpske demokratije*.²⁵ Ubistvo kraljevskog para bilo je delo oficirske zavere. Ovim činom vojska je stupila na teren politike da ga više ne napusti. Vremenom, ona će postajati samostalni centar, sa posebnom organizacijom unutar sebe koja je imala svoj politički program. Godine 1911. stvara se organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, poznatija kao *Crna ruka*. Iste godine pokreće se i list *Pijemont*.²⁶ Civilne vlasti će doći u sukob sa njom, ali ne oko programa oslobođenja i ujedinjenja, već oko primata vlasti.

Najzad, Srpska pravoslavna crkva predstavlja bitan ograničavajući činilac modernizacije, odnosno evropeizacije Srbije. Za nju je srpsko pitanje elemenat i oblik religije. Ako nije samo verska već i nacionalna ustanova, Srpska pravoslavna crkva je neodvojiva od države. Za nju je modernizacija neprihvatljiva upravo zbog toga što podrazumeva odvojenost crkve od države, odnosno laičku sa verskim slobodama. Osim toga, u pravoslavlju se radu i sticanju ne pridaje veliki značaj. Male potrebe pojedinaca rezultat su shvatanja da rad služi namirivanju fizičkih potreba (hrana, odeća, čula). Takvo shvatanje rada je bliže socijalističkom nego kapitalističkom

²⁴ A.L.Šemjakin, *Serbia na perelome, Obertenie nezavisnosti i problema modernizacii*, “Tokovi istorije”, Beograd, 2000, br. 1-2, s. 32.

²⁵ Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914. godine*, Beograda, 1998; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”*, Beograd, 2004.

²⁶ Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, Beograd – Kragujevac, 1997.

shvatanju ekonomije, što je, kako pretpostavlja Sergej Bulgakov, i navelo Dostojevskog da tvrdi da je "pravoslavlje naš ruski socijalizam".²⁷

Konstante i ne bi bile to što jesu da su promjenjive. Politički monizam kao izraz socijalne homogenosti seljačkog društva, neodvojivost crkve od države, uticaj vojske u političkom životu, Srbija unosi u jugoslovenski državni okvir.

U Jugoslaviji dolazi do ujedinjenja srpskog naroda. Ali, u zajednici sa drugim narodima, Srbija svoj primat zasniva na ratnim zaslugama, vojnoj sili i pokušaju stvaranja jugoslovenske integralističke ideologije. Ona odbija ideju složene države (što je vidljivo u načinu ujedinjenja, majorizaciji prilikom donošenja prvog ustava). Unutrašnji sukobi (atentat na predstavnike Hrvata u Narodnoj skupštini, ubistvo kralja Aleksandra) otežavaju modernizaciju Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva. U odbrani od majorizacije, dolazi do ubrzane nacionalne integracije ne-srpskih naroda u Jugoslaviji. Sve to, sa različitim intenzitetom, žilavo se održava i postepeno manifestuje i u Komunističkoj partiji Jugoslavije koja je imala politički monopol.

Iako je Jugoslavija obnovljena na osnovi federalnog uređenja, jugoslovenski federalizam je dugo po uzoru na sovjetski federalizam, bio više administrativni i kulturni. Sukob sa Staljinom 1948. godine doveo je do unutrašnje homogenizacije države, naglasivši njen centralistički karakter i ulogu vojnog i policijskog činioca. Ali, česte ustavne promjene već posle Staljinove smrti ukazivale su da Jugoslavija još uvek traži formulu unutrašnjeg uređenja koja bi isključivala političku dominaciju najbrojnijeg naroda, naročito s obzirom na njegovo procentualno učešće u vladajućoj Partiji i u Armiji. Glavne rezerve prema doslednoj federalizaciji zemlje dolazile su iz jedinstvene ideologije, sistema lične vlasti, ali i iz identifikacije Srbije sa Jugoslavijom; u ovom poslednjem, iako su često imale instrumentarnu vrednost, veliku ulogu i u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Procesi nacionalne integracije drugih naroda u Jugoslaviji ubrzani su posle 1966. godine, kada je iz jugoslovenskog partijskog i državnog vrha bio uklonjen Aleksandar Ranković, koji je od Drugog svetskog rata bio drugi čovek u Komunističkoj partiji Jugoslavije, a prvi u Državnoj bezbednosti. Uklanjanje Aleksandra Rankovića, kao najvišeg predstavnika Srbije i naslednika Tita, u Srbiji, ali i u celom srpskom korpusu, primljeno je kao udarac državnom jedinstvu, odnosno kao slabljenje njenog glavnog stožera – Srbije. Taj utisak su pojačali ustavni amandmani iz 1968. godine, a naročito iz 1970-71. godine, koji su faktički pripremili donošenje

²⁷ Irena Ristić, *Aktivizam naspram kontemplacije: uticaj protestantizma i pravoslavlja na ekonomski duh pojedinca u: Kultura i razvoj*, Beograd, 2004, s. 284.

Ustava iz 1974. godine.²⁸

U Srbiji je postojao prećutni konsenzus oko neprihvatanja Ustava iz 1974. godine, koje je postalo otvoreno posle Titove smrti. Nema sumnje da je nezadovoljstvo ustavom iz 1974. godine poslužilo kao detonator krize jugoslovenske države, a zatim i njenog dramatičnog raspada.

Kada i zašto počinje kriza jugoslovenske države koja je obnovljena proklamovanjem rešenja nacionalnog pitanja kroz federalističko uređenje? Istraživanje unutrašnjih previranja kroz koja je prolazila jugoslovenska država u ovom periodu izostala su iz više razloga: ideološki i politički monopol Komunističke partije koji je doveo do fetišiziranja njihovog jedinstva, ali i jedinstva države; strah da sećanja na žrtve građanskog rata ne naruše stabilnost višenacionalne države; sukob sa Staljinom 1948. godine i glorifikovanje toga uistinu važnog čina u razlaganju ideološkog, ali i vojnog hegemonu do koga je došlo u Jugoslaviji, ali i u svetu; jugoslovenska država izvan socijalističkog lagersa, što je bio dovoljan razlog da se ostave neupitnim osnove njenog razvoja i potisnu njene unutrašnje protivrečnosti.

Rezultati modernizacije srpskog društva posle 1945. godine, u trećem državnom okviru u istoriji Srbije u moderno doba, bili su impresivni: brza industrijalizacija; masovno školovanje; razvoj kulture, naročito umetničkog stvaralaštva (književnost, slikarstvo, film, pozorišna umetnost); velika uloga jedne male zemlje u međunarodnoj politici u vreme blokovske podele sveta bili su neodvojivi od napretka jugoslovenske države, koja se krajem šezdesetih godina XX veka svrstala u srednje razvijene zemlje. To je potisnulo različite nacionalne ideologije sa kojima su jugoslovenski narodi naročito Srbi i Hrvati, ušli u istu državu, ali nije izmenilo ciljeve nacionalnih ideologija, koji su ostali jednako inkompatibilni. Naime, kada je 1938. godine, stvaranjem Banovine Hrvatske, priznato hrvatsko pitanje, odnosno višenacionalni karakter jugoslovenske države, u Srbiji je, preko intelektualne elite okupljene oko Srpskog kulturnog kluba, otvoreno pitanje zaokruženja srpske nacionalne jedinice. Pri tome su Srbima smatrani i Makedonci, Crnogorci, Muslimani.

Na stvaranju posebne srpske jedinice u okviru tročlane federacije (srpske, hrvatske i slovenačke), koja bi postavljanjem granica i zamenom stanovništva postala *homogena*, odnosno etnički čista, insistirao je u Drugom svetskom ratu četnički pokret Draže Mihajlovića. Ideološki i institucionalni poraz ovog pokreta značio je i poraz tradicionalnog srpskog nacionalizma.

U komunističkom pokretu Srbije, od ranih dvadesetih godina XX veka, kada

²⁸ O pomenutim procesima postoji obimna literatura. Dobar pregled Audry Helfant Budding, "Srpski nacionalizam u XX veku", u *Milošević vs Jugoslavija*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, knj. 1.

se on suočio sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, postojalo je snažno osećanje identifikovanja sa Jugoslavijom. Otuda je svaka decentralizacija već federativne Jugoslavije primana sa rezervom, kao potencijalni separatizam. To je "odmah na dramatičan način skretalo pažnju nacionalističkih Srba unutar Srbije na položaj Srba izvan nje".²⁹ Ispod površine *socijalističke, samoupravne, federativne, nesvrstane* Jugoslavije, u nauci i kulturi, pa čak i politici, postojali su razni načini da se, nezavisno od proklamovane ravnopravnosti, obezbedi faktička dominacija većinskog naroda; i kao reakcija – načini da se ova spreči. Bez obzira na dogmu u jedinstvu, sporovi oko karaktera jugoslovenske države, odnosno oko rešenja nacionalnog pitanja, neprestano su tinjali. Povremeno, u polemikama između intelektualaca, oni su probijali naizgled miru površinu. Budući da su intelektualci pripadali komunističkoj partiji, sporovi između njih reflektovali su razlike u njoj samoj. Najzad, one su se ispoljile i u njenim najvišim organima.³⁰

Neslaganja u Partiji su produbljena posle uklanjanja Aleksandra Rankovića, koji je bio predstavnik Srbije u najvišim državnim i partijskim organima, 1966. godine, a postala su otvorenija povodom ustavnih promena krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka. Ali, do vraćanja na ciljeve srpske nacionalne ideologije koji su postavljeni davno pre stvaranja jugoslovenske države došlo je tek posle smrti Josipa Broza kao autoritarnog vođe, i u promenjenim međunarodnim okolnostima.

Ideja o etničkoj državi čije granice, prema organicističkom shvatanju nacije, idu do obuhvatanja teritorija na kojima se nalazi i poslednji Srbin, neodvojiva je od *narodne* države u socijalnom i političkom smislu. U Srbiji, pre nego što je izgubila bitku za srbizaciju Jugoslavije, i krenula u rat za stvaranje nacionalne države, došlo je do *antibirokratske revolucije*, koja je predstavljala patrijarhalan odgovor na novi izazov modernizacije. Odbačene su ekonomske i političke reforme u pravcu tržišne privrede i višepartijskog sistema. Kriza državnog socijalizma u Istočnoj Evropi, slom komunističke ideologije i hladnog rata dali su događajima ubrzanje. Izgledalo je da je ostvarenje nacionalne države na dohvat ruke: sad ili nikad. Opredeljenje za taj cilj znači odbacivanje ekonomske i političke modernizacije države. Na tom pitanju, legitimno su se manifestovali i različiti interesi naroda koji su činili jugoslovensku državu.

²⁹ Isto s.63.

³⁰ Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, u martu 1962, koja je dugo držana u tajnosti, Aleksandar Ranković suprotstavio se daljoj decentralizaciji države i Partije. Njegovo stanovište proizlazilo je iz ideološkog dogmatizma, iz fetiša jedinstva. Ali, on je u prvom organu predstavljao Srbiju. Srpskim nacionalistima van Partije nije smetao komunistički dogmatizam ako je sprečavao dalju federalizaciju Jugoslavije. Za predstavnike drugih nacija, to je bio znak za uzbunu.

Raspad jugoslovenske države ima već mnogo interpretacija. One će, međutim, više nego do sada morati da uzmu u obzir i različitu evoluciju, jer upravo ona otkriva korene razlika unutar višenacionalne Jugoslavije. Još pre pada Berlinskog zida i raspada Sovjetskog Saveza pokazalo se da je državni socijalizam u Srbiji mnogo žilaviji nego bilo gde u Istočnoj Evropi. Egalitarna ideologija, pod raznim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam) određivala je istoriju Srbije kroz čitavo moderno doba. Ona nije uništila ni aristokratiju ni buržoaziju, kao modernu državu zasnovanu na vladavini prava i liberalnoj demokratiji, utemeljenu na slobodnom pojedincu, građaninu. Naprotiv ona je u interesu jednakosti, makar i u siromaštvu, *narodne države* i *narodne demokratije*, stvorila osnove za levi i desni totalitarizam.

Od dominantne socijalne ideologije teško je odvojiti pitanje integracije srpskog naroda u modernu naciju; odnosno, koncept države, smisao i ishod ustavnih borbi. Od 1877. do 1912. godine, Srbija je imala dvanaest ustavnih zakona, od kojih neki nisu uopšte primenjivani. Ustavno pitanje postalo je "jabuka razdora" u Jugoslaviji posle 1918. godine, a Jugoslavija posle 1945. godine prolazila je kroz česte promene Ustava. I danas, posle ratova i raspada jugoslovenske države, Srbija stoji pred, kao i u prošlosti, teško rešivim ustavnim pitanjem.

Stalne ustavne promene posledica su činjenice da nijedna od realnih država u kojoj je srpski narod živeo u moderno doba – od Kneževine Srbije (1833) do današnje Državne zajednice Srbije i Crne Gore – nije zadovoljavala težnje srpske elite. Zaokruženje etničke države, koje je podrazumevalo teritorijalnu ekspanziju i ratove, nemilosrdno trošenje materijalnih resursa, ali i ljudskog materijala, bilo je inkompatibilno sa razvojem realne srpske države u dobinu.

Projekt zaokruženja etničke države, to jest ostvarenje ciljeva XIX veka na kraju XX veka, glavni je generator raspada jugoslovenske države. Njegova arhaičnost dovela je Srbiju u sukob sa vremenom i odredila način raspada. Zato se u odnosu prema neposrednoj prošlosti prelama stepen razrešenosti glavne srpske intelektualne kontroverze: moderna država ili obnova srednjovekovne države.

Postoje tri osnovna tipa odnosa prema prošlosti: pacifikacija prošlosti, odnosno kontinuitet sa nacionalizmom; zaborav koji zagovaraju čak i protivnici rata; najzad, strategija suočavanja sa prošlošću "kroz moralnu refleksiju", to jest – novi poredak nije moguć bez diskontinuiteta.³¹ Oko izbora strategije nije bio postignut konsenzus ni među akterima događaja od 5. oktobra 2000. godine, kada je sa vlasti uklonjen konsenzualni autokrata Slobodan Milošević, iza koga su, na početku, bile srpska politička, intelektualna, verska, vojna elita i mase. Glavni akteri petooktobarskih

³¹ Nenad Dimitrijević, *Srbija kao nedovršena država u: Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knjiga II. Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, 2004.

dogadaja nisu postigli konsenzus oko orijentacije Srbije posle uklanjanja Slobodana Miloševića. Ali, ne zato što su propustili mogućnost da to učine već zato što su njihove intencije bile različite. I među njima je, kao nekad među komunistima, ostala nerazrešena kontroverza oko rešenja srpskog nacionalnog pitanja, odnosno karakteru države.

Kolokvijalno, pomenuta kontroverza opisivana je kao sukob *legalista* i *reformista*. Personalno kao sukob Vojislava Koštunice i Zorana Đinđića. Više toga je moralo da se dogodi da bi postalo jasno da se zapravo radi o kontinuitetu socijalne i nacionalne ideologije koja je obeležila neposrednu prošlost i o diskontinuitetu sa tom ideologijom. Trebalo je da započnu ekonomske i političke reforme koje su imale za cilj evropeizaciju Srbije i da se prihvati pravno sankcionisanje ratnih zločina da bi postalo očigledno da *legalisti* nisu u tome videli glavni smisao petooktobarskih događaja. Ali je bilo potrebno i da, posle ubistva premijera Zorana Đinđića, *legalisti* dođu na vlast i pokažu da stoje "na pozicijama odbrane institucionalnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma".³²

Najnoviji pokušaj modernizacije Srbije krenuo je sa veoma niskih osnova: razorena država, slabo društvo, osiromašeno i ostarelo stanovništvo, smanjen intelektualni kapacitet. Ali, za razliku od svih prethodnih pokušaja, ovaj je, kao nikad u istoriji Srbije, imao podršku sveta, pre svega Evrope. Ta mogućnost nije samo propuštena - one je sprečena. Sprečena je, da bi se sačuvao kontinuitet, odnosno one vrednosti socijalne i nacionalne ideologije koja je dominirala u razvoju Srbije u moderno doba.

■

³² Isto, s. 63.

OSVRTI

Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu. I i II*. Sarajevo :
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava i
KULT/B, 2004. str. 1328.

Pojava navedenog djela autora Smaila Čekića, veoma me je obradovala. Smatram da se tim djelom, bez obzira koliko će neki ortodoksi smatrati da je ono još uvijek preuranjeno, otvara jedna nova etapa u razvoju naše historiografije. Ovo djelo primorava našu historiografiju da započne govoriti i o onim zbivanjima koja su potresla naš svijet i još više, koja su stvorila sasvim novu historijsku situaciju na našim prostorima. Rukovođen načelom da je svako ambiciozno naučno djelo razlog da se njime pozabavimo, ako ni po čemu drugome a ono po snazi ambicije, uvjerenja i uloženom trudu autora, preduzeo sam da pomno pregledam, analiziram i dam svoju ocjenu ovog Čekićevog dvotomnog djela. Djelo je posvećeno agresiji na Bosnu i Hercegovinu, koja je pokušana, i s ograničenim rezultatima i ostvorena, da bi taj njen rezultat bio i međunarodno verificiran u vidu sporazuma o miru iz Daytonu. Sama agresija je provedena u obliku napada snaga JNA i srpskih paravojnih snaga na Bosnu i Hercegovinu, kojima su se kasnije, a nakon postignutog sporazuma između predsjednika dviju susjednih država Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića, pridružile i vojne snage Republike Hrvatske, pomognute od paravojnih formacija samozvane hrvatske paradržave Herceg Bosne, a odvijala se između aprila 1992. i februara 1996. godine, kad je potpisan mirovni ugovor u Parizu. Agresija srpskih snaga je uslijedila, kako je poznato, odmah nakon što je međunarodna zajednica, u liku najvažnijih svjetskih država i organizacija tih država - EU i OUN, priznala valjanost rezultata referendumu o neovisnosti provedenog 29. 02. i 01. 03. 1992. godine na temelju odluke Skupštine Republike Bosne i Hercegovine, i na rezultatima referendumu utemeljene i proglašene novostvorene neovisne i suverene države Bosne i Hercegovine, koja je, ubrzo nakon proglašenja, bila primljena u OUN-a. Agresija je bila, uostalom, obećana od strane vođe Srpske demokratske stranke još u oktobru 1991. godine, koji je u Narodnoj Skupštini Republike Bosne i Hercegovine otvoreno zaprijetio da će biti "uništena i zemlja i njen muslimanski narod, ako Skupština izglasa zakon o referendumu i tako omogućiti donešenje odluke o istupanju Bosne i Hercegovine iz Jugoslavije". U tim uvjetima je prve dane svog života kao neovisna i suverena zemlja, nakon što je 480 godina bila pod Osmanskom carevinom i potom četrdeset godina u okviru Austro-Ugarske carevine, i napokon dvadeset go-

dina, prvo, kao pokrajina sa statusom zemlje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, zatim dio integralne Kraljevine Jugoslavije i najzad zemlja podijeljena između Srba i Hrvata, njihovim sporazumom iz 1939. godine, te kratko vrijeme kao integralni dio fašističke tvorevine NDH-a, da bi, nakon što je četrdesetpet godina opstojala kao federalna i potom i suverena Republika i dio Federativne Republike Jugoslavije, postala i neovisna i suverena država Bosna i Hercegovina, započela tako što je bila napadnuta od susjedne joj države i dijela stanovništva koje je slijedilo politiku tadašnjeg svesrpskog vođe Slobodana Miloševića i šefa njegove filijale u Bosni i Hercegovini stranke Radovana Karadžića. Sami po sebi, oba ova događaja, tj. i osamostaljenje Bosne i Hercegovine i agresija na nju, su od prvorazredne važnosti za njenu historiju, da zaslužuju detaljnu historiografsku obradu. Proglašenje neovisnosti bilo je završni, mada ukupnim događanjima i općim porazom komunizma kao svjetskog pokreta, isforsiran događaj traženja rješenja za problem regije u kojoj su živjeli južnoslavenski narodi, traženja praćenog mnogim zabludama, krivim hodovima i porazima iluzija, prije svega. Pale su, u tom hodu, mnoge iluzije, kao ona da smo mi svi jedan narod (Jugoslavenstvo ili ranije Ilirstvo), jer smo istog iskonskog slavenskog i južnoslavenskog porijekla, mada smo prošli različite historijske putove i usvajali razne kulture s kojima smo dolazili u dodir nakon dolaska na Balkan. Pala je iluzija i u snagu nacionalnih ili socijalnih pokreta, koji bi, kako se mislilo, mogli da nadoknade nedostatak zajedničkog života i historijskog iskustva i da novim idejama i nadanjima nadomjestite sve one razlike koje su među nama realno postojale. Pale su iluzije i o izvanvremenskom i ahistorijskom karakteru nekih ideja, kao što su vladajuće ideje novije historije liberalizam i komunizam, koje su se na ovom našem prostoru pokazale nemoćne prema onim prizemnim i trajućim plemenskim idejama o krvi i tlu, a koje su duboko ukorijenjene u temelje naših balkanskih kultura i načina vaspitanja i koje u mnogome predstavljaju skrivene ali prisutne i moćne poluge historijskog djelovanja određenih političkih snaga i u našem vremenu. Kako bi uopće bilo moguće objasniti toliko krvi i razaranja u povijesti tzv. emancipacije naših nacija u zadnjih stotinu godina, a da se ne vidi da ti nacionalni pokreti nisu više bili u stanju donijeti slobodu i ravnopravnost narodima koji ovdje žive, nego da su postali instrumenti naknadnog i zakašnjelog pokušaja da se uspostavi hegemonija jednih na račun drugih. U civilizacijama u kojima su tlo i krv, porijeklo i historijski račun, osveta i mržnja, glavni pokretači političkih ideja i mišljenja, veoma je teško graditi neki stabilniji sistem života uopće, pa i odnoša među narodima i državama. A historija i od nas traži i očekuje ono isto što je ostvarila na drugim nama bliskim prostorima, a naš prostor je Jugoistočna Europa, dakle, Europa. I ako mi danas, kako se to pokazalo u našoj nedavnoj historiji, ne bi imali većih i važnijih političkih ciljeva, osim ujedinjavanja svih ljudi "naše" krvi i porijekla i stvaranja "velikih" nacionalnih država, ako naši

glavni ciljevi nisu stvaranje boljih uvjeta života i demokratskih odnosa, stvaranje društava i država gdje su svi ljudi jednaki, bez obzira na svoje etničko porijeklo ili vjersku pripadnost, ako nismo spremni da usvajamo najnovije tekovine tehnološkog, civilizacijsko-kulturnog i ekonomskog razvoja, ako ne shvatamo da svijet u kojem živimo postaje sve manji, a međuzavisnost ljudi sve veća, tada mi ne možemo ulaziti u historiju na onom nivou na kojem se ona sada odvija svuda oko nas. Ostajaćemo u njenom predvorju i čekati do Bog zna kada, uz sve žrtve koje takvo čekanje podrazumijeva. Dakle, kad prvi korak u životu jedne države biva napad na nju, onda je to nešto izuzetno i tome valja posvetiti posebnu pažnju. Šta možemo u tom smislu reći za ovo Čekićevo djelo?

Sam naslov djela, njegov obim i sadržaj, ukazuju da se radi o veoma značajnom i ambicioznom ličnom poduhvatu u našoj historiografiji i zbog toga ovo djelo nužno svraća na sebe osobitu pozornost. Istovremeno ono nas obavezuje na vema pažljivu i kritičku procjenu njegove naučne vrijednosti. Kad se tome doda i značenje historijskog momenta koji je predmet ovog djela, tada njegov značaj postaje još veći. Zbog toga je naučna i kritička ocjena ovog djela nužna i to iz dva bitna razloga. Jedan je razlog sadržan u ogromnom značenju početnih koraka jedne nove države u njenom životu i historiji, pogotovo ako su ti prvi koraci praćeni tako stravičnim događanjima kao što je to jedan unaprijed pripremljen i organiziran totalan napad na nju i njeno stanovništvo, kako se to dogodilo u slučaju napada na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine. Prvi korak u neovisnost Bosne i Hercegovine bio je popraćen agresivnim napadom na nju s ciljem da se onemogući njeno postojanje i da se ona u cjelini ili u najvećem dijelu, zavisno od već dogovorenog učešća i prava drugog agresora (Sporazum Milošević-Tuđman u Karađorđevu) koji je čekao u zasjedi, pripoji zemlji napadača - Srbiji ili Hrvatskoj.

Drugi razlog je sadržan u činjenici da sam značaj predmeta istraživanja, kojeg je autor poduzeo, nameće nužnost svestrane provjere naučnog, metodološkog i izvedbenog utemeljenja i osiguranja ovog djela, a time i osiguranja rezultata njegovog ukupnog doprinosa značajnog za nauku, u prvom redu, ali i za neke druge važne aspekte današnjeg stanja u kojem se nalazi država Bosna i Hercegovina i njeni odnosi sa susjednim državama. Naime, Bosna i Hercegovina se nalazi u procjepu između velikog značaja događaja od prije trinaest godina i njegovih posljedica i gotovo potpunog nedostatka adekvatne obrade tih događaja u našoj historiografiji, kao i nedostatku prave i adekvatne akcije za konsolidaciju i oporavak od agresije i njenih razornih dejstava. Dodatnu težinu toj okolnosti daje i činjenica da je ona sama, kao država, veoma malo u stanju da mijenja sopstvenu situaciju, prije svega, zbog manjka suvereniteta koji joj je nametnut od međunarodne zajednice, što je opet jedna od posljedica agresije na nju. Međutim i bez obzira na sve te okolnosti, historiografija

se ne može pravdati poznatom tvrdnjom o potrebi historijske distance, koja bi omogućila sagledanje svih relevantnih historijskih momenata koji konstituiraju historiju Bosne i Hercegovine zadnjih petnaest godina. Događaji su tako sudbonosni, a njihove posljedice tako velike, da je svako oklijevanje da im se da adekvatna historiografska obrada i ocjena ravno neodgovornosti. Tu nije bitno što će prva istraživanja sadržavati nužne omaške i previde. Taj se rizik mora prihvatiti, kao dio kontinuiteta istraživanja koji je nužan, da bi se mogao ostvariti razvoj i napredak u spoznaji historije. Zbog toga je jasno da će prva istraživanja sadržavati omaške, pa i značajnije previde i greške. Te greške su dio nauke i njihov značaj je u tome da će svaki novi pokušaj morati, ali i moći, da bude bolji i potpuniji, upravo zbog toga što će postojati mogućnost da se ne ponavlja već pređeni put u istraživanjima i da se rezultati prethodnih istraživanja, čiji su logični dio i nužne greške, uzimaju kao osnova za daljnja istraživanja i napredak u našem saznanju o onome što se odista zbilo. Međutim, činjenica je, ako se pogleda najnovija historiografska literatura, da je najviše radova o Bosni i Hercegovini i ratu u njoj, napisano od stranih, a ne od naših historiografa. Da bi se ovo uvidjelo treba konsultirati pregled knjiga o ratu u Bosni i Hercegovini koju je prije tri godine priredio Bosanski institut u Londonu. Naša literatura o najnovijoj historiji je uglavnom memoarska i okazionalistička, dok sistematskih istraživanja i pokušaja da se prikaže cjelina događanja i to onih najvažnijih, nedostaje. A radi se o našoj historiji i to njenom sudbonosnom periodu, kad su naša mlada tek osamostaljena zemlja i naša novostvorena država, bile grubo napadnute i primorane da vode rat do krajnjeg iscrpljenja svih raspoloživih snaga. Napad na Bosnu i Hercegovinu u aprilu 1992. godine može se smatrati agresijom u svakom pogledu. Upravo su arogantna, apsolutistička i nedemokratska politika Slobodana Miloševića i srpskog nacionalizma u cjelini, natjerali Bosnu i Hercegovinu da izlaz traži u neovisnosti, na koju je Bosna i Hercegovina imala puno pravo, po Ustavu 1974. godine, ali i inače, na temelju općih ljudskih zakona da niko nije dužan da trpi diktaturu. Uostalom to pravo je Bosni i Hercegovini priznala i Europska zajednica i njena Pravna komisija, na čijem je čelu bio poznati francuski pravnik Badinter. Bosanska težnja za neovisnošću se, naime, rodila iz protivrječja i nesposobnosti srpske politike da se ponaša demokratski i uvažava prava drugih naroda i država. Srpski nacionalizam i šovinizam je rodno mjesto odluke velike većine stanovništva Bosne i Hercegovine da se osigura izdvajanjem iz Miloševićeve Jugoslavije. Nema nikakve osnove tvrdnja da se u slučaju rata u Bosni i Hercegovini radilo o unutrašnjem građanskom ratu. Za takav rat nisu postojali nikakvi razlozi. Srbi su u Bosni i Hercegovini imali jednak, pa čak i privilegiran položaj. Njih nije niko ugrožavao u slučaju neovisnosti Bosne i Hercegovine. Oni sami nisu ni postavili nikakav unutarnji razlog, kao predmet spora i razlog za ucjenu o opstanku Bosne i Hercegovine i muslimana kao naroda, jer je

predmet spora bio odnos bosanske države i njoj ustavno i politički sasvim ravnopravne i tada već samostalne srpske države, a te dvije države nisu, osim u nasilnim uvjetima diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, nikada bile jedna država, nego svagda različite i odvojene države, vezane sporazumima o odnosima različitosti - zemaljskom statusu Bosne i Hercegovine, njenom federalnom ili čak i konfederalnom statusu, po Ustavu iz 1974. godine.

Postoji još jedan razlog za posebnu pažnju koju zaslužuje ovaj poduhvat Smaila Čekića. On se sastoji u važnosti samog problema s kojim se autor uhvatio u koštac, čija je važnost udvostručena, u uvjetima još uvijek nedovoljne otvorenosti i transparentnosti svih neophodnih izvora i relevantnih činjenica, kao i zbog nedovoljne sekundarne literature i izvora posvećenih ovim pitanjima, što a priori postavlja pitanje o tome koliko je autor mogao i uspio da donese jednu dobro utemeljenu kritičku naučnu sliku o događanjima o kojima govori, da izvrši odgovarajuću analizu svih relevantnih činjenica i izvede odgovarajuće zaključke o temi i problemu koje je uzeo za predmet svoje studije. Poznato je da su mnogi važni izvori saznanja o tajnoj pozadini priprema i izvođenja ratnih zbivanja, posebno o odnosima raznih faktora i država prema njima, kakvu ima svaki agresivni napad na neku zemlju, pa ju je imao i napad na našu zemlju, još uvijek zatvoreni, kako oni diplomatski, tako i oni obavještajni (diplomatski arhivi se otvaraju trideset, a obavještajni pedeset godina nakon događaja, ako se ikad i otvore) i da su nepoznati. Vjerojatnost da su najkompromitiraniji dokumenti uništeni veoma je velika. A upravo takvi specifični izvori veoma su bitni za ispravnu kvalifikaciju događaja i uloge određenih faktora u njima. Zar nas događaji oko nekih najznačajnijih zbivanja tog rata, kao što je masakriranje stanovništva Bosne i Hercegovine u mnogim mjestima i zatim uporno i planirano nastojanje da se tragovi velikih zločina srpskih jedinica i cijelog njihovog pokreta, pomno uklone i prikriju, ne upozoravaju da su mnogi dokumenti, koji su bili osnov za procjene i donošenje odluka ili registracija posljedica određenih događaja i akcija, bili ne samo prikriveni nego vjerojatno i uništeni. Naime, upravo je prikrivanje specifičnih dokumenata i dokaza najbolji i najsigurniji znak o unaprijed planiranim akcijama za koje njihov autor zna dobro da su nelegalne, pa ih stoga prikriva ili uništava dokaze koji o njima govore. Primjerice, to mogu biti razrade raznih aktivnih planova napada, koji bi bili izvođeni iz Srbije prema bosanskoj teritoriji preko rijeke Drine, kakvih je u historiji Srbije tokom XIX i XX vijeka bilo više, ili slični planovi o aktivnom djelovanju pretpostavljenih jedinica JNA s nekih drugih strana i teritorija, o kojima bi u Generalštabu bivše JNA trebali postojati nekakvi dokumenti i tragovi. Poznato je, iz mnogih dokumenata i zbivanja, kao i svjedočenja brojnih učesnika da su izvođene vojne vježbe prelaska Drine, da su ubrzano građeni mostovi (most kod Bogatića, most u Karakaju, Zvorniku, Ljuboviji, Skelanima (u izgradnji) i

nadalje i pruge koje iz Srbije vode k Bosni i Hercegovini (pruga Banja Luka-Doboj-Tuzla-Zvornik-Valjevo-Beograd) itd., kao i da su renovirani nekadašnji planovi o prelasku srpske vojske preko rijeke Drine, koji su nekada rađeni pod vođstvom načelnika generalštaba Vojske Kraljevine Srbije i kasnijeg vojvode Radomira Putnika, ali je vjerojatno pretpostaviti da su oni bili uništeni, pa se njihova egzistencija može potvrđivati samo kao sjećanje određenih ljudi na njihovo postojanje, što nije prvo-razredan, ali nije ni nevažan aspekt dokumentiranja nekih stvari i aktivnosti. Sve te aspekte ovog djela, naravno, treba pomno analizirati i pokazati kojih je dimenzija i kvalitete historijski, tj. arhivski i drugi materijal na kojem se gradi slika događanja agresije, njenih povoda i načina realizacije i konačne sudbine.

Čekićevo djelo je historiografsko, što znači da se podvodi pod kriterije historiografske metodologije u pogledu njegove izrade. Osim toga, ono se ne bavi samo nekim neutralnim ili manje važnim periodom historije Bosne i Hercegovine, nego je posvećeno veoma važnom problemu, najvažnijem događaju naše novije historije i naše povijesti uopće (prvom i nadajmo se i zadnjem ratu kojeg je neovisna i suverena Bosna i Hercegovina vodila) i kao takvo mora biti promatrano, analizirano i ocjenjivano. Čekićevo djelo ima za predmet agresiju na Bosnu i Hercegovinu i to u definiciji koja sužava i koncentrira značenje rata kao pojave u odnosima među narodima na rat koji je agresija, a prema značenju pojma agresija u modernoj historiografiji i ratnoj teoriji. Dakle, to nije djelo o historiji Bosne i Hercegovine u općem smislu te riječi. To nije ni djelo o ratu u Bosni i Hercegovini u smislu stvaranja historijske slike tog rata, nego je to djelo o agresiji na nju, dakle, djelo koje polazi od pozicije da je rat u Bosni i Hercegovini nastao kao agresija na nju i da je kao takav, tj. kao agresivni rat, sa svim onim što takva definicija jednog rata podrazumijeva i u pogledu njegovog nastanka, načina vođenja i posljedica i vođen. Naime, konačno osamostaljivanje naše države, koja ima dugu tradiciju državnosti, ali često prekidanu intervencijama spolja, najvažniji je događaj naše povijesti od propasti bosanske države do danas. Koliko je to važan i značajan događaj najbolje govori upravo činjenica da su neprijatelji Bosne i Hercegovine, smatrali da treba da oružano interveniraju kako bi spriječili ostvarenje njenog osamostaljenja. Taj čin bitno mijenja cjelokupne izgleda za budućnost naše zemlje, što eskamotira sve stoljeće i pol stare planove okolnih nacionalizama u odnosu na nju.

To nas upućuje da tako važan događaj, koji je predmet djela Smaila Čekića, pomno proučimo i ocijenimo. Takva ocjena ima višestruko značenje. Ovdje, stoga, moramo, prije svega, da ukažemo na nesumnjivu vrijednost ovog djela za našu historiografiju i nauku uopće, a ta vrijednost se sastoji već u činjenici da je ono prvo djelo s naučnim ambicijama jednog našeg autora na temu agresije na Bosnu i Hercegovinu. Zatim nam je cilj da uočimo sve ono pozitivno, što to djelo sadrži,

ono što svako djelo ovakve vrste mora nužno sadržavati da bi bilo od značaja za nauku. Dakle, naš zadatak je, koliko god da pohvalimo autora za smjelost, odlučnost i postignuti rezultat, toliko isto i da kritički ukažemo na sve eventualne materijalne, metodološke i druge greške, kako u izboru, pristupu i načinu tretmana teme, tako i u kvaliteti i izvornosti historijske građe, kvaliteti i uspješnosti njene analize, te sposobnosti autora da kritički sagleda i pokaže bitne historijske okolnosti i razloge događanja koja istražuje, uzimajući u obzir sve faktore historijskih zbivanja. Tu spadaju svi faktori zbivanja kojeg imenujemo ratom i agresijom, a oni se dijele na one koji mogu biti kvalificirani kao izazivači rata i agresori i one koji su bili žrtve agresije, prema kojima je usmjerena oštrica agresivne ratne akcije. Stoga je važno znati da se agresija dokazuje i s obzirom na ono što je izazvala, dakle, na njen utjecaj na objekt agresije. Dokazivanje postojanja agresije ima, dvostruku strukturu dokazivanja. Jedna je dokazivanje o prethodno postojećim planovima, pripremama na osnovu njih i izvršenju tih planova, u odnosu na predmet agresije. Druga je dokazivanje učinaka koji su specifični upravo za agresiju, tj. iznenadnost napada, njegova pripremljenost, vehemencija akcije i zločini koji je obavezno prate, te namjera da se stanovništvo uzme kao predmet progona, u raznim vidovima koje taj progon uzima - od masovih progona ljudi sa njihove zemlje, masovnog ubijanja i totalnog istrebljenja stanovnika određene grupe. Sve to autor ovog djela dokazuje s dovoljno jakih argumenata i time potvrđuje svoju hipotezu da se ovdje radilo o agresiji, a ne o običnom ratu ili pogotovo građanskom ratu.

Isto tako, moramo posvetiti pažnju i posebno analizirati stanje naših dosadašnjih znanja o tim zbivanjima, kako u našoj užoj sredini i mjestu tih zbivanja, tako i u regionalnoj i općoj historiji XX vijeka. Agresija na Bosnu i Hercegovinu, kao i druga zbivanja vezana za akcije srpske politike od 1990. godine do danas, predstavljaju svakako zadnji pokušaj nasilnog mijenjanja ustavno-pravnih stanja i teritorijalnih granica, te etničkog sastava stanovništva u Europi. Stoga je značenje ovog problema mnogostruko, pa i naša pažnja mora biti adekvatno usmjerena na sve aspekte samog problema, ali i njegove historiografske obrade. Naravno, svako ko pravi prikaz i kritički pregled jednog djela, ne smije i ne može autoru pripisivati ideje i planove kojih on nije imao, ne može od njega tražiti ono što on nije svojim konceptom i zamisli, te omedenjem predmeta istraživanja, pretpostavio kao nužni mogući sadržaj svog djela. Autor nije izvršilac ničije druge, pa ni naše zamisli, nego provodi svoje sopstvene ideje i zamisli, realizira svoj koncept djela i bavi se, vjerovatno, jasno omeđenom zadaćom, što određuje opći okvir našeg pristupa njegovom djelu. U njegov koncept mi ne smijemo unositi svoje misli i primisli i tražiti od njega ono što njegov izvorni koncept ne podrazumijeva. Nije naš zadatak da sada, nakon što imamo autorov predložak, mi pišemo njegovo djelo i popujemo nad njegovim uradkom, nego da ga oci-

jenimo u okviru kojeg je on sebi i svome djelu postavio i koji ima imanentno određenu granicu i doseg. Jednostavno, naša je dužnost da, procjenjujući djelo, mislimo prvenstveno na to da li je svoju sopstvenu zamisao autor proveo u skladu s najboljim mogućnostima koje mu pruža sama historijska nauka. Tek na drugom mjestu i nakon toga, dolazi u pitanje i mogućnost da pružimo neku drugu zamisao i ideju, naravno, imajući svagda u vidu da je zamisao i ideju uvijek lakše i jednostavnije izlagati nakon što je to već neko drugi učinio nego li pisati konkretno i cjelovito djelo.

Ali, prije svega, što bi bilo moguće reći o raznim aspektima i momentima, koji se javljaju povodom pojave ovog djela? Potrebno je, prije svega, vidjeti iz čega se to djelo sastoji, šta ono sadrži, kako je formirano, kao prikaz historijskih događaja i kao njihovo objašnjenje, koje dijelove i sadržaje obuhvata i izlaže, kao i sve druge osobitosti koje predstavljaju prvu informaciju o onome s čime će se čitalac susresti kad ovakvo jedno djelo uzme u ruke. Grosso modo, djelo se sastoji iz dvije knjige, ili dva dijela. Prva knjiga sastoji se iz šest, a druga iz dva poglavlja. Ovim poglavljima treba dodati još i kratak uvodni tekst autora i dodatke, što je uobičajeno kod ovakvih publikacija, tj. onaj dio koji sadrži nužna objašnjenja o pratećim elementima djela. Ukupno djelo nosi naslov "Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu - planiranje, priprema, izvođenje" i ono obuhvata 1.328 stranica teksta. Naslov djela ukazuje na ograničenje koje autor svom poduhvatu postavlja. Naime, on istražuje agresiju, ali se u tom istraživanju ograničava na planiranje, pripremu i izvođenje agresije, a ne na cijeli njen tok i sve okolnosti i aspekte koje ona za sobom vuče. Nije, dakle, njegov predmet istraživanja cijeli rat sa svim elementima jednog složenog historijskog zbivanja, nego ono što je agresija u tom ratu, ono što pokazuje da je akcija srpskih snaga u Bosni i Hercegovini, od proljeća 1992. godine, pa do njenog kraja, bila jedna agresija, a to znači jedna unaprijed planirana i pripremljena vojna akcija, sa svim što takva akcija u međunarodnom i ratnom pravu znači. Prva knjiga obuhvata 750 stranica teksta i podijeljena je u šest poglavlja: "Udar na ustavni koncept odbrane SFRJ"; "Srpski velikodržavni projekt i planiranje zločina"; "Velikosrpski pokret i Predsjedništvo SFRJ do marta 1991."; "Omeđavanje granica Velike Srbije"; "Konstituiranje velikosrpske pete kolone u Bosni i Hercegovini"; "Neposredne pripreme za agresiju". Druga knjiga donosi tekst u obimu od 560 stranica i podijeljena je u dva poglavlja: "Oružane formacije velikosrpskog agresora i njihova logistika", "Uključivanje Republike Hrvatske u agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu", što, uz već navedene dodatke, iscrpljuje sadržaj ovog obimnog djela. Na kraju su, ukupnom tekstu, dodati Zaključci do kojih je autor došao, Literatura koju je koristio i Skraćenice koje je upotrebljavao, a uz njih i Registri ličnih imena, geografskih naziva i relevantnih državnih, vojnih i drugih stručnih pojmova.

Odmah i prije neke dublje analize, moguće je reći da je ovo djelo koncipirano

i izrađeno tako da u centar istraživanja i prikaza stavlja fenomen agresije, a ne rata u cjelini i svih historijskih okolnosti koje ga prate ili koje su do njega dovele. Ono je, zbog toga, predmetno koncentrirano, konstruirano i izvedeno po principu logičke kronologije događanja, a ne na temelju njihovog stvarnog kronološkog toka. Autor, naime, ne slijedi tok historijskih događanja, kako su se ona kronološki i u realnosti, tj. u iskustvu vidljivog događanja odvijala, tj. od momenta kad se događaju prvi akti vojnog napada na teritorijalni i državno-pravni integritet Bosne i Hercegovine, koji predstavljaju agresiju na nju, s eventualnim retrogradnim pogledima i slijeđenjem njenog toka unaprijed i istraživanjima njenog porijekla unazad. On se ne bavi stanjem odnosa u bivšoj državi ili njoj prethodećim državama i elementima tih odnosa ili politika tih država, odnosno određenih nacionalno-političkih i socijalnih pokreta koji su bili kreatori politike u XIX i XX vijeku na prostorima centralnog i sjeverozapadnog Balkana, koji predstavljaju neku historijsku ili tradicionalnu osnovu agresivnosti određenih država, naroda i politika prema Bosni i Hercegovini. On se odlučuje da istražuje logički tok događanja i da materijalom kojeg izlaže i analizama koje predlaže, dokazuje apriornu tezu da se u slučaju rata u Bosni - 1992.-1995. godina-radilo o agresiji na našu zemlju i to dokazuje tako što pokazuje da su postojale jasne političke ideje koje podrazumijevaju težnju da se Bosna i Hercegovina, u slučaju raspada bivše Jugoslavije, obavezno mora uključiti u Srbiju. On analizira porijeklo takvih ideja, zatim dokazuje postojanje sistematskih i ozbiljnih političkih, psiholoških, obavještajnih, ideoloških i organizacijskih, odnosno logističkih priprema za akciju na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao što analizira i sve druge okolnosti, koje su proizvele agresiju kakva se dogodila, odnosno bavi se analizom situacije koja je bila osnova iz koje su se razvile ideje, snage i organizacije koje su planirale i izvele agresiju. On pokazuje da je agresija bila kombinirana, tj. da je dolazila spolja, ali i da je računala s prethodno stvorenim unutarnjim destruktivnim i subverzivnim snagama srpskog nacionalnog pokreta vođenog iz Beograda, te da je bila finansijski i vojno-logistički pomno pripremljena, prije svega stvaranjem i naoružavanjem subverzivnih snaga, a zatim i planiranim rasporedom velikog kontingenta vojnih snaga bivše JNA, koje su bile pod apsolutnom i unaprijed isplaniranom i ostvarenom kontrolom političkog i vojnog vrha Srbije i Slobodana Miloševića lično, raspoređene po cijeloj Bosni i Hercegovini, tj. po najvažnijim strateškim tačkama naše zemlje, kako bi predstavljale vojnu, logističku i svaku drugu osnovu i podršku akcijama paravojnih formacija s kojima je agresija neposredno započela na precizno i brižljivo izabranim tačkama teritorije Bosne i Hercegovine. To su bile poznate rubne tačke na najosjetljivijim granicama Bosne i Hercegovine, tj. granicama prema Crnoj Gori, Srbiji i dijelovima Srema i Istočne Slavonije, gdje su bile locirane srpske snage i gdje je očekivana njihova dominacija čak i na teritoriji druge države (u ovom slučaju

Hrvatske). Takve tačke su bile: Bijeljina, Bosanski Šamac, Brčko, Zvornik, Foča, Čajniče, Rudo, Višegrad, Trebinje, Bileća, Gacko i Nevesinje i potom oni dijelovi Bosne, koji su karakteristični po velikoj koncentraciji muslimanskog stanovništva, kao što su Sarajevo, Mostar sa platom Dubrava, te zona omeđena dolinama rijeka Sane i Une. Ova akcija nije ostvarena jedino u zoni Tuzle i Bihaća, koje predstavljaju, također, zone velike koncentracije muslimana u Bosni i Hercegovini. Prvoopisani način koncipiranja, onaj kojeg je izabrao autor, vodi nas u samu događajnu logiku zbivanja, tj. u logiku nastanka i razrade planova i priprema za akciju, dok nas drugi može odvesti u njegovu povijesnu logiku, tj. u logiku koja u tok vremena kao okvira uključuje sva ljudska nastojanja i ideje i koja modeliraju historijske tokove, odnosno, on nas vodi u analizu historijskih tokova koji sadrže potencijal i mogućnost agresije na Bosnu i Hercegovinu, ali ne znače i njeno stvarno postojanje. Prvi način polazi od postojanja agresije i istražuje taj fenomen na temelju logike koju ona nužno mora sadržavati, dokazujući da elementi logike agresivnog ponašanja u slučaju rata u Bosni i Hercegovini postoje, te da upravo ideja i akcija agresije nalazi svoje objašnjenje u toku i načinu događanja u vremenu. Naime, ne treba zaboraviti i to bi svaka studija historije rata u Bosni i Hercegovini morala da sadrži stav, da je zadnja agresija Srbije na Bosnu i Hercegovinu samo jedna u nizu pokušanih ili izvršenih agresija, ali i da je izraz veoma dugo prisutne ideje i težnje određenih snaga u srpskoj politici, da se Bosna i Hercegovina zauzmu, ili na neki drugi način uključe u zonu totalne političke kontrole, ili čak i u državnu teritoriju Srbije, tj. da je ideja Velike Srbije, nesumnjivo prisutna u srpskoj politici već skoro dva vijeka, usmjerena prije svega na pripajanje Bosne i Hercegovine, a tek u drugom redu i nekih teritorija drugih susjednih zemalja, Srbiji kao pretpostavljenoj matičnoj srpskoj zemlji. Oba načina istraživanja i oba pristupa su legitimna. U svakom slučaju, smatram da je autor dobro učinio što se ograničio na istraživanje i analizu fenomena agresije, jer bi za istraživanje ukupnih zbivanja koje podrazumijeva rat kao totalno događanje u odnosima među državama, tražilo i mnogo složeniji pristup i mnogo kompletniju dokumentacionu osnovu, a za to je odista nužna izvjesna distanca, ali i mnogo više materijalnih i organizacijskih uvjeta. Svojim ograničavanjem na fenomen agresije i dokazivanje da je rat bio odista agresija, autor je sebe oslobodio nužnosti da izvrši prethodnu analizu historije odnosa dviju država i naroda, da analizira sve političke tokove, opcije i snage koje su se javljale na teritorijama obaju država i mnogih drugih elemenata koji bi bili neophodni za uspostavljanje potpune slike kompletnih historijskih tokova i razvoja u odnosima između Srbije i Bosne i Hercegovine.

U vezi s Čekićevim radom želim da naglasim ogromni značaj teme i problema ovog djela, kao i da upozorim na još veći značaj onoga što je naučni rezultat Čekićevog istraživanja problema agresije na našu zemlju. Ogromno značenje problema

kojeg Čekić obrađuje sadržano je u jednostavnoj činjenici da je rat kojeg je Bosna i Hercegovina vodila za očuvanje svoje neovisnosti i suvereniteta nad sopstvenom historijskom teritorijom, prvi rat, nakon više od pet stotina godina, kojeg je Bosna i Hercegovina ponovno vodila kao neovisna i suverena europska zemlja i država, a takav karakter tog rata je izuzetna situacija i okolnost koja omogućava veoma preciznu dijagnozu svih okolnosti i stanja same naše države, odnosa njenog stanovništva prema njoj, uviđanje djelovanja raznih snaga i pokreta iz drugih zemalja u njoj i stupnja njene ovisnosti o drugima, uključujući i širu međunarodnu zajednicu i našu neposrednu okolinu. Rat 1992. godine bio je prvi odbrambeni rat neovisne bosanske države nakon onog kojeg je zadnji naš kralj Stjepan Tomašević vodio 1463. godine protiv napada Osmanskog carstva na srednjovjekovnu Bosnu. To ne znači da Bosanci nisu i u drugim prilikama i na drugačije načine branili svoju zemlju u mnogim prilikama historije, ali nikada to nisu činili kao samostalno organizirana država i samo za svoj račun. Osim toga, to je bio odbrambeni, a ne agresivni rat, kakvih Bosna nije nikada vodila. Bosanski banovi i kraljevi su vodili više ratova protiv Zete, Raške, Hrvatske ili Ugarske, ali su svi ti ratovi bili u funkciji odbrane postojanja i integriteta njihove države, tj. historijske Bosne i za njeno teritorijalno kompletiranje do onih granica kako je to tradicija i nalagala, odnosno kako su to prava na kojima se konstituirala bosanska feudalna država, omogućavala. A ta država, kao i sve druge feudalne europske države temeljila se na pravu posjeda na teritoriju određenih feudalaca, što je imalo i konzekvenciju nasljednog prava kao faktora uspostavljanja prava suverenosti na teritoriji.

Drugo, što želim podvući, je nužnost da svako, a osobito ovakvo djelo, koje predstavlja jednu historiografsku monografiju, monografiju fenomena agresije na našu zemlju, predstavlja ujedno i monografski prikaz jednog važnog segmenta i aspekta historije Bosne i Hercegovine, tj. agresije na njenu teritoriju i ustavno-pravni poredak, na njen integritet kao države i na njen narod, u vrijeme između 1991. i 1996. godine, svakako mora da bude veoma precizno određeno, a to je moguće ne samo kroz primjenu odgovarajuće metodologije i korištenje najvažnijih historijskih izvora, nego i kroz veoma precizno predmetno, tematsko ograničenje samog istraživanja. Takvo ograničenje je nužno zbog preciznosti i jasnog određivanja okvira, materijala i metodologije istraživanja, s čime je povezano i objašnjenje metodologije, porijekla izvora i njihove relevancije, te drugih elemenata koje ovakva jedna studija podrazumijeva.

Prvo pitanje, s kojim ćemo započeti svoju analizu je pitanje o tome o kakvoj se ovdje historiografskoj radnji radi, pokušavajući da odredimo karakter ove radnje i njen naučni rang.

Drugo pitanje, o kojem želimo dati detaljniji prikaz, je pitanje o prethodnim

raspravama na ovu temu u našoj i svjetskoj literaturi i kritici stavova koji su u tim pokušajima došli do izraza, posebno kad se radi o radovima koji za predmet imaju rat u Bosni i Hercegovini.

Treće pitanje, o kojem ćemo govoriti, je pitanje o izvorima za ovakvu jednu radnju, njihovoj dostupnosti i pouzdanosti, te o količini i valjanosti tih izvora i njihovom odnosu spram ukupne teme i zaključaka do kojih se na osnovu njih dolazi.

Četvrto pitanje je pitanje ocjene kvaliteta ovog Čekićevog djela u cjelini i o tome šta je ono donijelo našoj historiografiji i šta ono znači u kontekstu ukupnog dosadašnjeg rada na ovom pitanju i posebno u historiografskom radu svog autora. Naime, Čekić je najveći dio svoje istraživačke djelatnosti i svojih do sada objavljenih radova, posvetio raznim aspektima rata u Bosni i Hercegovini, ali je svim tim radovima zajedničko da autor rat, kojeg su dvije susjedne zemlje vodile protiv Bosne i Hercegovine, vidi i tretira kao agresiju koja sadrži fenomen genocida nad jednim njenim narodom. Time je on specificirao i kvalificirao svoj pristup temi rata na veoma jasan način iz kojeg slijede i jasne konzekvencije i zahtjevi prema metodologiji istraživačkog rada.

Najzad, govorićemo i o svim drugim pitanjima, koja su važna kad se ima u ruci ovakvo djelo i kad se radi o temi koja je centralna tema naše nove historije u cjelini.

Naime, ovaj rat, odnosno agresija s kojom je rat započeo, je prvi rat koji je vodila neovisna i suverena država Bosna i Hercegovina nakon više od pet stotina godina i on je pokazao sve njene osobine kao države, njene prednosti i njene mane, koje su ujedno i sastavni dio ukupnog ratnog događanja, odnosno koje su odredile neke njegove bitne aspekte.

U vezi s prvim pitanjem o karakteru i validitetu teme ove rasprave za nauku, možemo kazati da se ovdje radi o jednoj eklatantno istraživačkoj historiografskoj radnji koja ima za cilj da odgovori na pitanje da li je postojala agresija na Bosnu i Hercegovinu i to dvojna srpsko-hrvatska agresija. Zapravo, rad nastoji da donese sve dokumente i dokaze, te da analizom istih, dokaže, odnosno odgovori na unaprijed postavljenu hipotezu, da su Srbija i njeni pomagači, kao kasnije i Hrvatska, odista izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu, da su povele neizazvani rat protiv nje i da je taj rat bio ne samo rat na mah i s povodom, nego unaprijed pripremljeni rat, izveden nenajavljeno i naglo i sa svim elementima koje ima agresija u klasičnom smislu riječi. Rad ne slijedi tok događaja da bi mu naknadno davao kvalifikacije, nego postavlja naprijed rečenu hipotezu, a zatim za nju traži dokaze, testirajući svu raspoloživu dokumentaciju i sve podatke o realnim zbivanjima na terenu koji dokazuju tu tezu. Rad je naučni i utemeljen na istraživanju relevantne dokumentacije, a njena interpretacija je multilateralna, tj. oslanja se na spoznaje mnogih nauka i

iskustvo historije sličnih događanja. Rad je historiografski, jer rekonstruira stvarno događanje koje u sebi ujedinjuje i idejne i političke i vojne, tj. ukupne aktivnosti kojih je rezultat agresija, a ne samo puko događanje kao takvo. Bilo kakav historijski događaj ne može se smatrati historijski ako ne uključuje u sebe sve elemente koji ga grade. Ti elementi nisu samo konkretna događanja dana, koja su se zbivala u nekom segmentu vremena. Historijski događaj je onaj koji sadrži kontinuitet nekog zbivanja u vremenu, kontinuitet duhovne i materijalne, idejne i političke osnove zbivanja i djelovanja ljudi koji daju smisao događajima i čini ih historijskim, kojeg ti događaji dobivaju samo iz cjeline onog što se zbivalo kao historija, a to znači kao egzistencija ljudi u vremenu sa svim onim što tu egzistenciju čini sposobnom da se zbiva

U vezi s drugim pitanjem a to je referiranje prethodne literature o problemu rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu, može se reći da postoji odista velika literatura koja je posvećena ratu u Bosni i Hercegovini, jer je to bio najznačajniji događaj u okviru ukupnog procesa pada komunističkog sistema istočne Europe, kao što je karakter tog rata bio izuzetno surov, a posebno surov i genocidan prema muslimanima Bosne i Hercegovine, prema kojima je pokušao genocid. Činjenica da je po prvi put nakon Drugog svjetskog rata nastao jedan lokalni rat u samoj Europi, a da nije (navodno) bio pod kontrolom velikih sila koji je sadržavao očite genocidne elemente, svratila je pozornost europske i svjetske javnosti na taj rat, pa je o njemu nastalo mnogo radova. Postoje i brojni dokumenti unilateralne i multilateralne diplomatske i protokolarne provenijencije, koji jasno govore o obimu, značenju i odnosu velikih sila prema tom ratu, ali ne samo tih sila, nego i drugih činilaca međunarodne javnosti, kao što su Europska zajednica, Konferencija islamskih zemalja i Organizacija Ujedinjenih Nacija. Pregled jednog broja tih radova i izvora za temu rata u Bosni dala je već spomenuta analitičko-bibliografska publikacija "Books on Bosnia", koju je publicirao Bosanski institut iz Londona, a koja sadrži Regesta stotinu i pedeset raznih publikacija napisanih i objavljenih na europskim jezicima o Bosni i Hercegovini, među kojima je najveći broj posvećen raznim aspektima, pa i aspektu genocidnog karaktera rata u našoj zemlji. Istina, veoma mali broj tih publikacija ima naučni karakter. Sve su to mahom publicistička izdanja, ali mnoga od njih sadrže neke detalje i informacije od značaja za izučavanje događaja tokom zadnje decenije XX vijeka u Bosni i Hercegovini, a od posebnog značaja su ona koja bilježe izvore za proučavanje ove tematike. O publikacijama koje su o ratu objavljene u našoj i okolnim zemljama srpskohrvatskog jezičnog područja nema sintetičkih informacija bibliografskog ili kritičkog karaktera. Prikaz dosadašnje literature je potreban iz dva razloga. Prvi je potvrda sopstvene hipoteze o genocidnom karakteru rata, koja može biti izvedena na temelju paralelizma stavova i ocjena brojnih autora, koje možemo naći među tvorcima pomenutih djela, a koji potvrđuju tezu autora upravo tako što

je apriorno odbacuju ili što dokazuju suprotnu tezu bez ikakve relevantne dokumentacije. Moguće je zatim, ponuditi obilje posrednih dokaza da je rat bio ne samo pripreman nego i intelektualno i naučno branjen, posebno tezama o opravdanosti rata i o pravu Srbije i Jugoslavije na intervenciju u Bosni i Hercegovini, koje su bile česte u navedenoj literaturi, kao i o oživljavanju mnogih ranijih teorija i argumentacija koje imaju za cilj da dokazuju prevalenciju Srba u Bosni i Hercegovini, među kojima su i veliki historijski falsifikati, kao što su teorije da su Srbi svagda u Bosni i Hercegovini bili većinsko stanovništvo, da su, kao etnička skupina, bili najveći zemljoposjednici u zemlji i da su bili najviše proganjani i diskriminirani, što je sve imalo funkciju opravdavanja agresije. Posebno je važan onaj dio literature koji je bio u direktnoj funkciji priprema za agresiju, a koji je nastojao dokazati kako muslimani Bosne i Hercegovine i inače muslimani, predstavljaju glavnu opasnost za kršćanstvo i za Europu, za mir u svijetu i sl., jer su nosioci tzv. islamskog fundamentalizma, pristalice džihada i slične teze, koje su imale funkciju psihološke pripreme srpskog stanovništva za rat i agresiju, ali i ništa manje značajnu funkciju neutralizacije eventualne negativne reakcije svjetskog javnog i političkog mnijenja na rat protiv Bosne i Hercegovine, koji je bio ujedno i rat protiv njenog muslimanskog stanovništva. Dakle, takva analiza je u funkciji dokazivanja osnovne teze ovog djela i ona je nužna. Ona ne može biti direktan, ali može biti veoma važan posredan dokaz u dokazivanju i potvrdi osnovne teze od koje polazi ovo djelo, a to je teza o postojanju unaprijed planirane, pomno i dugotrajno pripremane i u času međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, izvedene agresije na nju.

Što se tiče izvora za ovakvo jedno djelo, treba konstatirati da su oni izvori koje autor koristi dijelom prvorazredni, a dijelom pripadaju i ostalim vrstama izvora, te da se svi oni mogu legitimno koristiti. Neki od njih daju posredne, a neki direktne osnove za zaključke koji potvrđuju autorovu tezu i veoma je važno da ih autor nije miješao i da ih nije tretirao kao jednako važne premise svog zaključivanja. Među prve spadaju svakako oni koji su porijeklom iz arhiva bivše države, njenih ministarstava odbrane i bezbjednosti, kao i oni koji potiču iz Generalštaba JNA i Ministarstva narodne odbrane bivše države, kao i oni koji se tiču arhiva pojedinih jedinica, te izvorne građe i arhiva oružanih snaga SDS i njenih vojnih jedinica, kasnije Vojske Republike Srpske i njenog glavnokomandujućeg Radovana Karadžića. Drugorazredni i trećerazredni izvori su oni koji sadrže sliku događaja nastalu kao izvješće o njima ili komentar o njima, kao izlaganje političkih i vojnih ciljeva određenih funkcionera ili onih koji su uglavnom novinskog porijekla, te oni koji su porijeklom iz političkih izvora, tj. raznih općih deklaracija, stavova i ocjena o karakteru zbivanja datih od strane političkih institucija, stranaka i vođa. Ono što bi moralo dopuniti ovu građu su izvorni dokumenti koji se odnose na djelovanje brojnih Generalštabova koji su djelovali u

ime srpske države, odnosno koji su kontinuirano djelovali od prvih takvih institucija koje su djelovale u XIX vijeku, u vrijeme tzv. oslobodilačkih ratova srpskih vojski, te onih koje možemo nazvati Generalštabovima vojske Kraljevine Srbije, tj. od njenog proglašenja za kraljevinu, u vrijeme vladavine Milana Obrenovića i njegovih ratova na jugu Srbije, pa preko aktivnosti tih štabova u vrijeme priprema i izvođenja ustanaka u Bosni i Hercegovini 1875. godine i kasnije, u vrijeme balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, pa sve do planova o obrani Generalštaba Kraljevine Jugoslavije, koji je ratno središte imao na Palama, odnosno Han Pijesku, dakle u Bosni, i sve do najnovijih planova ili inoviranja starih planova za aktivno djelovanje vojske iz područja Srbije prema Bosni i Hercegovini i unutar nje. Na potrebu takvih istraživanja arhivske i druge građe koja ukazuje na kontinuitet planiranja akcija iz Srbije prema Bosni, ukazuje nam činjenica sistematskog zaposjedanja teritorije Bosne i Hercegovine od strane jedinica JNA, pod komandom srpskih generala, do kojeg je došlo 1991. godine, kad su te trupe planski i po unaprijed jasno vidljivom strateškom planu zaposjedanja strateških tačaka, zaposjele lokalitete Nevesinjskog polja (Kifino selo), zatim teritoriju hercegovačkih Dubrava (Šatorova Glavica), Kupresa (Rilić), Dolina rijeka Une, Sane i Vrbasa, s operativnim centrom u Banja Luci, kao i svih mostova na rijekama Savi i Drini, koji su, kako znamo odmah u početku agresije bili dignuti u zrak. Sve to ukazuje na činjenicu da je postojao neki generalštabni plan o tom zaposjedanju, da je ono dugo unaprijed (više godina) pripremano, jer se cijela vojska ponašala po tačno određenom planu i imala pripremljene i zacrtane maršrute koje se mogu objasniti i koje svoj prvobitni smisao nalaze tek u kasnijim događanjima, a koje u momentu svoje egzekucije nisu bile jasne niti opravdane tadašnjim događajima ili vojnom situacijom. Dakle, autor će, vjerojatno, u drugom izdanju svog djela dopuniti svoju inače bogatu izvornu dokumentaciju, posebno na račun one čisto političke i one publicističkog porijekla.

Što se tiče kvaliteta ovog djela, potrebno je i moguće je odmah i jasno reći da se radi o veoma značajnom ostvarenju naše historiografije. Značaj ovog ostvarenja sastoji se prije svega u tome što je autor odabrao jednu jasno određenu temu, a to je pitanje da li je rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine bio vezana spoljna i unutarnja agresija ili građanski rat. Svoju tezu, istaknutu u naslovu knjige i pretpostavljenu kao hipotezu cijelog istraživanja, autor je dokazivao veoma obimnim materijalom koji vodi porijeklo iz sfere koja je bila izvor i izvođač agresije, a to su politički i državni vrh Srbije i Jugoslavije, zatim vojni vrh i najzad satelitske političke i paravojne formacije srpskog nacionalizma, koje su djelovale u Bosni i Hercegovini. Analizirani arhivski i drugi materijali koje autor koristi u svom djelu, u potpunosti potkrepljuju njegovu tezu, pri čemu paralelni nalazi drugih institucija koje on navodi, a prije svega Međunarodnog suda za ratne zločine i zločine protiv

čovječnosti u Haagu, potvrđuju sopstvenim istražnim radnjama i dokazima, njegove osnovne nalaze, što je našlo izraza i u preambulama nekih osuda koje je taj sud izrekao akterima rata u Bosni i Hercegovini. S obzirom na značaj cijelog ovog pitanja, a rat je ključni događaj naše novije historije i jedan od najznačajnijih i sa najvećim posljedicama po egzistenciju naše države uopće, solidnost dokumentiranja i argumentiranost izvođenja, omogućuje da se kaže kako je ovaj Čekićevo rad ne samo prvi u svojoj vrsti i sa ovako jasno izraženom i obimno dokumentiranom tezom, što mu daje posebnu težinu, nego i do sada nakompletniji i najbolji rad koji proučava, analizira i ocjenjuje karakter rata u Bosni i Hercegovini do sada. To mu osigurava posebno mjesto u našoj novijoj historiografiji. Čekićevo djelo "Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu" je nesumnjivo značajno djelo naše bosanske historiografije.

Moguće je reći još ponešto, naravno, što neće ništa oduzeti niti značajno dodati djelu, ali što mora biti kazano. Čekić bi morao ubrzo da priđe pripremi novog izdanja svog djela. Potrebno je da djelo postane sažetije i na taj način mnogo preglednije. Znači, autor mora razdvojiti sve ono što je dokumentiranje njegovih teza, a što spada u fusnote i druge metode dokumentiranja uopće, od onog kazivanja koje je izvedeno iz činjenica, ali predstavlja prikaz i objašnjenje događaja. Zatim, autor mora dodati svom djelu jedan opširniji uvod koji će biti posvećen analizi prethodne literature o ovoj temi i objašnjenjima sopstvene metodologije i načina rada. Zatim, autor mora dati jednak značaj izvorima iste kvalitete. Najzad, autor bi svoje djelo morao kompletirati jednim obimnijim rezimeom na engleskom jeziku, a svoju bibliografiju kompletirati tako da barem, pokriva ono što je on sam kazao, ako ne i ono što se mora imati u vidu kad se piše jedno ovakvo djelo. Isto tako, indeksi moraju biti ažurirani i odgovarati sadržaju i značaju onih ličnih imena i toponima koji se u djelu javljaju ili podrazumijevaju.

Uz predložene, više kozmetičke primjedbe i preinake ili dopune, ovo djelo može postati ne samo dobro i korisno, što ono već jeste, nego i reprezentativno za našu nauku i za istinitu historijsku sliku i ocjenu događanja koja se nazivaju rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. godine, odnosno postati relevantno za ukupnu ocjenu tog rata, ne samo u historiografskom nego i u mnogim drugim aspektima. ■

Muhamed Filipović

PRIKAZI

Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*.

Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 2004, str. 336.

Knjiga "*Povijest Bosne u IX i X stoljeću*", koja je nastala na višegodišnjem istraživanju bosanskog srednjovjekovlja, predstavlja "krunsko" djelo Muhameda Hadžijahića (1918-1986.) iz te oblasti. Nedovršeni rukopis obima 700 stranica, pod naslovom "*Noviji pogledi na povijest Bosne u IX i X stoljeću*", poslije autorove smrti njegova porodica je ponudila izdavaču u Zagrebu. Redakturu rukopisa je uradila profesorica Zdenka Janeković Römer, ali tek 18 godina nakon Hadžijahićeve smrti rukopis je u Sarajevu objavljen pod novim naslovom, "*Povijest Bosne u IX i X stoljeću*".

Interesantno je spomenuti da ranije nije objavljena nijedna knjiga koja se bavi samo ranosrednjovjekovnom prošlošću Bosne. Razlog leži u činjenici da je dosadašnja historiografija, uglavnom, polazila sa stajališta da Bosna kao organizirana državna organizacija, ili kako to Hadžijahić kaže "protodržava", nije ni postojala u tom periodu. Takav stav historiografije je bio jedan od najvažnijih argumenata Hadžijahiću da svoju pažnju usmjeri na proučavanje ranosrednjovjekovnog perioda prošlosti današnje Bosne i Hercegovine. Ova knjiga pokazuje da je u tom zadatku bio uspješan. Njegove teze se po mnogo čemu razlikuju od uvriježenih gledišta historiografije. On je na novi način pristupio proučavanju ranosrednjovjekovnih izvora o prošlosti Bosne.

Hadžijahićeve zanimanja o problemu ranog srednjeg vijeka u ovoj knjizi mogu se podijeliti na sljedeće teme: "Zagorska Sklavinija", naseljavanje na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, imena za bosanski prostor u ranom srednjem vijeku i postanak imena Bosna, Sabor na Duvanjskom polju, crkvena organizacija, te društvena organizacija "Zagorske Sklavinije". Najvažniji izvori na kojima temelji svoje razmišljanje su različite redakcije *Ljetopisa Popa Dukljanina* i *De administrando imperio*. Autor se potrudio da i u drugim izvorima nađe potvrdu svojim tezama, *Vita Basili*, *Kinamovo djelo*, *Frančki anali*, *Dubrovački anali*, *djelo Bavarskog Geografa*, *papski dokumenti* i dr. Time je dokazao da novi pristup izvorima može nauči dati više od onoga što joj je dosadašnja historiografija davala.

Knjiga je podijeljena u deset poglavlja. U prvom se govori o najstarijoj povijesti Bosne u historiografiji do 1986. godine, o poteškoćama istraživanja tog perioda,

pristupu izvorima, te o novim tezama o "Zagorskoj Sklaviniji". Autor naglašava da su zbog nedostatka izvora o ranosrednjovjekovnoj historiji Bosne neki historičari zaključivali da Bosne, kao samostalne državne organizacije, tada nije ni bilo i da se ona "utapala sad u ovu, sad u onu državnu tvorevinu". U ovom dijelu Hadžijahić se kritički osvrće na stavove pojedinih autora. Tako, naprimjer, on primjećuje da se u *Historiji naroda Jugoslavije* (1953.) uopće ne spominje Bosna kao zasebno poglavlje u dijelu kada se govori o ranom srednjem vijeku kod južnoslavenskih zemalja. Njegovo je mišljenje da se "moćna država" bana Kulina i kasnije kralja Tvrtka nije mogla pojaviti iz "ničega" i da je prije toga morala postojati jaka državotvorna tradicija. Autor svoje zaključke temelji na drugačijem pristupu izvorima povlačeći analogije sa drugim zemljama. Inače, u cijeloj knjizi prisutna je kontekstualizacija cijelog problema, što je trend i najnovije historiografije. Autor ističe kako se u istraživanju najstarije povijesti Južnih Slavena najčešće polazi od postojećih nacionalnih odnosa oblikovanih u XIX i XX stoljeću, što prouzrokuje donošenje pogrešnih i naučno nedokazivih teorija.

Drugo poglavlje knjige je u cijelosti "posvećeno" analizi različitih redakcija *Ljetopisa Popa Dukljanina*. Hadžijahić smatra da je hrvatska redakcija *Ljetopisa* starija od latinske, odnosno da je bliža prototipu. Za ovaj stav iznio je ubjedljive argumente. Pošto je postavio tu tezu svoje razmišljanje temeljio je, uglavnom, na hrvatskoj redakciji *Ljetopisa*, naravno tražeći potvrde i u drugim izvorima. Većim dijelom je u tome i uspio. Njega najviše zanimaju poglavlja od 4. do 10. (govori se o "Zagorskoj Sklaviniji" i u latinskoj i u hrvatskoj redakciji *Ljetopisa*). Taj dio *Ljetopisa* je nazvao *Ljetopis Zagorske Sklavinije* i smatra da je nastao na bosanskom prostoru u periodu između 1083.-1088. godine u nekom samostanu koji je održavao ćirilometodijansku tradiciju.

Treće poglavlje knjige je najkraće i govori o Porfirogenetovim vijestima o Bosni, te o prevlasti Časlava u Bosni. Hadžijahić je revidirao čitanje Porfirogenetovih podataka i postavio tezu da gradovi Katera i Desnik nisu u Bosni, nego od Srbije prema Bosni, vjerovatno u blizini Prijepolja i Pljevalja. Time bi se granica Porfirogenetove Bosne značajno pomakla prema istoku. U vezi sa Porfirogenetovim "ostalim Sklavinijama" Hadžijahić ih veže za prostor geografske Bosne. To su, po njegovom mišljenju, područja kasnijih oblasti Usore, Donjih Krajeva i Bosne. Časlav nije vladao Bosnom, ali su u drugoj polovici X stoljeća njom nakratko vladali hrvatski vladari Mihailo Krešimir II i Stjepan Držislav I.

Doseljavanju Slavena na područje današnje Bosne i Hercegovine autor je posvetio posebnu pažnju. Hadžijahić je mišljenja da postoje četiri vala doseljavanja naroda na taj prostor, a to su: doseljavanje anonimnih Slavena u VI stoljeću i oni predstavljaju većinu budućeg stanovništva, zatim doseljavanje Hrvata i Srba u

VII stoljeću, koji se nastanjuju na sjeveru (Hrvati) i u Zahumlju (Srbi), u trećoj deceniji IX stoljeća dolazi Normansko-ruska komponenta i na kraju, poslije raspada Velikomoravske države, dolazi veliki val moravskih izbjeglica. Svoje stavove temelji na 5. poglavlju *Ljetopisa Popa Dukljanina*, 5. poglavlju *Ljetopisa Zagorske Sklavinije*, *De administrando imperio*, *Naumovim žitijama* i drugim izvorima. Osim toga autor je ponudio toponomastičke, arheološke i etnološke dokaze, te je mišljenja da je i ime Bosna donešeno seobom Moravljana u današnju Bosnu. Tako je u Češkoj pronašao više toponima i etnonima sa imenom Bosna. On odbacuje vezanje imena Bosna sa kasno-antičkim periodom. Ovi Moravljani nisu sudjelovali u stvaranju "Zagorske Sklavinije". Naselili su se oko sadašnje rijeke Bosne kojoj su oni dali to ime i tu nastavili državnu tradiciju Velike Moravske. Autor priznaje da se rijetko dešavalo da etnonim postane i hidronim, ali ipak misli da se to desilo u Bosni. Kada govori o imenima za Bosnu u ranom srednjem vijeku Hadžijahić tvrdi da se to područje najčešće nazivalo Morava, Južna Morava, Niža Morava, Donja Morava i sl. Osim tih naziva za područje Bosne, prije X stoljeća, daje još dva, Sklavinija i Zagorska Sklavinija. Srednjovjekovno stanovništvo Bosne je, dakle, nastalo spajanjem gore pobrojanih komponenti sa malim brojem preživjelog iliromanskog stanovništva, asimilirajući ga u sebe. Tokom IX i X stoljeća tekao je proces teritorijalne homogenizacije "Zagorske Sklavinije", tako da su tada u njenom sastavu bile Bosna, Donji Kraji, Usora, zatim župe Rama, Drina, Zagorje oko gornje Neretve i Kalinovika, Podgorje, odnosno, kasnije Zahumlje ili Hum. Iz toga proizilazi da je bosanska država rano postavila svoje granice na Drini i Savi, a prema Hrvatskoj do Livna.

U sedmom poglavlju autor raspravlja o vjerodostojnosti kataloga kraljeva "Zagorske Sklavinije". Od deset pobrojanih kraljeva sigurnu potvrdu u izvorima našao je samo za jednog (Ratimir), dok za utvrđivanje istinitosti postojanja Budimira u drugim izvorima nije našao sigurnu podlogu.

O istinitosti održavanja Duvanjskog sabora govori u osmom poglavlju. Pošto je Hadžijahić već 1970. godine objavio svoj stav po tom pitanju (*Radovi ANUBiH*, vol. 8, *Centar za Balkanološka istraživanja*, t. 6. Sarajevo), nema potrebe sada se posebno osvrtnati na to. Može se samo podsjetiti da je on mišljenja da se Duvanjski sabor održao.

Brojni radovi su nastali u vezi sa proučavanjem postanka Crkve bosanske. Na Hadžijahićeve teze o ovome pitanju trebali bi obratiti više pažnje oni koji pokušavaju doći do rješenja ovog kompleksnog pitanja iz bosanskohercegovačke prošlosti. Ukratko, njegovi stavovi, po ovom pitanju, mogu se rezimirati na sljedeći način: kršćanstvo u Bosni nastaje na temelju ćirilometodijanskog učenja, koje je u početku bilo i kanonski prihvaćeno, a kasnije odbačeno kao heretičko (Splitski sabor 1060.

godine). Kada je, "pod udarima kopita ugarske konjice", nestalo Velikomoravske države i kada je njemačka crkva ostvarila primat na tom prostoru, sljedbenici učenja Ćirila (Konstantina) i Metodija su morali pronaći sigurnije utočište, tako da je, vjerovatno, neko od njih morao doći i do Bosne. Poslije osude Metodija i slavenskog bogoslužja na Splitskom saboru, zaštita je, bar za neko vrijeme, pronađena u okrilju Barske nadbiskupije. Kao pokušaj postavljanja protuteže ćirilometodijanskoj praksi istočnog obreda i slavenskog bogoslužja Kurija je organizirala bosansku biskupiju. Sve do sredine XIII stoljeća u Bosni postoje dvije crkvene organizacije koje nisu bile u međusobnim sukobima. Sjedište ćirilometodijanske tradicije, odnosno, tada već dida Crkve bosanske, bilo je u Moštima, a katoličke bosanske biskupije u selu Biskupićima. Sredinom XII stoljeća u Bosnu prodire i manihejsko učenje koje se djelimično uvlači u ćirilometodijanske samostane, iz kojih će se kasnije razviti hiže Crkve bosanske.

U posljednjem poglavlju autor predstavlja izgled društva po vijestima *Ljetopisa Zagorske Sklavinije* i djelu Konstantina Porfirogeneta.

Hadžijahićeve knjiga bi mogla biti poticaj za ponovno preispitivanje najranije historije bosanske države i društva. Knjiga je vrijedna interesiranja i zbog metodološkog pristupa autora izučavanju povijesti. Hadžijahićev metodološki pristup je na najvišem nivou, odnosno ova knjiga može da pokaže na koji način nastaje naučno djelo. Iako čitaocu daje veliki broj informacija, uspijeva da zadrži narativnu nit i knjigu učini zanimljivom. Konačno, iako su njegovi stavovi nauči bili i ranije, više-manje, poznati ili pojedini dijelovi ove knjige već objavljeni u nekim časopisima, ovom knjigom se čitaocu otvara mogućnost da na jednom mjestu nađe najvažnije Hadžijahićeve stavove. Ona će i kao cjelina, kako je to i sam autor očekivao, izazivati poticajne rasprave. ■

Amir Kliko

Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, Biblioteka Radovi, knjiga 6, 2003.

Svjesni da je u današnjoj bosanskohercegovačkoj naučnoj literaturi sve manje radova koji se bave problemima antičkog perioda i da je arheološka nauka, čini se, na marginama naučnog interesovanja, djelo pod naslovom *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone* zaslužuje svoje predstavljanje. Knjigu je pod brojem 6 u okviru Biblioteke Radovi izdala Vrhbosanska katolička teologija u Sarajevu, nastojeći njome obilježiti 2000. obljetnicu kršćanstva te odati priznanje autoru dr. Veljku Paškvalinu za neumorni doprinos u istraživanju ranog kršćanstva na ovim prostorima tokom svojih 75 godina života. Podaci iz biografije dr. Veljka Paškvalina, profesora starokršćanske arheologije na Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji i umirovljenog kustosa Zemaljskog muzeja u Sarajevu, potvrđuju tu činjenicu, a blizu 500 bibliografskih jedinica o temama iz kasne antike i ranog kršćanstva na ovim prostorima postavljaju ga direktno među najbolje poznavaoce spomenute problematike.

Kroz različite radove i studije, ranije objavljene u naučnim časopisima, zbornicima i godišnjacima, a sada skupljene u ovom djelu, predstavljeni su najznačajniji rezultati do kojih se došlo arheološkim istraživanjima nalazišta iz vremena kasne antike i prvih stoljeća kršćanstva na prostorima Bosne i Hercegovine. Njima autor nastoji dopuniti opću sliku Rimske Dalmacije u čiji je okvir ulazio i današnji prostor Bosne i Hercegovine označavajući ga, sasvim primjereno, kao zaleđe dva najznačajnija kulturna i ekonomsko-administrativna centra na istočnoj obali Jadrana - Salone i Narone.

Iako se ne radi o djelu sintetsko-monografskog karaktera, nego o 13 radova koji su svrstani u četiri poglavlja, može se nazrijeti autorova težnja za predstavljanjem ovog prostora u kulturno-historijskom kontinuitetu od prve pojave kršćanstva oko 260 g. do vremena cara Justinijana te dolaska Hrvata u 7. stoljeću.

U spomenutu problematiku na samom početku uvodi nas izuzetno važan *Pregled starokršćanske arheologije Bosne i Hercegovine* (13- 23). U ovom dosad neobjavljenom radu navedeni su najznačajniji rezultati starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini, kao povijesne znanosti koja se temelji na proučavanju spomenika kršćanskog porijekla iz prvih stoljeća po Kristu do vladavine pape Grgura Velikog

(590.- 604.). Prateći različite faze kroz koje je ova povijesna znanost prošla tokom više od stotinu godina svoga postojanja, Paškvalin odaje zasluge svima onima koji su se pod okriljem najstarije naučne institucije u Bosni i Hercegovini, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, bavili ovim pitanjima: od pionira bosanskohercegovačke arheologije dr. Čire Truhelke, Vaclava Radimskog i Karla Patscha, njihovih nasljednika i nastavljača: Dimitrija Sergejevskog, Vladislava Skarića, Gregora Čremošnika; obnovitelja nakon Drugog svjetskog rata: Đure Baslera, Irme Čremošnik, Joze Petrovića, Tihomira Glavaša i Veljka Paškvalina te mlađe generacije koja se povremeno doticala ovih tema. Ovaj pregled je dopunjen i bibliografijom radova sa ukupno 52 bibliografske jedinice iz perioda 1892.- 1999. godine.

Polazeći od izvora kojima historijska nauka danas raspolaze, te otkrivenih i dijelom istraženih nalazišta kasnoantičkog perioda, autor u radu pod naslovom *Kasnoantičko doba ili Dominat* (27-39) daje jedan opći pogled na povijesna dešavanja, društveno-političko uređenje, ukupne privredne i kulturne prilike na prostoru Bosne u kasnoantičko doba, kao i na proces širenja kršćanstva u periodu od vladavine cara Dioklecijana (284.-303. godine) pa do prekida ostataka antičke državne organizacije prodorom Avara i Slavena početkom 7. stoljeća.

Iako je otvorenost ovog prostora prema Mediteranu i široko razgranata mreža puteva mogla pogodovati širenju orijentalnih kultova i kršćanstva, ono se zbog intenzivnih carskih progona, širi tek u drugoj polovici 3. stoljeća. Na osnovu otkrivenih ostataka kriptooratorija ili domus ecclesia(e) zaključeno je da su se vjerski obredi isprva obavljali unutar privatnih kuća (villae), dok se bazilike počinju graditi u periodu nakon Milanskog edikta 313. godine.

Po naslovu *Pojava kršćanstva u srednjoj Bosni i njegova hijerarhija u svjetlu novijih arheoloških iskopavanja* (40-61) se vidi da autor ispituje prvenstveno područje srednje Bosne, odnosno prostor Dezitijata, smatrajući da je upravo to prostor gdje se ponajbolje može pratiti kontinuitet kršćanstva. Ispitivanjem lokaliteta Varvara (Prozor), Grudine (Bugojno), Bilmišće (Zenica) i Kalvarija (M. Mošunj), na kojima su pronađeni ostaci starokršćanske arhitekture - bazilika, Paškvalin izvodi relevantan zaključak da se upravo na lokalitetu Grudine kod Bugojna nalazio antički municipij BIST(ue) ili BISTVES, te da se BISTVE VETUS ili NOVA odnosi na isto mjesto tj. da je riječ o starom i novom gradu (njegovoj obnovi, ili proširivanju). Po tome je upravo uz ovaj municipij u 6. stoljeću bilo smješteno sjedište biskupije bestoensis ili bestvensis i biskupa Andrije aktivnog sudionika salonitanskih sinoda 530. i 533. godine.

U drugom poglavlju *Kasnoantički sepulkralni spomenici i starokršćanske bazilike* (63-125) autor se kroz ukupno 4 rada bavi analizom kasnoantičkih sepulkralnih spomenika predkršćanskog i kršćanskog doba s područja sjeverne Bosne, karakte-

rističnih zasvođenih grobnica, te prvih bazilika na prostoru Bosne i Hercegovine. Izvođenjem analogija sa lokalitetima na širem području i nalazima različitih predmeta koji omogućavaju pouzdanu dataciju, utvrđeno je da su upravo zasvođene grobnice, koje se pojavljuju u 4. stoljeću i sahranjivanje obredom inhumacije pouzdan dokaz intenzivnijeg širenja nove religije prema zapadnim provincijama Rimskog carstva. Po naknadnim ukopima vidljivo je da su se već postojećim grobnicama kasnije koristili istočni Goti u doba svoje vladavine na ovim prostorima krajem 5. stoljeća, a nekima i srednovjekovno bosansko stanovništvo. U blizini brojnih zasvođenih grobnica, a u nekim slučajevima i arhitektonski vezani, pronađeni su ostaci bazilika (Đelilovac kod Travnika, Turbe, Varvara, Bugojno, Varošluk kod Turbeta, Crkvina u Mošunju, Oborci kod Donjeg Vakufa, Čitluk kod Šipova, Mujdžići kod Šipova, Mogorjelo i dr.), što ukazuje da je njihova gradnja savremena ili vremenski bliska gradnji grobnica, tako da prema povijesnim i arheološkim podacima bazilike sa presvođenim grobnicama datiraju u kraj 4. i 5. stoljeća, čime predstavljaju nastarije spomenike starokršćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini.

Centralna studija ovog djela, kako se čini, posvećena je *Istraživanjima starokršćanske bazilike u Bugojnu* (127-204). Istraživanja na lokalitetu Crkvine (Grudine) s prekidima su trajala od 1958. do 1970. godine, i u njima su osim ostataka antičke (terme i drugi profani arhitektonski objekti) i kasnoantičke arhitekture (presvođene grobnice, bazilika i dr.) pronađeni i ostaci ranosrednjovjekovne nekropole i romaničke crkve. Kako je ranije ubicirano prema itinerarijima, arheološkim i epigrafskim nalazima, upravo na ovom području bio je smješten rimski municipij BISTVES koji je nakon završetka okupacije Ilirika 9. godine postao glavno upravno sjedište za područje Dezitijata, umjesto ranijeg Hedvuma (Breza). Razlog za zamjenu sjedišta municipija u prvom redu bio je ekonomski, jer je područje današnjeg Bugojna sa dezitijatskim centrom na gradini Pod, još u periodu brončanog i željeznog doba bilo poznato po rudarstvu, eksploataciji zlata, bakra i željeza, i gdje se uz rudarstvo razvila i metalurgija, a s njom i zanati. Na osnovu primjeraka rimskog novca od vremena Hadrijana (119 - 120.) do Valentijana (364 - 378.) utvrđen je kontinuitet naseljenosti ovog rimskog urbanog naselja, koje će i nakon prvih pustošenja i prodora Istočnih Gota biti obnovljen, što potvrđuju i naknadni ukopi u zasvođenim grobnicama unutar bazilike. Ispitivanjem ostataka bazilike, njenih dijelova (apsida, protesis, diakonikon, naos, narteks), kružne piscine, grobnica, te ulomaka kamenog namještaja bazilike, građevinskog materijala i načina zidanja, autor smatra da je bila izgrađena u vrijeme intenzivnog širenja kršćanstva krajem 4. i početkom 5. stoljeća, te po stilu gradnje i izvedbe utvrđuje da su glavni umjetnički utjecaji došli upravo iz Salone, glavnog centra kršćanstva na istočnoj jadranskoj obali. Bazilika je bila izgrađena na temeljima rimskih termi, a kasnije u nekoliko faza je proširivana. Tome u prilog go-

vore ostaci četverolisne građevine, za koju se isprva mislilo da predstavlja mauzolej biskupa Andrije, a za koju je Paškvalin utvrdio da se radi o krstionici koja je zbog potreba proširivanja bazilike izgrađena uz sjeverozapadni zid nartekse krajem 5. i početkom 6. stoljeća. Na ovo se nadovezuje i rasprava o pretpostavci da je municipij u to vrijeme postao sjedištem biskupije "Ecclesi(a)e bestoensis", sufraganom saloni-tanske mitropolije a bazilika pretvorena u katedralnu crkvu. Nakon iznesenog kraćeg razmatranja o ubikaciji BIST(ue) VETUS i NOVA utvrđeno je da se radi o putnim postajama koje su dio, ili gravitiraju prema urbanom centru BISTVE. Tako je, prema novoj postavci, dobijena urbana cjelina koju je činio grad BISTVES sa sjedištem biskupije, na lokalitetu Grudine u Bugojnu.

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Arheološki tragovi starog i srednjeg vijeka uz današnja urbana središta u Bosni i Hercegovini* (205-284) autor nas povijesno-hronološkim pregledima vodi na prostore Sarajeva, Mostara i Jajca u antičko i kasno antičko doba, te upoznaje sa spomenicima tog vremena koji su se sačuvali do danas.

Međutim, u kraćem radu *Vrhbosna/Sarajevo kroz stoljeća* (207 - 210) Paškvalin ulazi i u problematiku koja se tiče srednjeg vijeka. Razmatrajući najznačajnije arheološke lokalitete nastoji pratiti liniju kontinuirane naseljenosti sarajevskog područja a u vezi s tim pokušava izvesti ime grada koje je korišteno prije dolaska Osmanlija. Paškvalin smatra da je ilirsko građinsko naselje na lokalitetu Debelog Brda, nastalo još tokom mlađeg brončanog doba, zadržalo svoju ulogu bitnog metalurškog centra i tokom rimske okupacije i da se u njegovoj blizini razvila još jedna rimska urbana aglomeracija - slično bugojanskom primjeru gdje se u neposrednoj blizini Desitijatskog naselja na gradini Pod razvila rimska urbana aglomeracija Bistves. S obzirom da je lokalitet Debelog Brda služio kao refugij, u periodu velikih pomjeranja koja su rezultat seobe naroda, vjerovatno ja da se naselje održalo i tokom srednjeg vijeka. Dovodeći u vezu podatak iz povelje Bele IV iz 1244. godine, koji za mjesto crkve, odnosno katedrale sv. Petra navodi "Burdo in Supa Vrhbozna" i spomenuti arheološki lokalitet Debelog Brda, Paškvalin pretpostavlja da je srednjovjekovno, pa čak i malo preambiciozno – desitijatsko – ime ovog naselja zapravo bilo BRDO (BURDO). U Brdo se, po autorovom mišljenju, iz Bist(ue) odnosno Bistves, prenosi sjedište biskupije te ona, pod nazivom Vrhbosanska, predstavlja nastavak kršćanske katoličke tradicije i hijerarhije u Bosni i Hercegovini.

U raspravama *Sarajevo i njegovo područje s osvrtom na kulturno-povijesno razdoblje ranog i kasnog doba Rimskog carstva* (211-242) i *Područje Mostara u antičkoj i kasnoantičkoj dobi do dolaska Hrvata* (245-270) najvećim dijelom obrađuje kulturno-povijesna pitanja iz perioda okupacije Ilirika do raspada Rimskog carstva, o počecima organizacije rimske vlasti, urbanizaciji i romanizaciji stanovništva, ru-

darstvu, metalurgiji, poljoprivredi i stočarstvu, te kultove i pojavu kršćanstva, ukazujući na najbitnije lokalitete. Interesantno je spomenuti da na prostoru Sarajeva nisu pronađeni ostaci niti jedne bazilike, što je rezultat nedovoljne istraženosti, dok su na prostoru Mostara, imajući u vidu da je posmatran širi prostor, bazilike registrirane u Žitomislčićima, Potocima, Crkvini u Sutini, Kratini u Humilišanima, te ona u Cimu, za koju se smatra da je katedrala, odnosno biskupsko sjedište, a prema Koncilu u Saloni 533. godine nazivala se Sarsenterum.

Za ostacima ranog kršćanstva dr. Paškvalin traga i u Jajcu u radu *Grad Jajce i njegovo bliže područje u razdoblju ranog kršćanstva (271-284)* ali nedovoljna istraženost, kako je podcrtano, onemogućava stvaranje jasne predstave vjerskih prilika u posljednjim stoljećima antike. Kako se na prostoru Jajca u antičko i kasnoantičko doba nije nalazilo urbano naselje već značajna utvrda (castellum) najznačajniji ostaci helenističke umjetnosti vidljive na sepulkralnim spomenicima orijentalnih kultova, vezani su za pripadnike rimskih legija koji su boravili na tom području. To najbolje potvrđuju nađeni ostaci Mitrinog hrama, omiljenog božanstva rimskih legija u periodu dominata. Smatra se da mitraisti tokom 4. stoljeća sve više prihvaćaju kršćanstvo, na što ukazuje i pojava zidanih grobnica. Vremenom se kršćanska zajednica na ovim prostorima proširila a rezultat toga bio je gradnja bazilike početkom 5. stoljeća, na lokalitetu u Divičanima.

U okviru ovog posljednjeg poglavlja knjige nalazi se dosta interesantan prilog o istraživanjima na Vranjevju Selu kod Neuma *Crkvina/Vranjevo selo- rimsko naselje (243-244)* gdje su pronađeni ostaci zidanih grobnica te ostaci rimskog naselja koje je vjerovatno nastalo uz cestu koja je vodila u antički Diluntum (Stolac) i vezala se na cestu Narona – Epidaurum ili Narona – Leusinium. Iako su na ovom lokalitetu izvršena samo manja sondažna istraživanja rezultati su izuzetno bitni pogotovo što se o ovom dijelu Hercegovine u antičko doba jako malo zna.

Sastavni dio knjige su i tri ilustrirana priloga. *Slikovno grafički materijal (285-337)*, bez kojeg se jedno djelo, koje se bazira na rezultatima arheologije, ne može ni zamisliti, karakteriše jako dobar raspored i prilično dobar kvalitet fotografija i ilustracija, uzimajući u obzir da je riječ o crno-bijeloj štampi. Drugi prilog čini popis i kartografski prikaz, dosad registriranih *Arheoloških nalazišta satrokršćanskih bazilika, oratorija i mauzoleja u Bosni i Hercegovini (341-349)* i kartografski prikaz *Crkvene organizacije u kasnoantičko doba (349)* koji itekako upotpunjavaju opću topografsko-geografsku sliku prostora Bosne i Hercegovine u kasnoantičko doba.

Bibliografija starokršćanske arheologije u Bosni i Hercegovini (349-358), koja se nalazi na kraju knjige, sadrži ukupno 100 bibliografskih jedinica, uglavnom objavljenih u Glasniku Zemaljskog muzeja, a koja uz, zaista veliki broj bibliografskih jedinica navedenih u predstavljenim radovima, daje dobar putokaz svima onima

koje prostor Bosne i Hercegovine u antičko i kasnoantičko doba interesuje u širem kontekstu.

Rezultati arheoloških istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini predstavljeni u ovoj knjizi oslikavaju ukupan domet bosanskohercegovačke starokršćanske arheologije do danas, ali i neumoran rad i zalaganje jednog izvrsnog istraživača, arheologa, u rasvjetljavanju posljednjih stoljeća antičke civilizacije na prostorima između Salone, Narone, Sirmiuma i Sisciae. Danas je pravo osvježenje susresti se sa djelom koje se temelji na rezultatima arheološke nauke, što govori da ona nije zaboravljena, te da će je još biti, kao što i sam autor vjeruje da će rezultati istraživanja izneseni u ovoj knjizi (...) biti dobro polazište i pomoć nastavljacima ovakvog istraživačkog rada. Pa, poželimo im sreću! ■

Melisa Forić

“Fojnički grbovnik”, Sarajevo: Rabić, 2005, str. 333.

Čuveni “Fojnički grbovnik”, koji se u fojničkom samostanu “brižno čuva od pamtivijeka”, 2005. godine dočekao je svoje drugo pretiskano izdanje. Ovaj put zahtjevni posao pripremanja i tiskanja tog kapitalnog djela, u teškom vremenu za izdavaštvo, na sebe je preuzela sarajevska izdavačka kuća “Rabić”. Odluka izdavača da plasira proizvod ovakvog profila na tržište svakako predstavlja hrabar potez, koji je, kako se ispostavilo, bio pravi pogodak. Sama knjiga je uz medijsku pažnju dostojno promovirana; njeno objavljivanje propratila je većina dnevnih i tjednih listova i televizijskih emisija, a promocije su održane u Bosni i Hercegovini, ali i u njenom bližem susjedstvu. U javnosti je tako ponovo aktueliziran historijski značaj Fojničkog grbovnika, inače jednog od najpoznatijih zbornika grbova koji pripadaju ilirskoj heraldici, a ujedno i jedinog takve vrste koji se čuva u našoj zemlji odnosno u franjevačkom samostanu u Fojnici.

Kulturni fenomen ilirske heraldike se od kraja 16. stoljeća uspio nametnuti kao svojevrsan pandan neoficijelnom političkom programu zasnovanom na “općeslavenskom” jedinstvu kojeg je zagovarala nekolicina istaknutih pojedinaca. Ta specifična, ali i nerealna ideologija trebala je ponuditi novu predstavu o “ilirskim zemljama” i poslužiti kao kohezioni faktor u njihovom objedinjavanju oko zajedničkog cilja koji se temeljio na borbi protiv osmanske prevlasti na Balkanu. Međutim ilirska heraldika svoje početke ne duguje toj široko zamišljenoj ideji, nego ličnim aspiracijama pojedinih članova glasovite porodice Ohmučevića koja je u srednjem vijeku

pripadala srednjem humskom plemstvu. Sposobnost tih ljudi odvela ih je čak i do daleke Španjolske gdje su svoje usluge ponudili tamošnjem vladaru. Zavidne uspjehe koje su postigli željeli su potkrijepiti pozadinom i dokazima o plemićkom porijeklu pa su posegnuli za konstruiranjem jednog sasvim "novog" svijeta, zasnovanog na prošlosti, u kojem su oni "nekad davno" zauzimali istaknuto mjesto. Tragajući tako za svojom historijom Ohmučevići su sebi nastojali obezbijediti budućnost i domoći se španjolskog plemstva. Falsifikat pomoću kojeg im je to pošlo za rukom postao je protograf za izradu drugih grbovnika, a svi ostali zbornici grbova samo su njegove kopije ili prijepisi, od kojih fojnički predstavlja jedan od najkasnijih (Aleksandar Solovjev ga datira u period između 1675. i 1688. godine).

Iako pripada mnogo kasnijem vremenu, Fojnički grbovnik se skoro u potpunosti oslanja na srednjovjekovnu heraldičku tradiciju. Koliko je ta tradicija u ilirskim zbornicima vjerno prenesena, i koliko je upravo ti zbornici prekidaju, još nije utvrđeno i to će sigurno predstavljati jedan od glavnih zadataka historiografske nauke u budućnosti. Ovo novo izdanje "Fojničkog grbovnika" predstavlja veliki pomak u tom smjeru. Naime, prvi reprint grbovnika izašao još 1972. godine u izdanju Novinsko-izdavačkog preduzeća "Oslobođenje", ali je njegovo ponovno objavljivanje imalo svakako svoje razloge; pored ukazivanja na teško stanje u kojem se nalaze bosanska kulturno-historijska baština i knjižnica Franjevačkog samostana sv. Duha u Fojnici, potreba izdavanja ovog grbovnika opravdana je i činjenicom da je prvo izdanje postalo prava rijetkost, kako u antikvarnicama, tako i u knjižnicama. Kao jedan od razloga može se još navesti i ozbiljan pokušaj da se "Fojnički grbovnik" uvede u naučni diskurs, jer prvo izdanje nije pobudilo veću pažnju znanstvene javnosti, a njegovo drugo izdanje također bi trebalo predstavljati izvjestan napredak po pitanju naučne obrade grbovnika.

Novo izdanje Grbovnika iznimno je detaljno obrađeno; uvodnu studiju napisao je dr. Dubravko Lovrenović dok je popratni tekst sastavio fra Franjo Miletić. Svaki grb popraćen je komentarom, a sav popratni tekst, kao i uvodna studija snabdjeveni su prijevodom na engleski jezik. Iako retuširane, slike su urađene u boji i dosta su kvalitetno prenesene sa originala. To što listovi nisu preneseni izvorno, tj. onako kako stvarno izgledaju, ne predstavlja nikakvu manjkavost.

Međutim, nesumnjivo najvažniju prednost novog izdanja, u odnosu na prvo, predstavlja obimna uvodna studija dr. Dubravka Lovrenovića, naslovljena "Fojnički grbovnik (ilirski heraldika) i bosansko srednjovjekovlje". U ovom radu profesor Lovrenović piše o heraldičkim praksama u srednjovjekovnoj Bosni, identificirajući karakteristične simbole koji se nisu mnogo razlikovali od onih uobičajenih na prostorima zapadne i istočno-centralne Evrope; zatim nam predstavlja kratak pregled pojave zanimanja za "Fojnički grbovnik" stavljajući ga u jedan širi, evropski

kontekst, pri tom navodeći imena svih istraživača koji su se ozbiljno bavili ovom starinom neprocjenjive vrijednosti. On se posebno osvrće na Ohmučeviće, opisuje njihovu historiju i ukazuje na ulogu te porodice u stvaranju i razvoju ilirske heraldike, jedne od najznačajnijih pojava postsrednjovjekovne epohe na ovim prostorima. Lovrenović je tako, uz opširan popis korištenih radova, u svom tekstu još jednom pokazao da Bosna u srednjem vijeku nije bila izolirana pojava, nego da ni u kojem pogledu nije odskakala od suvremenih kulturnih strujanja prisutnih među feudalnom elitom tadašnje Evrope. Njegova razmatranja predstavljaju značajan doprinos izučavanju bosanske heraldike i svakako će poslužiti kao osnova za buduća proučavanja te još uvijek aktualne problematike.

Nakon uvoda, koji zajedno s engleskim prijevodom zauzima stranice 1 – 40, slijede stranice “Fojničkog grbovnika” s komentarima fra Franje Miletića. “Rodoslovie bosanskoga aliti iliričkoga i srpskoga vladania, zaedno postavljeno po Stanislavu Rubčiću popu, na slavu Stipa Nemanjića cara Sarbljena i Bošnjaka. 1340.”, kako glasi originalni naziv “Fojničkog grbovnika”, počinje spiskom “Grbova plemenitih obiteljih ilirskih po redu slovah izvagjeni iz starinskih knjigah fojničkih”. Taj alfabetski spisak obuhvata pet stranica i u njemu su vidni pokušaji da se identificira porijeklo pojedinih porodica, tako što su uz neka imena naknadno u zagradi upisana i mjesta iz kojih te obitelji vjerovatno potiču. Nakon toga slijedi slika Bogorodice, zaštitnice Ilira i bosanskog kraljevstva, a zatim i prikaz zaštitnika kuće Nemanjića – svete braće Kuzme i Damjana. Na slijedećoj stranici nalazi se gore navedeni originalni naslov “Fojničkog grbovnika”, zajedno sa naknadnom potvrdom koju je 8. jula 1800. godine u Kraljevoj Sutjesci dopisao biskup i apostolski vikar fra Grgo Ili(ji)ć. Potvrda je pisana latinskim jezikom kazujući da se ovaj grbovnik u Franjevačkom samostanu u Fojnici “brižno čuva od pamtivijeka, naime od zauzeća bosanskog kraljevstva”. Poslije toga slijedi slika svetog Jeronima, zaštitnika Ilira, i, na posebnom listu, zajednički grb složen od grbova 9 slavenskih zemalja (Makedonije, Slavonije, Bosne, Bugarske, Dalmacije, Srbije, Hrvatske, Raške i Primorja) i dvije vladarske kuće (Nemanjića i Kotromanića), da bi odmah uslijedili svi ti grbovi pojedinačno (uz još jedan grb koji im je dodan – grb nepostojeće zemlje Ilirije). Slijedećih 126 grbova predstavlja znakove znamenitih plemićkih porodica koji svoje porijeklo vuku s područja Hrvatske, Bosne, Hercegovine i Srbije.

Grbovnici su od svih izvora relevantnih za izučavanje heraldike, najpristupačniji i najrazumljiviji,¹ ali kako bi taj izvor bio pouzdan on treba imati nepobitan

¹ Izvrstan primjer za značaj jednog ovakvog spomenika jeste činjenica da nam “Fojnički grbovnik” pomaže u rješavanju pitanja boje pojedinih grbova koji se nalaze na autentičnom izvornom materijalu (na novcima, pečatima, kamenu...), gdje spektar heraldičkih boja ne dolazi do izražaja.

historijski osnov. Unatoč činjenici da je sastavljen tokom viševjekovne vladavine Osmanskog carstva, koje nije baštinilo heraldičku tradiciju, i unatoč tome da je "Fojnički grbovnik" samo kopija jednog falsifikata, može se pretpostaviti da je njegov autor barem u određenoj mjeri koristio autentične i vjerodostojne izvore. Osim toga, taj slikar je koristio i brojne fiktivne grbove, koje su evropski heraldičari izmišljali i sve više unosili u svoje zbornike heraldičkih znamenja. To nipošto ne umanjuje vrijednost ovog grbovnika, koji bi, nakon detaljne analize i istraživanja uz pomoć suvremenih istraživačkih metoda, otkrio more podataka koji bi nam pomogli u dekodiranju raznih aspekata bosanskohercegovačke heraldike (prof. Lovrenović u svom radu spominje kulturološki, politološki i geneološki aspekt).

Slabije poznavanje heraldičke materije i pojedinih grbova, kao i sitnije greške primjetne u popratnom tekstu, nameću nam zaključak da je neophodna jedna jedinstvena studija koja bi se isključivo odnosila na "Fojnički grbovnik", i koja bi se u toj obradi poslužila suvremenim znanstvenim dostignućima. Prošlo je 116 godina od kada je davne 1889. godine. Ćiro Truhelka predložio svoju metodu izučavanja grbovnika; "list po list, grb po grb". Teško je shvatiti da do danas niko nije pred sebe stavio taj zadatak. Međutim, ta obaveza, kako kaže profesor Lovrenović, mora stajati pred novom generacijom bosanskohercegovačkih medievalista, koji svakako ne bi smjeli zanemariti ovo iznimno važno pitanje bosanske historije. ■

Emir O. Filipović

Mladen Ančić, *Na rubu Zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001, str. 299.

Na rubu Zapada: Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne je knjiga rasprava, koja je po riječima Mladena Ančića nastajala posljednjih petnaestak godina. To je prikaz srednjovjekovne Bosne kao političke tvorbe koja se nazivala "Bosanski banat" ili "Bosansko kraljevstvo" ili jednostavno srednjovjekovna Bosna. Njena pozicija je bila na rubu Zapada, gdje je taj prostor završavao, a još nije počinjao prostor srednjovjekovnoga europskoga Istoka.

U prvom poglavlju autor ocrtava političku strukturu srednjovjekovne Bosne tj. prikazuje sustav veza i odnosa koji su direktno određivali i oblikovali forme i načine iskazivanja političke moći. U prvim redovima autor upozorava da "srednjovjekovna država" nije ni približno isto što i teritorijalna država ranomodernog doba, odno-

sno Država/Nacija našega doba i naglašava da srednjovjekovnog pripadnika pravne zajednice treba gledati kao posjednika zemlje koji je bio gospodar na svome posjedu sposoban upotrijebiti silu i pružiti zaštitu. Autor donosi političku sliku srednjovjekovne Bosne temeljem činjenica koje u sačuvanim izvorima govore o realnim događajima i osvjetljava je stanjem u njezinom okruženju. Razdoblje tog ocrta je ograničeno isključivo na vrijeme od kraja 12. stoljeća do 1463. godine. U početku je napravljen osvrt na položaj i odnose srednjovjekovne Bosne prema susjedstvu od prve polovine 12. stoljeća i odnos njezinih vladara prema "svetoj kruni Ugarskoga Kraljevstva" i odnos pa i pretenzije ugarskih vladara prema Bosni. Svakako je tu nemoguće zaobići rimsku kuriju kao i prisutnost i utjecaj Osmanlija u 15. stoljeću. Dalje se razmatra položaj bosanskog vladara "gospodara" i njegov odnos prema podanicima, da bi dobili sliku u kakvim okolnostima i iz kakvih sklopova je izrastao sloj oligarha, "rusaške gospode", kako ih nazivaju u savremenim izvorima 15. stoljeća. Autor svoje poglavlje o političkoj strukturi zaključuje upozorenjem, da se kasnosrednjovjekovna Bosna sporo uklapa u zapadnoeuropski društveni sustav te da se ipak mogu jasno primijetiti uticaji koji dolaze sa Zapada i koji dovode do promjena u tkivu bosanskog društva.

U narednom poglavlju autor postavlja pitanje da li su se u 13. stoljeću vodili krstaški ratovi u Bosni. Želi dokazati kako dokumenti na određeni način krivotvore historijsku stvarnost. Svoju tezu dokazuje raščlanjivanjem savremenih izvora i uspoređivanjem s gotovo istovremenim krstaškim ratovima protiv pristaša katarskih pokreta na jugu današnje Francuske. U prvim redovima autor se pozabavio pojmom "Bosanski dukat" kroz koji se tokom 12. i 13. stoljeća iskazuje vrhovništvo dinastije Arpadovića. Naglašava da je "dukat" nastavio živjeti i kada u vladajućoj dinastiji nije bilo kandidata za titulu ducis. Time objašnjava porijeklo titule "velikoga bosanskoga bana" Mateja Ninoslava. Isto tako je istaknuo zaključak o političkoj nadređenosti ugarsko-hrvatskoga vladara nad bosanskim vladarom, nadređenosti koja ugarsko-hrvatskom vladaru omogućuje raspolaganje vrhovništvom nad Bosnom. I na kraju upozorava da je najveći broj dokumentacije koji se odnosi na to kako su izgledali odnosi bosanskih banova i ugarsko-hrvatskih kraljeva do sredine 13. stoljeća nastao na papinskoj Kuriji. I slika koja nastaje na osnovi te dokumentacije ogleda ono što su sudionici događaja htjeli predočiti papi. Jer, namjesto iskorjenjivanja "hereze" i uspostavljanja latinskog biskupa s crkvom modeliranom po uzoru na okolne katoličke biskupije, konačni rezultat "krstaških ratova" bilo je prenošenje sjedišta Bosanske biskupije u Đakovo. I "krstaški ratovi" su, po mišljenju Mladena Ančića, postojali samo u pisanim izvještajima što su sa ugarsko-hrvatskog Dvora upućivana na papinsku Kuriju. I u Bosni slijedi nesmetani razvoj dualističke "Crkve bosanske", a u samoj Bosni relativan mir. Kao važan zaključak ističe da je vladaru

13. stoljeća bilo najvažnije hoće li njegovi vazali ispuniti svoje realne materijalne obveze, bez obzira na "herezu".

U trećem poglavlju autor je napravio osvrt na vojsku i diplomaciju tj. odnos ratnih operacija i diplomatskih nastojanja, pa u vezi s time i propast Bosne. Postavlja pitanje koji su razlozi brzog poraza kraljevih snaga. Odgovor na to pitanje jednim dijelom daje procjenom o vojnom potencijalu Bosanskog kraljevstva i uspoređuje ga s Otomanskom vojskom. Drugi dio odgovora pronalazi u problemu diplomatskih sredstava, pregovora, ustupaka i kompromisa. A kao ključni element za konačni ishod cijeloga osmanskoga pohoda ističe neodlučnost posljednjega kralja Stjepana Tomaševića. Priču o izdaji opovrgava izvješćima trogirskog kneza i sjećanjima Konstantina Mihailovića. Za bolji uvid situacije autor ocrtava ponašanje Matije Korvina te prikazuje plan pape Pija II. o pretvaranju Bosne u svojevrsnu "tampon zonu" između dvaju tadašnjih velikih sila, što ga je papinska Kurija pokušala ostvariti preko tek izgrađene profesionalne diplomatske mreže.

U nastavku autor objašnjava ko su "humska gospoda" (tj. humsko kneštvo) i šta se pod tim pojmom podrazumijeva, te zašto se velikaši Bosanskoga kraljevstva, braća Sankovići, pozivaju na takvu tradiciju, a ne na tradiciju svoga kraljevstva, i, konačno, kakva je razlika između "raške" i "humske" gospode. Izvor humske zasebnosti Ančić traži u ranosrednjovjekovnoj etničkoj zajednici koja je, vjerojatno krajem 8. ili početkom 9. stoljeća došla zajedno s drugim sličnim zajednicama na prostor rimske provincije Dalmacije. I oni su sebe zvali "Humljanima". Pošto je razvojni put od etničke zajednice i prve političke organizacije do političke tvorbe, Kneštva, kakva je zasvjedočena u drugoj polovini 12. stoljeća, zbog nedostatka dokumenata teško opisati, autor upozorava na one elemente društvene stvarnosti koji su mogli utjecati ili jesu bitno utjecali na održavanje, eventualno širenje ili nestajanje svijesti o zasebnosti i etničkom identitetu. Tako saznajemo da su u razvijenom srednjem vijeku, od sredine 12. stoljeća, "Humljani" oni koji su podložni vlasti "humske gospode", kneževa, koji se sastaju na "zemaljskom shodu" kod crkve Sv. Jurja ("Bijele crkve") u Brotnju i tu rješavaju svoje prijepore u skladu sa "zemaljskim" pravnim običajima. U takvom obliku kolektivnog identiteta pripadanje vjerskom kultu još uvijek ne igra presudnu ulogu jer se radi o području na kojem se susreću dvije velike crkvene organizacije, Istočna crkva i zapadna Katolička crkva. Na kraju autor objašnjava kako je "humski" identitet načet stoljetnim životom u sklopu Bosanskog kraljevstva i koje sile su ga ugrožavale, među ostalim i migracijska gibanja, koja u Humsku zemlju dovode stanovništvo novog etničkog identiteta.

Naredna rasprava je vezana uz razvoj srednjovjekovnog naseobinskog kompleksa na mjestu današnjeg Sarajeva. Autor pokušava razvoj grada usporediti sa poviješću gradskih, odnosno urbaniziranih naselja u bližem i širem okruženju srednjovjekovne

Bosne. Postavlja pitanje, kako da se u literaturi historičari slažu oko toga da u razdoblju prosperiteta i konjunktura (druga polovina 14. i prva desetljeća 15. stoljeća) na mjestu Sarajeva postoji neki "mali" ili "seoski" trg, a da zatim, u doba nesigurnosti i stalnih sukoba, s osmanskim posadom kao stranim tijelom i epicentrom svih poremećaja u samoj Bosni, naselje odjednom procvjeta do te razine da već 1462. godine tu postoji cijeli "novi grad". Svoje pitanje potkrepljuje činjenicom da je već krajem 13. stoljeća tu bilo dubrovačkih trgovaca, što spominju i ostali gore spomenuti historičari. Autor podsjeća na činjenice, da se je u 13. stoljeću pokušalo vjerojatno na prostoru današnjeg grada, na lokalitetu zvanom Brdo, podići katedralu sv. Petra; na istom mjestu se tijekom 14. i 15. stoljeća pojavljuju kao nascobinske točke, s jedne strane, nešto veća utvrda na mjestu današnje Bijele Tabije na Vratniku (možda Hodidid); s druge strane, pojavljuje se omanji trg (ponekad nejasno klasificiran kao "seoski" - naselja bez urbanih obilježja), koji se u vrelima spominje kao Vrhbosanje, Utornik, Varoš, Trgovište itd. Bitna promjena dolazi od osmanskog osvojenja i trajnog zaposjedanja ovog prostora negdje krajem 30-ih godina 15. stoljeća. Novi osvajač odmah započinje intenzivnu gradnju i za samo dvadesetak godina tu izniče nova urbana struktura jasnih orijentalnih i islamskih obilježja i onda još cijeli kompleksi trgovačkih objekata, vjerski objekti, javna kupališta itd. Odgovor na postavljeno pitanje autor nalazi u tome, da je plodno polje na čijem je sjeveroistočnom dijelu nastalo današnje Sarajevo, sa svojom gustom mrežom vodenih tokova pružalo ugodne uvjete za život čovjeka i razvoj njegovih zajednica. Podsjeća na postojanje rimskih toplica sa nepoznatim imenom *Aquae S.....* na mjestu današnje Ilidže, pa na pronalazak "slavenske keramike" prigodom iskopavanja antičkih građevinskih objekata, te na arheološke nalaze kod Vrela Bosne (crkva sv. Stjepana u Vrutcima) i Blažuja (crkva sv. Blaža u Rogačićima), koji svjedoče o kristijanizaciji već u 9. ili 10. stoljeću. Koji je bio sklop okolnosti da je bila izgrađena crkva u Rogačićima ne saznajemo, ali autor jasno kazuje da je to bio lokalitet koji je vrlo rano postao središte jedne lokalne zajednice i sa kratim osvrtom na srednjovjekovnu povijest Blažuja upozorava da je trg Blažuj mogao biti prije sredine 15. stoljeća dosta naseljeniji. Tu nit autor podvlači i na sliku stvaranja neagrarnog naselja na mjestu užeg središta današnjeg Sarajeva koji se u najstarijim registriranim dokumentima naziva "Vrhbosanje". Upozorava da je izbor nove katedralne crkve i biskupske rezidencije pao upravo na područje Vrhbosanja, točnije na Brdo i da vjerojatno ti objekti nisu bili vezani na ruralnu sredinu. Slijedi zaključak da je najkasnije u 12. stoljeću na području današnjeg sarajevskog polja bilo stvoreno nekoliko važnih središta društvenog života. Na osnovi dubrovačkih vrela saznajemo da je na tom području u 13. stoljeću bila banska rezidencija i da su na tom području boravili i dubrovački trgovci. Tijekom 14. stoljeća razvio se i novi trg "Utornik" (tu se najvjerojatnije održavao tjedni sajam -

utorkom). Model razvoja na području današnjeg Sarajeva autor uspoređuje sa modelom razvoja Glaža i dodaje da se oba modela podudaraju u mnogim tačkama. I na kraju dodaje, da se orijentalne naseobinske cjeline "mahale" prvotno grade izvan i oko kompleksa "varoši", popunjavajući onaj prostor koji je srednjovjekovna izgradnja ostavila praznim.

U šestoj raspravi autor postavlja pitanje gdje je bio podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni. Povijesna znanost je u priličnoj mjeri odgovorila na pitanje pod kojim okolnostima, na koji način i kada su se franjevci pojavili u srednjovjekovnoj Bosni; od kraja 13. stoljeća pa do kraja 14. stoljeća franjevci su se sporadično pojavljivali u Bosni kao inkvizitori, a u razdoblju 1340.-1342. godine počinje njihovo sustavno djelovanje koje dobija organiziranu formu uspostavljanjem Bosanske vikarije. Ali, pitanje koji je prvi franjevački samostan ostaje otvoreno jer su u literaturi izrečena dva suda. Prema jednima, prvi je samostan bio podignut u Milima kod Visokog, pod imenom Sv. Nikole. Prema drugima, prvenstvo ima samostan Sv. Ive u Kraljevoj Sutjesci. Autor dolazi do odgovora pomoću izvora iz 1348. godine koji govori o stanovitoj samostanskoj zajednici u Bosni tj. o putovanju fra Nikole, gvardijana Bosne. Nakon što je razmotrio okolnosti pod kojima je u aprilu ili maju 1348. godine fra Nikola na putu za Veneciju prošao kroz Split, autor se vraća osnovnom pitanju: kojoj samostanskoj zajednici je bio fra Nikola gvardijan. Zaključio je da bi to bio samostan u Milima pored Visokog. Njegova rasprava se nastavlja oko toponima Bosna, pošto se fra Nikola bilježi kao gvardijan Bosne. U saglasnosti sa nekoliko drugih historičara autor dolazi do zaključka kako je toponim Bosna do 15. stoljeća podjednako označavao i područje bosanske države i uže područje visočke okolice tj. visočke župe.

Sedma rasprava nosi naslov *Pobožnost franjevaca bosanske vikarije u drugoj polovici 14. stoljeća*. Tu se govori o načinu na koji su redovnici što su pripadali organizacijskom sklopu Bosanske vikarije u drugoj polovici 14. stoljeća eksteriorizirali svoj odnos prema Bogu i riječima Evandjelja. Autor najprije naglašava da su gotovo svi redovnici u počecima djelovanja u Bosni bili stranci, ljudi koji su odlučili napustiti svoja dotadašnja boravišta i upustiti se u avanturu u nepoznato, kako bi tamo propovijedali "riječ Božju". Svakako je za bolje razumijevanje izložio spoznaje o zatečenom vjerovanju i religijskoj praksi na područjima gdje su podignuti samostani koji su tvorili novu organizacijsku jedinicu reda. Pošto saznajemo da je u redovničkom djelovanju polagano mnogo na njihov izlazak među vjernike, pri čemu se živom riječju u izravnom kontaktu prenosila Božja riječ, autor naglašava kako se propovijedanje temeljilo na dugotrajnom obrazovanju i postojanju odobrene priručne literature. Pri obrazovanju se velika pažnja pridavala pitanjima i problemima s kojima su se franjevci susretali u pastoralnom radu na cijelom području svoga

djelovanja. Na kraju autor naglašava da se pobožnost franjevac Bosanske vikarije artikulira ponajprije kroz nastojanje da se preko propovijedi onima, za koje su fratri držali da žive "u zabludi", uputi na pravo značenje "riječi Božje" i tako ih se privede "svjetlu prave vjere". Reakcije koje su franjevačke propovijedi postizale ovisile su, prije svega o naravi sredine. Do preobraćanja je negdje dolazilo brže, a negdje sporije. Najsporije je dolazilo tamo gdje je bio raniji jak utjecaj "Crkve bosanske" jer je čin preobraćanja značio i radikalnu promjenu duboko ukorijenjenog svjetonazora. Raspravu autor zaključuje riječima da je najvažnija posljedica franjevačkog djelovanja stvaranje ujednačene kulturne infrastrukture na cijelom prostoru koji je obuhvaćala vikarija.

Zadnje poglavlje knjige je rasprava koja se bavi vezama Malatesta i Bosne. Malatesti su bili gospodari Riminija, a za jedan dio stanovnika Riminija Bosna je sredinom 15. stoljeća bila zemlja koja obiluje srebrom, ima veliko tržište tkanina i stoji u tijesnim vezama s Turcima. Zbog niske razine očuvanosti izvornog materijala teško je zaključiti kakvi su bili odnosi i zato autor najprije razmatra gdje i na koji način je moglo doći do kontakta stanovništva Bosne i kneževine Malatesta. Istaknuo je i činjenicu da se sa uspostavljanjem franjevačke vikarije u Bosni oko 1340. godine otvara dotad najvažniji i izravni kanal s Italijom. Sliku odnosa autor dopunjava i sa bosanskim trgovcima koji su se u 14. stoljeću otiskivali preko Jadrana. Dalje se autor osvrće na uvjete za stvaranje stereotipa o Bosni, zemlji "nevjernika". Na kraju autor se osvrće na ponašanje bosanskih kraljeva koji su se počeli predstavljati kao "štit kršćanstva". U tom kontekstu spominje planove oko sklapanja "političkog" braka između bosanskog kralja i jedne djevojke od Malatesta, te dodaje da je odnose uvjetovalo tijesno povezivanje dviju jadranskih obala gustom mrežom veza, u mjeri koju je teško iskazati u jednom kratkom priopćenju.

Knjiga se završava sa slikovnim priložima i sa priloženim transkribiranim dokumentima.

Na kraju ovoga prikaza treba istaknuti da Ančić jasno pokazuje da Bosnu treba promatrati u kontekstu ostatka srednjovjekovnog svijeta, a ne kao "zasebni i samodostatni mikrokozmos" kako sam kaže u predgovoru. ■

Aida Škoro

Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istambulu*. Zagreb-Dubrovnik : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2003, str. 316.

Odnos Dubrovnika i Osmanskog carstva kao uža specijalnost dr. Vesne Miović je tema njene knjige, koja je izašla u izdanju Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Iako naslov upućuje na široki spektar dubrovačke diplomacije, knjiga se odnosi na jedan njen segment koji su pokrivali poklisari harača. Knjiga prati period od 1442, kada Dubrovčani prvi put šalju "dar" Osmanlijama, do propasti Dubrovačke republike 1806. godine. Teme koje autorica analizira zahvataju širok spektar pitanja od političkih, društvenih, privrednih do svakodnevnog života.

Knjiga je podijeljena na osam dijelova od kojih svaki dio ima podnaslove koji uže pojašnjavaju i detaljnije opisuje zadatke poklisara harača.

U prvom dijelu, koji je ujedno i uvodni, pod naslovom "Dubrovnik između istoka i zapada" autorica sagledava političke odnose Venecije, Austrije i Osmanskoga carstva u ranom 15. stoljeću i objašnjava u kakvim je političkim uslovima Dubrovnik pristao slati "darove" Osmanlijama.

Poglavljem "Poklisari harača i njihova pratnja" počinje priča o putovanju poklisara harača kojim nas kroz knjigu autorica vodi, počev od biranja poklisara do završetka njihovog zadatka i povratka u Dubrovnik. U ovom poglavlju saznajemo nešto više o starosnoj dobi poklisara harača, načinu njihovog izbora, plaći i njihovoj pratnji. Interesantan je podatak da je pomorski kapetan morao ploviti 16. godina da bi zaradio plaću poklisara.

Sljedeće poglavlje "Posljednje pripreme za odlazak: putovanje" govori o ceremoniji imenovanja i odlaska iz grada što se odvijalo po ustaljenom protokolu. Putovanje je bilo ne samo dugo (obično je trajalo od četrdeset do sto dana) već i opasno. Najveću opasnost predstavljali su razbojnici. Za sigurnost u toku putovanja poklisari harača su nosili sultanov ferman. Pored razbojnika autorica upozorava i na kugu koja je često harala. Također nas upoznaje sa zadacima koje su poklisari harača morali obaviti na putu, što se odnosi uglavnom na trgovačke kolonije Dubrovnika u zemljama kroz koje bi prolazili.

Koliko su poklisari harača pridonijeli opće priznatom zaključku o izvanrednoj dubrovačkoj diplomaciji? Šta je specifično za tu diplomaciju? Da li su zaista dijelili mito "šakom i kapom"? su pitanja na koje autorica detaljno daje odgovore u narednom poglavlju pod naslovom "Poklisari na Porti". Pored vrlo interesantnog opisa ceremonije primanja poklisara harača kod sultana, u ovom poglavlju saznajemo nešto više i o jednom od najvažnijih zadataka poklisara harača – dobivanje fermana za uvoz žita i kopnenu trgovinu. U ovom poglavlju također možemo naći podatke i o diplomatskim odnosima poklisara harača sa diplomatskim misijama u Istanbulu.

"Mozaik dubrovačke diplomacije u Istanbulu" je kratko poglavlje u kojem autorica upoznaje čitatelje sa "pouzdanim osobama" koje su radile za Dubrovnik neslužbeno pod izgovorom svoje profesije. Tu ćemo pronaći nešto više podataka o dragomanima kao vrlo značajnim "kamenčićem" u mozaiku dubrovačke diplomacije u Istanbulu.

Dodvoravanje, spletkarenje, špijunaža, dobra upućenost u intrige kao odlika tadašnje diplomatije su tema naredna dva poglavlja "Dubrovnik dvostruka špijunaža" i "Veliki vezir Kara Mustafa: najveća diplomatska bitka". Sa načinima šifriranja i špijunaže koja je bila specifična za Dubrovnik, upoznajemo se u ovom dijelu knjige. Špijunska mreža u Dubrovniku djelovala je i prema zapadu i prema istoku. Autorica upozorava da je to stanje donosilo više koristi nego štete svim stranama tako da niko nije reagovao.

U poglavlju "Harač" autorica prati stalne diplomatske napore poklisara harača da smanje sumu harača, ali da time ne naljute sultana. Također piše o načinu prikupljanja harača, njegovoj visini, vrsti novca u kojem je isplaćivan i intenzivnosti njegove isplate. Interesantno je da su se poklisari harača prikazivali kao vrlo siromašni i da su bili spremni na razne žrtve, kako se visina harača na bi povećala, iako vidimo da je njegova vrijednost bila 70-tih godina 16. stoljeća nevjerojatnih 1,9% vrijednosti dubrovačke flote, u 17. stoljeću je iznosila 42 kg zlata, dok je u jednom periodu 18. stoljeća njegova vrijednost bila 1% od ukupnog dubrovačkog uloga u talijanskim bankama.

Kako bi dobili kompletnu sliku Miović se osvrnula i na "Svakodnevnice u Istanbulu". Iako naslov upućuje na širok spektar tema, autorica se ograničila samo na prikaz života poklisara harača dok su u Istanbulu. Nešto više saznajemo o "bijednim i premalenim" kućama gdje su stanovali i načinu njihovog preživljavanja.

Posljednje poglavlje knjige rezervisano je za "Povratak" u kojem se prate poklisari harača na njihovom povratku od Istanbula do razduženja u Dubrovniku.

Osim osnovnoga teksta, popraćenog korisnim fusnotama u kojima autorica, između ostaloga, daje informacije o korištenoj građi kao i detaljnije podatke o ličnostima koje se spominju, knjiga sadrži ilustracije, zaključak na hrvatskom jeziku, pri-

loge, popis izvora i literature, rezime na engleskom jeziku, kazalo zemljopisnog nazivlja i kazalo imena.

Ovo izdanje predstavlja doprinos izučavanju historije kako Dubrovnika tako i zemalja koje su bile pod okriljem Osmanskog carstva u to vrijeme, te će zasigurno privući pažnju kako historičara tako i šireg kruga čitatelja.

Hana Younis

Markus Koller, *Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit. Eine Kulturgeschichte der Gewalt (1747-1798)*. München: R. Oldenbourg, 2004, str. 244.

U XVIII stoljeću došla je do punog izražaja sva slabost Osmanskog carstva. Korupcija i nesposobnost bile su prisutne u mnogim državnim službama. Ranija vojna premoć nad vojnim snagama susjednih država ustupila je mjesto vođenju defanzivnih ratova. Istina, u ponekim od njih osmanska država uspjela je donekle nadoknadi teritorijalne gubitke iz ratova koje je vodila u drugoj polovici XVII stoljeća. S obzirom da je od kraja XVII stoljeća Bosanski ejalet predstavljao najzapadniju provinciju Osmanskog carstva, sve promjene unutar njega imale su presudan utjecaj na život bosanskohercegovačkog stanovništva. Bosanski ejalet je preko stotinu godina, od Bečkog rata (1683) do mira u Svištovu (1791) predstavljao područje po kome su krstarile hajdučke čete iz mletačke Dalmacije i austrijska vojska koja je prodirala čak do Sarajeva.

Kako se ugled centralne vlasti srozavao, tako su predstavnici lokalne vlasti postajali sve silniji. Ugled bosanskih vezira opadao je s rastom ugleda Porte.

U izdanju R. Oldenbourg München godine 2004. pojavila se knjiga Markusa Kollera, *Bosnien an der Schwelle zur Neuzeit*, koja tretira problematiku «nasilja» u naprijed već navedenom razdoblju na prostorima Bosanskog ejaleta.

Djelo daje kratki pregled života bosanskohercegovačkog stanovništva u drugoj polovici XVIII stoljeća. Zasnovano je na izvorima lokalne provenijencije osmanske uprave, koji su pronađeni u bosanskohercegovačkim arhivima uz konsultiranje i recepciju meritornih historiografskih spoznaja drugih autora.

Ono što je autora ponukalo na istraživanje historije bosanskohercegovačkog stanovništva, čega je rezultat djelo namijenjeno evropskoj javnosti, jeste kako i sam u predgovoru kaže, slabo poznavanje historije i kulture naroda Bosne i Hercegovine uprkos njenoj geografskoj blizini srednjoj i zapadnoj Evropi. S toga je smatrao ne-

ophodnim ujediniti oba ova aspekta u jednom radu, dajući tako doprinos boljem razumijevanju ove zemlje i njenih naroda.

Podijeljena u šest poglavlja knjiga nastoji objasniti fenomen «nasilja» na ovim prostorima, prilazeći sa više aspekata ovom problemu. Ističući pri tome, da onaj ko pokuša slijediti pitanje suštine nasilja i definirati pojam nasilja, uvidjet će veoma brzo kompleksnost ovog fenomena.

U ovoj knjizi Markus Koller povijest Bosne promatra u kontekstu političke i administrativne strukture Osmanskog carstva. U uvodnom dijelu on postavlja pitanje «šta država smatra nasiljem?», ističući pri tome da se osmanski ideal društvenog i političkog uređenja sve do sredine XVIII stoljeća bazirao na istočnoj državnoj koncepciji.

U prvom poglavlju pod naslovom «Crnogorska hajdučija u XVIII stoljeću» autor se bavi pitanjem teritorije Bosanskog ejaleta koju u ovo vrijeme napadaju hajduci sa crnogorske teritorije posvećujući posebnu pažnju kulturnohistorijskim i ekonomskim motivima crnogorske hajdučije.

Autor smatra da se u pristupu ovoj problematici mora voditi računa posebno o socijalno-ekonomskom položaju seljaštva u Bosanskom ejaletu. S toga u drugom poglavlju govori o društvenoj i socijalnoj pozadini hajdučije, te ulozi lokalnih velikaša ajana, janjičara (...) na dešavanja toga vremena kao i načinu naoružavanja hajduka.

Korupcija kao kategorija nasilja u prijelomnom razdoblju također je tema ovog rada.

Potencijalan uzrok nasilju autor vidi i u siromaštvu, što je predmet razmatranja trećeg poglavlja navedenog djela.

Markus Koller, između ostalog, zaključuje da su hladne i duge zime dovele u pitanje ukupnu poljoprivredno-stočarsku proizvodnju na ovim prostorima. Takva situacija nije naišla na razumijevanje osmanske administracije, a posebno kod ubirača poreza što je dovodilo do sukoba. Takva situacija imala je za posljedicu emigraciju stanovništva. Sve akcije vezane za emigraciju bile su, prema autorovom mišljenju, u uskoj vezi sa socijalno-ekonomskim problemima cjelokupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Predmet Kollerovog djela u petom poglavlju su mjere koje je osmanska država poduzimala protiv nasilja u cilju obezbjeđivanja sigurnosti i stabilizacije Bosanskog ejaleta.

U šestom poglavlju Markus Koller pokušava dati strukturalnu analizu nasilja, kroz pojedinačne društvene procese koji su se odvijali prije i za vrijeme nasilja ili su bili u uskoj vezi s tim. Autor ističe dva osnovna pitanja koja se nalaze u središtu ove problematike. Prvenstveno je potrebno analizirati društvene procese na primjerima

trajanja nemira u periodu od 1747. do 1757. godine između nosilaca i učesnika ovih ustanaka. Na kraju se postavlja pitanje šta se u bosanskom društvu, pored ekonomskog i političkog razvoja, odigrava «iza kulise», pa se nasilje izraženo protiv države otvoreno manifestira i na početku nailazi na podršku širokih slojeva društva.

Analiza postojećih oblika nasilja u Bosni tokom XVIII stoljeća usmjerila je fokus na društvo koje se nalazi u prelomnoj fazi. Prijelazni period od ranog novog doba, prema Kollerovoj podjeli, do potpuno razvijenog novog doba uticao je na svijest ljudi. Porazi osmanske vojske protiv ruskih i habsburških trupa prouzrokovali su kod bosanskih Muslimana porast nepovjerenja prema centralnoj vlasti i sultanu. Nesposobnost osmanskih vlasti da obezbijede unutrašnju sigurnost, te jačanje lokalnih velikaša kao što je Mehmed-paša Bušatlija, doveli su do dezorijentacije naroda. Ovi počeci i dalje zaoštavanje krize legitimiteta osmanske države u Bosni pripremili su, prema mišljenju autora, pogodno tlo za pojavu ličnosti poput Husein-kapetana Gradaševića tridesetih godina XIX stoljeća, čiji je cilj bila autonomija Bosne unutar Osmanskog carstva. Također postepeno zaoštavanje konfesionalnih suprotnosti u Bosni imalo je svoje korijene već krajem XVIII stoljeća. Ugroženost granica Bosne od kršćanskih država izazvala je kod muslimanskog naroda pitanje budućnosti i egzistencije.

Na područjima koja su graničila sa crnogorskom teritorijom postojala je ugroženost ljudi i njihove imovine od četa koje su iz Crne Gore stalno upadale u Bosnu.

U «jugoslovenskoj» historiografiji, kako je Koller naziva i srpskoj nacionalnoj historiografiji ovo se «četovanje» često poistovjećivalo sa borbom protiv osmanskih vlasti. Međutim, autor ističe da izvori o ovim događajima pokazuju sasvim drugu sliku. Uzroci koji proizilaze iz pravila i vrijednosnog sistema jedne plemenske strukture raščlanjuju društvo, čija je suštinska karakteristika patrijarhalno uređenje i religiozni način života. U takvom društvu, za čovjeka koji se ne odriče centralnog položaja u familiji i društvu, najveću vrijednost predstavljaju čast i junaštvo.

Zaključna autorova misao glasi da su lokalni janjičari bili nosioci pokreta, kojima su se priključili široki slojevi stanovništva. Ovi pokreti nisu usmjerili svoje djelovanje protiv osmanske države već je to bila posebna reakcija na lokalnom nivou protiv zloupotrebe vlasti od strane pojedinih osmanskih službenika.

Autor ističe nadu da će Bosna i Hercegovina s obzirom na tradiciju i specifičnost svoga društva, ponovo biti jedna zemlja u kojoj ljudi različitog etničkog porijekla i različite konfesionalne pripadnosti žive u miru.

Pokušaj historiografske rekonstrukcije stanja u Bosni pod osmanskom vlašću u drugoj polovini XVIII stoljeća i specifičnosti tretirane problematike u njoj potrebno bi bilo prevesti na bosanski jezik da bi bila dostupna našoj javnosti. A mi bismo, uz potpuno uvažavanje svih, bili bolje upoznati sa trenutnim tokovima evropske histo-

riografije u kojoj naša država Bosna i Hercegovina zauzima značajno mjesto. A posebno je od našeg interesa i to kako se u njoj inerpretira historija naše države. ■

Almira Memić

Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog.
Sarajevo: Institut za istoriju, 2004., str. 112

Carski dvor, politički ljudi i njihovi zvanični stavovi, tajne, samo ponekad otkrivane misli, komplikovan državni sistem i njegovo funkcioniranje, diplomatske igre iza kulisa, intrige među političarima u vrhu Austro-Ugarske monarhije, dualizam i sve njegove popratne pojave, te na kraju zemlja Bosna i njeni politički predstavnici su teme koje interesiraju uglednog političara i jedno vrijeme najodgovorniju osobu o pitanjima Bosne i Hercegovine, Leona Bilinskog. Leon Bilinski (rođen u Zaleszczyki/Galicija 1846, umro u Beču 1923) je bio redovni profesor političke ekonomije na Univerzitetu u Lavovu, rektor istog Univerziteta, državni ministar za Galiciju, austrijski ministar finansija u dva mandata i, ono zbog čega je za historiju Bosne i Hercegovine posebno važan, zajednički ministar finansija (20. II 1912.- 07. II 1915), u čijoj ingerenciji je, kako je poznato, bila Bosna i Hercegovina skoro svo vrijeme dok je bila sastavnim dijelom Austro-Ugarske monarhije. Vrijeme njegove uprave nad Bosnom i Hercegovinom je bilo možda najnezahvalnije za upravu, kako na spoljnopolitičkom planu tako i na planu unutrašnjih previranja u Bosni i Hercegovini, kao i previranja u austrougarskoj politici prema Bosni i Hercegovini. To je vrijeme kada na račun vojnih slabe civilne funkcije u Monarhiji, pa tako i funkcija zajedničkog ministra finansija.

Zahvaljujući naporima Instituta za istoriju u Sarajevu dio zapažanja Leona Bilinskog postao je dostupan našoj naučnoj i široj javnosti. Obimom nevelika, ali svojim sadržajem veoma vrijedna knjiga je dio *Uspomena L. Bilinskog* koje su pod naslovom "*Wspomnienia i dokumenty – TOM I 1864-1914.*", objavljene u Warszavi 1924. godine. Važno je napomenuti da je ovo, kako naglašava Husnija Kamberović u *Predgovoru*, prva knjiga iz tek pokrenute edicije u kojoj će se objavljiviti memorari, dnevnici, uspomene i putopisi značajnih ličnosti bez obzira na vrijeme njihovog djelovanja. On s pravom ističe da su to historijski izvori koji otkrivaju skrivene pojave u historiji.

Knjiga ima 112 strana i sastoji se iz *Predgovora, Historiografskog portreta eminentnog upravitelja* i glavnog dijela koji nosi naslov "*Uspomene i dokumenti – 1846-1914*". *Predgovor* koji je napisao Husnija Kamberović i članak Stjepana Matkovića *Historiografski portret eminentnog upravitelja*, koji prethode *Uspomenama* Leona Bilinskog, pomoći će, kako široj tako i naučnoj javnosti da lakše prati i bolje razumije događaje koji su opisani u Sjećanjima, a indeks imena na kraju knjige olakšaće put istraživačima da dođu do željenog cilja.

Memoarski dio knjige podijeljen je u tri dijela: *1912-1914. resor zajedničkog ministarstva finansija. Izbijanje svjetskog rata; Pred rat* i treći dio *Atentat u Sarajevu*. U centru pažnje dijela *Uspomena* Leona Bilinskog za koji se odlučio izdavač je vremenski period 1912-1914. godina s tim da je znatno manje pažnje poklonjeno 1913. godini, nego godini koja je prethodila i onoj koja je uslijedila.

Povremeno, kada govori o ljudima s kojima surađuje i susreće se, on pravi digresije i odlazi u vrijeme prije 1912. i poslije 1914. godine, ali ubrzo kao da postaje svjestan da se ne drži teme vraća se već započetom pripovijedanju. Ako bi u jednoj rečenici trebali saopćiti na osnovu čega piše Bilinski onda bismo rekli da su izvori njegovog pripovijedanja ono u čemu je lično sudjelovao, ono što je vidio, bio službeno obaviješten, čuo ili pak pročitao, stvarajući pri tome cjelovit mozaik zbivanja na sceni i iza scene. On nastoji da bude realan u procjeni ljudi koji su u to vrijeme neposredno odlučivali o sudbini više od 50 miliona žitelja Monarhije i o njihovoj ulozi, pozitivnoj i negativnoj, u vremenu koje je prethodilo Prvom svjetskom ratu. Iako pokušava da bude realan stiče se utisak da je osnovni motiv njegovog pisanja, kao i kod većine drugih koji pišu memoare, opravdavanje lične uloge u historiji. Također se može zapaziti da je u procjeni vrijednosti pojedinih ličnosti krajnje subjektivan. Ukoliko su bili u dobrim odnosima s njim onda su pozitivne i mudre osobe, u protivnom nisu. Najbolji primjeri su Franjo Josip (kao pozitivna ličnost), Franjo Ferdinand i general Oskar Potiorek, kao negativne ličnosti. Stil pisanja je dosta krut, diplomatski, koji popušta vrlo rijetko. Na primjer, kada opisuje Ilidžu i posebno, kada govori o svojoj supruzi. "*Nad mojim radnim stolom u Varšavi visoko gore visi slika Razapetog, a odmah ispod njega sjajan portret moje zaručnice, prve moje svetinje; pod kutom na drugom zidu gore crkva cieplicka, u kojoj smo se vjenčali, a na kraju pod njom nevelika slika palače pri Johannesgasse, posljednje naše svetinje*". (str. 43).

Segmenti *Uspomena* koji se direktno ili indirektno odnose na Bosnu i Hercegovinu tretiraju uglavnom političke teme, ali nam Bilinski na nekim mjestima donosi zanimljive podatke iz ekonomske historije i historije svakodnevnog života. Interesantni su njegovi zaključci o stavovima Austrije i Ugarske prema Bosni i Hercegovini. On ističe da se Austrijska vlada uvijek rukovodila interesom za dobrobit okupiranih krajeva, dok se Ugarska vlada rukovodila samo jednim ciljem: ugnjetavanjem

Bosne i Hercegovine u korist Ugarske, a protivno interesima Austrije. (str. 49).

Bilinski je nastojao da se u bosanskohercegovačkom Saboru formira radna većina sastavljena od sve tri konfesije, pa je od početka svog mandata radio na pridobijanju uglednika svih triju vjera. Zbog toga on razgovara sa Šolom, Mandićem, Bašagićem, Arnautovićem, a imenuje i domaćeg čovjeka (Teodora Zurunića) u vladu (str. 50). U cilju približavanja domaćoj političkoj eliti priređivao je službene ručkove i primao ugledne goste iz grada, u svom lijepo uređenom stanu na Ilidži. U skladu sa diplomatskim običajima, svoju ulogu u društvenom životu imala je i njegova supruga. Bilinski nam prenosi dio atmosfere sa "popodnevne večere", koju je ona jedne prilike priredila za "muslimanske gospođe. Gošće su počašćene slatkišima i cigaretama". On konstatira da je odjeća "muslimanskih gospođa vrijedila čitav imetak", mada on to nije vidio jer "je sav muški svijet morao napustiti kuću prije dolaska gostiju". (str. 59).

Bilinski je prilikom boravaka u Bosni i Hercegovini našao vremena da obiđe neke od prirodnih ljepota i kulturno-historijskih spomenika ove zemlje. U svojim memoarima je pribilježio da je u društvu mostarskog gradonačelnika Mujage Mula-Mehmedovića posjetio izvore Bune i neke historijske objekte u Mostaru, poput starog mosta kojeg on naziva rimskim. Posebno mu je ostalo upečatljivo hercegovačko vino "koje je izvrsno i po boji i po okusu, kako crveno tako i bijelo". (str. 60). Iz njegovog izlaganja možemo saznati i o razgovorima koje je vodio sa šumarskim poduzetnikom Steinbasom, čiji je rezultat trebao biti otkup njegovih preduzeća u Bosni "u korist bosansko-hercegovačke države" (str. 64). Također, Bilinski nam u svojim *Uspomenama* prenosi kako je on vidio skadarsku krizu, zavođenje iznimnih mjera u Bosni i Hercegovini te sarajevski atentat.

* * *

U "*Bosni i Hercegovini u Uspomenama Leona Bilinskog*" nećete naći puno opisa prirodnih ljepota, karakterizacije običnih ljudi i onoga što se zove svakodnevni život, ali ćete se susretati sa svim onim šta se dešava u kuloarima, iza kulisa, što sigurno nije našlo mjesta u zvaničnim dokumentima, za koje mi najčešće kažemo da su izvori prvog reda. Bilinski je bio diplomata svoga vremena koji jednu staru carevinu ispraća u historiju. To je bila njegova posljednja politička ispovijest i jedan mozaik likova s kojima se susretao: car i carica, diplomate, vojnici, ministri, te razni balkanski političari. Čitajući *Uspomene* ostanete pod utiskom da o toku historijskih kretanja ponekad odlučuju sitnice, porivi pojedinih političkih ličnosti, njihova netrpeljivost prema pojedincima i narodima, ili pak njihove greške, namjerne i nenamjerne. Izgleda da je i Leon Bilinski bio uvjeren u to.

Na kraju, svima onima koji žele "iznutra" upoznati način na koji funkcioniše jedna imperija, što je Austro-Ugarska monarhija sigurno bila, i gdje je mjesto Bosne

i Hercegovine u općim kretanjima preporučujem da “*Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilinskog*” postane dio njihove biblioteke. ■

Edin Radušić

Makdisi, Ussama. *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*. Berkeley: University of California Press, 2000. Str. 259.¹

Sukobi između vjerskih zajednica na prostorima kojima je vladala osmanska država do dvadesetog vijeka već odavno privlače pažnju brojnih historičara. Ussama Makdisi, profesor istorije na Rice Univerzitetu u Americi, u ovoj izazovnoj knjizi pod naslovom *Kultura sektaštva: zajednica, istorija i nasilje u osmanskom Libanu u devetnaestom vijeku* analizirao je pojavu među-konfesionalnog nasilja u Libanu upravo u periodu kada je takva specifično moderna vrsta konfesionalne (ili sektaške) podijeljenosti utemeljena — tokom tanzimatskih reformi unutar Osmanskog carstva.

Da bi pokazao presudnu ulogu modernog reformnog konteksta (otprilike 1840-1860), Makdisi u prva tri poglavlja ocrta pozadinu tog doba kroz glavne lokalne i međunarodne političke razvoje koji su postepeno mijenjali društvene odnose na području libanske gore od kraja osamnaestog vijeka do ponovnog uspostavljanja osmanske vladavine nad tim područjem u 1840. godini. Naime, u tom periodu različiti evropski uticaji (poput dolaska katoličkih i protestantskih misionara i uspostavljanja konzula velikih sila) u biti su predstavljali “nježni krstaški pohod,” nježni u smislu da to nisu bili vojnički ratovi, ali su to ipak bili pohodi Evropljana (sveštenika, putopisaca, pjesnika) koji su zamišljali da svojim djelima spašavaju lokalne kršćane od neprijateljski raspoloženog islamskog svijeta oko lanca libanskih planina gdje su vijekovima živjeli Maroniti i Druzi. Međutim, kao što Makdisi vješto prikazuje, ti prosvjetiteljski evropski pogledi nisu se nimalo podudarali sa pogledima i načinom života samih žitelja libanske gore. U tim zajednicama, koje se jesu međusobno vjerski razlikovale, vladale su lokalne elitne porodice koje su opravdavale rigidni hijerarhijski društveni poredak kao legitimnu vladavinu onih koji posjeduju “riječ” ili znanje (söz sahibleri na turskom) nad ignorantnom masom seljana. Istupi iz

¹ Ova knjiga je u cijelosti dostupna na internet adresi izdavačke kuće Univerziteta u Californiji u Berkeleyu: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft2r29n8jr/>

takvog poretka, kao što su bili ustanci na raznim nivoima, su bili strogo kažnjavani, ali ta vrsta nasilja uvijek je bila upotrebljavana da potvrdi i ponovo uspostavi redovne hijerarhijske odnose unutar kojih su i lokalne elite svih vjerskih zajednica bile (barem teoretski) potčinjene vrhovnom autoritetu sultana. Čak i kada je tokom 1830-ih egipatska invazija Ibrahim-paše prekinula direktnu osmansku vladavinu nad Libanom i Sirijom, nasilje koje je pratilo te razvoje bilo je upotrebljavano da ponovo uspostavi ono što se smatralo tradicionalnim redom. Važno je naglasiti da takvo nasilje jeste bilo sastavni dio tradicionalnog poretka. Historijski utemeljenim i trezvenim pristupom Makdisi izbjegava romantične priče o "tradiciji" i "toleranciji" između Maronita, Druza, Šiita i Sunnita; umjesto takvih pojednostavljenih ideala, autor nudi mnogo složeniju sliku o prošlosti društvenih odnosa koji su bili zasnovani na nasilnoj dominaciji elita ("onih koji znaju") nad masama ("neznalica").

Duboki preokreti unutar tog lokalnog poretka se dešavaju tek nakon ponovnog uspostavljanja direktne vladavine Istanbula nad Libanom u 1840. godini. U tom ključnom periodu, evropske sile i nova osmanska vlada pod sultanom Abdul Medžidom se načelno slažu da su radikalne reforme prijeko potrebne Osmanskom carstvu. Ali, dok je Istanbul s jedne strane pokrenuo program tanzimatskih reformi kao pokušaj da se sultanovo carstvo osnaži i modernizira, evropski konzuli u područjima poput Libana su smatrali da bi Tanzimat prvenstveno trebao poboljšati položaj lokalnih kršćanskih zajednica. Ta različita viđenja i značenja reforme su neminovno dovela u pitanje i značenje starog poretka i status lokalnih aktera. Od četvrtog do osmog poglavlja, Makdisi analizira pojave koje su pratile sukobljene političke perspektive vezane za različite reformne pokušaje. Autor naglašava da su osmanske vlasti 1842. godine pristale na britanske i francuske prijedloge za administrativnu podjelu libanske gore na područja u kojima vlada većina jedne vjerske zajednice (npr. Maronita na sjeveru ili Druza na jugu). Elite koje su prije Tanzimata uživale dominantan društveni status bez obzira na konfesiju bile su prinuđene da redefinišu svoje uloge jer je naglašena pripadnost jednoj od vjerskih zajednica postala nužna pretpostavka za legitimnost političkog djelovanja. Dok je u pred-reformnom dobu bilo moguće da lokalne elite govore i pravdaju svoju vladavinu u ime održavanja opšteg reda, nakon Tanzimata takav angažman je sve više bio ograničen na određenu vjersku zajednicu kojoj su rečene elite pripadale. Istovremeno, kao što Makdisi pokazuje u šestom poglavlju, redefinicija ideje "zajednice" odrazila se na sve društvene nivoe, ne samo na elite. Tokom ustanka koji je predvodio seljan Tanyus Shahin od 1858. do 1860. postalo je jasno da su i takozvane "ignorantne" mase naroda, koje su ranije bile isključene iz političkih procesa, imale svoje predstavnike koji su koristili nove pojmove konfesionalne ili sektaške podijeljenosti da izraze svoje zahtjeve za jednakost ne samo između, nego i unutar vjerskih zajednica. Ti neočekivani obrati, ustanci i sve

prisutniji sukobi između konfesionalnih grupa su pokazali paradoksalne rezultate tanzimatskih reformi: evropski konzuli i osmanski činovnici željeli su da sektaškom podjelom zatvore vrata budućim nemirima, ali su upravo reformama otvorili prostor za radikalnu redefiniciju značenja pripadnosti određenoj vjerskoj zajednici.

Ova knjiga je značajna i za bosanskohercegovačku historiografiju iz nekoliko razloga. Na prvi pogled mnogi će zapaziti površnu sličnost konfesionalne podjele Libana i Bosne; i prije rata brojni politički komentatori, pa čak i neki budućí ratni zločinci, su često poredili te dvije zemlje, a nedavno se jedan politolog malo ozbiljnije pozabavio takvim komparativnim istraživanjima.² Detalji iz tanzimatskog perioda, poput presudnog učešća Omer-paše Latasa u slamanju otpora reformama u Libanu 1842. i u Bosni 1850. godine, izgledaju slični, ali se šira slika ipak značajno razlikovala. Za razliku od libanskih kajmekamluka, Bosna nije bila administrativno podijeljena po vjerskim linijama, niti je Tanzimat u Bosni bio praćen tipom sektaškog nasilja kakvo je iskršlo u Libanu. Osim toga, Makdisijeva knjiga doprinosi mnogo više od puke prilike za poređenja različitih dijelova Osmanskog carstva. U ovom radu autor je uspio prikazati složene društvene i političke uticaje koji su stvorili uslove da se pojavi specifična vrsta podijeljenosti i nasilja između rigidno definiranih vjerskih zajednica. Ta sektaška vrsta nasilja, ubjedljivo tvrdí Makdisi, moguća je i postaje samoevidentna jedino unutar modernog nacionalističkog konteksta koji propagira pojam isključive pripadnosti samo jednoj zajednici. Zahvaljujući uplivu evropskih vlesila i modernizacijskih tanzimatskih reformi, u osmanskome Libanu u devetnaestom vijeku vjerska razlika je postala kako pojmovna tako i stvarna granica nasilne podjele libanskih zajednica. U prilog te teze Makdisi iznosi veliki broj dokumenata iz arhiva u Libanu, Britaniji, Istanbulu i Parizu. Važno je napomenuti da je autor veoma pažljiv pri izboru i interpretaciji pomenutih izvora, pogotovo putopisnih i konzularnih izvještaja koji su prožeti mnogim predrasudama i stereotipnim sudovima o "domorocima," ili kako bi se danas eufemistički reklo lokalnim stanovnicima. Veliki dio vrijednosti Makdisijeve knjige leži upravo u njegovom trezvenom pristupu koji otvara uvide iz ovoga rada svima koji žele da bolje razumiju problematiku ne samo osmanskih reformi i evropskih kolonijalnih pohoda, već i vjerske i nacionalne podijeljenosti koja je trajno obilježila mnoga društva. ■

Edin Hajdarpašić

² Florian Bieber, *Bosnien-Herzegowina und Libanon im Vergleich: Die historische Entwicklung und das politische System vor Ausbruch des Bürgerkrieges* (Sinzheim: Pro Universitate Verlag, 1999).

Ljubomir Maksimović, *Grad u Vizantiji. Ogledi o društvu
poznovizantijskog doba*, Beograd : Plato, 2003, str. 259

Knjiga "Grad u Vizantiji. Ogledi o društvu poznovizantijskog doba" uglednog vizantologa profesora Ljubomira Maksimovića je zbirka studija, rasprava i ogle-
da nastalih u dugom vremenskom periodu, a glavni i osnovni orijentir joj je naučno-istraživački napor da se prodre u fizionomiju, oblik društva unutar poznovizantijskog grada i njegove refleksije na širi, balkanski prostor. U knjizi se nalazi devet tekstova primarno vezanih za grad u kasnom vizantijskom društvu XIV i XV vijeka, ali grad je samo utvrđena činjenica koja profesoru Ljubomiru Maksimoviću daje šire ovlasti da kroz grad prepozna brojne bitne elemente vizantijskog društva.

Prije svega u instruktivnom "Predgovoru" autor daje osnovne naznake o pojedinim tekstovima ali i tumači sve ono što se treba uzeti kao obrazac po kojem prepoznaje vizantijski grad. Već u prvim tekstovima ("Privilegija gradova", "Karakter društvene i ekonomske strukture poznovizantijskog grada (XII-XV vek), "Monemvasija i društveno-ekonomska fizionomija vizantijskog grada u doba Paleologa") ukazuje da grad u Vizantiji ima jedan osoben oblik i lik, da se tu prelamaju brojni lukovi društveno-privrednog, vjerskog, kulturno-civilizacijskog i političkog dešavanja.

Posebna tema su uticaji određenih društvenih slojeva na razvoj Vizantijskog carstva. Tako studijom "Koreni i putevi nastanka gradskog patricijata u Vizantiji" profesor Ljubomir Maksimović ukazuje na bitne karakteristike vizantijskog društva XIV i XV vijeka te mehanizme po kojima se to društvo izgrađuje i dograđuje. Vremenom u Vizantiji nastaju posebne podgrupe društva, njeni obrisi prepoznaju se u raspravama: "Bogataši Aleksija Makremvolita", i "Regenstvo Aleksija Apokavka i društvena kretanja u Carigradu".

Vrijedan napor prepoznamo u studijama "Poznovizantijski grad-slom ili renesansa jednog srednjovekovnog društva?", "Doba episkih despota u XIV i XV veku" i "Janjiska hronika kao istorijski izvor" u kojima autor vrlo zanimljivo nastoji da prepozna vrijedne urbane komponente poznovizantijskog društva XIV i XV vijeka, ali istovremeno sažeto se ukazuje na procese disolucije poznovizantijskog grada.

Knjiga profesora Ljubomira Maksimovića: *Grad u Vizantiji. Ogledi o društvu poznovizantijskog doba*, zbirka je malih ali vrijednih medaljona i ima svoju posebnu

vrijednost što sažeto, naučno-istraživački ukazuje na sve bitne tokove razvoja i osobnosti vizantijskog srednjovjekovnog grada, ali ne samo grada kao činjenice nego otvara cijeli do sada nepoznat prostor iz kojeg se može učiti o gradu u mnogo širim okvirima. ■

Salih Jalimam

Esad Tihić, Bosanski Šamac kroz historiju od postanka naselja do završetka Drugog svjetskog rata, Sarajevo : Sulejman Tihić, 2005., str. 264.

Sama ideja i njena materijalizacija u knjizi autora Esada Tihića, koja je nedavno ugledala svjetlo dana i predstavljena javnosti promocijom na mjestu događaja, odnosno u gradu čija je povijest i predmet predstavljenog djela, stara je više od dvadeset godina, a zanimljiva je da se pomene jer je u svojoj konačnici potvrdila i onu narodnu da "ko zna za šta je to dobro!" Koliko god je kašnjenje da se ideja ostvari izazivalo razne nedoumice i pitanja, danas je u krajnjem rezultatu knjiga pokazala da je vrijedilo toliko čekati priču o atipičnom bosanskom gradu. Ova priča je u skladu sa takvim gradom i harmonično se metodološki prilagođava povijesti grada koji je nastao tek negdje prije sto i pedeset godina, a ne po već unaprijed zacrtanoj metodologiji pisanja edicija pojedinih mjesta koje su, u vrijeme kada je i ova ideja i nastala, manje više ali ipak, robovale šematizmu zadate teme sa akcentom na povijesti radničkog pokreta i mjesta i uloge pojedinih naselja u narodnooslobodilačkom ratu 1941.-1945. godine.

Sam autor knjige je imao veliko iskustvo u radu na edicijama više mjesta sjeveroistočne Bosne, ali je zanimljivo i posebno privlačno da je historičar po vokaciji, Šamčanin po rođenju i francuski đak po školovanju bio bez dileme kada je na kraju ostao sam pred zadatkom da piše o svome gradu i ostavi dokumentovano rekonstruisani trag i budućim i sadašnjim generacijama Šamčana. Autor je postupio kao historičar koga su vodili podaci iz arhivske građe, literature, usmenih predanja i svjedočenja i njima uslovljene teme, a ne zadata šema podređena samo jednom problemu kao glavnoj roli po kojoj svako mjesto liči jedno na drugo, a razlike su samo u detaljima. S druge strane, lokalna historija nije uvijek i od neizostavnog značaja za opštu historiju jer postoje velike, opšte teme koje ne zavise ili su vrlo malo uslovljene prethodnim istraživanjima lokalnih prilika i problema, ostavljajući ih lokalnoj historiografiji i uskom krugu zainteresovanih čitalaca i istraživača. U obje ove historijsko metodološke koordinate navedena knjiga pokazuje i dokazuje da Bosanski Šamac nala-

zi svoje mjesto zahvaljujući upornosti autora koji nije odustao od nakane da prikupi sve do čega fizički može doći i što direktno ili posredno upućuje na prošlost današnjeg grada Bosanskog Šamca, i da na kraju i materijalizuje staru ideju da i Bosanski Šamac, pored svojih susjeda, dobije pisani spomenik onoga nekadašnjeg.

Radoznalost će vući ovoj knjizi mnoge potomke porodica porijeklom iz Bosanskog Šamca, da se pokušaju pronaći, malo razmrsiti teško uhvatljive linije genealogije koja je tako malo poznata našem svijetu, i na žalost, svedena na usmena predanja starijih kojih je sve manje. Tu je istovremeno i izvor teze da su lokalne osobenosti, koje se izražavaju na razne i brojne načine i mogu da budu više nego jasno uočljive, ali ponekad nedovoljno reljefno izražene, onaj motivirajući faktor pisanja lokalnih historija, a kada je ovaj grad u pitanju onda treba podvući da je autor u koncepciji sadržaja uočio ono što u odnosu lokalne historije Bosanskog Šamca i velike opšte historije preteže da se knjiga ne završava provincijalnim okvirima koji je ograničavaju i u njenom sadržaju i u njenoj praktičnoj upotrebi, svedenu samo na one koji traže svoje korijene i ponekog usputnog ljubitelja knjige. Za historiju migracija i urbanizacije, kao dvije velike historiografske teme kao i dva historijska procesa dugog trajanja, nije svejedno naseljavanje muslimanskog stanovništva preko Drine i osnivanje novih gradova u Bosni kao direktnoj posljedici priliva novog stanovništva krajem osmanskog perioda, koji svojim osobenostima nastanka, strukture i razvoja ne potvrđuju uobičajena poimanja mnogih da je taj proces urbanizacije čijih smo posljedica svjedoci i uživaoci i mi danas, započeo i uglavnom završen tokom i po dolasku Osmanlija u naše krajeve, ne nastavljaajući se na našu srednjovjekovnu urbanu tradiciju. Lokalna historija Bosanskog Šamca, preko ove dvije teme, uranja u opštu historiju kao njen nerazdvojni dio, ali istovremeno sa specifičnim sadržajem sprečava da se ove dvije historije i poistovjećuju brisanjem granica razlikovanja.

U toj priči autor Esad Tihčić je koristio građu različite provinijencije vođen zacrtanom metodologijom pisanja rukopisa i zamišljenim sadržajem buduće knjige koji je, a to je osjetno, s pravom modificirao pod uticajem podataka do kojih je došao. I baš tu, u toj zamišljenoj viziji šta želi reći i ostaviti budućem čitaocu, autor je koncipirao i sadržajne ciljeve rada po kojima se ova knjiga od samoga početka razlikuje od drugih monografija kojima je, kada je bila samo ideja, svakako težila da liči. Autor uvodi čitaoca u historiju jednoga grada prvo ga geografski smještajući u njegove koordinate da se i prostorno budući čitalac, ma odakle bio, može snaći vezujući taj lokalitet za njegove žile kućavice - za rijeke Bosnu i Savu. Te prirodne komunikacije, jer čovjek je nekada daleko lakše plovio nego što se kretao kopnom, a zatim, koristio dolinama kao prirodnim putevima, usmjeravale su i razvoj ljudskih civilizacija na tom tlu, na kome će daleko poslije nastati grad kakvog znamo danas. Prostorno i vremenski proširujući materiju i prevazilazeći koordinate zadate naslovom kroz

kraći presjek rimskog perioda i perioda srednjeg vijeka autor nas uvodi u osmanski period da bi razvijao glavni temu, a to je osnova obrade kasnijih perioda i to na način koji najčešće nedostaje mnogim monografijama koje su, uz dužno poštovanje namjera i truda, njihovi autori posvetili uspomenama na pojedina mjesta iz kojih su potekli, a to je demografska geneza, jer to je u suštini osnova svih događanja u prošlosti pošto čovjek i ljudsko društvo tvore historiju. Nakon uvodne glave koja je predigra događanja koja po demografskim promjenama i smještanju novoga stanovništva predstavljaju osnovu stvaranja Bosanskog Šamca, autor nas upravo putevima kojima su vodile migracije iz Beogradskog pašaluka u Bosnu dovodi do središta zbivanja koje je i tema ove knjige. Mnogo pažnje i truda je posvećeno ovom maglovitom periodu tako malo čak i dotaknutom u našoj opštoj i specijalističkoj literaturi, jer su autori, s obzirom na muke istraživanja i nedostatne podatke, jednostavno bježali od te teme i doticali je onda kada ih savremene države u austrougarskom periodu ili krajem osmanskog perioda u Bosni za vrijeme Topal Osman- paše uvode u statistiku.

Prva glava pod naslovom "Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i postanak gradskog naselja Bosanski Šamac" sa pod temama: "Događaji koji su usloveli protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Srbije", "Kratki podaci o historijatu Užica, Sokola i Šapca do doseljavanja muslimana", "Izbor mjesta naseljavanja muslimanskog stanovništva iz zapadne Srbije", "Procjena vrijednosti imanja užičkih muslimana" i "Škole koje su doseljenici mogli pohađati u novom kraju", iscrpljuje sve podatke do kojih je autor mogao doći da bi objasnio korijene, etničko porijeklo stanovništva koje je kao domaće stanovništvo druge religije i kulturno povijesne orbite okrenute prema Istanbulu bilo nepoželjno u nacionalnoj srpskoj državi koja se osnivala i širila na ideološkim zasadama čiste i netolerantne nacionalne države. Iseljavanje nije bilo samo traumatično za građane vezane za svoje gradove u kojima su njihovi preci stoljećima živjeli, to je bio tragičan trenutak koji je značio ne samo biti dio nekog međunarodnog ugovora i nagodbe, Kanlidžijskog protokola, odnosno, kao dio Pariškog sporazuma iz 1856. godine, kojim je obilježena ta faza "Istočnog pitanja", pri čemu su muslimani iz Srbije bili dio sporazuma i jedna od indirektnih, posrednih, sekundarnih posljedica rata u kome nisu ni učestvovali. Sudbine ljudi svedenih na paragrafe ugovora koji su bili vrhunac težnje da se dobije zemlja i prazni gradovi značila je ne samo prisilno napuštanje rodne grude onih koji su do tada fizički i duhovno ispunjavali te gradove, nego faktički i gubitak svega onoga što su njihove porodice stekle, a često i gubitak glave izložene bolestima i tegobama svih vrsta koje prate ovakve procese prisilnog pomjeranja stanovništva. Zanimljivo je da Esad Tihić vraća čitaoca i na tu postojbinu kratkim podacima o njoj da bi nam predočavanjem i takvih crtica omogućio komparaciju kako je tom stanovništvu bilo, u čemu i gdje i kako je živjelo prije nego što se moralo pomjeriti i naseliti

tamo, na mjestu koje su nam i ostavili kao današnji grad Bosanski Šamac, i za šta su vezane njegove dugogodišnje uspomene, običaji i mnogo toga što se u sve manjim tragovima, kako je vrijeme prolazilo, osjećalo u životu i načinu života ovoga gradskog stanovništva kojem su i nove prilike dale šansu da nastavi tu strukturalnu formu ne okrećući ga agrarizaciji.

Autor predočava vrlo plastično i bez patetičnih dodataka koji nisu ni potrebni da bi se sagledala sva muka doseljenog stanovništva u nove krajeve, gradskog stanovništva određenog nivoa u navikama i kulturi življenja, podređenog naredbama osmanske vlasti o mjestima naseljavanja, pri čemu na žalbe doseljenog stanovništva više razumijevanja ima daleka stambolska vlast nego lokalna, namećući čitaocu kao posmatraču donedavnih izbjegličkih kolona po Bosni i Hercegovini za vrijeme agresije 1992-1995. godine, poređenja i zaključke da su sve izbjeglice iste i da njihov tretman nigdje i nikada nije jednostavan ni dovoljno ljudski da bi im se, makar djelimično, nadoknadilo ono što su izgubili ne svojom voljom.

Kao posljedica toga naseljavanja na stalno stanište rođen je grad koji se razlikovao od ostalih bosanskih gradova koji su listom nastali po osmanskim osvajanjima Bosne i čak još dok je osvajanje trajalo, a to je grad Gornja Azizija (Bosanski Šamac) koji nije samo mlad po godinama nego i drugačiji po urbanističkom rješenju od gradova nastalih od sredine 15. stoljeća kao tipični osmanski gradovi po svojoj urbanističkoj i ekonomsko socijalnoj strukturi, te ciljevima zbog kojih su podizani. Vrlo je važna i analiza zašto je baš na tom vlažnom i sklonom poplavama, neugodnom mjestu za stanovanje podignuto naselje, pri čemu autor vješto ubacuje tu činjenicu u širi kontekst problema bosanske granice, pokazujući još jedanput da su viši interesi bili presudni, a da su se ljudske sudbine tome prilagođavale, čuvajući dugo tradiciju i uspomene na staru postojbinu, (ženidbeni običaji, pjesme, kolo oro itd.), uklopajući se u multikonfesionalne odnose Bosne koji i sa crticama slikovito opisuju bosanski duh gradskih naselja.

Bosanski Šamac u austrougarskom periodu kao grad koji od pograničnog mjesta dolazi u potpuno novi geopolitički položaj nakon 1878. godine je mikro isječak historije gradova tog perioda koji se mijenja oslonjen na svoju tradiciju i u skladu sa ciljevima nove vlasti i dubokim ekonomsko socijalnim promjenama koje su zahvatile svaki grad u Bosni i Hercegovini, ne brzo i revolucionarno nego polako u sasvim novim tokovima u životu gradova. Te promjene su najočitije u demografskom razvoju i prikazu vjerskih, etničkih i socijalnih struktura. Autor glavnu temu *Bosanski Šamac u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, razvija kroz nekoliko podtema koje su najkarakterističnije za dati period i grad u njemu: "Ulazak austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu", "Teritorijalna podjela i stanovništvo", "Privredna djelatnost, sudstvo, zdravstvo, prosvjeta", "Vjerske i političke prilike", "Vojna organi-

zacija i učešće Šamčana u Prvom svjetskom ratu”.

Prateći svoju osnovnu zamišljenu nit priče o gradu, autor stavlja ljude, stanovnike u prvi plan i kroz demografske promjene koje obilježavaju ovaj period izražene i u naseljavanju stranaca, uglavnom sa teritorija Monarhije, odnosno susjedne Hrvatske. Sticanje statusa grada i formiranje gradskog vijeća 1889. godine, samo četvrt vijeka od njegovog stvaranja, dovoljno govori o sredini koju je austrougarska vlast, iako neprincipijelnog stava u definiranju gradskih opština ali ipak sa uvijek diferenciranim i jasno određenim urbanim razvojem, kao i socijalno-ekonomskom strukturom i vojno-upravnim položajem, prepoznala kao gradsku sredinu dovoljno razvijenu da može podnijeti terete organizovane gradske opštine, teritorijalne i upravne strukture koja je pretpostavljala i određene finansijske žrtve njenih stanovnika za onaj kvalitet života koji im je pružala .

Treća glava knjige koja se odnosi na period od 1918-1941. godine i koji se poklapa sa postojanjem Kraljevine SHS/Jugoslavije, metodološki je urađena na istom principu kao i prethodna glava, opšti uvod koji postavlja koordinate državno-pravnog okvira kao i društveno-političkog i ekonomskog sistema u čijim se okvirima nalazi i razvija jedan bosanski grad kao što je Bosanski Šamac. Opšta mjesta su neophodna i autor je vrlo dobro uočio da je princip od opšteg ka posebnom neophodan, jer grad ne živi i ne razvija se sam za sebe. Bosanski Šamac je dio opštih zbivanja, na njega zrače i on zrači, što nam pružaju izvanredne dionice onoga posebnog koje današnjem čitaocu približavaju i atmosferu grada kakav je nekada bio, od trgovine vezane za svoju agrarnu okolinu, što je inače osobenost bosanskohercegovačkih gradova izrazito povezanih sa svojim okolišem, do kafanica i društvenog života grada, odjeće, mode, što sve skupa približava današnjem čovjeku na jedan vrlo lijep dokumentaristički način, nekadašnji urbani život bosanskog grada na dvije rijeke. Talenat autora se najviše i osjeća baš na ovim deskripcionim dionicama koje se odnose na život ljudi u gradu sa svim detaljima; od imena ljudi, jer tvorci događanja su ipak konkretni ljudi sa imenom i prezimenom, do načina oblačenja i hrane koju su konzumirali, komunalnih službi i kako su dolazili do vode za piće, pa do pozorišnih komada u čijem su izvođenju uživali, škola koje su pohađali, i sve one osobenosti jedne urbane, multinacionalne, bosanske sredine, koje i budućim istraživačima koji se budu okrenuli historiji svakodnevnice mogu poslužiti kao nezaobilazan prilog.

O periodu Drugog svjetskog rata i načinu kako je prezentovan u knjizi autor se već prije svojim radovima osvjedočio kao vrstan poznavalac ovoga perioda, ne samo da je u njemu aktivno učestvovao, nego u onoj subjektivnoj dilemi homo duplexa, učesnika sa vlastitim proživljavanjem događaja i historičara koji se oslanja na ono što je pohranjeno u historijskoj građi, istraživač je prevagnuo. Francuski humanista Žan Boden, pisac djela “Metoda za lako razumijevanje historija”, smatrao je da je hi-

storija kao magistra vitae izuzetno korisna, pod uvjetom da se prošla djela, koja utiču ne samo na sadašnjost nego i na budućnost, sistematski spoznaju. U duhu te misli može se zaključiti da je knjiga autora Esada Tihica pitka i lagana za čitanje, metodološki drugačija nego mnoge monografije koje se bave prošlošću naših gradova, faktografski puna ali ne dosadna i opterećujuća, a s druge strane i važna i nezaobilazna baza podataka istraživačima gradova kao i inače historije Bosne i Hercegovine, njene mikrohistorije i historije velikih tema. Bez pretenzija da bude historiografska monografija jer joj nedostaje analiza, ova knjiga je slikovita i zanimljiva priča o jednom gradu kao rezultatu u naporima ljudi koji su daleke 1863. godine, kada je izgledalo da su gotovo sve izgubili osim želje i volje da nastave ondje gdje su ih prekinuli, izgradili novi život u nekoj novoj sredini spajajući običajima i uspomenu i ono prije i ono poslije. Zato se vraćamo na misao pomenutog francuskog humaniste da je puna spoznaja onoga što je bilo i kako je bilo svakako pragmatična strana historije kao učiteljice, a to nam svakako omogućava i ova knjiga čitanjem njenih redova i gledanjem njenih slika. ■

Seka Brkljača

Dr. Mustafa Memić, *Pojave prozelitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine*, Sarajevo : Autor, 2004. godine, str. 239.

Dr. Mustafa Memić je autor nekoliko knjiga iz oblasti historije Bosne i Hercegovine, iz vremena kada njene granice nisu bile omeđene današnjim geografskim prostorom. U stvari, on se bavio u svim svojim naučno-istraživačkim djelima sudbinom Bošnjaka u okviru političkih sistema koji su se smjenjivali na prostoru Sandžaka, nakon što je on isključen iz upravnog i političkog sistema Osmanske države. Tragična sudbina Bošnjaka koju oni preživljavaju u okviru političkih sistema u Srbiji, Crnoj Gori, Kraljevini SHS i socijalističkoj Jugoslaviji, predmet je izučavanja svih njegovih djela. Ono što ih karakteriše je naglašeni optimizam u bolje sutra, iako historijska kretanja do današnjih dana ne govore tome u prilog.

U prvom dijelu knjige dr. Mustafa Memić govori o genocidu i nasilnom pokrštavanju Bošnjaka i Albanaca u Plavu i Gusinju 1913. i 1919. godine koji su izvodili Crnogorci sistematski, sa ciljem da starosjedioce istrijebe iz ovih prostora. O ovoj smišljenoj stravičnoj akciji nije se ni progovaralo sve do 2003. godine, do pojave

knjige "Pokršćavanje muslimana 1913. godine", autora Živka M. Andrijaševića i Zorana Stanojevića.

Pošto spomenuta knjiga fragmentarno i dozirano govori o ovoj tragediji, dr. Mustafa Memić, autor ovog djela, imao je potrebu da, na osnovu dokumenata i tradicije koja je još živa u tom kraju, kaže pravu istinu o plavsko-gusinjskim Bošnjacima, koje su vezane žicom i konopcem odvodili odredi vojske kralja Nikole u kolonama po dvjesto do Previjske, i tamo strijeljali, njih preko 800, a njih više od 12 000 nasilno pokrstili sveštenici crnogorske crkve.

Knjiga je tematski podijeljena na deset poglavlja, koji se završavaju zaključnim razmatranjem i rezimeom. U prva četiri poglavlja tretirana je historija plavsko-gusinjskog kraja u različitim društveno-političkim formacijama. Od kraja 17. stoljeća, kada Osmanska država počinje da gubi primat u svjetskom političkom odlučivanju, i kada počinje da gubi i svoje teritorije, evropske zemlje i Rusija počinju da koriste srpski i crnogorski narod kao sredstvo u borbi protiv Osmanske države. U službi imperijalne politike, a u organizaciji pravoslavne crkve Crna Gora počinje da širi teritorij svoje države. Taj proces je bio praćen hajdučijom, jer je, navodi autor, bilo lakše zarađivati puškom nego motikom. U programu je bilo protjerivanje, ne samo Osmanlija i osmanske vlasti, već i cjelokupnog muslimanskog stanovništva. "Bili su to krstaški ratovi, navodi autor, motivisani genocidom i istrebljenjem." Protjerivanje muslimanskog stanovništva započelo je 1687. godine njihovim protjerivanjem iz Herceg Novog, koji je dao sagraditi bosanski kralj, zatim iz drugih gradova bokokotorskog zaliva, gdje su oni bili autohtono stanovništvo. Pod rukovodstvom ruskog cara Petra Velikog i angažmanom mitropolita Danila Petrovića otpočeo je 1711. g. proces istrebljenja i nasilnog pokršćavanja nazvan "istraga poturica". U toj "istrazi" pobijeno je 15% muslimanskog stanovništva.¹ Taj proces trajao je sve do kraja dvadesetog stoljeća.

Lokalno stanovništvo Gusinja i Plava organizovalo je od lokalnog stanovništva "Komitet narodnog spasa", da se zaštiti od crnogorskog i srpskog zla, ne čekajući pomoć od osmanskih vojnih jedinica. U vremenu prije balkanskih ratova vršeno je etničko čišćenje Bošnjaka i Albanaca i oduzimanje njihovih materijalnih dobara. Na njihove posjede naseljavani su Crnogorci, uz pokušaj da se "civilizuju".

Kada je Berlinski kongres obznanio državnost Knjaževine Crne Gore i priključio njenoj teritoriji Gusinjski kadiluk, stanovništvo tog kadiluka odlučilo je da se oružanim akcijama suprotstavi tim odlukama. Crnogorska vojska, koja je pošla da zauzme Plav i Gusinje, doživjela je u selu Nokšićima 4.12.1879. godine težak poraz. Iz tog vremena ostala je izreka koja se i danas čuje među narodom: "Plav se spr-

¹ Navedeno djelo, s.32

da sa sedmoro Brda, a Gusinje sa knjazom na Cetinje.”² Prilikom razgovora na Berlinskom kongresu vojvoda Božo Petrović, jedan od najbližih saradnika kralja Nikole govorio je: “*Mi ne tražimo ništa više nego da sidemo sa naših planina i da se civilizujemo*”³, na što mu je delegat Rusije na Berlinskom kongresu Goračkov odgovorio: “Pa i zašta će vam nove zemlje. Pa ja vas Crnogorce znam. Vi ste razbojnici i sve stanovnike muslimane vi ćete isjeći i imanja im razgrabiti.”⁴

Od 1878 do oktobra 1912. godine Crna Gora je u savezu sa Srbijom, Bugarskom, Grčkom i Rumunijom, na čelu sa Rusijom pripremala agresiju na osmanski državni teritorij. Za plavsko-gusinjski kraj Balkanski rat je imao veoma teške posljedice. Prvi put je u historiji ovih krajeva ovdje uspostavljena dominacija crnogorske vlasti. Odlukama Berlinskog kongresa prostor Crne Gore uvećan je dva puta. Osvojajući prostore koje im je dodijelio Berlinski kongres Crnogorci su u Bjelopoljskom srezu pobili 3 000 Bošnjaka, iako su im oni po starodrevnom običaju iznijeli so i hljeb, u Donjem Kolašinu, u Kalićima su zapalili 140 kuća po izričitoj naredbi kralja Nikole.⁵ Stanovnici Plava i Gusinja dijelom su pružili otpor, dok većinsko stanovništvo nije učestvovalo u ovim odbrambenim akcijama.

Osmanska vlast je na zahtjev evropskih sila i Rusije izvršila razoružanje Bošnjaka i Albanaca, dok su ove naoružavale srpsko i crnogorsko stanovništvo koje je postalo prijatnija fizičkom opstanku Bošnjaka sve do današnjih dana. Zbog stalne likvidacije Bošnjaka u miru, mnogi su se odmetali u šume. Arhivski dokumenti o teroru nad Bošnjacima koji je vršen u vezi sa razoružanjem u Plavu i Gusinju je uništen. Prilikom razoružanja i nasilnog pokrštavanja primjenjivano je u Peći mašinsko i artiljerijsko oruđe, koje je pobilo brojne Bošnjake.⁶ Vojni komandir Savo Lazarević je na saslušanju izjavio da su ga crnogorske vlasti poslale u Peć i da je tada pobio 70 ljudi i da je 1 415 muslimanskih domova sa 14 050 osoba prevedeno na pravoslavlje.⁷ Lazarević i drugi zaduženi za ubijanje svoje su izvještaje o obavljenom poslu slali vrhovnoj kraljevoj komandi. Po nalogu i uz pokroviteljstvo crnogorskog kralja Nikole pobijeni su ili nasilno pokršteni brojni pripadnici bošnjačkog naroda.

Iako su berlinskim ugovorom donesene odredbe u skladu sa kojima su svi sta-

² Isto, s. 53.

³ Stara Crna Gora obuhvatala je geografski prostor od sedam brda iznad Boke Kotorske. Od Berlinskog kongresa i daljim hajdučkim akcijama koje je vodila pod pokroviteljstvom Rusije i evropskih zemalja ona je proširena na račun Bosne i nalazi se u današnjim granicama.

⁴ Isto, s. 96.

⁵ Isto, s. 98,99.

⁶ Isto, s. 107 - 10.

⁷ Isto, s. 111.

novnici Crne Gore trebali da uživaju punu slobodu vjeroispoijesti i svoje privatne imovine, ministar inostranih poslova Crne Gore Mašan Vrbica je izjavio da ove popisane i preuzete obaveze neće u Crnoj Gori biti uvažene i da se neće sprovoditi u djelo.⁸ Crnogorske vlasti su izvodile na strijeljanje ugledne građane, kako bi ulile još veći strah među stanovnike. Nasilno pokrštavanje u plavsko-gusinjskom kraju započeto je u februaru 1913, a okončano u februaru 1919. godine. Nasilnom pokrštavanju prethodile su brojne mjere zla. Zbog sveg mogućeg zla brojni su Bošnjaci sa "moću-gom u ruci" otišli u izgnanstvo u punu neizvjesnost.

Ova knjiga pisana je naučnom aparaturom sa željom da se zlo potare i pretvori u njegovu suprotnost, u mjeri u kojoj je to moguće na prostorima gdje žive narodi koji prolaze pubertetske faze civilizacije. Bilo bi potrebno i jako korisno uvrstiti je u obavezno štivo u obrazovnim institucijama, kako bi nam naša vlastita historija konačno jednom postala prava učiteljica života.

U sklop ove obavezne literature ulazila bi i druga naučno-istraživačka djela dr. Mustafe Memića: *Velika medresa i njeni učenici u revolucionarnom pokretu*, Skoplje, 1984; *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd, 1989; *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo, 1996; *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Podgorica - Sarajevo, 2003; *Korjeni zla i nasilja*, Sarajevo, 2002, koja je on napisao studioznim i pomnim proučavanjem izvornog materijala. ■

Hatidža Čar-Drnda

⁸ Isto, s. 120,121.

Mark Mazower, *Balkan: kratka povijest*. Zagreb : Srednja Europa, 2003, str. 184.

U nauci postoji više mišljenja o tome kako imenovati regiju na jugoistoku Evrope. Za taj prostor korišteni su, a neki i danas koriste, izrazi kao što su: jugoistok Evrope, Jugoistočna Evropa, Jugoslavenske zemlje, Rumelija, evropska Turska, Balkan, Balkanski poluotok, barbarska Evropa i slično. Osim imena postoji i dodatna dilema o tome koje zemlje pripadaju tom teritorijalnom okviru koji i sam ima toliko naziva. O tome je u posljednje vrijeme vođena naučna rasprava, pri čemu se posebno izdvajaju knjige Marije Todorove *Imagining the Balkans*, rasprava Johna B. Allcocka "*Constructing the Balkans*" i knjiga Richarda J. Cramptona *The Balkans Since the Second World War*. U kontekstu ovih rasprava o povijesti Balkana pojavila se i knjiga Marka Mazowera, britanskog profesora i historičara XX stoljeća, *Balkan: kratka povijest*, koja historiji Balkana pristupa na netradicionalan način. Mazower pod pojmom Balkan podrazumijeva prostor od Jadranskog do Crnog mora smatrajući ga kulturnim međuzemljem između Evrope i Azije - u Europi ali ne njezin.

Djelo prati hronološki i tematski slijed, međutim nije opterećeno isticanjem datuma kao što su datumi i *neprikosnovene ličnosti*. Knjiga ima 184 stranice i podjeljena je na uvod, epilog i četiri poglavlja obuhvatajući i zbivanja iz najnovije historije. Posebnu vrijednost svakako imaju hronologija, koja se nalazi na samom početku knjige, i sedam geografskih karata Balkana, koje su hronološki poredane i odlikuju se jasnoćom.

U prvom poglavlju (str. 21-55) *Zemlja i njezini stanovnici* autor govori o samom geografskom izgledu Balkana; reljefu, rijekama, planinama, stanovništvu, zajedništvu i kontrastima. Već u ovom poglavlju hvata se u koštac sa stereotipnom slikom *golog, bosog i krvavog Balkana*. Ističe činjenicu da za balkanske seljake, koji su bili u boljem položaju od poljoprivrednika u srednjoj i istočnoj Europi, šarolikost na znači nužno zlo, da pojam nacionalizam ne dolazi ispred prava na zemlju, poreze, stoku.

Pitanje nacije, nacionalnog i vjerskog pitanja i međusobnog odnosa etničkih grupa tretira se u poglavlju *Prije nacije* (str. 55 – 91). Autor kritički analizira izvore odvajajući ih od *nacionalno nastranih divljenja* koji su na Zapadu često uzimani zdravo za gotovo kako bi se dobila još jedna kockica u mozaiku *krvavog Balkana*.

Prema radovima engleskih i francuskih putopisaca, konzula Engleske i Francuske ili pak časopisa (najznačajniji The National Geographic), pisanih i objavljivanih u toku XIX stoljeća, autor zaključuje da je balkansko stanovništvo srazmjerno malo pažnje poklanjalo svom etničkom porijeklu. Širenjem kršćanstva među Slavenima gubi se dotadašnja prepreka između Slavena i Grka. Dolaskom islama zajedno sa osmanskim osvajanjem ne dolazi do iščezavanja bizantske, grčke, slavenske i ugarske kulture, nego one i dalje egzistiraju pod okriljem osmanskog vladara.

Autor ukazuje na činjenicu da u Rumeliji 80% stanovništva i dalje ostaje kršćansko dok se masovno širenje islama pojavljuje samo u nekim balkanskim područjima kao što su Bosna i Hercegovina i Albanija. Kao bitnu karakteristiku Balkana ističe izmiješanost i međusobni utjecaj tri glavne monoteističke religije.

Jednako pomno obrađena je i cjelina pod naslovom *Istočno pitanje* (str. 91-123) koje govori o izrastanju nacionalne svijesti. Kao što autor kaže, vremenom vjera je postala obilježje nacionalnog identiteta, a osnovne vjerske vrijednosti koje prate rađanje novih nacionalnih država polahko izlaze iz sopstvenih okvira čvrsto se vežući za stanovništvo.

Dešavanja na Balkanu budno su pratile velike europske sile nastojeći učestvovati u balkanskim procesima *stvaranja nacionalnih država*. Uz pomoć njih srušeno je Osmansko carstvo. Stvorene su nove nacionalne države koje su, pored svoje, vladajuće nacije obuhvatale etničke manjine, čije je samo postojanje potkopavalo njihove tvrdnje da vladaju u ime nacije.

Nacionalnost se pojavila kao dvosjekli mač koji je korišten u brojnim svađama i sukobima na Balkanu kroz XIX i XX stoljeće. Pitanje manjina rješavano je u dugom vremenskom periodu ekstremnim i manje ekstremnim mjerama. Upravo o odnosu manjine i nacije govori se u poglavlju *Izgradnja nacionalne države* (str. 123-155). Stanovništvo Balkana se iseljavalo, premještalo, mijenjalo imena, pokrštavalo, razmjenjivalo, asimiliralo kroz cijelo XX stoljeće. „*Turci bježe pred kršćanima, Bugari pred Grcima, Turcima, Grci i Turci pred Bugarima, Albanci pred Srbima.*“ (127 str.)

Autor koristi izraz *etnički građanski rat*, i smatra da započeo Prvim balkanskim ratom a doživio kulminaciju u Drugom svjetskom ratu. Takav rat predstavlja samo odraz netrpeljivosti koja je dugo tinjala među etničkim skupinama i nažalost nije se okončala povlačenjem Njemaca 1945. godine. Sve je to rezultiralo da već sredinom XX stoljeća balkanske države pružaju sliku velike etničke homogenosti.

Razvoj industrije, gradova, rast stanovništva odvija se na području Balkana gdje Zapad i sovjetski komunizam pariraju jedan drugom uvođenjem modernizacije u tradicionalno agrarno društvo. Nakon građanskog rata 1949. godine u Grčku se slijeva velika količina američkog kapitala, ali ni komunistima se ne može mnogo toga pri-

govoriti u njihovoj privrednoj strategiji u tom periodu. Mazower smatra da bi njihov razvoj bio brži da komunističke zemlje nisu morale trgovati sa Sovjetskim Savezom. Veliki razvoj privrede, posebno industrije, lomio je tradicionalne okvire koji i dalje opstaju, pa urbanizacija često predstavlja preseljenje sela u grad.

Koliko god na balkanskom primjeru uvidjeli sličnost kapitalizma i komunizma, razlike unutar samih komunističkih režima su očite, a posebno se uočavaju poslije 1970- tih godina XX stoljeća. Teška industrija nije se mogla takmičiti sa zapadnim takmacima pa će upravo ta privredna kriza uzdrmati sve države a neke dovesti i do raspada (npr. Jugoslavija) koje su pratili i drugi faktori. Balkanski političari, a posebno nasljednici Josipa Broza Tita u Jugoslaviji, nisu bili uspješni u odmjerenju suprostavljenih zahtjeva različitih nacionalnosti u zemlji *bratstva i jedinstva*.

U *Epilogu* (str. 151- 163) autor nastoji dokazati da život na Balkanu nije ništa nasilniji nego drugdje. Njegovi stanovnici nisu gorštaci i sirove ubice, kriminalci i delikventi ispod evropskog nivoa. U svemu ovome očito je da uvođenje zapadnog shvatanja pojma nacionalno među ljude na Balkanu stvara zabunu i krivu sliku. Autor navodi da je to možda i bio način da se Balkan drži na distanci.

Preporukom za dalje čitanje Mazower završava svoju knjigu. Preporučuje literaturu koja sagledava cjelokupni balkanski prostor, ali i posebna državna područja kao što su Srbija i Makedonija. To su radovi objavljeni u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji tj. Njujorku, Londonu, Kembridžu 80-tih i 90-tih godina prošlog stoljeća.

Knjiga koja je 2001. godine dobila dvije prestižne nagrade (Wolfson Prize i Bentinek Prize) predstavlja sintezu koja se odlikuje sistematičnošću i lahkoćom izraza sadržavajući veliki broj izvora i literature uglavnom objavljene u Velikoj Britaniji. Kao nedostatak mogao bi se navesti izostanak *domaće literature*, radova balkanskih autora koji bi sigurno bolje osvijetlili neka pitanja balkanske prošlosti tretirana u ovom radu.

Balkan: kratka povijest je uspješan pokušaj da se da jasnija slika Balkana i njegovih stanovnika od doseljavanja Slavena do današnjih dana. Svako poglavlje predstavlja cjelinu koja nudi sliku realnosti u širokom vremenskom i prostornom okviru. Zbog toga je čitaocu ponekad teško uhvatiti hronološku nit djela. Nadasve, svojim velikim okvirom potiče na razmišljanje i otvara poligon za nova detaljnija naučna istraživanja i sintetiziranja.

Knjiga se suprotstavlja tezi o samodovoljnosti pojedinih nacionalnih historija koje postoje ali teško da se na Balkanu mogu odvojiti jedna od druge. ■

Dženita Sarač

Drago Roksandić (ur.), Uvod u komparativnu historiju, Zagreb, 2004.

O historiji se dosta raspravlja, o njenom karakteru (naučnom / nenaučnom), o tome kako ista utječe na sredinu, o tome koliko je interesantna za (pro)učavanje. Postavi li se pitanje prosječnom građaninu/ki (u ovom slučaju misli se na bilo koju osobu koja se ne bavi profesionalno historijom) šta se pod historijom zaista podrazumijeva, teško da će se dobiti zadovoljavajući odgovor. Sudbina je historije da je prate različite predrasude i stereotipi koji ne idu u korist ugledu historijske nauke u svijetu ostalih nauka.

U našoj zemlji se, međutim, vrlo malo raspravlja o različitim strujama u historijskoj nauci koje su u zapadnom dijelu Evrope već odavno odlična polazna tačka za diskusije i rasprave o tome kako pisati, o čemu pisati, na što staviti naglasak u prošlosti. Tako se i o komparativnoj historiji (još jedan poseban put u svijet prošlosti) vrlo malo piše i raspravlja na području bivše Jugoslavije, ali izuzeci ipak postoje. Jedan od tih izuzetaka je i projekt "Triplex Confinium – hrvatska višegrađnja u euro-mediterranskom kontekstu" čiji je voditelj profesor Drago Roksandić, radovni profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Profesor Roksandić je počeo izučavati komparativnu historiju i njene metode još prije dvadeset godina, a ova je knjiga svojevrsan napor da se naučna, a i šira javnost upozna sa različitim kretanjima u historijskoj nauci. Knjiga teži i predstavljanju osnovnih odrednica komparativne historije u nadi da će naučni krugovi prepoznati vrijednosti i prednosti iste.

Iako urednik ističe kako se "Uvod u komparativnu historiju" ne treba svrstavati u red dijela priručnog karaktera (knjiga je sastavljena od izabranih radova različitih stručnjaka iz ove oblasti), za mlade istraživače ona može upravo poslužiti kao neka vrsta priručnika koja će ih uvesti u još nepoznati svijet komparativistike, te pomoći im da prošire naučne vidike i primijene drugačije naučne metode. Neke od osnovnih problema o kojima raspravljaju Marc Bloch, Jurgen Kocka, Samuel N. Eisenstadt, Theda Skocpol, Heinz-Gerhard Haupt, Charles Ragin i drugi, navedeni su u uvodnom dijelu knjige.

Upoznavanje komparativne historije počinje sa radom Marka Blocha koji je definisao pojam komparativne historije, ali i ukazao na pogrešne interpretacije iste, te pogrešno korištenje pojma "komparirati". Bloch daje definiciju komparativne meto-

de koja na prvi pogled izgleda posve jednostavno, jer podrazumijeva da treba porediti fenomene iz dvije ili više različitih sredina (koji imaju određene analogije) tako što će se utvrditi njihove sličnosti i razlike i potom objasniti. Ova metoda može se primijeniti na društva koja nisu egzistirala u istom vremenu i na istom prostoru i njihove analogije se ne mogu objasniti zajedničkim porijeklom ili međusobnim uticajem. Ista metoda se može upotrijebiti i na kompariranje suvremenih i susjednih društava, gdje bi se otkrili međusobni utjecaji i isti uzroci određenih pojava koje možemo uočiti kod tih društava. Drugim riječima, sloboda pri odabiru jedinica koje se kompariraju je neupitna. Istraživači upravo zbog toga moraju biti jako oprezni, jer sličnosti ne znače puko oponašanje, također, dvije pojave mogu biti slične samo na prvi pogled dok bi detaljnija analiza pokazala kako je riječ o posve različitim pojavama. Komparirati se mogu i pojave koje su postojale u dva različita društva, s tim što su se u jednom društvu zadržale, dok su u drugom iščezle. Rezultati ovakvog istraživanja bi bili izuzetno zanimljivi. Problem usklađivanja terminologije različitih jezika je goruće pitanje čijem rješenju se neprestano teži, jer netačno ili neadekvatno prevođenje određenih pojmova jednog jezika na drugi može istraživača odvesti do pogrešnih zaključaka. Osim toga, historiografiji su potrebna i komparatistička djela iz Istočne Evrope i ostalih dijelova svijeta, a ne samo ona koja potječu iz zemalja "zapadnog svijeta". Sve ovo doprinosi boljem razumijevanju same historije i pojava koje su je obilježile u različitim vremensko - geografskim okolnostima.

Marca Blocha u svakom slučaju treba posebno istaći jer pomenuti članak koji je nastao 1928. i danas služi kao polazna tačka za mnoge historičare koji preferiraju komparativnu historiju, za što se argument može naći kod autora čiji su radovi predstavljeni u nastavku knjige.

Komparativna historija donosi niz problema o kojima predstavnici ove struje, a i oni koji je podvrgavaju kritici, neprestano promišljaju.

Šta je poredba uopće? Poredba može biti interkulturalna (poredba fenomena koji pripadaju posve različitim kulturama) i intrakulturalna (poredba fenomena koji pripadaju sličnim kulturama). Dalje poredba može biti globalna i parcijalna, kontrastna i usmjerena na podudarnosti, može se ograničiti na poređenje određenih regija, ali može poslužiti i za traženje sličnosti ili razlika među različitim nacijama. Postoji veliki broj vrsta poredbe, te je stoga posve opravdano pitanje šta se to uopće može porediti i kako znati da je poredba pravilno izvedena. Przeworski, Teune i Kocka i Haupt navode poznati primjer krušaka i jabuka za koje je uvriježeno stanovište da se ne mogu porediti, no ako se krene od postavke da su i kruške i jabuke voće poredba je posve moguća!

Nakon što su postavili pitanje šta se to može i treba porediti, autori su se zapitali i na koji način poredba treba biti izvršena, odnosno koje metode poredbe treba

u istraživačkom radu koristiti. Charles Ragin je mišljenja da poredbenu metodu ne treba posmatrati odvojeno o ostatku društveno - historijskog ispitivanja. Gotovo sve metode, po njemu, jesu poredbene (što je zapravo diskutabilno, jer komparativna historija zahtijeva ozbiljnu analizu jedinica koje se porede, dok nekomparatisti često uz objekat koji obrađuju samo formalno spomenu primjer koji je sličan ili različit po nekim karakteristikama objektu koji je predmet njihova istraživanja), ali da se treba praviti razlika između kvalitativnog i kvantitativnog rada. Przeworski i Teune poredbeni rad razmatraju na dva različita nivoa: makrosocijalni (na razini sistema) i onaj unutar sistema. Haupt i Kocka se također slažu da niti jedan historičar u svom radu ne može pobjeći od poredbe, ali je razlika između komparatista i nekomparatiste u tome što su prvi fokusirani na poredbu kao metodsku strategiju. Ovi autori čak smatraju da je poredba više perspektiva nego metod, te podvlače da se poredba nikada ne zadržava samo na pukom opisu različitosti nego im pokušava naći uzrok. Autorice Skocpol i Somers su se osvrnule na "komparativne"¹ metode u sociologiji, ali i na rasprave koje su se vodile na temu metoda poredbe smatrajući da je pogrešno različite tipove komparativne historije staviti pod okrilje jedinstvene metodološke logike. Historičari koji su spremni kritikovati upotrebu komparativne metode nalaze joj različite mane. Haupt navodi jedan od razloga zašto komparativna historija sporo prodire u francusku historiografiju, pa čak i u časopis *Annales*, čiji je suosnivač Marc Bloch, ujedno i jedna od ključnih karika u razvoju komparativne historije. Taj je razlog neodređenost i nejasnoća komparativne metode, te strah da se poredba ne brka sa međunarodnim sintezama, što je vrlo moguće i zbog toga je taj strah i djelimično opravdan. Priča o konkretizaciji komparativnih metoda bi se jednim dijelom mogla posmatrati i kao priča o dvjema metodama koje autori u ovoj knjizi često navode za primjer. To su dvije metode koje je definisao Mill, a nazivaju se metoda slaganja i posredna metoda razlike. Za komparatiste je nemoguće govoriti o metodi poredbe, a da se pri tome ne spomenu dvije Millove metode. Metoda slaganja podrazumijeva slijedeće "ako dvije ili više instancija pojave koja se ispituje imaju zajedničku samo jednu od nekoliko mogućih uzročnih okolnosti, tada je okolnost u kojoj se sve instancije slažu uzrok pojave koja se ispituje".² Ragin smatra kako je ova metoda vrlo jednostavna i da je komparatisti koriste jer podsjeća na tehniku analitičke indukcije (može biti korisna za isključivanje i demonstraciju uzroka). Sam je Mill pronašao nedostatke ove metode, a to su nemogućnost uspostavljanja veze između uzroka i posljedice, te što se u slučajevima mnogostruke uzročnosti može doći do krivih re-

¹ Da li će se koristiti pojam komparativna ili poredbena metoda zavisi uglavnom od prijevoda

² Charles Ragin, str.103

zultata. Skocpol i Somers navode da makroanalitičari često koriste upravo ovu metodu (ukoliko žele ustanoviti da nekoliko slučajeva kojima ja zajednička pojava koju treba objasniti, imaju i zajedničke hipotetičke uzročne faktore). Kod Haupta i Kocke su ove Millove metode pretvorene u metodu koja treba ustanoviti podudarnosti i metodu koja treba ustanoviti kontraste. Kako je Mill istakao, a drugi naučnici to potvrdili, metoda slaganja ima određene nedostatke i stoga bi je trebalo kombinovati sa drugim metodama. Millova metoda posredne razlike nije ništa drugo nego dvostruka primjena metode slaganja; predstavlja unakrsno izjednačavanje uzroka i posljedica. Međutim, oprez je poželjan i prilikom upotrebe ove metode kod slučajeva mnogostruke uzročnosti. Ova metoda se koristi za tzv. "negativne slučajeve" (zemlje, kulture gdje je pojava koja se ispituje izostala) da bi potkrijepila zaključke dobivene pri ispitivanju pozitivnih slučajeva. Tako je koriste i makroanalitičari.

Problem metodijske strategije je jedan od ključnih problema u komparativnoj historiji, pogotovo kada su komparatisti suočeni sa kritikama da njihove metode nisu jasno definisane i da ih je stoga nekada vrlo opasno koristiti, jer se može doći do pogrešnih zaključaka.

Autori predstavljeni u ovoj knjizi se bave i proučavanjem drugih, ništa manje interesantnih problema kao što su odnosi prirodnih i društvenih nauka, odnosi komparativnih i drugih metoda, pitanjima razvoja komparativne historije i primjene njenih dostignuća u različitim istraživanjima (posebno kada se radi o istraživanju pojma modernosti, njemačkog "Sonderwega", posebnog puta zapadnoevropskih zemalja, ispitivanje "drugoga").

"Uvod u komparativnu historiju" je knjiga koju historičari trebaju proučiti, a posebno mladi istraživači koji će informacijama iz ove knjige steći uvid u moderna kretanja u historijskoj nauci, pronaći vlastite puteve u istraživanju određenih pojava, ili možda dati vlastiti doprinos razvoju i upotrebi novih historijskih metoda.

Knjiga je odlično koncipirana jer donosi stavove različitih autora koji razmatraju ista pitanja i imaju o tome drugačija shvatanja, a opet svaki članak razmatra i neka pitanja koja su pojedinom autoru posebno bliska te cijela knjiga odiše svježinom i tako plijeni pažnju.

Jedini nedostatak knjige je što neki od autora prilikom razmatranja određene problematike uopšte ne navode primjere koji bi mladim istraživačima olakšali razumijevanje tih problema (posebno kada je rasprava o komparativnim metodama u pitanju). Drugi autori navode primjere, ali su oni često uopšteni i ne odnose se na neki konkretan subjekt, te takvi primjeri mogu biti od pomoći samo djelimično. Često se kao primjeri navode djela evropskih i svjetskih naučnika koja nisu prevedena i time su teže dostupna historičarima u Bosni i Hercegovini.

Historijskoj struci u BiH je neophodna literatura bazirana na sličnim temama

koje tretirta i knjiga "Uvod u komparativnu historiju", ne samo radi razvoja historijske nauke u pravcu modernih kretanja, nego i zbog toga što komparativna historija može poslužiti i kao recept za pravilnije i objektivnije tumačenje tema vezanih za prošlost Bosne i Hercegovine, i tako omogućiti da se konačno stane u kraj pogrešnim interpretacijama.

"Dijalog među gluhima, od kojih svatko pogrešno odgovara na pitanja drugog, staro je sredstvo komedije kojim se želi izazvati smijeh publike, spremne za zabavu, ali to nije preporučljiva intelektualna zadaća."³ ■

Amila Pustahija

³ Marc Bloch, str. 64

Triplex confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru. Uredili: Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić. Split: Književni krug; Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003., 450 str.

Zbornik radova "Triplex Confinium (c.1500.-1800): ekohistorija" je nastao iz priopćenja pripremljenih za Treću međunarodnu projektnu konferenciju TRIPLEX CONFINIUM, koja je održana na Filozofskom fakultetu u Zadru, od 3. do 7. svibnja 2000. godine, u organizaciji Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz i History Department, Central European University, Budapest. Te su tri ustanove projekt i utemeljile 1996. godine. Naziv projekta Triplex Confinium potekao od toponima nastalog prvim međunarodno-pravnim razgraničenjem Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog carstva poslije Karlovačkog mira (1699.) na mjestu gdje su se susrele tri imperijalne granice (Medviđa glavica na Debelom brdu kod Knina).

Zbornik sačinjava predgovor i četiri cjeline pod sljedećim nazivima: Promatrajući prirodu, Promišljajući prirodu, Koristeći prirodu i Mijenjajući prirodu, te popis slikovnih priloga, kazalo imena, kazalo zemljopisnih pojmova i sadržaj.

U prvoj cjelini pod nazivom "Promatrajući prirodu", Damir Magaš razmatra glavne toponime SI dijela zemljovida koja se nalazi u blizini točke *triplex confiniuma* kod Knina, unutar crte Lapaz-Chumic-Zuonigrad-Žegar-Bergane-Lab-Stermiza,

te uz analizu i usporedbu nekadašnjih i sadašnjih naziva gradova, pojašnjava podrijetlo naziva naselja i gradova (uglavnom po hrvatskim plemenitaškim obiteljima).

Dubravka Mlinarić analizira toponime šire regije *Triplex Confiniuma* u 16. stoljeću kompariranjem prvog hrvatskog romana 'Planine' Petra Zoranića iz 1536. sa zemljovidom Matea Pagana 'Tuto el Contado di Zara e Sebenicho' iz 1530. godine. Za primjer, u Zoranićevom književnom djelu planina Dinara je iskazana u liku mitološke žene koja je u korelaciji s antičkom figurom *Dejanire*. Susrevši je Zoranić je prošao katarzu, oslobodio se svih ljubavnih boli i patnje i pronašao svoj mir i utjehu. Pagano je pak, prepoznao i zabilježio dva različita elementa: planinu (*M. dinara*) i grad kao točku (*Dinaric*).

Josip Faričić pojašnjava da je toponimima bogata Mercatorova karta Hrvatske, Slavonije, Bosne i dijela Dalmacije s kraja 16. st. vrijedan izvor za proučavanje *Triplex Confiniuma*. Karta pokazuje onodobno znanje o kompleksnim geografskim obilježjima *Triplex Confiniuma* (reljef, vode, vegetacija, naselja), tada vrlo zanimljivog europskoj političkoj i kulturnoj javnosti radi krupnih vojno-političkih promjena.

Mirela Slukan-Altić piše o Krajinama, kao prostoru susjedanja različite politike, filozofije i kulture triju velikih imperija, koje su tijekom svoje povijesti imale vrlo specifične uvjete razvoja. Austro-turskim ratom koji je završen mirom u Sr. Karlovcima 1699. godine, habsburška Krajina je doživjela znatne promjene. Zbog nedostatka odgovarajuće državne regulative doseljenici su se naseljavali svojevrijedno uzimajući slobodna zemljišta i odbijajući plaćati poreze. Nakon Hilburghausenove reorganizacije Karlovačkog generalata iz 1746. kojim je ukinuo dotadašnje kaptanije i Krajinu podijelio na pukovnije, 1754. godine Marija Terezija donosi poseban carski ukaz, tzv. Krajiška prava (*Militär Graenitz Rechten*) kojim su po prvi puta na razini čitave Krajine određene dužnosti i povlastice krajišnika. Zemljišne uredbe Habsburške Monarhije i Mletačke Republike pokazuju velike sličnosti u pogledu podržavljenja zemljišta i pravila o nasljeđivanju posjeda. Velike su razlike u novokoloniziranim naseljima Vlaha u habsburškoj krajini i Morlaka u mletačkoj krajini. Autorica zaključuje kako različita struktura novokoloniziranih ruralnih naselja proizlazi iz različitih odnosa Venecije i Beča prema svojim pograničnim područjima i krajišnicima koji u njima žive.

Borna Furst – Bjeliš, Giovanni D'Alessio i Olga Diklić su koristili originalne fragmente mletačkog katastra iz 18. stoljeća transkribiranih za istraživanje o Mletačkom katastru 18. stoljeća i ekohistorijske evaluacije tromeđe. Mletački teritorij prije proširenja je nazivan Starom stečevinom (*Aquisto Vecchio*). Temeljna razlika između Stare i novih stečevina je u vlasništvu nad zemljom. U pravnom sustavu Stare stečevine zemlja je bila u privatnom vlasništvu, dok novostečena zemlja pripada državi i podjeljuje se samo u zakup. Autori zaključuju kako je u širem prostornom i

vremenskom smislu, razlika pretežno posljedica različitih agrarnih pravnih sustava i politike, kao što je to između Mirlovića i Knina, odnosno između Vendramin katastra i Grimanijeveg katastra, dok su unutarnje razlike između pojedinih dijelova Mirlovića uglavnom rezultat različitih (mikro)uvjeta prirodne sredine.

Dino Mujadžević piše o novim spoznajama o povijesti razvoja hrvatsko-bosanskohercegovačke granice u Pounju i koristi izvornu hududnamu, osmanski spis (isprava) o razgraničenju iz 1795. godine, koji detaljno opisuje graničnu crtu, uspoređujući je s ranije poznatim hududnamama (Hududnama iz 1795. nije dosada bila poznata niti u usko specijaliziranoj osmanističkoj literaturi; pronađena je 1999. godine u istanbulskom Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade; priložen je i prijevod teksta hududname iz 1795.). Autor ističe da je Svištovski mirovni ugovor od 4. 8. 1791. godine izraz habsburškog priznanja sloma vlastitih imperijalnih ambicija na europskom jugoistoku.

Snježana Šušnjara je kroz podatke iz franjevačkih hronika o prirodnim nepogodama dala pregled nekoliko različitih aspekata ekohistorije Bosne i Hercegovine, kao dijela *Triplex Confiniuma* u njegovu širem značenju.

Marin Knezović piše o dalmatinskozagorskim Morlacima u kasnom 18. stoljeću, prema radovima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta. Zaleđe dalmatinske obale bio je svijet Morlaka. Pod ovim se imenom tada podrazumijevalo stanovništvo u zaleđu Dalmacije, od Nina i zadra do Neretve. Zanimanje za primitivno, divlje je sredstvo za preispitivanje vlastite kulture i društva. Primitivno, divlje, morlačko nudi lijekove za boljke civiliziranog društva. Morlak još jasno čuje zov drevnih, u kulturnom svijetu zaboravljenih, prirodnih zakona koji trebaju regulirati odnose među ljudima. U njemu otkucava nagoni kod koji svaki čovjek prima po rođenju, ali ga civilizirani čovjek kasnije gura u stranu. Morlak, kao i drugi njemu srodni 'plemeniti divljaci' u europskoj literaturi, na više razina je superioran civiliziranom čovjeku. Čovjek koji živi u skladu s prirodom mentalno je okretan, moralno postojan, iskreno druželjubiv, solidaran i fizički snažan. Autor zaključuje kako Morlak nije čovjek bez mana. Morlaci trebaju pomoć i otvaranje prema novim spoznajama. Treba ih osloboditi od ropstva, zaostalosti i tradicije, kako bi prvenstveno poboljšali svoj gospodarski položaj.

Željko Holjevac ukazuje na ekohistorijske opservacije u Vukasovićevim i Hacquetovim djelima, opisu Like i Krbave i okolnoga krškog ozemlja iz 1770-ih i 1780-tih godina, u mjeri u kojoj se one posebno odnose na ulogu i značenje vode u prirodnoj sredini i životu ljudi u tim dijelovima tromeđe u drugoj polovici 18. stoljeća.

U drugoj cjelini, pod nazivom "Promišljajući prirodu", Suzana Marjanić piše o spjevu Jerolima Kavanjina, kao prilogu kulturnoj botanici i kulturnoj zoologiji. U ovom se spjevu ideja o hijerarhijskom *zlatnom lancu* (*catena aurea*) promatra kao

regresija (post)tridentske barokne slike svijeta prema srednjovjekovnoj slici svijeta i antropocentrička/androcentrična etosorijentacija (*teo/antropocentrizam*).

Valentina Gulin Zrnić interpretira različite diskurzivne razine izabrane građe (kroničarska, putopisna, znanstvena i sl.) navodeći okvire poimanja odnosa čovjeka i prirode: od ljetopisnog hiperrealizma do simboličkog svijeta usmene književnosti; od tradicionalnih kulturnih praksi i vjerovanja do angažiranih fiziokratskih nastojanja za mijenom tih odnosa.

Zrinka Blažević izdvaja i analizira slabo poznati lirsko – epski spjev Pavla Rittera Vitezovića *Plorantis Croatia Saecula Duo* koji je objavljen 1703. godine u Zagrebu.

Stjepan Halikowski – Smith analizira proces otkrivanja Plitvičkih jezera kao prirodnog fenomena, istražujući kako su jezera mogla u raznim vremenima imati raznolika značenja za ljude-istraživače koji su njima bili privučeni.

U trećoj cjelini “Koristeći prirodu” Snježana Buzov identificira elemente kontinuiteta i promjene krajolika u slučaju jednog spora između Mletačke republike i Osmanskog carstva oko zemlje u zaleđu Šibenika i Trogira, zaključujući kako ovaj slučaj oslikava razlike u načinu na koji su dvije strane predstavljale krajolik u svojim zahtjevima.

Marko Šarić analizira koliko su turski ratovi, odnosno, političke, etno-demografske i socio-ekonomske promjene izazvane osmanskom invazijom utjecale na ukupni regionalni eko-sistem na prostorima Like i Krbave.

Ivan Mimica prikazuje koji su elementi prirodne sredine odraženi u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama, na koji su ih način pjevači stvaraoci oblikovali i uplitali u poetsko tkivo svojih umotvora i kakve su umjetničke rezultate postizali.

Živko Bjelanović je obradio prezimena Tromeđe, osobna imena i nadimke koji se nalaze u njihovoj osnovi, navodeći u zaključku kako je 250 prezimena motivirano prirodnom sredinom prostora sjeverne Dalmacije, Like i Krbave te Bosanske krajine u 17. i 18. stoljeću. U prilogu rada naveden je rječnik apelativa i korpus prezimena.

Ivan Jurišić analizira tradicionalne prehrane krajišnika u Karlovačkom generalatu u 18. stoljeću, uključujući jela i pića, s obzirom na način njihove priprave, hranjivosti i kvantitetu konzumacije (žitarice, meso, krumpir i kukuruz, voće, povrće, mlijeko i mliječni proizvodi, ishrana – krajiška jela, pića: bezalkoholna i alkoholna).

Jelka Vince-Pallua je priredila i prevela s talijanskog jezika arhivsku građu iz druge polovice 18. stoljeća i prve polovice 19. stoljeća, ukazujući na morlački način života i navodi kako taj način života pokazuje da se kulture ponašaju selektivno, u morlačkom slučaju čak kapriciozno, prema sredini u kojoj žive i da se tu radi o pojmu poznatome u ekološkoj antropologiji – *environmental possibilism*, zaključujući kako je morlački primjer još jedan u nizu dokaza da se nekoć prevladavajuće mi-

šljenje o ekološkom determinizmu treba odbaciti.

U četvrtoj cjelini "Mijenjajući prirodu" Šime Pilić analizira putopise sagledavajući socijalnu ekohistoriju krajeva uz rijeku Krku. Zaključuje kako ekosistem kao pojam humane ekologije "označava cjelokupnost 'odnosa' ljudi i okoline, svu 'pre-rađenu' i 'neprerađenu' prirodu koja je ljudima dostupna i potrebna, te najzad i ljudske tekovine i odnose koji su uvjetovani njihovim razmještajem u prostoru i okolini" (Šuvar, 1988.:115).

Nataša Štefanec opisuje trgovinu drvetom na *Triplex Confiniumu* i sa habsburško-mletačkog aspekta odgovora na pitanje tko je i kako iskorištavao senjske šume. Autorica je koristila zbirku dokumenata "Comissiones, Instructiones, Relationen, samt der ganzen handlung der Murlaggischen bey Zeng gelegenen Wälder und deren selben von Stockerraumung halben.c. 1600.-1630." Drvo je u Primorskoj krajini bilo iskorištavano od prethistorije, no nikada u tolikoj mjeri da bi to ugrozilo obnavljanje šumskog pokrova i poremetilo ekološku ravnotežu regije. Deforestacija primorskih planina bila je rezultat sprege ljudskih i klimatsko-geoloških faktora, koji su pospješivali jedni druge od trenutka kad je sječa prešla prirodno dozvoljenu granicu.

Anna Maria Gruenfelder rekonstruirala što se događalo s velebitskim šumama od 16.-18. stoljeća, fokusirajući se na 18. stoljeće (na temelju niza izvora mletačke i habsburške provenijencije, kronika, veduta, dnevnika i službenih akata), donoseći niz novih uvida u habsburšku službenu šumarsku politiku u velebitskom području. Moderno gospodarenje šumama Vojne krajine bilježi se tek od razdoblja neposredno pred sam kraj Vojne krajine, kad je donesen prvi šumski zakon za cijelu Monarhiju (1852, a primijenjen u Vojnoj krajini 1860.).

Karl Kaser daje pregled iskorištavanja drveta i krčenja šuma na velebitskom prostoru u prvoj polovici 18. stoljeća s osvrtom i na ranija razdoblja. Posebnu pažnju posvećuje naseljavanju prostora i razmjernom povećanju potrošnje drveta, kao i nizu gospodarskih mjera usmjerenih na gospodarenje šumama koje su poduzimale bečke vlasti, kao i one u Karlovačkom Generalatu. Prve financijske mogućnosti za pošumljavanje stvorene su 70-ih godina kad je već bilo odlučeno da će se Vojna krajina ukinuti.

Samuel Wilcocks predočava kako su putnici percipirali rudarenje, posebice rudarenje srebra, te opadanje rudarske aktivnosti u Bosni, Srbiji i dijelovima Grčke od vremena vrhunca proizvodnje u 15. stoljeću. Opadanje pri tome pripisuje kako uvozu srebra iz Novog svijeta tako i iscrpljivanju samih rudnika.

Hrvoje Petrić u tekstu uspoređuje odnos čovjeka i okoliša na višegraničju uz rijeku Dravu, a kao primjer je uzeta Torčanska Podravina, sjeveroistočno od Koprivnice. Težište ovoga rada je na razdoblju druge polovice 18. stoljeća, a autor izdvaja

kako je tada došlo do znatnog porasta broja stanovnika, što je utjecalo na intenzivniju obradu zemlje radi osiguranja prehrane, dakle, intenzivna poljoprivredna proizvodnja, ali i tradicionalno graditeljstvo od prirodnih materijala, te prehrana i svakodnevni život stanovnika sela Torčeca.

Brojni su autori sa različitih aspekata u ovom Zborniku radova razmatrali pitanja u vezi toponima *Triplex Confinium* u razdoblju 16.-18. stoljeća. Svakako valja iskazati izuzetno priznanje urednicima Zbornika na dragocjenom objedinjenju obimne autorske građe i dobro izabranih preglednih cjelina sa radovima koji pokazuju znanstvenu vrijednost ovoga Zbornika, kao jednog od radova u Međunarodnom istraživačkom projektu *Triplex Confinium*, hrvatska višegrađnja u euromediteranskom kontekstu. Zbornik radova ne samo da je izuzetan izvor podataka za znanstvene i stručne krugove, nego može koristiti i širem društvenom krugu čitalaca kojima mogu biti zanimljiva brojna istraživanja. Ukratko, Zbornik radova "Triplex Confinium (c.1500.-1800): ekohistorija" je zanimljiv i vrijedan doprinos u izučavanju ranovjekovne povijesti i euromediteranskog konteksta promjena u hrvatskoj povijesti koji vrijedi biti predstavljen u bosanskohercegovačkoj javnosti. ■

Vesna Ivanović

Thomas Bremer (ur.), *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja, Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 2002, str. 343.*

Tišina, nastala tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, imperativno je nalažala svoje ukidanje i uspostavljanje komunikacija, u ovom slučaju između istoričara novonastalih država, jer je komunikacija bitna osnova preispitivanja vlastite uloge u novim političkim sistemima, te otvara mogućnosti buduće saradnje i novih metoda rada, kao i novih historiografskih problema, rada u novim uslovima nastale evropske integracije i prije svega pokušaja da se pojedine kontraverzne teme otvore, pokušaju obraditi i u zajedničkom radu i razgovoru ukloniti kao prepreke budućoj saradnji.

U ovom smislu prvobitna ideja za iniciranje dijaloga između Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, nastala je još tokom rata, tačnije u jesen 1993. godine, na sastanku katoličkih i pravoslavnih biskupa u Hildesheimu. Mada su slične inicijative postojale i kod drugih organizacija (zagrebački ogranak *Friedrich-Nauman Stiftung* je takođe organizator zajedničkih razgovora beogradskih i zagrebačkih istoričara, a u sa-

radnji sa Institutom za istoriju u Sarajevu slični razgovori se vode i među istoričarima iz Bosne i Hercegovine, dok se poznata austrijska zaklada *Pro Oriente* više zanimaju osnovnim interpretacijama crkava i religioznih zajednica u jugoistočnoj Evropi), a i prvi pokušaj da se ostvari dijalog sa crkvenim istoričarima nije uspio, ipak su nosioci projekta, a u okviru katoličke Njemačke biskupske konferencije, nastojali da svoju ideju dovedu do kraja. Rezultat njihovih napora je projekat *Crkve u bivšoj Jugoslaviji*, realizovan putem susreta istoričara, koji se već petu godinu održavaju u različitim gradovima u Njemačkoj, a prvi njihov produkt, zbornik predavanja pretočenih u tekstove sa prve dvije konferencije, održane u jesen 2000. godine u Berlinu i 2001. godine u Augsburgu je istovremeno rezultat rada mlađih, ali naučno priznatih stručnjaka iz tri navedene zemlje. Osnovna zamisao je da istoričari progovore o spornim temama zajedničke istorije i da ih zajednički prodiskutuju, da na jednom mjestu pokušaju da približe potpuno različita gledišta historiografija u vlastitim zemljama sa onima u susjednim, sa težištem na ulogama dvije velike hrišćanske crkve i islamske zajednice u 19. i 20. stoljeću. Ovi dijalozi su time značajniji jer se tokom njih otkrivaju jezgre zajedničkih viđenja konfliktnih istorijskih pitanja i što razgovor vodi mogućnosti da se i konfliktni odnosi novonastalih društava unekoliko pokušaju smanjiti. Sama spremnost na otvoreni dijalog istoričara je veliki ulog za normalizaciju odnosa, ali i uvid u stavove sve tri strane koji pokazuju jednaki osjećaj žrtve i jednako prizivanje prava na teritoriju i zloupotrebu historiografija u smislu legalizacije postojećih političkih težnji. Mali, ali značajan korak u preovladavanju svih navedenih tenzija predstavlja i izdavanje ovog zbornika radova, publikovanog u Bonu 2002. godine pod tutorstvom dr. Thomasa Bremera, profesora na Katoličko-teološkom fakultetu Univerziteta u Münsteru.

Prva kontraverzna tema, s kojom su i otvoreni ovi susreti, bila je *Kolaboracija i otpor*, čijom su se složenosti bavila tri istoričara: Milan Ristović, Darko Dukovski i Zijad Šehić [*Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: historiografski i (ili) politički problem; Kolaboracija i otpor u Hrvatskoj 1941-1945. Metodologijsko postavljanje problema; Otpor i kolaboracija u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*]. Naglašavajući traumatičnost i političnost ovog problema, ideološku obojenost dosadašnje historiografske obrade, te recentne pokušaje nivelisanja uloge kolaboracionista u ime "nacionalnog pomirenja" i "nacionalnog jedinstva", kao i prelaženje preko njihove ratne uloge, naglasili su autori, ne umanjuje složenost problema koji tek čeka temeljitiju obradu interdisciplinarnim pristupom.

Problem višestrukog identiteta je predstavljao uporišnu tačku za izlaganje i tekst sociologa Renate Jambrešić-Kirin, *Jugoslavenstvo osamdesetih: kriza višestrukih identiteta ili kriza kulture dijaloga* u kojem se izvrsno analizira navedeno desetljeće u kojem je "pothranjivanje utopijskih fantazija o postepenom razvoju besklasnog društva" zamijenjeno nacionalističkim, negativnim psihosociološkim mehanizmima ko-

lektivnog zbivanja redova, uveliko potpomognutim razdruženjem političkih elita i nestankom jugoslovenske intelektualne komunikacije, te s tim u vezi potreba razvijanja partikularnih identiteta. Posebnu vrijednost ovog utemeljenog teksta predstavlja nudeње metodoloških obrazaca za analizu, razmatranja jugoslovenskog identiteta i uslova koji su doprinosili takvoj identifikaciji kod pojedinaca, te na sociološkim istraživanjima predočeni rezultati. Druga dva teksta autora Predraga Markovića i Sonje Dujmović tiču se složenosti identiteta kod mješovitih brakova u bivšoj Jugoslaviji, pri čemu je prvi autor ponudio globalnu istorijsku perspektivu ovog fenomena, istorijat i značaj za višestruki idenitet u bivšoj Jugoslaviji, kao i statičke i sociološke analize, dok je autorica pokušala da raširenost ovog fenomena objasni urbanim socijalnim miljeom, a otpori koji mu se pružaju se temelje na religijskim stavovima vjerskih zajednica.

Radmila Radić (*Verska štampa 1985-1995. sa posebnim osvrtom na štampu SPC*) i Maja Brkljačić (*Glas koncila u predvečerje sloma komunizma: jedno viđenje hrvatskog nacionalnog pitanja Hrvatske katoličke crkve*) su svojim tekstovima naglasile značaj crkve i njenih stavova, prenesenih u štampi, te njene uloge u nacionalnoj mobilizaciji u predratnim i ratnim dešavanjima.

“Odnos između konfesije i nacije” naziv je sesije u kojoj su svoje priloge dale Olivera Milosavljević na primjeru srpske nacije i Sandra Prlenda analizirajući hrvatske nacionalne ideologije. Ovi izuzetni tekstovi su nezaobilazni za onoga ko želi da se uputi i razumije fenomen nacije, nacionalizma, njegovog nastanka i razvitka, konfesionalnosti, te da razgraniči jasno jedno od drugog.

Vjerske konverzije i identitet, a s tim u vezi i vjerska podvojenost i netrpeljivost su kontraverzna pitanja historiografija u regionu i stoga je ova tema takođe našla svoje mjesto u ovom projektu istoričara. Njome su se bavili Bojan Aleksov (*Viđenje vjerskih preobraćanja u formiranju srpske nacionalne svesti*) i Sonja Dujmović (*Vjerski prelazi i identitet u ranijoj modernosti na primjeru Bosne i Hercegovine*). Uglavnom mitologijama opterećene historiografije upućuju na zaključak o nedostatku dosadašnjeg kritičkog pristupa i komparativnog viđenja koji bi ovom fenomenu dale pravo mjesto i na taj način pokušale ublažiti začarani krug koji nacionalizmi i religije čine sudbinu ljudi ovih prostora tragičnim.

Sociološku analizu uloge i položaja vjerskih zajednica u Srbiji ponudila je Zorica Kuburić u kojoj, između ostaloga, navodi da na nivou teorije kod religija nema granica ljubavi, ali u vjerskoj praksi, određenoj kontekstom moći filozofija razdvajanja je osnov identiteta. Josip Vrandečić je u tekstu *Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog nacionalizma u Dalmaciji* pregledno ponudio istorijsko nasljeđe crkve u Dalmaciji još od njenih prvih urbanih zajednica, pa sve do prvih decenija 20. stoljeća.

Odjeljak koji je posvećen Alojziju Stepincu je ujedno onaj koji je naknadno izazvao najviše reakcija u crkvenim i historiografskim krugovima. Za to su se potrudile

Maja Brkljačić (*Nomen est omen ili Kako je Alojzije Stepinac postao sinonim za hrvatskog mučenika*) i Radmila Radić (*Sporovi i kontroverze srpske/hrvatske istoriografije – Alojzije Stepinac*)

Interesantnu i rijetko obrađivanu temu viđenja gradnje vlastitog identiteta u suprotnosti sa ostalima dala je Sandra Prlenda svojim radom *Hrvati i islam – protuturska književnost kao znanje o sebi i drugima* i to analizom hrvatskih književnih tekstova počevši od humanista do ideja Ante Starčevića.

Ovaj zbornik zaključuju tekstovi Rusmira Mahmutćehajića (*Islam, katoličanstvo i pravoslavlje*), Šaćira Filandre (*Kako jedni vidimo druge: muslimani i katolici u Bosni*) i Ivana Lovrenovića (*Pitanje iz vjere, pitanje iz života*) koji se po ko zna koji put bore za sastavljanje bosanskohercegovačkog viđenja načina pomirenja, tolerancije i slike bolje budućnosti.

Ukoliko čitalac osjeti taj napor svakog autora i sudionika ovog projekta onda on zasigurno neće biti uzaludan i rezultirat će daljom, boljom, dubljom i iskrenijom komunikacijom među istoričarima i dobitkom za istorijsku nauku. ■

Sonja Dujmović

Povijest Irske. Uredili: Theodore William MOODY-Francis Xavier MARTIN,
Zagreb : GRAPA, 2003, str. 446.

Prema brojnim istraživačima i analitičarima osnovna crta irske historije od najstarijih vremena do danas je borba za nezavisnost koja je uz određene prekide trajala skoro 750 godina . Počela je u XII vijeku sa prvim anglosaksonsko-normanskim osvajanjima i trajala je sve do osnivanja slobodne irske države 1922. godine, danas Republike Irske. Znanja o bogatoj povijesti ovog samo geografski dalekog kraja često su stizala u različitim formama, da li kao informacija o burnim političkim zbivanjima, nemirima i terorističkim aktivnostima, koji su skoro uvijek potirali duboke historijske tragove i tokove i smanjivala ih do neslućenih razmjera. Izlazak knjige "Povijest Irske" izdavačke kuće "Grapa" iz Zagreba u potpunosti razbija brojne zablude i daje historičaru dovoljno argumenta da prihvati irski prostor kao ozbiljan istraživački poduhvat.

Treba ukazati da se prvo izdanje "Povijesti Irske" (The course of Irish history) pojavilo 1967. godine i do danas se redovito publicira u novim izdanjima "kao odgovor na neprestanu potražnju za uravnoteženim prikazom historije Irske". U ovom

izdanju pridodate su historijske partiture koje pokrivaju duboke i korjenite promjene koje su se u Irskoj desile između 1995. i 2001. godine. Sporazum na Veliki petak, promijenio je klimu u Sjevernoj Irskoj, unaprijedivši izgled za mir i stabilnost u tih problemima opterećenoj zemlji; ekonomsko blagostanje i liberalizirano društvo izmijenili su ostatke ostrva.

Dvadeset i tri autora potpisali su "Povijest Irske", klasičnu opću historiju Irske koja prati sveukupne procese djelovanja na ovom gorovitom, nama još uvijek u historijskom pregledu nepoznatom prostoru. Autori su obradili prije svih politički razvoj ovog kraja od najstarijih tragova života iz neolita i završavaju sa 2001. godinom. To nije klasična politička historijska studija, nego se tu prepliću ekonomske, društvene, kulturne i civilizacijske promjene na irskom ostrvu od prapovijesnih vremena do današnjih dana. Zanimljivost je i u tome što se daje totalan, sveobuhvatan pogled na brojne, važnije događaje, ličnosti, procese i pokrete koji su oblikovali često burnu, veličanstvenu historiju koja je i danas po mnogo čemu intrigantna.

Knjiga počinje inspirativnim tekstom "Pogled geografa na irsku povijest" dr. Johna H. Andrewsa sa dosta zanimljivih opservacija na prirodno-geografsko-priredno-historijsko-civilizacijske razlike ali i sličnosti irskog prostora. Sljedeća četiri poglavlja "Pretpovijesna Irska" dr. G. F. Mitchell, "Rano irsko društvo od prvog do devetog stoljeća" F. J. Byrne, "Počeci kršćanstva" Tomas O. Fiaich i "Zlatno doba rane kršćanske Irske" dr. Kathleen Hughes odnose se na period antičke i ranosrednjovjekovne Irske, sa nizom zanimljivih konstatacija i paralela. Puno toga o najstarijoj irskoj historiji moguće je saznati iz ovih tekstova.

Srednjovjekovno razdoblje obrađeno je u poglavljima: "Razdoblje vikinških ratova" Liam de Paor, "Irska u jedanaestom i dvanaestom stoljeću" dr. Brian O. Cuiy, "Normani : dolazak i naseljavanje" dr. Francis Xavier Martin, "Srednjovjekovna Engleska kolonija trinaesto i četrnaesto stoljeće" dr. J. F. Lydon i "Keltski preporod i prevlast Fitzgeralda od oko 1400 do 1534. godine" Art Cosgrove. Tekstovi ponuđeni u ovom tematu pisani su jednim novim pristupom medievalnoj povijesti, a autori su ukazali na sve osobenosti društvenog i kulturnog razvoja ovog kraja.

Novija i najnovija historija Irske obrađena je u sljedećih četrnaest poglavlja: "Tudorsko osvajanje od 1534. do 1603. godine" dr. G. A. Hayes-McCoy, "Kolonizacija Ulstrera i ustanak 1641. godine -od 1603 do 1660. godine" dr. Aidan Clarke, "Restauracija i jakobinski rat od 1660 do 1691. godine" dr. J. G. Simms, "Razdoblje kaznenih zakona od 1691 do 1778. godine" Maureen Wall, "Protestantska nacija od 1775. do 1800. godine" dr. R. B. McDowell, "Doba Daniela O Connella od 1800. do 1847. godine" John. H. Whyte koji je jedini objavio dva priloga: "Irska od 1966. do 1982. godine" i "Velika glad od 1845. do 1850. godine" dr. E. R. R. Green, "Feminizam, samouprava i zemljišni rat od 1850. do 1891. godine" dr. Theo W. Mo-

ody, "Od Parnella do Pearsea od 1891. do 1921. godine" dr. Donal McCartney, "Sjeverna Irska od 1921. do 1966. godine" dr. J L . McCracken, "Slobodna Država Irska i Republika Irska od 1921. do 1966. godine" Patrick Lynch, "Irska od 1982. do 1994. godine" dr. Richard English i "Irska na prijelazu stoljeća od 1994. do 2001. godine" dr. Dermot Keogh.

Ovo izdanje "Povijesti Irske" bogato je ilustrirano brojnim fotografijama, historijskim i geografskim kartama, crtežima i ilustracijama. Knjigu prate iscrpne bilješke (345-350) i temeljna bibliografija irske povijesti (351-398), kronološki pregled irske povijesti (399-451), biografski podaci o autorima pojedinih poglavlja (nema samo biografije: dr. J. G. Simmsa) i kazalo. Riječ je o nezamjenjivom djelu za svakoga koga zanima irska historija od najstarijih vremena do danas. ■

Salih Jalimam

Jacques Le Goff, *Stara i naša Europa*. Zagreb : Matica hrvatska, 2004, str. 55.

Esej "Stara i naša Europa" najvećeg evropskog medievliste Jacquesa Le Goffa u njegovoj osamdesetoj godini života ponovo intrigantno, zanimljivo i uvjerljivo govori o nekoliko principa njegovog historijskog creda a koji se odnose na njegovu stalnu i upornu meditaciju o Evropi kao historijskoj, ali i svakodnevnoj temi. Konstatacijom "Evropa je istodobno drevna i buduća" Jacques Le Goff kazuje da je riječ o njegovim opservacijama u kojima se zalaže da se evropska višemilenijska povijest prepozna kao historijska konstanta, koja svoju sveukupnost vidi i prepoznaje kao historijsku, određenu kontinuitetom, vremenom i čovjekom.

Predmet ovoga eseja je pitanje kontinuiteta i identiteta Europe, odnosno dinamika njenog prošlog i sadašnjeg bića kojem Jacques Le Goff interdisciplinarno pristupa. Svoje opservacije na evropske koordinate povijesti vidi i kao stalni zalog obavezanosti, kao nešto što nije nastalo niti se odredilo po svom "mesijanskom" određenju nego obrnuto - u ovom eseju se jasno vidi historičar i vizionar koji snagom argumenata nastoji evropsku stvarnost i prošlost osloboditi raznih stega i naučnog provincijalizma. Ovim esejom on je otvorio evropsku historiju prema cjelinama brojnih društvenih i humanističkih nauka.

Le Goff želi da razumije vrijeme u kojem živimo, odnosno iz čega su izrasli i na čemu se temelje bitni koncepti evropskog jedinstva i snage. Argumente nalazi u

bogatoj evropskoj povijesti, uzima u obzir sve bitne sastojke kvaliteta života u prošlom životu te ispisuje velebnu fresku o životu u najmanje dva i po milenija života ovog drevnog kontinenta.

Ugledni historičar prodire u šire okvire dugotrajnih, dubljih i slojevitih historijskih mijena, ukazuje na bogatstvo razlika, ali i snagu jedinstva koje se prepoznaje kroz evropsku uniju kao integrativni faktor budućnosti starog kontinenta. Ovakvim pristupom, koji je svojstven čitavoj školi mišljenja poznatom pod nazivom "Analisti" Jacques Le Goff prikazuje svijet u njegovom bogatstvu različitosti, ogromnoj intelektualnoj kreativnosti, ali i kroz brojne čovjekove nedaće, nejednakosti i protivječnosti.

Esej "Stara i naša Europa" Jacquesa Le Goffa ukazuje na stalnu želju da se historija i povijest prepoznaje, identificira i tumači kroz kompleksnosti i različitosti, sve s ciljem da se u tome vide putovi iz začaranog kruga nedoumica, problema viševjekovne prošlosti. Sigurno da i ova knjiga može biti od pomoći da se prošlo ali i naše vrijeme sagleda na drukčiji i temeljniji način. ■

Salih Jalimam

M. C. Андерсон: *Европа у осамнаестом веку 1713-1789*. Београд : Clio, 2003, str. 611.

Beogradski izdavač *Clio* se tokom posljednjih nekoliko godina istakao vrlo uspješnim izdanjima istorijskih djela. Karakteristično je da su najčešće u pitanju prevodi nekih ključnih istoriografskih dostignuća iz druge polovine XX vijeka. Na tragu takve intencije je i prevod knjige *Europe in the Eighteenth Century*, poznatog engleskog istoričara Matthewa Andersona.

Европа у осамнаестом веку 1713-1789 je, faktički, prevod posljednjeg (četvrtog) izdanja Andersonovog klasika, koga je *Pearson Education Limited* objavio 2000. godine. Što se samog izdavača tiče, odnosno prevodioca, posao je obavljen vrlo korektno. Prevodioci Sonja Dekanić, Branislava Radević-Stojiljković i Dejan Stojiljković su izdanje obogatili lako čitljivim tekstom, koji, međutim, nijednog trenutka ne upada u zamke amaterskog pristupa profesionalno demonstriranoj materiji. Ipak, u obilju istorijskih i geografskih podataka, a i evropskih jezika, ponekad se mogu potkrasti sitne greške. Tako npr. ne stoji (str. 270) da je na poziciji šefa austrij-

ske diplomatije 1792. godine Kaunitz zamijenio Thuguta, nego je bilo obrnuto, odnosno dansko ostrvo na kome se nalazi Kopenhagen nije Zeland (str. 284) nego Sjeland i sl. Vrlo su rijetke štamparske greške. Doduše, ponekad mogu odvesti u pogrešnom smjeru, jer npr. London krajem XVIII vijeka nije imao 90.000 nego 900.000 stanovnika.

Posljednje izdanje knjige profesora ekonomije i istorije sa Univerziteta u Londonu je nadograđeno novijim historiografskim dostignućima, iz osamdesetih i devedesetih godina XX vijeka, što ga čini izuzetno savremenim i u svakom slučaju konkurentnim u današnjim uslovima ekstremno pojačane historiografske produkcije.

Jedina izvjesna anahronost se odnosi na problem periodizacije, što se, opet, vrlo često tretira kao pitanje ukusa, a ne naučne zasnovanosti. Naime, Anderson preferira klasičnu strukturu u kojoj se XVIII vijek posmatra kao tzv. "kratki XVIII vijek" – od Utrehtskog mira 1713. godine, kojim je završen Rat za špansko naslijeđe do 1789. godine, odnosno izbijanje revolucije u Francuskoj. U uvodu je autor pokušao objasniti zašto je npr. period 1680-1713 toliko drugačiji od onoga što je slijedilo, ali čini se da to nije baš naročito uvjerljivo. U posljednje vrijeme mnogi historičari s pravom sve više ističu Sedmogodišnji rat (1756-1763) kao veliku prijelomnicu XVIII vijeka, odnosno smatraju da vrijeme nakon 1763. posjeduje značajne specifičnosti u odnosu na ranije razdoblje. Ovo je pogotovo ubjedljivo prikazano u djelima Horsta Möllera ("Fürstenstaat oder Bürgernation? Deutschland 1763-1815", Berlin 1998) i Pierrea Chaunua ("La Civilisation de l'Europe classique", Paris 1966). U svakom slučaju sa teorijama o "kratkom XVIII vijeku", paralelno egzistiraju i teorije o "dugom XVIII vijeku" - 1688-1815 (od revolucije u Engleskoj, odnosno početka Falačkog rata iste godine, do Napoleonovog poraza na Vaterlou i stvaranja Svete alijanse), kao što je uostalom slučaj i sa XIX, odnosno XX vijekom.

Djelo je podijeljeno na 16 formalno ravnopravnih poglavlja, koja bi se, uz malo slobode, mogla grupisati u tri cjeline. U prvoj (poglavlja 2-7), Anderson razmatra neke opšte postavke evropske istorije XVIII vijeka, odnosno primarne struje u socijalnom i ekonomskom razvoju. U drugoj cjelini (poglavlja 8-11) autor daje u neku ruku uobičajen prikaz ključnih tačaka političkog razvoja (većine) tadašnjih evropskih država. Najzad, u trećoj cjelini (poglavlja 12-15), ponovo su istaknuta određena opšta mjesta koja su tokom XVIII vijeka bila pod žestokim pritiskom nezaustavljivih promjena – obrazovanje i religija, između ostalog. Prvo poglavlje je posvećeno razmatranju izvora - ne u smislu njihovog navođenja, nego u kontekstu opisa njihove prirode i kvantiteta. Posljednje 16. poglavlje, pod naslovom "Dolazak revolucije" prikazuje politički razvoj u Evropi tokom osamdesetih godina XVIII vijeka, te primarne uzroke revolucije u Francuskoj, kao i jedinstvo tog političkog fenomena sa sličnim pokretima u Evropi, odnosno njegov ekskluzivitet.

Objektivno, prva cjelina je po svojim dometima najvredniji dio knjige. Anderson na maestralan način predočava društvenu i privrednu sliku Evrope XVIII vijeka, odnosno, što je još i važnije – dramatično mijenjanje te slike tokom stoljeća. Vrlo je plastično prikazana kompleksna slojevitost socijalne strukture tadašnje Evrope, odnosno njenih u mnogočemu različitih cjelina, što predstavlja izuzetan kvalitativni odmak u odnosu na nekad tako karakteristično crno-bijelo opisivanje evropske društvene stvarnosti tog vremena. Ipak, ponekad je deskripcija ilustrativnih pojava isuviše naglašena u odnosu na opis samih mehanizama koji su takve pojave implicirali. Djelo je prepuno sjajnih sentenci poput one po kojoj se cjelokupna eksplozivnost pruskog razvoja u XVIII vijeku i sve beneficije koje su iz toga proizilazile trebaju ipak posmatrati i u svjetlu činjenice da su za opis života stanovništva Pruske u tom razdoblju mnogo karakterističniji bili pojmovi obaveza i služba, nego sloboda i sreća.

Druga cjelina, gdje je u prvom planu politička istorija, na neki način je suvišna, jer prva i treća čine savršeno zaokruženu i harmoničnu zajednicu. Tu se prevashodno postavlja pitanje samog prostora, jer je svakako evropski politički razvoj nemoguće adekvatno prikazati na svega stotinjak stranica. Sve ovo ne može umanjiti izuzetan globalni kvalitet engleskog erudite, jer, npr. teško da se na drugom mjestu može naći bolji opis mehanizama koji su pokrenuli, vodili i završili Sedmogodišnji rat. Značajno je napomenuti da Anderson u svom pristupu za razliku od nekih drugih engleskih historičara nije opterećen "anglocentrizmom", odnosno prikaz evropskih država i regija je izveden prilično ravnopravno. Naravno, izvjesna hijerarhija bazirana na influencama političke, kulturne i druge prirode ipak postoji, tako da su npr. balkanske ili skandinavske regije u sjenci Francuske ili Engleske. Takođe, postoje i neki detalji koji su prikazani konfuzno, pa tako čitalac ne može spoznati zašto stanovništvo Austrijske Nizozemske nije prihvatilo reforme Jozefa II, iako su one, objektivno, išle u prilog, u najmanju ruku, većine i sl.

Pohvale je vrijedan i sklad koji je Anderson postigao između osvjetljavanja glavnih struja i alternativnih fenomena. Tako se opis promjena u ključnim religijskim sistemima fino prepliće sa epizodama o masonima, rozenkrojcerima i drugim prisutnim i značajnim udruženjima tog vremena, bez imalo pretjerivanja sklonog ka jeftinom senzacionalizmu, nažalost, danas dosta čestom. Autor jednostavno pokušava što vjernije dočarati izvanrednu raznovrsnost epohe u kojoj su paralelno egzistirali Volterov racionalni duh i činjenica da su se još 1774. godine u Versaju okupljale hiljade bolesnih ljudi u nadi da će ih dodirnuti navodno iscjeliteljska ruka kralja Luja XVI.

Jedan od najvećih kvaliteta knjige je konstantno uspješno prikazivanje veza između procesa razvijenih ili započetih u XVIII vijeku sa onim što je slijedilo u XIX,

pa i u prvoj polovini XX vijeka. Anderson je vrlo precizno opisao kulturni uspon Njemačke u posljednjim decenijama XVIII vijeka, što je bila veza sa njenim kasnijim političkim usponom i preuzimanjem kontinentalnog vođstva od Francuske.

Opširna i poticajna bibliografija, nekoliko preglednih (političkih) karata i precizna hronologija efikasno zaokružuju ovo izdanje.

Djelo Matthewa Andersona je ogroman doprinos savremenoj spoznaji XVIII vijeka, vremena, čije proučavanje u aktuelnoj istoriografiji, čini se, sve više dobija na značaju. Njegovo prisustvo na našim prostorima može djelovati samo stimulatивно u smislu dodatnog buđenja interesovanja za opštu evropsku istoriju i XVI-II vijek, kategorije koje su ranije tako često bile neshvatljivo zanemarene. Nakon čitanja ove knjige ostaje samo žal što se sa takvim djelima naša publika nije susretala znatno ranije. ■

Boro Bronza

С. А. Романенко: Югославия, Россия, и «славянская идея». Вторая половина XIX и начало XXI века. Москва 2002, стр. 623.

Ova je monografija posvećena historiji uzajamnih odnosa Ruskoga carstva, SSSR i Ruske Federacije s nacionalnim pokretima i nezavisnim državama Južnih Slavena. Mada se o tome puno pisalo, mnogi problemi u vezi s tim ostali su do danas nepoznati ne samo običnom čitatelju nego i stručnjacima. Romanjenko ove odnose promatra kroz nekoliko etapa: 1878-1903; 1903-1918; 1918-1941; 1941-1945; 1945-1948; 1948-1956; 1956-1991. i posljednji period od 1991. do danas. Sam autor ističe da mu namjera nije bila napisati sveobuhvatnu historiju odnosa svakog južnoslavenskog naroda i Rusije, nego samo istaknuti najvažnije probleme u tim odnosima. Dosadašnje analize rusko-južnoslavenskih odnosa često su se svodile na odnose Rusije sa Srbijom i Crnom Gorom, ali se ti odnosi nisu svodili samo na te "bratske veze", nego su postojali i rusko-hrvatski, rusko-slovenački i rusko-makedonski odnosi.

Romanjenko istražuje odnose različitih varijanti nadnacionalnih koncepcija – jugoslavizma, austroslavizma, panslavizma – i uskoga etničkoga nacionalizma kod svakoga slavenskoga naroda. To je osnovno pitanje koje on prati kroz različite historijske etape od konca 19. do početka 21. stoljeća. On ističe da postoji nekoliko varijanti (tipova) slavenske ideje: istočnoevropski – panslavizam (ruski, ukajinski, bjeloruski); balkanski – jugoslavizam (jugoistok Evrope – bugarski, srpski, crnogorski, djelomično

hrvatski, slovenački i makedonski) i srednjoevropski – austroslavizam (poljski, češki, slovački, hrvatski, slovenački, rusinski, djelomično ukrajinski). Istražujući u tim okvirima odnos Rusije prema Balkanu Romanjenko dobro uočava kako su u Sankt-Peterburgu i Petrogradu na Balkan uglavnom gledali kao na region vezan za sigurnost Ruske imperije. Balkan je za nju bio samo arena, a nacionalni pokreti balkanskih naroda bili su samo oruđe za postizanje vlastitih političkih, vojnih i ekonomskih ciljeva. Ti su interesi mogli proturječiti interesima balkanskih naroda.

Romanjenko nastoji otkriti prave motive pojedinih političkih poteza, ne zadržavajući se na površinskim ocjenama. Tako on, naprimjer, govoreći o ruskoj politici tokom Prvog svjetskog rata ističe rusku nespremnost za taj rat, pogotovo nakon skorašnjega rata sa Japanom, ali ističe da je ruski car u rat ušao pod lozinkom “općeg slavenskog i religioznog jedinstva” i zaštite “balkanske braće”, i naglašava da je “misao o zauzimanju Dardanela i Konstantinopolja bila glavna misao Nikolaja II” (str. 98). “Sudbina južnih Slavena i njihovih država za Peterburg je bila samo moneta za potkusurivanje u trgovini kako sa neprijateljem, tako i sa saveznicima (...) U Sankt Peterburgu su predlagali smanjenje teritorije Austro-Ugarske monarhije, uz njeno očuvanje. Dio slavenskih zemalja Austro-Ugarske planirali su prisajediniti Srbiji” (str. 99). Romanjenko prati različite ideje koje su se tokom rata pojavljivale u Rusiji, a vezane su za sudbinu Balkana i balkanskih zemalja i naroda.

Podsticajno je kako Romanjenko paralelno prati odnos “diktature proletarijata” i “diktature kralja Aleksandra”. Naime, Rusija u ratu nije ostvarila nijedan od svojih vanjsko-političkih ciljeva, ali je doživjela unutarnju socijalnu katastrofu, i prošla kroz razdoblje raspada po etnoteritorijalnom principu, a zatim i kroz socijalni teror i represije po etničkim obilježjima. Romanjenko dalje prati te odnose kroz Kominternu i ideju Balkanske federacije (naziv “balkanska” potcrtavao je negativan odnos prema nacionalnim državama izniklim u okvirima Versajškoga sistema, s ciljem stvaranje regionalne nadnacionalne federacije). “Diktatura proletarijata” u Sovjetskom Savezu i “diktatura kralja Aleksandra” u Jugoslaviji nisu imale iste ciljeve, pa je zbog toga prva radila na dezintegraciji druge.

Tokom Drugoga svjetskog rata ti odnosi su bili tijesno povezani sličnim ciljevima. Romanjenko ističe veliku ulogu koju je SSSR imao u pobjedi jugoslavenskih komunista i međunarodnom priznanju socijalističke Jugoslavije. Ukazuje na činjenicu da je Staljin tokom Drugog svjetskog rata aktivno iskoristio “slavensku ideju”, te da je tu ideju nakon rata koristio u svojoj politici u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi. Nakon rata Staljinu nisu bile strane ideje da sve Slavene privuče Rusiji ne samo politički, nego i duhovno, predlažući, doduše, umjesto pravoslavlja internacionalizam i komunizam. Slavenski kongres 1946. je bio recidiv ratnoga vremena i pokušaj izmirenje “slavizma” s proleterskim internacionalizmom nastojeći što više ojačati vezanost

zemalja Srednje i Jugoistočne Evrope sa SSSR, i to slavenske narode – “bratskim vezama”, a neslavenske – opasnošću slavenskog okruženja. Ali, kao i ranije, pokušaji uspostavljanja realne politike na osnovama panetničke mitologije – nisu uspjeli. Kao i ranije, razlozi kraha općeslavenskoga pokreta bili su u proturječnostima među samim južnoslavenskim narodima, kao i u različitim prilazima “slavenskoj ideji” i SSSR i “zemalja narodne demokracije”. Staljin nije krio da je njemu “slavenska ideja” bila potrebna samo kao sredstvo postizanja gospodstva SSSR u svijetu. On je jednom rekao: “Ako Slaveni budu jedinstveni i solidarni – niko u budućnosti neće ni prstom smjeti mrdnuti”.

Pomalo je začuđujuća teza koju Romanjenko zastupa u vezi sa Titovom vanjskom politikom nakon 1945. godine. On tvrdi da je Broz nakon rata u osnovu vanjske politike Jugoslavije “koja je zasnovana na temeljima srpske državnosti” stavio srpsku tradiciju i srpske nacionalne državne interese, budući da ni u političkom ni u historijskom smislu drugoga izbora jednostavno nije imao, s obzirom na to da većina naroda Jugoslavije nije imala svoje državnosti (a koristiti tradiciju i ideologiju Crne Gore s konca 19. i početka 20. stoljeća, ili NDH iz vremena Drugoga svjetskog rata nije bilo moguće). A ti interesi ne samo da često nisu odgovarali interesima i ciljevima SSSR nego su im i protivurječili (str. 232). Jugoslavija je objedinila regionalnu formu političkog nacionalizma (slavenske ideje) – jugoslavizam. Formalno proglašeni komunistički internacionalizam nije mogao pobijediti etnički nacionalizam.

Romanjenko smatra da konflikt 1948. nije uvjetovan psihološkim sukobom dviju sličnih ličnosti, ne toliko razlikama vrhova dviju partija o “putevima izgradnje socijalizma” – oni su se pojavili kasnije. Bio je to konflikt nekoliko tradicionalnih varijanti slavenske ideje (ruskog, srednjoevropskog i južnoslavenskog – balkanskog).

Bio je to i sukob dviju komunističkih partija koje su pretendirale biti vodeće partije u međunarodnom komunističkom pokretu, i izraz regionalne etnopolitičke krize na Balkanu i južnom dijelu Srednje Evrope izazvane nerješavanjem etnoteritorijalnih problema tokom stvaranja novih država u Evropi nakon Drugog svjetskog rata.

Isto tako, bio je to historijski neizbježan sukob nacionalnih interesa dvaju društava koja su na Balkan gledala kao na zonu svoga utjecaja u globalnom ili regionalnom kontekstu i težila su punom gospodstvu na tom prostoru. Drugi svjetski rat stvorio je novi sistem globalnih odnosa, ali su problemi etnopolitičkih odnosa na Balkanu i posljedice Versajskog sistema ostali neriješeni i igrali su destabilizirajuću ulogu.

U takvoj situaciji Staljin i SSSR nisu se mogli pomiriti sa izrastanjem na Balkanu jake države koja bi mogla postati protuteža SSSR i objединiti oko sebe druge države Srednje i Jugoistočne Evrope. Nastojeći da ustroji Balkansko poluostrvo u interesu SSSR Staljin se držao načela: “Svaka značajnija i nezavisna država može postati

naš neprijatelj”. Time se može objasniti i odustajanje SSSR od prvobitne podrške ideji Balkanske federacije koja bi se sastojala od Bugarske i Jugoslavije.

Sukob SSSR i Jugoslavije nije izbio odjedanput, nego je tinjao duže vremena. Određene nesuglasice su postojale još prije kraja rata, ali su se te nesuglasice brzo rješavale (na primjer, već u januaru 1945. jugoslavenska strana je izražavala spremnost ne samo da dobije reparacije od Njemačke, nego i da sudjeluje u okupaciji nekih njemačkih krajeva; jugoslavenska nastojanja da se nakon rata ponaša jednako kao i SAD, Britanija i SSSR – na primjer, Tito je izjavljivao da ima pravo na one teritorije koje je jugoslavenska vojska oslobodila, jednako kao što su to pravo za sebe zadržavale SSSR, Britanija i SAD: primjer Istre, Karantanije, Slovenačkog primorja, i slično).

Vremenom je između Jugoslavije i SSSR došlo do razilaženja oko pitanja izgradnje etnoregionalne federacije na Balkanu. Ta ideja je imala svoju historiju, i u njezinoj osnovi su bili pokušaji jugoslavenskih i bugarskih komunista da kroz to riješe makedonski problem. Ta federacija se u raznim izvorima različito naziva – jugoslavenska, bugarsko-jugoslavenska, južnoslavenska i balkanska. Ti su nazivi ipak označavali i razne teritorije koje bi obuhvaćale (najšira je bila zamisao Balkanske federacije koja bi osim Jugoslavije i Bugarske obuhvatala još i Albaniju i Grčku). U januaru 1945. Staljin je stao na stanovište da Jugoslavija i Bugarska treba da ostanu neovisne države, ali da stvore jednu konfederaciju na principu dualizma, poput Austro-Ugarske monarhije. U maju 1946. ideja o ujedinjenju Bugarske i Jugoslavije je napuštena, a u junu 1946. lideri KPJ J. B. Tito i KP Bugarske Georgi Dimitrov dogovorili su se o tijesnoj suradnji Jugoslavije i Bugarske. Međutim, već u novembru “Borba” piše o “ugroženosti nacionalnih prava makedonskoga naroda” itd. Tako se na sceni ponovo pokazao tradicionalni nesporazum Beograda i Sofije, a Moskva je stavljena u poziciju da bira.

Nakon što je 1947. potpisan mirovni ugovor sa Bugarskom (koja je u ratu sudjelovala na stranici sila Osovine) ideja Balkanske federacije ponovo je postala aktualnom. U osnovi ideje Balkanske federacije, kao i ideje jugoslavizma, bio je iluzoran pokušaj rješavanja etnoteritorijalnih protivurječnosti, proizašlih iz procesa nacionalnog i državnog samoopredjeljenja dvaju naroda i država, stvaranjem jedne države na principu etničke srodnosti. Bili su, međutim, različiti pogledi na tu federaciju: Bugarska je u tome vidjela federaciju dviju država, a Jugoslavija Bugarsku samo kao jednu od članica jugoslavenske federacije, što je faktički značilo prisajedinjenje Bugarske Jugoslaviji. Sovjetski Savez je smatrao da Balkanska federacija treba da se vremenom sjedini sa SSSR-om. Tu je i pitanje Albanije, za koju se također ostavljalo mjesto u balkanskoj federaciji. I tu je, opet, pokušaj da se etnoteritorijalne nesuglasice rješavaju objedinjavanjem suprotstavljenih naroda u jednu državu, ali je za SSSR

problem uvijek bio u tome što je Jugoslavija za sebe rezervirala vodeću i objedinjavajuću ulogu na Balkanu.

Romanjenko je ponekad sklon velikim generalizacijama i u svom traganju za historijskim paralelama vrlo često pravi usporedbe koje je vrlo teško braniti (tako on na Josipa Broza gleda kao na nasljednika srpskog političara Ilije Garašanina, str. 242).

Na kraju istražuje uzroke radikalne izmjene pozicije postsovjetskih politika – od odricanja “jugoslavenskog nacionalizma” i podrške srpskom nacionalizmu, do podrške nacionalizama ostalih naroda raspadajuće Jugoslavije. Autor se pita da li je raspad SFRJ uvjetovan razvojem komunističkog sistema i međunacionalnih odnosa, ili je, pak, on rezultat “zavjere Zapada” prilikom slabljenja SSSR, te kakvu ulogu igra “jugoslavenski faktor” u sovjetskoj i suvremenoj ruskoj vanjskoj i unutarnjoj politici, i shodno tome – kakvu ulogu igraju sovjetski i ruski faktor u jugoslavenskim i postjugoslavenskim politikama? Zaključuje da nakon dramatičnih i tragičnih događaja od 1990. godine u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, u novim političkim uvjetima, Rusija i postjugoslavenske države trebaju nove ideje i nove oblike suradnje, neopterećene nasljeđem prošlosti. ■

Husnija Kamberović

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.
Dokumenti. Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest – Podružnica za
povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2005, str. 344

Ova zbirka dokumenata se pojavljuje u vrijeme kada se i u ozbiljnoj historiografiji sve više i temeljitije počinje preispitivati komunističko razdoblje i sistem funkcioniranja komunističke vlasti, osobito u doba uspostave te vlasti pred kraj i neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata. U ovoj zbirci težište je na dokumentima koji oslikavaju komunističku “represiju i zločine”, kako su u naslovu naznačili priređivači (Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić i Mate Rupić), a u Predgovoru je učinjen napor da se jasnije definira predmet zbirke. Čini se, ipak, da zbirka nije u cijelosti opravdala ono što priređivači nagovještavaju u tom Predgovoru, ponajviše zbog toga što se represija i zločin gotovo poistovjećuju. Većina dokumenata govori o općem stanju represije – pljačka, konfiskacija imovine i slično, što i nije bilo nepoznanica u literaturi. U ovoj se zbirci tim dokumentima, pomalo izvan čitavoga konteksta poratnih zbivanja, nastoji oslikati sistem komunističke represije.

Zbog izostanka kontekstualizacije zbivanja ova zbirka dokumenata ostaje kao prvi pokušaj evidentiranja pojava represije i zločina, ali ne omogućava svestraniji uvid u modele funkcioniranja sistema represije. Osim toga, sam izbor dokumenata je urađen tako da se ne može vidjeti razlika između obične pljačke i kažnjavanja pobijeđenoga neprijatelja. Priređivači su sve smjestili u istu povijesnu ravan. S druge strane, njezin značaj je u tome da se na jednom mjestu nalazi ukupno 118 dokumenata koji na različite načine i iz različitih uglova govore o partizanskom i komunističkom razumijevanju pravde. Da su se priređivači potrudili dati detaljnija pojašnjenja zbivanja o kojima dokumenti govore ova bi zbirka imala puno veći značaj i otvorila bi dijalog o tome da li se radi o represiji i zločinu kao procesu i sistemu, ili, pak, samo kao o pojavama.

Većina dokumenata dosada nije bila poznata našoj nauci, a nalaze se pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu, Arhivu Jugoslavije, Vojnom arhivu Vojnoistorijskog instituta Vojske Srbije i Crne Gore, a neki dokumenti su iz arhiva u Karlovcu, Osijeku, Vinkovcima i Slavonskom Brodu. Neki se dokumenti u izvorniku nalaze u vlasništvu priređivača zbirke.

Sadržaj dokumenata iz ove zbirke upućuje na potrebu temeljite unutarnje kritike izvora. Ponekad čak i sami dokumenti pokazuju koliko je potrebno opreza kada se radi o informacijama koje nude (na primjer, u jednom izvještaju se navodi kako su u Dubrovniku na spisku likvidiranih i oni koji nisu likvidirani; sličan je slučaj i u Splitu i dr.). Isto tako, u dokumentima se ponekad izražava žaljenje zbog slučajeva likvidiranja bez sudske presude, ali ne zbog toga što su pojedinci likvidirani bez suda, nego zbog uvjerenja da bi se njihovim izvođenjem pred sud "raskrinkao [se] četnički i ustaški pokret". Upravo se tu nalazi zamka u koju su upali priređivači zbirke. Represije pa i zločini se prikazuju izvan konteksta uspostave vlasti i bez detaljnijeg, a u ovakvim zbirkama nužnog pojašnjenja o žrtvama: ko su ti ljudi, kakva je njihova uloga u ratu, i slično. Takvo što je bilo potrebno upravo zbog činjenice da je ovo pokušaj prezentiranja izvornoga gradiva o uspostavi komunističkoga sistema vladavine.

Ipak, ova zbirka dokumenata nije važna samo za hrvatsku historiografiju. Ona otkriva mnogo putokaza i za bosanskohercegovačku historiografiju, pogotovo zbog toga što su mnoge pojave koje su se dešavale u Hrvatskoj imale i svoga odraza na zbivanja u Bosni i Hercegovini. U dokumentima ćemo naći jako puno informacija o Bosancima i Hercegovcima koji su prilikom povlačenja sa vojnim postrojbama NDH na različite načine likvidirani od strane partizanskih jedinica. Niz je dokumenata koji govore o stvaranju logora, odnosu prema poraženim neprijateljskim vojnicima i civilima u tek oslobođenim područjima za koje se sumnjalo da su tokom rata podržavali antikomunističke pokrete i slično. Dokumenti pokazuju da je bilo pljačke

privatne imovine, neopravdanih ubojstava i ubojstava bez suda i slično. Ipak, tu su i dokumenti koji sadrže izravna naređenja da je to zabranjeno. Tako, na primjer, već koncem maja 1945. komanda II Armije zbog pojava "da borci i rukovodioci oduzimaju od zarobljenika i njihove privatne stvari, kao satove, prstenje, naliv pera i drugo" izdaje naredbu kojom se to zabranjuje. Isti dokumenat svjedoči da je uprkos zabranama takvih pojava i dalje bilo, ali se naredbe o zabranama takvoga postupanja ponavljaju, što ipak ima određenoga zanačenja u ocjeni odnosa nove vlasti prema takvim pojavama.

Dokumenti, dalje, pokazuju kako represija nije imala za cilj nikakvu etničku zajednicu, nego je bila usmjerena prema svima za koje je nova vlast smatrala da bi joj se mogli naći na putu uspostave i izgradnje novoga sistema vladavine. Neki su dokumenti, pak, posebno važni. Tako je, na primjer, znakovita jedna depeša Aleksandra Rankovića od 15. maja 1945, kojom se izražava nezadovoljstvo što je OZN-a za Hrvatsku za deset dana od oslobođenja Zagreba strijeljala "samo 200 bandita". Iznenaduje nas ova neodlučnost za čišćenje Zgb-a od zlikovaca. Radite suprotno od naših naređenja, jer smo rekli da radite brzo i energično i da sve svršite u prvim danima". U jednom drugom dokumentu od 5. jula 1945, koji govori o stanju u postrojbama Hrvatske divizije KNOJ-a i o masovnim likvidacijama, čitamo slijedeće: "Na Baniji kod Petrinje prilikom izvršenja vođenja na streljanje jedne veće grupe bandita odgovorni oficir iz štaba bataljona Narodne Odbrane poveo je za pripomoć i dobrovoljce civile iz okolnih sela. U istom bataljonu dešava se da novi borci koji su došli iz VIII. divizije /Muslimani/ neće da streljaju bandu, jer im to kako navode ne dozvoljava "Alah" i "Din"..."

Ova zbirka, i pored svojih nedostataka, predstavlja napor da se prezentiraju dokumenti o represijama i zločinima učinjenim prilikom uspostave komunističke vlasti u Hrvatskoj. Dokumenti su u najvećem broju dosad bili neobjavljeni, a uglavnom potječu od raznih partizanskih vojnih jedinica, OZN-e, razni izvještaji, depeše. Zbirka će, nesumnjivo, potaknuti dalja istraživanja problema uspostave nove komunističke vlasti 1945. godine, ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim dijelovima jugoslavenske države. ■

Husnija Kamberović

Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.-9. maja 2000 = *Jugoslavija in the cold war: the collection of papers at the Scientific Conference Yugoslavia in the Cold War, Ljubljana, 8-9 May 2000* / uredniki, edited by Jasna Fisher (et al.). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004

Razdoblje 1948 -1956. u povijesti nove Jugoslavije predstavlja kratak vremenski period, ali se tijekom njega dogodilo sve što će obilježiti kasniji jugoslavenski socijalizam i njegov međunarodni položaj. Povijesnim događajima toga vremena posvećen je zbornik *Jugoslavija v hladni vojni* nastao kao rezultat suradnje Inštituta za novejšo zgodovino u Ljubljani, *Stalin Research and Archives Project* Univerziteta u Torontu i Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka iz Moskve. Zahvaljujući organizacijskoj i financijskoj potpori Ministarstva za znanost i tehnologiju Republike Slovenije, Znanstvenog instituta Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani i Ambasadi Republike Slovenije u Moskvi, znanstvena javnost bit će upoznata sa studijama eminentnih historičara nastalih i na osnovi arhivske građe iz nedavno otvorenih ruskih arhiva.

Nakon uvoda kojeg su napisali Leonid Gibianskii i Ronald W. Preussen, slijedi četrnaest studija podijeljenih u dva dijela u ovisnosti da li tretiraju spoljnopolitičke ili unutrašnjopolitičke događaje. Studije su napisane na jezicima autora i u engleskom prijevodu.

Prvi rad u Zborniku potpisuje Leonid Gibianskii pod naslovom *Sovjetsko-jugoslovenski sukob 1948: istoriografske verzije i novi arhivski izvori*, u kojem se pregledno osvrnuo na dotadašnju literaturu o ovom pitanju, a na osnovi sada dostupnih dokumenata iz ruskih arhiva osvijetlio je u velikoj mjeri događanja u vezi sa savjetovanjem Kominforma u lipnju 1948. godine. Analizirane su odluke savjetovanja, koje je u cjelini donijela sovjetska strana, a podržale sve članice ovog komunističkog tijela, što je rezultiralo otvorenim sukobom u komunističkom bloku i pojavom prvog disidenta pod imenom Komunističke partije Jugoslavije u odnosu na KP Sovjetskog Saveza. Osobito su zanimljivi dijelovi teksta koji govore o ulozi i političkim potezima vodećih političara toga vremena. U stvaranju realne slike o tim događajima, autor je potcrtao potrebu komparativnog istraživanja arhivskih izvora sovjetske i jugoslaven-

ske provenijencije, uz konzultiranje arhivskog materijala iz drugih istočnoeuropskih zemalja koje su sudjelovale u spomenutim događajima. Vidni pomaci u novim saznanjima osobito se odnose na dobro poznatu zacrtanu shemu prisutnu u službenoj jugoslavenskoj historiografskoj verziji ovih događaja, nastaloj nasuprot snažnoj Staljinovoj propagandnoj ofanzivi. Osvijetljena su unutarpolitička rješenja jugoslavenskih vlasti, zatim sovjetsko-jugoslavenski ekonomski odnosi, politički potezi tadašnjih državno-partijskih lidera, sa akcentom na vanjskopolitičke korake Beograda.

Spoljna politika Jugoslavije 1953-1956. sljedeći je članak, u kojem je Đoko Tripković studiozno analizirao izuzetno dramatično i važno razdoblje socijalističke Jugoslavije, periodizacijski omeđeno Staljinovom smrću i ulaskom sovjetskih trupa u Budimpeštu. Detaljno su opisani događaji i povijesne okolnosti u kojima je Tito kreirao novi put za nastup na svjetsku političku scenu povezivanjem sa zemljama *trećeg svijeta*, manevrirajući između Kremlja s kojim je želio normalizirati odnose po državnoj liniji, bez upuštanja u proces ideološkog ili institucionalnog međupartijskog povezivanja i uvjeravanja *zapadnih sila* u postojanost svog političkog opredjeljenja ka nezavisnosti od Moskve.

Znanstvenoj javnosti poznat kao analitičar hladnoratovske politike, Darko Bekić obradio je temu *Balkanski pakt: mrtvorođenče hladnog rata*. Analizirao je relevantne događaje vezane za potpisivanje Balkanskog pakta 28. 2. 1953. godine u Ankari, pokazujući kako vojna suradnja nije bila postavljena na operativnu osnovu, već je samo ostala na načelnim okvirima, što je odgovaralo svim ugovornim stranama, pa čak i NATO-savezu. Autor je na kraju konstatirao da je ovaj sporazum u političkom smislu bio samo instrumentom hladnog rata, a u vojno-strateškom pogledu "mrtvorođenčem", jer su ga nadolazeći događaji "pregazili".

Nevenka Troha je detaljno osvijetlila *Predlogi Jugoslavije za rešitev Tržaškega vprašanja po objavi Resolucije Informbiroja*, kao jednog od tri najvažnija politička pitanja poslijeratne Europe.

Osim Tršćanskog pitanja, važno je bilo i *Makedonsko pitanje – Jugoslavija i Bugarska 1944-1953.*, o čemu je studiju napisao Novica Veljanovski, ukazujući na aktualnost problema do današnjih dana.

Hallsteinova doktrina in Jugoslavija tema je sljedećeg rada u kojem Dušan Nećak upozna je čitateljstvo sa poviješću hladnoratovske politike na primjeru uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i obje njemačke države. U taj kontekst smještena je i Hallsteinova doktrina, nastala kao posljedica hladnoratovskih odnosa u vrijeme zapadnonjemačkog kancelara Konrada Adenauera, koji je, u nastojanju očuvanja dobrih odnosa sa Sovjetskim Savezom, trasirao politiku ujedinjenja dvije Njemačke u budućnosti. U tim širim vanjskopolitičkim odnosima, autor je pregledno objasnio mjesto i ulogu Jugoslavije, kako prema Saveznoj Republici Njemačkoj i

Demokratskoj Republici Njemačkoj, tako i u svijetu uopće, pedesetih godina 20. stoljeća.

Važnost Jugoslavije u hladnoratovskom okruženju vidljivo je i u radu *Pobuna u sovjetskom bloku 1956. godine, Jugoslavija i Kremalj*. Leonid Gibianskii predočava na osnovi dokumenata iz ruskih arhiva ulogu jugoslavenskog rukovodstva, osobito Tita, u događajima u Mađarskoj, proljeća 1956. godine. Prezentirane su okolnosti u vezi sa gušenjem revolucije u Mađarskoj, s posebnim osvrtom na odnos Jugoslavije prema tim događajima.

Poslijeratni spoljnopolitički razvoj Jugoslavije praćen je povremenim radikalnim strateškim obrtima, što je bilo neobično za to vrijeme stroge blokovske podijeljenosti međunarodne zajednice. *Ekonomska i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom* studija je Dragana Bogetića o taktičkom približavanju Jugoslavije Zapadu početkom 50-tih godina, nakon njenog razlaza sa Sovjetskim Savezom i istočnoeuropskim zemljama. Proturječnost, između njenog unutrašnjopolitičkog komunističkog sustava i spoljnopolitičke orijentacije prema Zapadu opterećivala je uzajamnu suradnju.

Politički razlaz sa Sovjetskim Savezom utjecao je na sve segmente jugoslavenskog društva. O agrarnoj politici piše Zdenko Čepić u studiji *Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika*. Autor zaključuje da je promjena agrarne politike iz vremena "ranog socijalizma" koincidirala sa Staljinovom smrću, te da se jugoslavenski političko-ekonomski sustav distancirao od sovjetskog modela vlasti, a jugoslavenski eksperiment samoupravljanja bio izravna posljedica sukoba sa Sovjetskim Savezom.

O posljedicama otvaranja Jugoslavije prema Zapadu, Božo Repe je istražio *Vpliv zahodnih držav na domači sceni* čiji su rezultati bili vidljivi 60-tih godina u slovenačkom društvu. Autor je zapazio zapadne utjecaje u repertoarima filmova u kinima, zatim muzici, televiziji, dolasku stranih turista i sličnog, dok u završnim razmatranjima ocjenjuje te godine kao neku "middle position" u odnosu na sve ono što su ljudi dobili od socijalizma kao npr. besplatno školovanje, potpunu zdravstvenu zaštitu i punu zaposlenost, svakako, uz daljnju ideološku propagandu koja se morala prihvatati iz govora političara, novina i televizijskih dnevnika.

Odnos nove jugoslavenske vlasti prema vjerskim zajednicama je tema koja nije zaobiđena ni u ovom zborniku, pa tako Mateja Režek analizira odnose: *Jugoslavija, Vatikan in Katoliška cerkev (1949-1953)*, ocjenjujući ih hladnim i zategnutim tijekom dugogodišnjih diplomatskih pregovora.

Studija *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povijem obdobju*, autora Aleša Gabriča, uspješno je analiziran ideologem "bratstvo-jedinstvo" kroz odluke o rješenju nacionalnog pitanja, zatim izjave najeminentnijih političara toga vremena,

zanim princip federalizma između centralizma i unitarizma na primjeru različitosti jezika, s posebnim ostvrtom na slovenski, a donekle i na makedonski jezik.

Ljubodrag Dimić, iz društvenog života natopljenog u svim sferama ideologijom, izdvaja temu *Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945-1955: Vreme, ljudi, institucije, politika*. Autor istražuje pomake ka slobodi stvaralaštva i naglašava uspjehe i poteškoće u ovisnosti od partijskog političkog kursa tijekom desetogodišnjeg razdoblja.

Sukob sa Sovjetskim Savezom uzdrmao je jugoslavensko društvo u svim segmentima, pa se od 50-tih godina narodnooslobodilačkoj borbi naknadno daju nova, dopunjena teorijska objašnjenja. O tome piše Bojan Godeša u studiji, koja je i posljednja u ovom zborniku, pod naslovom *Spreminjanje pogledov na Jugoslavansko revolucijo po Informbirojevskem sporu*.

Zbornik radova *Jugoslavija v hladni vojni* osim što nudi manje poznate detalje o povijesti druge polovice dvadesetog stoljeća, upoznaje čitateljstvo i sa nekim drugačijim viđenjima političko-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Postavljanjem Jugoslavije u središte istraživanja, autori priloga su ukazali na njenu ulogu u međunarodnoj politici toga vremena. Znanstveni pristup i zanimljivost problematike u *Zborniku* su dovoljna preporuka čitateljstvu. ■

Vera Katz

Milorad Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd : Medijska knjižara Krug, 2001, str. 251.

Istraživanje vremena raspada jugoslavenske državne zajednice, kao i uloge brojnih aktera u sveobuhvatnom prekomponiranju tog dijela balkanskog prostora, biće dug i delikatan proces. Haški arhivi i sudski procesi daće novi ključ za čitanje historije. Nijedno društvo ne može izbjeći suočavanje sa kontroverznim stranicama svoje prošlosti. U Srbiji se sve više pojavljuju knjige koje kritički, višedimenzionalno promatraju mjesto "srpskog faktora" u zbivanjima posljednje decenije XX stoljeća, izazivajući pritom različite reakcije. U njima nije zaobiđena uloga Srpske pravoslavne crkve, jednog od autoritativnih, primarnih faktora u strukturama moći, uticaja i stvaranju najnovije historije Srbije i regiona u cjelini, kao i njene aspiracije ka poziciji vrhovnog moralnog arbitra i ključne institucije u srpskom društvu, u kojem tradicionalno uživa ugled i podršku. Ovo društvo je, sa organskim karakterom u osnovi, prepolitičko i konzervativno. Patrijahalnost je u Srbiji bila uvijek ispred modernosti. Srpska

nacija je izgrađena kao etnokonfesionalna zajednica kroz identificiranje sa crkvom kojoj pripada. Njen identitet teško je razdvojiti od pravoslavlja i od srpske crkve.

Srpska pravoslavna crkva, složene i ambivalentne tradicije, koju prate historijski mitovi, stoljećima sebe smatra jedinim legitimnim predstavnikom srpskog naroda. Kao i sve druge hrišćanske crkve, smatra Milorad Tomanić, ona je utemeljena, učvršćena (pokolji bogumila), i uvećana, odnosno podignuta na patrijaršijski nivo (stradanja Grka i Albanaca) na ljudskoj krvi. Pravoslavlje, za mnoge, ima elemenata paganstva. Veselin Čajkanović je 1911. napisao: "Naš narod ima čudnu religiju: inteligencija je, uglavnom ili potpuno apatična ili skroz ireligiozna; narodna masa je isto tako apatična ili fetiš. Naši pogrebni ili svadbeni običaji preneseni su, nepromenjeni i nedimuti, još iz bronzanog doba". Knjiga *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, rezultat je istraživačkog rada Milorada Tomanića da osvijetli ulogu SPC u posljednjoj deceniji XX stoljeća. Na koricama knjige nalazi se čuvena fotografija vladike Filareta sa mitraljezom, budućeg episkopa SPC, snimljena u septembru 1991. u Hrvatskoj. Posebno prateći djelovanje nekih velikodostojnika SPC, autor je otkrio da "ispod tih crnih mantija kucaju žestoka i strasna srca koja bi mogli poželeti i oni najžešći i najstrasniji momci". Pored "Ljudi u crnom", on je dužnu pažnju posvetio i brojnim javnim ličnostima - "onima koji su uz srpske episkope bili vodeći konstruktori građevine zvane Velika Srbija". Ilustrativne su u ovoj knjizi i ideje, brojne političke i crkvene interpretacije, poređenja i raskoraci između hrišćanskih principa, crkvenih kanona i ponašanja SPC, politizacije religije i religizacije politike.

Religijska pitanja su u biti i politička. SPC je, tokom prošlosti, a posebno posljednje decenije XX stoljeća, bila više politička nego vjerska institucija. Višestruko povezana sa srpskom državom, u težnjama ka zaokruživanju "novih" državnih granica, ona je podržala ratne pohode i prekrajanje granica na Balkanu, dajući toj strategiji dodatni legitimitet. Vladika Nikanor je govorio da tamo gdje se "prospe srpska krv i padnu srpske kosti, to mora biti srpska zemlja". U januaru 1992. SPC je, sa vanrednog zasjedanja Sabora, saopštila da ona i "srpski narod nikada nisu priznali veštačke i nelegitimne 'avnojevske' unutrašnje granice ustanovljene, bez istorijskih ili etničkih osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata". Velika država nije mogla biti stvorena "smiljem i bosiljem", već nasiljem. Možda baš zbog toga, zaključuje Tomanić, tokom 90-ih godina ni Sabor ni Sinod SPC nisu nijednom preporučili srpskim pravoslavnim sveštenicima (bar ne javno), da ne daju pričest onima koji su ratujući u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu počinili brojna nedjela. Kada se napusti Isusova strategija permanentne evangelizacije, ukazao je Mirko Đorđević, i pođe putem klerikalizacije, moć se ogoljuje, a o moralu ne može biti riječi. Tomanić ustvrđuje da su, potom, svi oni koji su "guslali" o nebeskom carstvu, iz ratnih dešavanja izašli živi i zdravi, za razliku od hiljada drugih,

običnih ljudi, "koji su se povelili za zvukom njihovih gusala". SPC ni nakon sloma velikodržavnog projekta nije odustala od svog tradicionalnog stava da su tzv. avnojevske granice Srbije neodržive. Kao institucija koja simbolizira ideju svesrpskog jedinstva, ona je, nametajući se kao moralni i ideološki arbitar u kulturnoj i civilizacijskoj orijentaciji srpskog naroda, preuzela misiju da duhovno, kulturno i politički zaokruži prostor, koji nije mogao biti državno obuhvaćen, da ga markira kao srpski. U maju 1996. sa redovnog zasjedanja Sabora, istaknuto je da se bez obzira na raspad "versajske", odnosno SFR Jugoslavije, jurisdikcija SPC i "dalje se proteže na sve pravoslavne na toj teritoriji". Nepriznavanje Makedonske pravoslavne crkve i Crnogorske pravoslavne crkve je zapravo nepriznavanje Makedonije i Crne Gore, kao i identiteta crnogorskog i makedonskog naroda.

Savremeno hrišćanstvo, više se ne suočava, kao u XX stoljeću sa ateizmom kao glavnim problemom, već sa pluralizmom i u religijskim i društvenim relacijama. U uticajnim krugovima pravoslavlja, egzistira formula preuzeta od ruskih slavenofila, odnosno trijada "Bog-kralj-otadžbina" koja se nameće kao formula kulturnog i političkog identiteta Srba. Nju je ranije dogmatizirao vladika Nikolaj Velimirović, a potom je preuzeli neki velikodostojnici SPC, prije svega mitropolit Amfilohije Radović i vladika Atanasije Jeftić. Oni su, zajedno sa vladikom Artemijem ("tri A") tokom "godina raspleta" prevladavali u određivanju pravca "srpskog crkvenog i nacionalnog broda i koji su dali svoj pažnje vredan doprinos njegovom tragičnom potonuću", profilirajući se više kao politički činioци, a manje kao duhovni pastiri.

Tomanić uočava postojanje različitih struja i podjela unutar episkopata SPC, neujednačene snage i uticaja: "Ukoliko ne postoji kolektivna odgovornost, tj. odgovornost i krivica celog jednog naroda za zločine koji su počinili pojedini njegovi pripadnici, mogu li onda postojati kolektivni ponos, čast i dostojanstvo? Može li obraz celog jednog naroda biti osvetlan ili ukaljan postupcima njegovih pojedinaca? Da li je trebalo pozivati narod, kao što su to činili pojedini srpski episkopi tokom 90-ih godina, da se zbog zajedničkog obraza, ponosa i dostojanstva suprostave mnogostruko jačem neprijatelju i ulazi u avanture za koje je svako razuman znao da se mogu završiti samo porazom i propašću? I konkretno, koje pastire bi trebalo da prate srpski pravoslavni vernici na svom putu u treći milenijum?"

SPC ne pokazuje tendenciju da izvrši samopreispitivanje i objektivnu analizu ratnog srpskog velikonacionalnog projekta. Umjesto suočavanja sa dijelom vlastite odgovornosti, kritičkog valoriziranja i refleksija koje usmjerava naprijed, u novim, pogodnim uslovima institucionaliziranog napuštanja sekularnog principa na svim nivoima društva i države, kada država i crkva ne žele biti odvojene jedna od druge, a "crkva dobija sve više ulogu nekadašnje KPJ", pojedini teolozi SPC zagovaraju specifičnu "teologiju rata". Iz krugova SPC promovira se "nova" koncepcija društva i dr-

žave, oslonjena na ideju poznatu kao "nova srpska desnica". Organicistička misao se obnavlja kao ideološka potreba u praznom prostoru nakon takozvanog "kraja ideologija", gdje organsko jedinstvo čini više karika: država i crkva; društvo i država; nacija i crkva. Glavni ideolog u tom krugu je vladika Nikolaj Velimirović. On se zalagao za organicistički koncept društva i države, što pretpostavlja znak jednakosti između njih, odnosno koncept društva u kome se pojedinac utapa u organsku cjelinu. Ovaj model u cjelini odbacuje osnove modernog demokratskog društva i države. Pored idealiziranog Velimirovića, koji je u novijoj historiji Srbije vidio zavjeru Zapada smišljenu da se tek "oslobođena srpska raja pretvori u raju trulog Zapada" i Justin Popović je jedan od kulturnih likova organicistički shvaćene nacionalne misli.

Medu organicistima dominira ideja o ljudskom društvu kao organizmu, kao "nacionalnom organizmu", koji se izdvaja iz historijskog prostora i vremena i hipostazira na prepoznatljiv način. Uz odbacivanje individualizma i pluralizma, zagovara se patrijahalni model što podrazumijeva "sabornost i domaćinsko-pravoslavnu etiku". Ideja sabornosti svodi se na idealiziranje patrijahalne seoske zadruge i ruralnog oblika zajednice u kojoj pristalice "sabornosti" vide idealni oblik uređenja društva. Mitropolit Amfilohije Radović o tome kaže: "Srbi su od pamtiveka sve rešavali na saborima... i zato bi bilo dobro da se i danas obnovi saborna svest naroda. Stranke su nešto novijeg datuma i uvezene su među Srbe sa Zapada, što može da bude opasno za nas koji svemu pristupamo s metafizičkih pozicija. Treba donositi odluke iz glave celoga naroda – to su jedine odluke koje su dalekovide i dalekosežne". Teleološki pojam sabornosti u ključu organicističke misli transformira se u ideološku oblandu za moderni kolektivizam i autoritarnost, a nacionalizam se uzima kao vrlina i neposredno izvodi iz učenja sv. Save, pa se govori o "nacionalizmu" kao nečemu što izvire iz svetosavlja. Dr. Latinka Perović je ukazala da "nacionalizam ima vrlo dubok koren u našoj svesti, našoj sredini i narodu", da je taj nacionalizam uvijek bio privržen jednakosti, sabornosti, narodnoj državi. U prvom planu nije evangelizacija već klerikalizacija, nametanje crkvenih normi kao važećih obrazaca u društvu. Težnje ka teokratiji manifestiraju se samo u zaostalim sredinama.

Proces konsolidiranja "prerađenog" nacionalizma, koji je kroz konfuziju i duboku frustraciju, poprimio formu tzv. "građanskog ili liberalnog nacionalizma", postao je, nakon svega što se tragično desilo, sa percepcijom koja ne dopušta da se može desiti poraz, dio stvarnosti, kao i novo homogeniziranje oko istih starih ideja i autoriteta. Uz to idu prateće teze o neminovnoj propasti "trulog" Zapada i zapadne civilizacije, priželjkivanje promjena odnosa u svjetskoj politici, sa novim nadama i odama pravoslavnoj Rusiji, iako i ona podjednako zaostaje za tokovima svjetskog razvoja. Malo se pominje misao Karla Marksa da će se balkanski narodi sporazumijeti, kada Rusija definitivno izađe sa Balkana. Demokracija zapadnog tipa teško da će u dogledno

vrijeme, zbog metastaziranja mentalno neporaženog nacionalizma, kreiranja svojevrsne "politike sećanja", rehabilitacije i revitalizacije nacionalističke ideologije, posmatranja nacionalnog projekta u kontinuitetu i pothranjivanja opasnih iluzija o "povratku izgubljenih teritorija", plemenskih kodova vrijednosti, biti moguća u ovom dijelu Balkana, čija stabilnost ovisi i dalje od prisustva međunarodne zajednice. Očito je da će za suštinski preobražaj trebati "istorijsko strpljenje". Demilitarizacija društva i distanciranje od organicističke ideologije, kao i otklon od "nacionalizma mračne palanke" biće problematičan proces. Andre Žid je 1944. pisao o njemačkoj intelektualnoj eliti: "Neki misle da će poslije ovog rata Njemačka odustati od ambicija koje su je dovele do jedne ovakve katastrofe. Sigurno je mnogo vjerovatnije da će Nijemci razmišljati ne o svom porazu već o čitavom nizu pobjeda koje su ih bile dovele tako blizu konačnog uspjeha". Na izvjestan način ovo se odnosi i na srpsku intelektualnu elitu koja se, prema nekim mišljenjima, ideološki hrani nasljeđem nacionalne misli konzervativnog usmjerenja, koristeći ga po ideološkom receptu radi stvaranja "nacionalne ideologije". Ideologija i jasna kritička refleksija ipak, mada ponekad stoje blizu, nisu isto. Nacionalizam, populizam, mentalne kolektivne iracionalnosti i religija nisu sami sebi svrha. Bjekstvo od modernizacije, samoizolacija i očuvanje sintetičke slike o idealiziranoj prošlosti, omogućavaju da jedan društveni sloj zadrži privilegije koje uživa na toj osnovi. Poletno poimanje sopstvenog identiteta i moći, prema kojim se određuju i tome odgovarajući historijski ciljevi, postavljaju se i dalje veoma visoko u odnosu na druge. Vladika Atanasije na jednom skupu 7. aprila 2004. u Čelijama kod Valjeva, govori: "Ima ljudi s neprijatnim znojem, šta da radite, jadni muslimani pošto jedu loj. Znae šta se desilo u selu Brdarici. Čovek bio dobar, svraćao ljude kući, putnike, jedno jutro svratio dvojicu, žena čista, posluženje, ali uzrujala se, jao oprostite, čistila sam, oprostite što mi smrdi, i tako nekoliko puta, jao oprostite što mi smrdi, otišli oni i čovek će ludo jedna, oni smrde, a ne soba, bili muslimani, ona jadna nije znala. Jedan je musliman rekao u Bosni, lako je vama, vi se jednom okupate". Opsejsija nacijom iz prošlosti figurira kao pseudoodgovor za savremenu malenkost. Paranoja se održava na predrasudama i neznanju. Emancipacija od patrijahalnih vrijednosti tretira se kao gubljenje identiteta, zanemarujući današnje evropsko shvatanje da je pojedinac, a ne grupa osnova modernog društva.

SPC, u raskoraku sa historijskim procesima i temeljnim načelima modernog doba, zazire od Evrope koja se iz njenog ideološkog ugla markira kao "germansko-romanska i rimokatoličko-protestantska". U pravoslavnom svijetu, koji se definira geopolitički, opterećenim etnofiletizmom i dogmatskim nasljeđem, promjene su spore i traumatične. Patrijarh Pavle je napisao da je crkva božanska ustanova, a država prolazna stvarnost. Nataložene predstave o nespojivosti istočnohrišćanskog svijeta, kao jednog pola Evrope, sa tradicijama evropskog zapadnohrišćanskog svijeta, na njenom

drugom polu, proističu iz vjerske netolerancije, hroničnog osjećaja inferiornosti i isključivosti prema drugim kulturnim vrijednostima. Strah crkve od evropskih integracija je doista kompleksan. On je mješavina historijskog sjećanja, inferiornosti i posljedica dugotrajne izolacije. Globalizacija se vidi kao proces razaranja "države-nacije i njene kulture". Bez preispitivanja uloge SPC, prema ocjenama nekih analitičara, srpski narod može biti lišen identiteta moderne nacije. Tomanićeve analize i vrijednosni sudovi, iako sa bliske distance, otvaraju niz pitanja. Njegova knjiga je korak naprijed u kritičkom promišljanju višeslojnih tema vezanih za mjesto Srpske pravoslavne crkve, proučavanje uzroka i posljedica njenog društvenog angažmana. Ona upućuje i na potrebu interdisciplinarnog istraživanja uloge i svih drugih vjerskih institucija u vremenu nestanka nekadašnje države i onome što nakon toga nastaje. ■

Safet Bandžović

Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002, str. 508.

Historijska nauka je jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu. Krajem XX stoljeća duboko se izmijenilo promatranje država, etničkih i socijalnih grupa na vlastitu prošlost. Prerada prošlosti je podstaknuta složenim prožimanjem promijenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svijetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama. Ona se tretira kao proces promjene vrijedonosnog jezgra epohalne svijesti koji teče u napetosti između globalizacije i fragmentizacije. Bez razumijevanja globalnog stanja revizionizma lahko se može precijeniti originalnost i samostalnost procesa u vlastitoj sredini. Dr. Todor Kuljić, profesor sociologije politike na Filozofskom fakultetu u Beogradu, autor je ove impresivne knjige, napisane na razmeđu stoljeća i nakon jasnog kraja jedne epohe, u kojoj je riječ o ključnoj idejnoj strani procesa koji je u njenom podnaslovu. Ona se bavi dijelom idejnih promjena koje se tiču izmijenjenog viđenja historije. Nova viđenja prošlosti praćena su u najznačajnijim međunarodnim naučno-političkim raspravama krajem prošlog stoljeća, koje su u središtu knjige, ali i historijskim sadržajima službenih ideologija glavnih evropskih zemalja. Prevladavanje prošlosti usložnjava okolnost da je u tom procesu uvijek sadržan politizirani dualizam između moralno nadmoćnijih i inferiornijih. U knjizi je predočena i jedna strana prevla-

davanja prošlosti – prerada slike historije krajem XX stoljeća: društvena uvjetovanost nove epohalne svijesti, glavni obrasci nove planske ideologizacije prošlosti, ali i deformacija užegrupnih i ličnih sjećanja izazvana novim sukobima i interesima. Prikaz odnosa kulture sjećanja i politike odnosi se na posthladnoratovske svjetovne institucionalizirane forme sjećanja u Evropi. Prestanak “hladnog rata” razotkrio je mnoge historijske mitove u Francuskoj, Italiji, Rusiji, Japanu. Švicarska, primjerice, više nije spasilac svijeta kao u vrijeme sukoba supersila, niti je Austrija žrtva nacizma.

Predmet Kuljićevog istraživanja je promjena identiteta koji su sadržani u viziji prošlosti nakon sloma evropskog socijalizma. Njegovo urušavanje razotkrilo je unutarnju labilnost slika prošlosti i svega što se na njoj zasnivalo, od ličnog identiteta do partijskih ideologija. Identitetu se prilazi kao pretežno interesno uslovljenoj i ideološki uobličenoj, a ne kao izvan vremenskoj imanentnoj vrijednosti. Kuljić je pratio jednu stranu idejne krize, i to prije svega u Evropi, iako svijet već dugo nije evrocentričan. Sa raspadom evropskog socijalizma došlo je do snažne krize identiteta. Integracija socijalizma odveć je počivala na nekoliko primarnih društveno-integrativnih faktora vrijednosti koji su diktirali ili potiskivali ostale: klasna pripadnost je marginalizirala nacionalnu i vjersku. Na pitanje šta je nakon sloma evropskog socijalizma najteže predvidjeti, Kuljić konstatira da je to upravo prošlost, jer je ona, prije svega, slika koju mi sebi od nje stvaramo. Ona se ne održava, već se, polazeći od društvenog okruženja, rekonstruira. Preradena, “prepakirana” historija ističe egzistencijalnu važnost ciljeva u sukobu i stvara glorificiranu viziju vlastite grupe. U historiografiju sve više prodiru pojmovi “sjećanje” i “historijska kultura”. Sve dok je historija bila monopol moćnih, sjećanje je bilo privilegija popularnih oblika protesta siromašnih i potlačenih. Sjećanje je bilo historija onih koji nisu imali pravo na historiju.

Socijalizam treba shvatiti kao višeslojan i protivrječan spoj modernih i nemoder-nih crta. Odnos prema socijalizmu u toku XX stoljeća nije bio statičan. Sa promjenama svijesti mijenjali su se njegova pravdanja i kritike. Došla je svuda do izražaja nekritička imitacija zapadnih standarda u analizama društveno-političke strane historijskog razvoja. Kuljić je prikazao glavne i opšte crte historiografskog revizionizma u Evropi 90-ih godina XX stoljeća. Skrenuo je pažnju na državni i akademski revizionizam u gotovo svim evropskim zemljama, pokazujući njihove glavne motive i sadržaje u nastojanjima da se izmijeni odnos prema neslavnoj prošlosti. Antifašizam je kod mnogih ideologija primarni sadržaj kojim se dokazuje progresivna orijentacija režima, pa revizionisti dovođenjem u sumnju ovog sadržaja, pokušavaju osporiti legitimnost režima. U klimi antifašizma fašizam čak postaje salonski. Pozivanje na fašiste znači pozivanje na najdosljednije antikomuniste. Kraj XX stoljeća u istočnoj Evropi doveo je do restauracije konfesionalnih i nacionalističkih, pretkomunističkih identiteta. Dobrica Ćosić 1992. piše: “Buduća revolucija na ovoj zemlji gde su vladali ko-

munisti, staljinisti, titovci treba da bude – paljenje papira! Paljenje svih papira, paljenje svih knjiga, svih tekstova i novina napisanih od komunista i pod njihovom vlašću. Paljenje svih “revolucionarnih” i štampanih knjiga od prvog svetskog rata pa nadalje. Našu pismenost” – završava on, “treba započeti od Miroslavljevog jevanđelja”. Postkomunizam pokazuje bezbroj lica. Glavni izvor revizionizma u zemljama bivšeg socijalizma je obnovljeni, snažni nacionalizam koga nose konvertiti. Kod tumačenja revizionizma, moraju se imati na umu i konkretne protivrječnosti, interesi i motivi uticajnih struktura koje podstiču, ubrzavaju ili kočte traganje za sjenkama prošlosti. Strasti sadašnjice porađaju izmijenjene historijske interpretacije.

Kuljićeva traganja su imala nekoliko opštih ciljeva: predstaviti ključne sadržaje nove epohalne svijesti - kako se manifestiraju u novom viđenju prošlosti, razdvojiti ideološke od naučnih i središnje od pratećih sadržaja u nepreglednoj “graji” i analizirati glavne isključivosti novom interesnom polarizacijom. Opredjeljenje autora su u teorijskom pogledu determinirala njegova sociološko-historijska istraživanja, a u idejnopoličkom pogledu vrijeme u kome je ono sazrijevalo. Osnovna vizija novog epohalnog stanja i primarni elementi pristupa iznijeti su veoma studiozno. Dio knjige je posvećen i međunarodnim debatama s kraja “vijek a ideologije”, jer su u njima ponajviše izdiferencirana različita gledišta. Pristup ovom istraživanju građen je pod uticajem predstavnika društvene historije: E. Hobsbauma, M. Levina, J. Koke. U dijelu knjige o Jugoslaviji, opredjeljenje autora najizraženije je u kritičkom stavu prema masovnoj, neskrivenoj konverziji intelektualaca. O tome su, na karakterističan način svjedočile i pocijepane biografije historičara: s jedne strane doktorati iz socijalističkog doba, a sa druge strane antikomunističke knjige. Taj rascjep otkrivao je suprotnosti između ranijeg jugoslavenstva i novog, narastajućeg nacionalizma. Teško je susresti u psihologiji revizionista otvoreno suočavanje sa afektivno shvaćenom vlastitom ulogom. Nemoguće je odreći se anahronih doktorata i knjiga na osnovu kojih su stečena naučna zvanja. “Zbilja izgubljene stvarnosti” je čvrsto zapisana i biografija se ne može u cjelosti mijenjati. Međutim, ako se prošlost nije izbrisala, mogla se preraditi. Revizionizam počiva na selektivnom zaboravu. Kuljić je posebnu pažnju posvetio srpskom i hrvatskom revizionizmu, odnosno njenim tzv. umjerenim verzijama (revizionizam “srednjeg obima”), kod historičara Jugoslavije: dr. B. Petranovića i dr. D. Bilandžića. Dokumentirane su kontradiktornosti u njihovim radovima prije i poslije sloma SFRJ i obrazac prerađene prošlosti, nošen, prije svega, naraslom brigom za vlastitu naciju. Emotivno jezgro srpskog i hrvatskog revizionizma je ugroženost nacije. Krize i opasnosti traže manihejska tumačenja. Kod prikaza sukobljenosti savremenog različitog srpskog i hrvatskog historijskog sjećanja, Kuljić ustvrđuje da je uticaj prisutne perspektive žrtava kod obje strane u sazajno-sociološkom pogledu, identificiran kao glavni podstrek iskrivljene vizije, jer je ostavio malo prostora za istraživa-

nje sjenki historije vlastite nacije. Kritika pristrasnosti koje izvire iz veličanja vlastite nacije ovdje se shvataju kao nužni uslov realnog poimanja složenog procesa prevladavanja prošlosti. Analizirajući srpsku historiografiju, Kuljić piše da se ona krajem XX stoljeća brzo renacionalizirala, ali u antitotalitarnom duhu. Nacionalna tradicija je normalizirana kao središnji istraživački prioritet. Normalizaciji nacionalnog bio je potreban kritički kontrastav, odnosno isticanje razloga "zapostavljanja" nacionalnog. Socijalizam stiče tretman krivca i totalitarnog uljeza u nacionalnoj tradiciji. U historiografiji je, ističe autor, spoj amnestije i amnezije složen ne zato što je napuštanje apologije socijalizma možda bolno proživljeno, već što je diskvalifikacija ličnosti, grupa ili sistema skopčana sa pravdanjem novih različitih interesa i identiteta. Mnogi intelektualci su između amnestije i amnezije izabrali konverziju ka etnokratskom liberalizmu, pa njihova obrada socijalizma teče bez obrade vlastite biografije.

Kuljić polazi od teze da se vlastita prošlost može prevladati samo suočavanjem sa njenim tamnim stranama. Iracionalnost se ne smije skrivati, potcjenjivati niti zanemarivati. Po njegovom sudu prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprostom, već procesu učenja kako da se živi sa sjećanjem na to da su "zločini deo naše istorije i našeg grupnog identiteta, i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima", da "nacionalni zločini treba da ostanu živa rana". Čitanje je destruktivno: "Što je veća greška i krvavija njena posljedica, to je teže za ljude da je prihvate" – kaže Sforza. Nema spremnosti niti političke volje za suočavanje sa autoritarno-ratnom prošlošću, te se prikriva na različite načine osnovni razlog suočavanja: sprečavanje da se prošlost ponovi. Ozbiljno suočavanje sa prošlošću je složen proces koji obuhvata suštinske vrijednosti jednog društva, ali nije moguće bez pritisaka međunarodne zajednice. Na Balkanu je Evropa "najdublja", prošlost se lahko "zagrijeva", tu historijsko pamćenje najviše koči globalizaciju, pa su i sukobi oko identiteta i sjećanja najdramatičniji. Sporovi oko historije, teritorije, jezičkog i vjerskog identiteta imaju tradicionalno nasilan karakter i povezani su sa najkonfliktnijim poglavljima evropske historije. Problem nije u balkanskom "višku historije", već u pristupu prošlosti i njenom devijantnom tumačenju, filozofijama antimoderne i privedno moderne, prožimanju stručne i laičke svijesti, u uvjerenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija brojne narode učinila marginalnim. Historijsko sjećanje više dijeli nego što ujedinjuje balkanski prostor gdje egzistiraju društva sa problematičnim vrednosnim sistemima. Na Balkanu nema prošlosti bez istine, mada se ona nerijetko, uslijed raznih unutarnjih i vanjskih pritisaka, kompromisno relativizira i žrtvuje radi uspostave i održavanja mira. Mir je potreban multinacionalnom kapitalu a ne objektivna istina o prošlosti.

Izabrana prošlost se uvijek mijenja, ukazuje autor, uslovljena političkim standardima današnjice. Zato se i tradicije izmišljaju i dotjeruju. Politika podjednako uspješ-

no koristi sjaj i bijedu historije. Kolektivno sjećanje nije nužno istinito viđenje prošlosti, već više funkcionalno, tendenciozno i selektivno, koje pomaže održanju i funkcioniranju grupe. Kolektivna prošlost se razlikuje od objektivnog historiografskog znanja. To je društveno integrativan sadržaj, a ne racionalna misao. Historičar mora biti kadar da prizna, a ne samo da pravda neprijatne istine identiteta koji osmišljava. Nakon svakog državnog i nacionalnog poraza nedužnost je bila najčešći identitet i alibi.

Fašizam je ekstremni nacionalizam, a dosljedno rastumačeni antifašizam, shvaćen kao teorijski postulat i moralno-politička vertikala XX stoljeća, najpouzdanija je osnova kritike raznovrsnih oblika nacionalističke uskogrudosti. Autor smatra da svaka normalizacija nacionalizma slabi kritičnost prema fašizmu: "Uzor novoj antifašističkoj kulturi sećanja ne treba da bude vašingtonski spomenik palim Amerikancima u vijetnamskom ratu, nego berlinski Holokaust spomenik žrtvama nemačkih zločina". Političke promjene, bez osjećaja odgovornosti, krivice i potrebe za svođenjem računa sa grjesima prethodne vlasti, mogu biti samo neiskrene. Hana Arent je ukazala da svaka vlada preuzima odgovornost za djela i nedjela svojih prethodnika, a svaka nacija za djela i nedjela iz svoje prošlosti. Etnonacionalizam nije nepoznat nijednom političkom sistemu, mada "istina prijeti vlasti, a vlast prijeti istini". Džordž Orvel je napisao da su nacionalističke ljubavi i mržnje "dio svakog od nas, sviđalo se to nama ili ne". Retardirana nacionalna i politička svijest će zadugo biti limitirajući faktor emancipacije. Duboke predrasude su, često opterećene emocijama, pored izraženih simpatija i antipatija, višestruko imune na kontraargumente koje izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Generalizacije vode u zablude. Suočavanje sa prošlošću afirmira nove demokratske vrijednosti jer povlači jasnu liniju razgraničenja između neslobode prošlosti i demokratske budućnosti.

Tumačenje historije koju čine "procesi dugog trajanja", veoma je složeno. Danas postoji "tržište prošlosti" koje zabavlja, politizira i traumatizira. Prošlo je vrijeme jedinstvene jugoslavenske historijske svijesti, iznosi autor, ali će proći i faza isključive polarizacije historiografija novih balkanskih država. Historijsko znanje treba da omogućiti da se u budućnosti oformi diferencirano i višeslojno razumijevanje prošlosti koje ne bi bilo podređeno društveno-integrativnoj funkciji historiografije. Kuljić zaključuje da ima dobrih razloga za tvrdnju da samo radikalno prevladavanje prošlosti, odnosno prestanak njenog instrumentaliziranja, može biti razvojni činilac ujedinjenja, i da može doprinijeti stvaranju evropske svijesti. Bez izmjene naučne kulture nemoguće je očekivati promjene u političkoj kulturi. Kuljićeva obimna knjiga na to jasno ukazuje. Dok ideologija misli da posjeduje istinu, dotle nauka za njom stalno traga. ■

Ivan Markešić: *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu - U povodu 10. obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (1994.-2004.)*.
Sarajevo – Zagreb : HNV BiH (Sarajevo) i Synopsis (Sarajevo - Zagreb),
2004., str. 471.

Knjiga dr. sc. Ivana Markešića, *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu - U povodu 10. obljetnice Hrvatskog narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (1994.-2004.)* je još jedan dokaz kako obljetnice u našem društvu mogu polučiti dobro i korisno znanstveno djelo koje će biti nezaobilazno za svako buduće istraživanje suvremene povijesti Bosne i Hercegovine i hrvatskog naroda u njoj.

Deset godina nakon održavanja Sabora Hrvata Bosne i Hercegovine i formiranja Hrvatskog narodnog vijeća Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu HNV BiH) kao izvršnog tijela Sabora, znanstvenoj i stručnoj javnosti ponuđena je knjiga kao svjedočanstvo vremena u kojem je zaustavljen rat u Bosni i Hercegovini i vraćena nada u bolju budućnost.

Autor, kao aktivni svjedok i na temelju dostupnih mu izvora, govori o nastanku, stavovima, ciljevima, zadacima i angažmanu nadstranačke nevladine organizacije HNV BiH, formiranom na zasjedanju Sabora Hrvata 6. veljače 1994. godine u opkoljenom Sarajevu, gradu simbolu stradanja i otpora agresiji.

Grupa intelektualaca i vodeći ljudi vjerskih i nacionalnih institucija hrvatske provenijencije iz Bosne i Hercegovine, uvidjevši svu pogubnost rata koji je vodio ka podjeli Bosne i Hercegovine i potpunom nestanku Hrvata iz Bosne a dijelom i Hercegovine, odlučila se suprotstaviti glavnim akterima sukoba, koristeći načela suvremene demokracije kao jedino oružje, što je u tom momentu izgledalo utopijski. Prvi korak na tom putu bio je sazivanje sveopćeg sabora Hrvata. U vrijeme najžešćih hrvatsko-bošnjačkih sukoba, uz već postojeće sukobe sa Srbima, kad je rat prerastao u totalan bez vidljivog kraja, HNV BiH promiče ideju o prekidu rata i uređenju Bosne i Hercegovine kao suverene, demokratske i pravne države uz punu ravnopravnost svih naroda.

U nastojanju da što cjelovitije prikaže mjesto, vrijeme i okolnosti u kojima je nastao i djelovao HNV BiH, autor je knjigu podijelio u pet dijelova koji na koncu daju jednu skladnu cjelinu.

U prvom dijelu dr. Markešić govori o općim političkim i vojnim prilikama u Bosni i Hercegovini od 1989. do 1996. godine gdje naznačuje svu društveno političku složenost BiH, počevši od političke krize u bivšoj Jugoslaviji, pojave višestrančja i osnivanja nacionalnih stranaka u BiH (Stranka demokratske akcije - SDA, Hrvatska demokratska zajednica - HDZ, Srpska demokratska stranka - SDS), kao glavnih političkih faktora, do referenduma za cjelovitu BiH (29. 2. - 1. 3. 1992.) i bespoštednog rata izazvanog srpskom agresijom. Posebnu pozornost u ovom dijelu knjige autor posvećuje pokušajima međunarodne zajednice u prevladavanju krize, kritički ocjenjujući njihovu (ne)uspješnost počevši od Cutilleirovog, Vance-Owenovog do Owen-Stoltenbergovog plana kao vrhunca koji je srpsku agresiju pretvorio u građanski rat za teritorije te vodio konačnoj podjeli BiH. Promjena u političkom promišljanju, među Hrvatima, nastaje upravo s pojavom Sabora koji čvrsto zastupa stav da "niko nije ovlašten potpisati podjelu BiH, a ukoliko je i potpiše, to će se smatrati nevaljanim" i uz to nudi mirovno rješenje koje postaje podloga Washingtonskom sporazumu (18. 3. 1994.) koji zaustavlja rat između Bošnjaka i Hrvata i uspostavlja Federaciju BiH. Kruna svih pregovora i sporazuma je ipak Daytonski sporazum (20. 11. 1995.) jer definitivno zaustavlja rat, ali ipak dijeli BiH na dva entiteta, Republiku Srpsku i Federaciju BiH, čime se nagrađuje agresor i stvara nepravedan mir. Već 1998. godine, na drugom zasjedanju Sabora Hrvata u Sarajevu, pokrenuta je inicijativa za promjenu, odnosno dogradnju, daytonskog sporazuma kako bi se BiH uredila na kantonalnoj osnovi.

Središnju pažnju, u drugom dijelu knjige, autor je posvetio, prema njegovom mišljenju, temeljnom i za sudbinu Hrvata i BiH najznačajnijem Saboru Hrvata Bosne i Hercegovine održanom u Sarajevu 6. 2. 1994. godine, iako su nakon toga održana još dva (1998. i 2000. godine) s kojima nas Markešić, također, detaljno upoznaje. S obzirom na njegovu povijesnu ulogu, autor donosi cjelovit prikaz Sabora počevši od priprema, diskusija zastupnika i kao vrhunac Deklaraciju koja nudi prijedlog rješenja krize u BiH, te izbor HNV kao izvršnog tijela Sabora.

Osnovni pravci djelovanja HNV BiH proizašli su upravo iz Deklaracije Sabora koja uključuje sljedeće stavove: državna cjelovitost BiH vitalni je interes hrvatskog naroda ali i svakoga od njezinih naroda; hitan i apsolutan prestanak svih ratnih djelovanja na svim bojištima; u državi BiH mora se osigurati kontinuitet državnosti hrvatskoga i drugih dvaju naroda; Sabor odbacuje svako rješenje krize u BiH ako bi ono sankcioniralo etničke progone, omogućilo nastavak etničkog čišćenja; osiguranje povratka svih prognanih i izbjeglih; da se pred odgovarajuće sudove izvedu svi počinitelji zlodjela i na koncu predlaže se federalno uređenje BiH na kantonalnoj osnovi, kao sastavni dio Deklaracije koje je ponuđeno u uvodnom izlaganju na Saboru.

Analizirajući događanja prije, za vrijeme i poslije Sabora, autor tvrdi da je Deklaracija usvojena na Saboru Hrvata u Sarajevu postala glavna okosnica Washingtonskog sporazuma kojim je zaustavljen rat Hrvata i Bošnjaka i stvorena Federacija BiH.

U trećem dijelu knjige autor govori o političkom djelovanju HNV BiH od njegovog formiranja 1994. do 2000. godine. Prvi veliki uspjeh HNV BiH bio je uključivanje njegovih predstavnika u pregovore o budućnosti BiH u Ženevi kada je izbjegnuto gotovo pripremljeno komadanje BiH. Nakon toga započinje vrijeme njegovog intenzivnog političkog djelovanja koje se ogledalo u aktivnom sudjelovanju, prigodom izrade, kako Washingtonskog, tako i Daytonskog sporazuma. U želji da što cjelovitije iznese istinu o smišljenom planu podjele BiH, autor navodi direktne tvorce toga plana kao i njihove poslušnike.

Prepreke u promicanju stavova, programskih zadataka i ciljeva Sabora bile su brojne, te posebnu pozornost u ovoj knjizi, zauzima aktivnost (HNV BiH) na probijanju medijske blokade i izlazak u javnost, što će na koncu rezultirati pokretanjem vlastitog glasila "Biltena".

Ubrzo nakon osnivanja HNV BiH je našao svoga političkog partnera u Srpskom građanskom vijeću (SGV) osnovanom 27. ožujka 1993. čija suradnja počinje veoma rano (već u svibnju) jer su i jedni i drugi smatrali nedopustivim da "tri naroda u BiH u pregovorima predstavljaju samo tri stranke". Ta će se suradnja nešto kasnije nastaviti i s Asocijacijom nezavisnih intelektualaca KRUG 99 i s Vijećem Kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI), također nevladinim organizacijama. Obrazlažući značaj i ulogu katoličke crkve u radu HNV BiH, autor se vrlo smjelo upustio u dokazivanje veze između najviših predstavnika Katoličke crkve u BiH s vodećom hrvatskom strankom HDZ-om BiH, (koja je prema njegovom mišljenju uz SDS i SDA radila na podjeli BiH) a da pri tome nije iskoristio raspoloživu literaturu koja tretira ulogu Katoličke crkve i njenih najviših predstavnika, što čini manjkavost ove knjige. U analizi stavova i poteza triju ključnih političkih stranaka BiH tijekom 1994. godine, autor je našao podlogu za, pomalo pretenciozan, naziv knjige *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu*, misleći vjerojatno na HNV BiH. Za donošenje ovakvih tvrdnji zasigurno će trebati još dosta primarnih izvora, relevantne literature i vremena kako bi došli do konačnog zaključka.

Četvrti dio knjige odnosi se na djelovanje HNV BiH nakon trećeg sabora održanog 19. veljače 2000. u Sarajevu s posebnim akcentom na provođenju odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti sva tri naroda na teritoriju cijele BiH. Upravo u ovo vrijeme dolazi do pune suradnje nevladinih i nestranačkih udruga kao što su SGV, KRUG 99, VKBI, po pitanju ustavne jednakosti svih naroda i jednakih ljudskih prava za sve građane u BiH.

Konačno, u petom dijelu knjige autor na pedesetak stranica donosi kraći izbor relevantnih dokumenta iz desetogodišnje političke aktivnosti HNV BiH koji mogu poslužiti budućim istraživačima kao koristan izvor za proučavanje ovakve i sličnih tema iz najnovije prošlosti Bosne i Hercegovine.

Knjiga dr. Markešića *Kako smo sačuvali Bosnu i Hercegovinu* jest svjedočanstvo djelovanja i promoviranja ideje mira HNV BiH, ali istovremeno i izazov drugima da pokažu svoj doprinos očuvanju Bosne i Hercegovine. ■

Ljubomir Lukić

Franjo Marić, *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća*. Sarajevo-Zagreb : Nadbiskupski ordinarijat vrhbosanski, Vikarijat za prognanike i izbjeglice, 2004., str. 1393.

Franjo Marić, profesor u Centru za odgoj i obrazovanje Dubrava u Zagrebu, više od dvadeset godina prikuplja i objavljuje statističko-povijesne dokumente o Hrvatima katolicima u Bosni i Hercegovini. Rezultati tog upornog rada vidljivi su u njegovoj bibliografiji objavljenom na kraju monografije o povijesnom razvoju Vrhbosanske nadbiskupije. Ova njegova nova knjiga, napisana uz pomoć suradnika i preuzimanjem priloga iz ranijih publikacija, već na prvi pogled impresivno djeluje sa blizu 1400 stranica teksta ilustriranih sa preko 2500 slika, vrlo brižno odabranih i prezentiranih u kvalitetnom i reprezentativnom tisku. Svaka stranica u knjizi na svoj način svjedoči kako o davnim vremenima, tako i o nedavnoj prošlosti, ali i o današnjici. Osim toga, Marićeva knjiga je vrijedan izvor podataka i za buduća istraživanja, u prvom redu za pisanje povijesti pojedinih župnih zajednica. Unutar povijesnog okvira prezentirani su vrlo detaljno događaji relevantni za temu, zatim demografski podaci i ilustracije koje će sigurno čitateljima i vizualno približiti davno zaboravljeno vrijeme, a s njim i građevine, spomenike, nošnje, poznate ličnosti iz crkvenog i javnog života. Putem nepreglednog broja faktografskih podataka autor vodi čitatelja vrlo vješto i nenametljivo kroz prošlost, život, stradanja, ali i dizanja iz pepela nakon ratova kojih nije nedostajalo na ovim prostorima, a osobito u 20. stoljeću. Monografija *Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća* nudi čitateljima pregledno i obimno djelovanje šematizma dijela Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini.

Na samom početku, autor izborom dokumenata simbolično povlači historijsku parabolu dugačku osamstotina godina objavljivanjem faksimila i prijevoda *Izjave o*

odricanju bosanskih krstjana na Bilinom polju kraj Zenice 8. travnja 1203. i teksta *Is-povijesti vjere pastoralnih suradnika Vrhbosanske nadbiskupije 5. travnja 2003. godi-ne* na istom lokalitetu. Spomenute godine i događaji su ujedno determinirajući za po-vijesni okvir i tematiku ove monografije.

Vrhbosanska nadbiskupija nekad i danas prvo je poglavlje u kojem je *Povijesni osvrt* preuzet iz *Općeg šematizma Katoličke crkve u Jugoslaviji – Cerkev v Jugoslavi-ji 1974.* (Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.), što je neobično s obzi-rom da je od tada prošlo tridesetak godina, a u tako dugačkom razdolju se pojavio zna-čajan broj znanstvenih djela kojima se mogao inovirati tekst iz 1974. godine. Vjero-jatno je postojao razlog tomu, dok se autor odlučio za pretisak. Sljedeći prilog *Vrhbo-sanska nadbiskupija od ponovne uspostave redovite hijerarhije do danas* pripremio je mr. Jure Babić. Na nepune četiri stranice ocrtano je u crno-bijeloj tehnici izuzet-no burno vrijeme bosanskohercegovačke povijesti u kojem su se smijenila razdoblja austrougarske vladavine, zatim dvije Jugoslavije nakon dva svjetska rata i ovo suvre-meno doba tranzicije. S obzirom na naslov monografije od ovog odjeljka se očekiva-lo puno više, jer neke konstatacije bez nešto šire elaboracije mogu biti pogrešno pro-tumačene.

Kratka povijest franjevačke provincije Bosne Srebre je znanstveni prilog koji potpisuje fra Anđelko Barun. Na putu moderne historiografije imanentne određenom, sada već prepoznatljivom, krugu intelektualaca koji se može nazvati i školom, autor vrlo plastično istražuje franjevačku tradiciju i snagu hrvatskog naroda u burnim do-gađajima koji su neprekidno donosili različite lomove civilizacijske ili državno-poli-tičke prirode za sve narode u Bosni i Hercegovini. Na primjerima nesigurnih vreme-na iz prošlosti, autor ovog priloga traži moguću paradigmu za hrvatsku budućnost u Bosni i Hercegovini.

Dodatak povijesnom osvrtu zadivljujući je autorski istraživački rad, kojim Franjo Marić obasipa čitatelje obrađenim podacima za pučanstvo Bosne i Hercegovine iz-među 1463. i 1600. godine, zatim za katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od 1600. do 1881. prema biskupskim i drugim izvješćima i za broj katolika Hrvata u Vrhbosanskoj nadbiskupiji od 1881. do 2002. godine. Sa 300 napomena uz tekst, brojnim ilustraci-jama i tabelarnim pregledima, spomenuta problematika je vrlo jasno i pregledno pre-zentirana, te učinjena vrlo zanimljivom za čitanje i daljnju analizu. Osim značaja svih tih podataka, autor je približio izvješća brojnih biskupa, provincijala i drugih crkvenih ličnosti većini historičara koji nisu bili upoznati sa ovim povijesnim vrelima.

Da bi se samo prelistao dio monografije koji se odnosi na *Vrhbosanske župe u prošlosti i sadašnjosti* potrebno je puno više prostora nego što ovaj časopis dozvolja-va, stoga će uslijediti samo najosnovnije naznake. Prema hijerarhijskoj shemi Vrhbo-sansku nadbiskupiju čine četiri arhiđakonata, i to: Fojnički, Gučogorski, Plehanski i

Toliški. Arhiđakonati se dijele na dekanate, a dekanati na župe. Fojnički arhiđakonat čine četiri dekanata, i to: Kreševski sa 9, Ramski sa 9, Sarajevski sa 12 i Sutješki sa 11 župa. Gučogorski arhiđakonat čine tri dekanata: Bugojanski sa 11, Travnički sa 16 i Žepački sa 15 župa. Također, i Plehanski arhiđakonat čine tri dekanata: Derventski sa 15, Tuzlanski sa 12 i Usorski sa 9 župa. Posljednji, četvrti arhiđakonat je Toliški sa tri dekanata: Brčanski sa 10, Doborski sa 15 i Šamački sa 9 župa. Autor zaslužuje izuzetne pohvale za svoj znanstveni napor kojim je čitateljstvu približio povijesni razvoj za 153 župne zajednice u Vrhbosanskoj nadbiskupiji.

Sljedeći odjeljak u knjizi upoznaje čitatelje sa *Svetištima Vrhbosanske nadbiskupije*, tj. kamo se ide na hodočašće slaveći Gospu, sv. Ivu i sv. Leopolda Bogdana Mandića. Katolička crkva je kroz svoju povijest gradila i održavala škole, sirotišta, dobrotorne institucije, podsticala izdavaštvo, različita društva, a sve kao neophodnu djelatnost za podizanje obrazovnog, gospodarskog i kulturnog života Hrvata u Bosni i Hercegovini. S obzirom na dugačak povijesni hod sve te aktivnosti bile su različito cijenjene, nekada podsticane i razumljive, a nekada omalovažavane, krivo shvaćene ili zabranjivane. U ovoj monografiji dugačak je popis institucija koje su djelovale u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, pa je autor uvrstio u odjeljku *Katoličke škole i sjemeništa* njih deset; zatim *Sarajevske katoličke crkve i ustanove nekada i danas* također deset; *Redovničke katoličke zajednice u Sarajevu nekada i danas*, dvadeset; *Ostale katoličke ustanove i organizacije u Sarajevu nekada i sada* ukupno 15 i *Današnja katolička sredstva javnog priopćavanja sa sjedištem u Sarajevu*, ukupno 17 od kojih su historičarima u Bosni i Hercegovini najbliža *Bosna Franciscana* i *Vrhbosnensia* u kojima najčešće objavljuju i svoje priloge.

Povjesničari će sigurno biti veoma obradovani stranicama ove knjige na kojima će naći kronološkim principom napravljen popis biskupa na području današnje Vrhbosanske nadbiskupije: biskupe Bistue Nove (episcopi besteenses); bosanske biskupe od oko 1141. do 1631., zatim od cara imenovane biskupe "in patribus", zapravo tek naslovne biskupe Bosne do sredine 18. stoljeća; potom biskupe "Srebreničko-visočke" u Bosanskom kraljevstvu; a od sredine 18. stoljeća do 1881. godine popis 12 apostolskih vikara Bosanskog vikarijata, i na kraju popis nadbiskupa u Vrhbosanskoj nadbiskupiji od vremena uspostavljanja redovite crkvene hijerarhije do danas.

Autor monografije podsjetio nas je na imena papa u razdoblju od 1881. do 2003. godine, a zatim fotografijom i kratkom biografijom upoznao nas sa apostolskim vikarima Bosanskoga vikarijata od 1735. do 1881., nadbiskupima i pomoćnim biskupima Vrhbosanske nadbiskupije od 1881. do 2003. godine i živim redovničkim i dijecezanskim svećenicima s područja Vrhbosanske nadbiskupije.

Na kraju su sva tehnička pomagala za čitanje knjige od popisa skraćenica, preko popisa ilustracija, kazala osobnih i naseljenih mjesta do izuzetno obimnog popisa izvora i literature od 509 bibliografskih jedinica.

Prije nego što zaklopite korice ove knjige znatiželjno ćete pročitati šta u izvodima iz recenzija pišu prof. dr. sc. Anđelko Akrap i dr. sc. Mijo Korade: "(...) zahvaljujući svojoj intelektualnoj snazi, upornosti i dugogodišnjem istraživačkom iskustvu Franjo Marić napisao je djelo koje u svakom pogledu zadivljuje" (s.1383.) ili "(...) Bez obzira na tehničko-ilustrativne aspekte djela, ono potpuno zaslužuje kategorizaciju *izvorno znanstveno djelo*, zbog preobilnog kritičkog aparata, mnoštva novih činjenica i samog značenja djela, bilo za znanstvenog ili običnog čitatelja." (s.1384.) ■

Vera Katz

Mihael Mitterauer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju?* Beograd : Udruženje za društvenu istoriju, 2003.

Držeći se osnovne zamisli da historiografskim krugovima sistematski nudi najnovije rezultate multidisciplinarnog pristupa društvenoj stvarnosti, *Udruženje za društvenu istoriju* u Beogradu je izdanjem druge knjige redovnog profesora Društvene istorije na Bečkom univerzitetu Mihaela Mitterauera ponovo ponudilo interesantno i inspirativno štivo.¹

Austrijski društveni historičar i historijski antropolog profesor Mitterauer je od 1959. do 1973 godine bio saradnik Instituta za ekonomsku i socijalnu istoriju u Beču, a od 1999. godine je i počasni doktor Jugozapadnog Univerziteta "Neofit Rilski" u Blagoevgradu. Njegov interes za proučavanje osnovnih ekonomskih i socijalnih odnosa u evropskom društvu rezultirao je objavljivanjem nekoliko zapaženih monografija – *Neudate majke. O istoriji nezakonitih rođenja u Evropi* (München, 1986), *Od patrijarhata ka partnerstvu. O promjeni strukture u porodici* (München, 1991), *Preci i potomci. Davanje imena u evropskoj istoriji* (München, 1993).

Ovoga se puta profesor Mitterauer bavi "proslavljanjem istorije", odnosno nastankom javnog obilježavanja određenih historijskih događaja sa njegovom religiozno-historijskom komponentom i razvojem fenomena proslave i različitih prazničnih formi koje su svoj karakter mijenjale sa stepenom modernizacije i sekularizacije društva, te

¹ Knjiga ogleđa profesora Mitterauera pod naslovom *Kad je Adam kopao a Eva prela: Istorijsko-antropološki ogleđi iz prošlosti evropske porodice* objavljena je u Beogradu 2001. godine.

sa svim popratnim pojavama koje ove sveobuhvatne društvene promjene donose. Autor time ohrabruje kritičku ulogu koju može imati savremena historiografija u razobličavanju izgradnje savremenih kolektivnih zanesenosti.

Poštujući istorijski kontinuitet, autor započinje dekonstrukciju forme sa "memorijalnim karakterom" hrišćanstva, te nalazi judaističke korijene hrišćanstva u njenoj kulturi religioznog sjećanja, pri čemu se nastavlja istorijat saveza izabranog naroda sa božanstvom i razvijaju brojni elementi istorijski orijentisane kulture praznovanja. Kao novina pojavljuje se obred u znak sjećanja (euharistija/misa), svečano obilježavanje, koje vremenom postaje osnov iz kojega će se razviti posredno ili neposredno svi elementi koji se koriste prilikom spomen-dana (svečani govor, svečana povorka, svečane predstave, kao i himne i zastave). Aktualizovanje istorije tim povodima, koje podstiče istorijsku svijest, suštinski je dio te kulture hrišćanskog praznovanja. Nakon nedjeljenog praznovanja, karakterističnog za hrišćanstvo, vremenom će se začeti svečano godišnje obilježavanje značajnih datuma religioznog karaktera (praznik mučenika, osveštenje crkve i sl.) Naredni stepen se ogledao u obilježavanju datuma koji prevazilaze lokalne okvire, a značajnih za crkvu i carstvo. Kao zanimljivost navodi se da je posredničku funkciju između Vizantije, kod koje je praznovanje vrlo rano postalo tradicija, i Zapada imala Venecija, čiji su povodi za praznovanje događaja iz vlastite istorije pretežno bili političke prirode, prvenstveno pobjede u ratnim sukobima. Evociranje uspomene na poginule u bitkama potvrđivalo je državno vođstvo, učvršćivalo socijalne veze, oživljavalo patriotizam, te rađalo svijest o zajedništvu u sukobu sa poraženim neprijateljem, što su sve elementi političke kulture javnog praznovanja koji su se zadržali i do modernog doba. Treba napomenuti da je za istorijsku svijest bitno da li se proslava zasnivala na potvrđenom istorijskom događaju ili se nadograđivala na neki mit, ali je još Venecija sekularnu istoriju i državni mit stapala i izgrađivala povjerenje u vlastiti moralni lik, pri čemu se najtješnje povezivala vjera i patriotizam. Ova "simbioza" davala je praktično snagu njenim podanicima pred zavojevačima, ali je odražavala postepenu politizaciju vjerskih praznika.

U poglavlju *Jubilarna godina- jubilej?* prati se promjena u razumijevanju i proslavljanju godišnjice ("annus iubilaeus") i vijeka, a vezane za tzv. oprosne godine. Dosezanje spasenja prilikom ovih godišnjica važno je za očekivanje godina sa dužim vremenskim intervalom i time za poimanje vremena u širim okvirima, a naročito za mistiku vezanu za "težnjom za okruglim brojem".

Nakon reformacije, proslavljanje neke svete ličnosti (pri čemu je Luter predstavljao osnov pravovjernosti) ili svetog događaja, koji je ujedno bio i novi "sveti početak" bili su osnovni tipovi slavljenja. Prilikom proslave ličnosti, a po modelu reformatora, od tada se ne proslavlja smrt, pa se početak običaja proslavljanja rođendana može vezati za taj period. Takođe, uz značajne ličnosti crkvene istorije, uglavnom

mučenike, uvijek je išla proslava značaja nekog njihovog djela, tako da izbor nije bio isključivo vezan za crkveni autoritet, već za kritičku procjenu, što je bila novina i predstavlja sponu sa proslavama spomen-dana u modernom vremenu. Važnu činjenicu predstavlja i to da je reformacija ograničila funkciju obožavanja svetaca, odnosno njihovih relikvija i slika, što je vremenom ojačalo kritičku istorizaciju. Posebnu važnost, čini se, treba dati i tendenciji da se partikularistička kultura praznovanja pojavljuje na prostorima protestantizma, jer odluke o novim praznicima donose nadležne vlasti na nivou pokrajinskih crkava, što predstavlja umanjeње značaja biskupskih nadležnosti koje su dominirale na katoličkim prostorima. Gotovo isključivo pravo odlučivanja o religioznim i svjetovnim praznicima u rukama pokrajinskih knezova imaće dalekosežne posljedice u procesima modernizacije protestantskih društava. Vremenom će se državno-crkvena kultura spomen-dana bez prekida nadovezati na nacionalnu. Unutar nje će i drugi elementi modernosti dobijati na značaju – štampa, javne rasprave na univerzitetima, akademske svečanosti i sl. – unoseći pri tome sekularne karakteristike. U to vrijeme praktična potreba prikaza istorije povezana je sa potrebom sticanja svijesti o vremenu, tako da se od šeme “stepenica života”, preko vremenih razdoblja od sedam godina, te decimalnog sistema došlo do predstave od 100 godina, čime ovaj pojam, stoljeće, ulazi u upotrebu. Na to je odlučujući uticaj imala jedna crkvena istorija objavljena u Bazelu 1559. godine, poznatija pod nazivom “Magdeburške centurije”.

U odjeljku *Veselje bez vere?* prati se dalja sekularizacija praznične kulture, povezana sa prosvjetiteljskim uticajima i praktično sprovedena sa Francuskom revolucijom. Dolazi do proslavljanja nacionalnih praznika, a kultovi svetaca su zamijenili ceremonije u čast revolucionarnih, nacionalnih mučenika. Dotadašnje okupljanje oko oltara zamijenile su zakletve pred “oltarom otadžbine”. To bi bio početak instrumentalizacije istorijskog sjećanja u službi političke ideologije, kao primjer kako se sekularne forme slavljenja istorije uspješno i neodvojivo povezuju sa mitskom suštinom. Slavilo se sjećajući se sretnih i značajnih dana za zemlju, u svrhu snažnog političkog vaspitnog uticaja na podanike i jačajući njihovu ljubav prema domovini. Inicijativa za slavljenje značajnih nacionalnih spomen-dana uglavnom je poticala sa visoke državne instance, mada je bilo i lokalnih praznika koji su poticali sjećanje i zahvalu za žrtvu položenu u cilju nacionalne integracije. Nacionalno zajedništvo je određivalo kriterij prilikom izbora objekta sjećanja. Ono se podupire izgradnjom spomenika koji postaje centralno mjesto oko koga se u narednim godinama, prilikom proslava odvija centralno “liturgijsko” slavlje, ali sada sa manifestacijama jedinstvenog nacionalnog duha.

Završno poglavlje ove kratke monografije zaokružuje govor o proslavljanju, u kojem se nalazi jedinstvo religije i istorije, prošlog i sadašnjeg i gdje se aktuelizuje namjera vlasti da u svečanoj atmosferi ponudi model “svetog početka” na putu ka

sretnom stanju, a sa ponudenom ideološkom matricom, pri čemu se nacionalna istorija često ispoljava kao dopunska religija.

Ova jasnim jezikom napisana kratka monografija ostavlja iza sebe mnoštvo pitanja, od kojih možda najveću težinu nosi odgovornost istorijske nauke u gradnji društvene i nacionalne mitologije. Posljedice koje proizvode "proslavljanja istorije" često su kobne kako po sadašnjost, tako i po budućnost društva koje ne može ili ne želi da ih kontroliše. ■

Sonja Dujmović

Robert Stradling, *Teaching 20th-century European history*. Strasbourg Cedex : Council of Europe, 2001, str. 290.

Imajući u vidu da u našoj historiografskoj literaturi stručnih i znanstvenih radova koji se bave metodikom predavanja, odnosno podučavanja historije gotovo da i nema, kao ni stručnjaka iz ove oblasti, iznenađujuće je kako je slab odjek kod nas imala knjiga renomiranog britanskog stručnjaka iz ove oblasti dr. Roberta Stradlinga¹.

Njegova knjiga pod nazivom "Teaching 20th-century European history" (Kako predavati historiju Evrope 20-tog stoljeća) izašla je u Strasbourgu 2001. godine na engleskom i francuskom jeziku u sklopu izdavačkog projekta Vijeća Evrope. Riječ je o jednom vrlo inovativnom priručniku koji je nastao kao dio projekta pod nazivom „Učenje i podučavanje o historiji Evrope dvadesetog stoljeća“, a namijenjen je svim nastavnicima i profesorima historije, predavačima historije na fakultetima, onima koji izrađuju nastavne planove i programe, autorima udžbenika, kao i svima onima koji bi trebali brinuti i koje zanima obrazovanje iz historije.

Za razliku od „domaće stručne javnosti“, ova knjiga je vrlo brzo pobudila veliko interesovanje i pobrala izuzetno pozitivne kritike uglednih znanstvenika iz ove oblasti u mnogim evropskim državama, uključujući tu i one zemlje (Velika Britanija, zemlje Skandinavije) koje imaju dugu, bogatu i renomiranu tradiciju metodike podučavanja u nastavi historije od najnižih do najviših nivoa obrazovanja, tj. od osnovnih škola do

¹ R. Stradling je viši saradnik Istraživačkog centra Leirsin u Škotskoj. Ima status emeritusa na Univerzitetu u Cardiffu, a predavao je savremenu političku i ekonomsku historiju na Univerzitetu u Londonu, gdje je vodio i uvodne kurseve i kurseve stručnog usavršavanja za predavače historije i poznavanja društva. Bio je gostujući profesor na više univerziteta.

fakultetskih studija. Zbog izuzetne vrijednosti ovog priručnika, te uslijed vlastitih potreba da bude dostupan što većem broju nastavnika i profesora historije, u više zemalja ova knjiga je prevedena na maternje jezike; u Estoniji, Rusiji, Ukrajini, Albaniji, Grčkoj, Španiji, Rumuniji, Moldaviji, Srbiji, Hrvatskoj.

Zahvaljujući Uredu Vijeća Evrope u Sarajevu i prevodiocima Amiri Sadiković i Svjetlani Pavičić ova knjiga je 2002. godine doživjela svoje bosanskohercegovačko izdanje na sva tri službena jezika naroda Bosne i Hercegovine (bosanskom, hrvatskom i srpskom) i time postala dostupna svima onima u Bosni i Hercegovini koji žele proširiti svoje znanje o novim mogućnostima i metodama u podučavanju historije Evrope 20 stoljeća.

U svom engleskom izdanju knjiga je napisana na 290 strana (bosansko izdanje je na 348 str.) i opremljena sa većim brojem pisanih tabela i fotografija. Neke od njih su uključene u tekst određenih poglavlja, a neke se nalaze na kraju poglavlja. Radi njihove jednostavnije upotrebe autor je na početku knjige dao jedno kratko uputstvo koje ima za cilj da pomogne čitaocu da lakše dođe do priloženih tabela i fotografija. Knjiga se sastoji još od predgovora, devetnaest poglavlja koja su podjeljena u tri dijela i dva priloga.

U prvom dijelu knjige, koji je obuhvaćen sa četiri poglavlja, autor govori o historijskim područjima i temama iz historije Evrope 20. stoljeća koja se uglavnom obrađuju u nastavi u cijeloj Evropi i bavi se različitim pristupima nekim od ovih tema. S obzirom na činjenicu da je „kad je riječ o nastavi historije o 20. stoljeću, previše historije po kvadratnom kilometru“, ključni problem jeste kako napraviti selekciju. Nijedno predmetno izučavanje ne može u potpunosti pokriti određeni period. Selektivnost je nužna i neizbježna. Prema tome, izbor tema i područja za izučavanje je ključno pitanje kojim se autor bavi u prvom dijelu knjige i on pokušava da kritički analizira kriterije koji se primjenjuju u odabiru tema i područja koji se uključuju u nastavne planove i programe. Po njemu kriterij za izbor ne bi trebao biti samo „šta“ se predaje, već „zašto“ i „kako“ predavati. Naglašena je potreba proširivanja evropske i svjetske dimenzije u nastavnim planovima i programima historije, a ne da se ta historija koristi samo kao ilustracija i dopuna sadržaja za nacionalnu historiju i nacionalne teme. Pravo razumijevanje događaja, procesa i pojava 20. stoljeća moguće je samo u njihovom sagledavanju u jednom širem kontekstu evropske i svjetske povijesti. Ponuđeni su neki ilustrativni materijali i brojne ideje za jedan inovativniji pristup nastavi, uz upotrebu masovnih medija, usmene historije, raznih simulacija i sl.

Drugi dio knjige je pokriven sa devet poglavlja (5-13) i ovdje je autorova pažnja usmjerena na različita pedagoška pitanja i probleme koji su odnose na predavanje historije 20. stoljeća. Neka od ključnih pitanja o kojima se ovdje problematizira su:

- razvoj vještina i konceptata, odnosno integrisanje stečenog znanja;

- izučavanje kontraverznih i osjetljivih pitanja;
- podučavanje učenika i studenata o efikasnom korištenju vizuelnih arhivskih materijala o 20. stoljeću;
- djelotvornija upotreba savremenih tehnologija kao što su TV, video, internet;
- korištenje simulacije i igre uloga;
- višestruki uglovi sagledavanja u nastavi historije;
- iskorištavanje velikih mogućnosti učenja izvan škole (i fakulteta).

Na sva ova pitanja autor daje kratak komentar konkretnog pitanja ili problema koji se razmatra i nudi različite pristupe kao i čitav niz tabela, fotografija i izvora.

U trećem dijelu knjige (poglavlja 14-19) autor ukazuje na ogromne mogućnosti korištenja različitih historijskih izvora i mnoštva materijala u izučavanju historije 20. stoljeća. Ovdje je ponuđeno nekoliko kraćih i vrlo korisnih instrukcija za korištenje usmene historije, savremenih pisanih izvora i televizije kao izvora, a dat je i osvrt na određene poteškoće i metodološke probleme na koje se nailazi kod korištenja ovih izvora.

U posljednja dva poglavlja data su uputstva kako se može procijeniti koliko su udžbenici historije i nova tehnologija zaista korisni. Ta uputstva ukazuju na ono za čim je potrebno tragati u smislu sadržaja, obrazovne vrijednosti, pedagogije i svega onoga što je primjereno korisnicima.

Na kraju knjige su i dva vrijedna priloga. U prvom prilogu nalaze se informacije sa kontakt adresama o drugim organizacijama u Evropi koje rade na određenim projektima koji mogu biti zanimljivi nastavnicima i profesorima historije koji se bave nastavom savremene historije. Drugi prilog nudi informacije o bilateralnim i multilateralnim projektima koje podržava Savjet Evrope i koji su relevantni za nastavu evropske historije 20. stoljeća.

Očigledno je da trendovi u evropskim obrazovnim sistemima idu ka proširivanju sadržaja nastave historije i većem uključivanju društvene, ekonomske, kulturne pa čak i intelektualne historije, podjednako koliko vojne, političke i diplomatske. Ovim se fokus zanimanja i istraživanja pomjera na neke grupe koje su u ranijim planovima i programima uglavnom bile ignorisane, ili potpuno zanemarene. To su prije svega obični ljudi, žene, djeca, porodica, nacionalne manjine, migranti itd. Ustvari, ovakav pristup nastavi historije u obrazovnim ustanovama samo slijedi trendove naučnog izučavanja historije u tim zemljama. Bosna i Hercegovina svakim danom je sve bliže vremenu u kojem će se pozicija historije u njenom društvu morati redefinirati. Taj položaj historije (i kao predmeta u školi i kao nauke) uveliko će ovisiti od samih historičara, odnosno od njihovog znanja i sposobnosti da historiju predstave na jedan su-

vremen, aktuelan i konkurentan način. Jednostavnije rečeno, potrebna joj je modernizacija i to na svim nivoima.

Stoga ova knjiga predstavlja korisnu literaturu za sve one koji uviđaju potrebu promjene pristupa nastavi historije. Posebno bih je preporučio onima koji su direktno uključeni u obrazovne procese, od osnovnih škola do fakulteta, jer pruža čitateljima cijelu lepezu inovativnih ideja, korisnih savjeta i nužnih informacija za rad sa učenicima i studentima u pravcu moderne nastave historije. ■

Edin Veladžić

*Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXXIII/31. Sarajevo :
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004.*

Uprkos svim finansijskim i kadrovsko-organizacionim teškoćama sa kojima se posljednjih godina susreće, Centar za balkanološka ispitivanja pri ANUBiH uspio je naučnoj javnosti podariti još jedno svoje izdanje. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XXXIII/31, za 2004. godinu i ovoga puta ponudio je niz kvalitetnih radova domaćih i stranih autora koji kroz oblasti filologije, arheologije, antropologije nastoje upotpuniti sliku o prošlosti bosanskohercegovačkog prostora, ponajviše njenih najstarijih perioda. Štampanje Godišnjaka je i ovaj put nesebično pomogla njemačka fondacija Alexander von Humboldt.

Na ukupno 297 strana predstavljeno je 10 radova koji tretiraju periode od neolitika pa do ranog srednjega vijeka.

U prvom od njih, pod nazivom *Mitski sloj legende o junaku Diomedu* (str. 5-12), autor Radoslav Katičić, potcrtavajući svoju ličnu radost o nastavku suradnje sa Centrom koja je početkom devedesetih bila prekinuta, simbolično nastavlja nekad započetu raspravu o mitskom junaku Diomedu. Analizirajući sve sačuvane legendarne i mitske predaje o Diomedu na Jadranu u vezi sa njegovim porijeklom, putovanjem, borbom sa neprijateljima, pobjedom nad zmajem, ženidbom sa kraljevom kćerkom i pogibijom, nakon koje postaje božanstvom koje je vezano za kult konja, autor nalazi dovoljno materijala da u njima prepozna indoevropsku mitsku osnovu te da Diomeda identificira sa indoevropskim božanstvom rodnosti i vegetacije. Na kraju zaključuje da upravo fragmenti izvornog mitskog kazivanja preoblikovani u pripovijedanje o starim junacima i uvršteni u epsku legendu i rodoslovlja, omogućavaju stvaranje pra-

ve predodžbe o grčkoj religiji i kultovima, a legenda o junaku Diomedu tako postaje vrijedno i nezanemarivo vrelo za istraživanje indoevropskog mita.

Autorski tim Zilka Kujundžić-Vejzagić, Johannes Mueller, Knut Rassman i Tim Schuller, rezultate arheoloških istraživanja na prostoru visočke kotline provedenih tokom 2002. i 2003. godine prezentiraju u radu *Okolište-iskopavanje i geofizička prospekcija centralnobosanskog tel-naselja iz prve polovine petog milenija p.n.e.* (str. 13-31). Probnim bušenjima na pomenutom lokalitetu utvrđen je i do 3,5m dubok kulturni sloj, a geomagnetnom prospekcijom su utvrđene granice naselja koje su omeđene dvostrukim, pa čak i trostrukim sistemom zaštitnih jaraka te jasno uočen položaj stambenih objekata sa jednakom orijentacijom sjeveroistok-jugozapad, mada postoji određen broj kuća orijentacije sjeverozapad-jugoistok, koje vjerovatno pripadaju drugom građevinskom sloju. Jasni obrisi struktura kuća omogućili su i približno utvrđivanje njihovih dimenzija (12-13 x 6-8m) što su potvrdila i sondažna istraživanja. Primjenom preciznih metoda iskopavanja na rubnom dijelu naselja, na površini 150 m², trodimenzionalnog mjerenja jako velikog broja nalaza omogućeno je jasnije kartiranje materijala te u vezi s tim sigurnija rekonstrukcija izgleda i pojedinih aktivnosti unutar naselja. U zaključku autori naglašavaju da je, usprkos privremenosti rezultata, jasno vidljiv ogroman potencijal ovog neolitskog lokaliteta, koji svojim dimenzijama i organizacijom te brojem stanovnika (preko 1000, kako se pretpostavlja) predstavlja jedno od najvećih naselja tog tipa u jugoistočnoj Evropi, čijim se daljim istraživanjima mogu steći zanimljivi i potuno novi uvidi u socijalne strukture naselja butnirske kulture. Prezentirani rezultati spomenutih istraživanja upotpunjeni su i slikovnim materijalom.

Posebno interesantnu analizu Pojedinačnih metalnih nalaza iz bronzanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini- *Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina* (str. 33-96), dala je Barbara Nadbah iz Ljubljane. Autorica izvodi niz klasifikacija: na osnovu mjesta nalaza (nalaze sa stijena, nalaze iz vode, zemlje te neopredijeljenih nalaza); geografske pozicije otkrića odnosno šire lokacije nalaza (riječne doline, močvare, brdovitog područja, kraškog polja i neopredijeljene) te ih klasificira na nalaze muškog i ženskog repertoara. Uzrok nastanku ovakvih ostava-depoa autorica nalazi u religioznim običajima prahistorijskog čovjeka odnosno ritualnom žrtvovanju-odlaganju predmeta u znak zahvalnosti ili molbe bogovima, za što potvrdu nalazi u brojnim legendama o božanstvima prirode koje iz antičkog perioda poznajemo i po imenima. Serioznost studije Barbare Nadbah, koja ujedno predstavlja i njen diplomski rad upotpunjena je obimnim naučnim aparatom, slikovno-grafičkim materijalom (str. 110-125), indexom te zaista iscrpnim spiskom literature (str. 99-109).

Novu dataciju srednjobosanske ostave iz Velikog Mošunja u radu *Zur Rekon-*

struktion des Rahmengeranges aus dem Hortfund von Veliki Mošunj (Ka rekonstrukciji višedjelnog privjeska iz ostave Veliki Mošunj u Srednjoj Bosni) (127-136) umjesto 8. na 9. stoljeće pr. Kr. predlaže Peter König. Analizirajući višedjelni brončani privjesak iz spomenute ostave autor se kritički osvrće i na ranije pokušaje rekonstrukcije koju su dali Truhelka (1913), Čović (1976), te Marijan (2002), te utvrđuje da porijeklo ovog dijela ženske nošnje treba tražiti u kontekstu transjadranskih komunikacija završne faze bronzanog doba.

Barbara Tessman u članku *Grabhugel 30 aus Rusanovići. Untersuchungen zu Kontakten zwischen der Glasinac-höheebene und dem westlichen japodischen Raum (Like-Höheebene)*- (Tumul 30 iz Rusanovića i kulturne veze glasilačke visoravni sa zapadnim japodskim područjem-Lička visoravan) (str. 139-183) - na osnovu grobnih priloga u prvom redu specifičnih pojasnih kopči, zatim bronzanih dugmadi, antropomorfnih privjesaka te ukrasa za glavu iz Tumula 30 sa spomenutog lokaliteta na Glasincu utvrđuje jake kulturne, ekonomske pa i ženidbene veze sa prostorima japodske kulture na polovini prvog milenija prije Krista.

Nakon dugogodišnjih istraživanja koje je radio na lokalitetu Ošanića, razrušenog ilirskog naselja Daorsona, Zdravko Marić donosi sada posve nov segment analize materijala sa ovog lokaliteta. Najviše Marić se bavi analizom ukupno 73 fragmenta keramike na kojoj su pronađeni urezani znakovi - grafiti različitih pisama koje je autor nastojao dešifrirati te utvrdio da se radi o oznakama porijeklom iz semitskih, starogrčkih, italičkih alfabeti. Većina grafita sastoji se iz jednog ili dva znaka, dok je u dva slučaja riječ o potpunim riječima koje je autor dešifrirao kao Daorsoi te kao Fharo (Pharo). Kako se radi o alfabetima porijeklom iz dosta udaljenih područja, sa cijelog Mediterana, autor pretpostavlja da je u amforama, na kojima su grafiti nađeni, dopremano vino, i to brodovima koji su plovili Neretvom, Jadranskim, istočnim Sredozemnim i Egejskim morem što je još jedna potvrda o kontaktima helcnističkog svijeta sa ovim ilirskim naseljem. Marićev rad je prvi koji se na ovaj način bavi proučavanjem najstarije pismenosti u našim krajevima te određuje putokaz za pronalaženje i proučavanje mnogobrojnih grafita na prostoru sjeverozapadnog Balkana.

Branka Raunig, predstavlja *Neobjavljenu epigrafsku urnu iz Ribiča* (str. 217-225), pronađenu još 1982. godine u blizini poznate japodske nekropole kod Bihaća. Izrađena od monolitnog krečnjačkog bloka-bihacita, u obliku nepravilne kocke, bez ukrasa i grubo uklesane kamere za pepeo urna je bila prilično oštećena, no uprkos oštećenju na njenoj prednjoj strani otkriven je natpis urezan latinskim pismom u četiri reda. U prvom redu nalazio se nomen (lično ime) pokojnika, odnosno pokojnice, kako je utvrđeno prema sačuvana dva posljednja slova ...VA dok je u drugom redu dato prezime (cognomen) - IACV- koji po Alfodyju i Katičiću, upućuje na keltsko porijeklo; u trećem redu ime oca uz oznaku F (filius ili filia) te u posljednjem oznaka

za starost pokojnice ANN-55 godina. Autorica urnu stavlja u dosta širok vremenski okvir, sa nešto opreza od I st. n. e pa do, sigurnije, sredine II st. n.e. odnosno vremenom nakon rimskih osvajanja u japodskoj zemlji što govori u prilog hipotezi o keltskim doseljenicima na ove prostore u to vrijeme.

U prilog proučavanju odbrane područja južno od Save u kasnoantičko doba, govori rad Veljka Paškvalina *Arheološka istraživanja u Karauli kod Kaknja* (str. 227-252). Paškvalin u ovom prilogu prezentira dosad djelomice neobjavljene rezultate zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Gromile u selu Karaula kod Kaknja. Istraživanjima provedenim 1979. godine otkriven je građevinski objekat sa kulama za koji se utvrdilo da predstavlja utvrđenu vilu rusticu - kastron. Na osnovu materijala (keramika, novac, itd.) nađenog na samom nalazištu utvrđeno je da je vila rustica bila izgrađena negdje u 2. stoljeću naše ere, ali usljed nemirnog peroda koji je nastupio u 4. odnosno 5. stoljeću dobila svoje obrambene atribute - kule i kao takva igrala izuzetno važnu strateško-obrambenu ulogu zaštite cestovne komunikacije koja vodi na sjever i kojom se kretala vojska te dovožen materijal za vojnu logistiku. Nalaz ovakve građevine je izuzetno važan jer na prostoru centralne Bosne do sada nije pronađen sličan objekat, što ne isključuje njihovo postojanje, pogotovo duž glavnih cestovnih pravaca od juga ka sjeveru.

Na pitanje *Je li crkva u Bilmišću kod Zenice ranosrednjovjekovna građevina?* (str. 253- 270) odgovara Ante Milošević. Argumetirano raspravljajući sa svima onima koji su se bavili istraživanjem ove građevine, Truhelkom, Baslerom, Grabarem i Paškvalinom i drugima, te upoređujući materijal pronađen unutar građevinskog kompleksa na Bilmišću kod Zenice sa materijalom bližih i daljih evropskih ranosrednjovjekovnih centara, autor potcrtava da, iako je crkva izgrađena u kasnoantičko doba, po njemu u 6. stoljeću, svoj glavni namještaj i opremu dobija u periodu između 7. i 9. stoljeća, pod umjetničkim utjecajima liutprantske renesanse iz Lombardije a kasnije i karolinške renesanse, koje su dotakle ovo područje. Crkva u Bilmišću, po Miloševiću predstavlja, značajan ranosrednjovjekovni spomenik kršćanstva na prostoru Bosne i Hercegovine, obnavljan nekoliko puta, sve do njenog potpunog stradanja nakon 12. ili 13. stoljeća.

U *Prilogu izučavanju antropološkog profila srednjovjekovne populacije u Čipuljiću, Grudine kod Bugojna* (str. 279-288), Živko Mikić prezentira rezultate antropološke analize lobanja sa srednjovjekovne nekropole u Grudinama, selo Čipuljići kod Bugojna, iz perioda između IX i XII odnosno XV stoljeća. Analizom ukupno 20 lobanja, nađenih prilikom manjih sondažnih istraživanja 1970-1974. utvrđeno je da 12 muških lobanja pokazuju izvjesne različitosti od 8 ženskih lobanja te upoređivanjem sa ranije obavljenim analizama sa te nekropole (St. Klug, 1988-1989), autor postavlja hipotezu da se heterogenost ove populacione grupe ogleda kroz metizaciju poznih Slavena sa starosjedilačkim stanovništvom.

Kvalitet radova autora okupljenih u ovom broju Godišnjaka, potvrdio je njegovu ulogu renomiranog naučnog časopisa iz ove oblasti, kakav je bio i prethodnih godina. Nažalost, većina radova, kako domaćih, tako i stranih, bave se prezentacijama, obradama, analizama i reinterpretacijama istraživanja obavljenih još sedamdesetih i osamdesetih godina, dok se samo u slučaju jednog rada radi o prezentaciji rezultata nedavno provedenih arheoloških istraživanja (2002; 2003). Možemo se nadati da će biti više mogućnosti za revizionu istraživanja, te da će prezentirani rezultati moći biti upotpunjeni u nekom od slijedećih brojeva *Godišnjaka* Centra za balkanološka ispitivanja. ■

Melisa Forić

Gračanički glasnik, god. IX/broj 18. Gračanica: "Monos" doo, 2004. str.129.

"Gračanički glasnik", časopis za kulturnu historiju Gračanice i njene okoline, kontinuirano (dva puta godišnje u obimu od oko 100 stranica) izlazi od maja 1996. godine, i već se nametnuo kao prepoznatljiv znak ovog grada. Koncept časopisa zadovoljava sve informativne, bibliotečke i izdavačko-publicističke normative. Sigurno je da će "Gračanički glasnik" budućim generacijama predstavljati hroniku svih kulturnih i javnih zbivanja u Gračanici i njenoj okolini, jer nastoji da sve najvažnije događaje iz sadašnjosti sačuva od zaborava, ali i da istraži i osvjetli one iz prošlosti. Izvršni urednik "Gračaničkog glasnika" Omer Hamzić od prvog broja uređuje veoma značajnu rubriku "Listovi gračaničkog kalendara" u kojoj predano i koncizno, hroničarski bilježi najznačajnije događaje iz kulturnog, privrednog i političkog života gračaničkog kraja. Tako je ovaj časopis postao značajan i kao izvor podataka, ali i kao uputa za buduće istraživače prošlosti ovog kraja - postao je svjedok o vremenu i ljudima.

Časopis sadrži nekoliko ustaljenih rubrika: Povodom, Teme, Zavičaj, Prošlost, Riječ, Listovi i Dodatak. Ponekad ima i malih odstupanja. Tako je u 10. broju objavljena bibliografija radova prethodnih devet brojeva; 11. broj tematski je posvećen tvrđavi Soko (njenoj historiji i mogućnostima obnove), dok su u 15. broju objavljeni kratki biografski podaci svih saradnika časopisa, od 1. do 15. broja. Ovi podaci dopunjuju se sa svakim novim saradnikom (ukupno 141 ime).

U 18. broju, koji ovdje predstavljamo, u rubrici Povodom Atif Kujundžić piše dva priloga. Prvi prilog odnosi se na promociju online izdanja "Gračaničkog glasni-

ka" održanu 27. augusta 2004. godine u Gračanici. Kujundžić je istaknuo značaj ovog časopisa za kulturne promjene u gračaničkoj sredini. Drugi prilog odnosi se na pregled kulturnih promjena i zbivanja u Tešnju kao paradigmi kulturnih promjena u Bosni i Hercegovini. Posebno je naglasio značaj djelovanja Centra za kulturu i obrazovanje Tešanj. U prilogu je bibliografija izdanja objavljenih u ovom Centru u periodu od 1996. do 2004. godine.

Prvi prilog iz druge rubrike Teme sadrži saopćenja sa promocije djela *Knjiga šehida, poginulih boraca i civilnih žrtava Gračanice, 1992.-1995. godina*, upriličene za dan općine Gračanica, 25. maj 2004. Osnovna poruka iz ovih saopštenja može se sažeti u izjavi jednog od promotora: "da je ovo najdragocjeniji dokument bliske prošlosti gračaničkog kraja, dokument ljudskog uzdizanja ka slobodi".

Drugi prilog predstavlja projekt *Program prikupljanja i obrade podataka o stradanju Bošnjaka s područja općine Gračanica tokom Drugog svjetskog rata*. Promotor Projekta i jedan od njegovih inicijatora Omer Hamzić navodi osnovne ciljeve: evidentirati razmjere stradanja Bošnjaka s područja općine Gračanica u Drugom svjetskom ratu "na svim ratištima i svim stratištima, u svim uniformama i pod svim obilježjima na njihovim kapama" kao i osnovnu metodologiju rada. Svi prikupljeni materijali bit će objavljeni kao historijski izvori na stranicama "Gračaničkog glasnika" razvrstani u 3 grupe: spiskovi sa imenima poginulih, lične i porodične sudbine kako poginulih i nestalih tako i preživjelih te demografske analize.

Ahmed Hamidović autor je rada *Kratak osvrt na nekadašnje propise o nacionalizaciji i njihovu primjenu u općini Gračanica*. Nakon uvodnih napomena o nacionalizaciji kao jednom od vidova oduzimanja privatnog vlasništva od strane države putem zakonskih odluka, detaljnije je obrađen proces nacionalizacije imovine koja se u Gračanici odvijala u periodu od 1946. do 1977. različitim intenzitetima. Na kraju rada, autor zaključuje da je proces nacionalizacije imovine u Gračanici prošlost koja će biti izuzetno aktuelna u postupku njene denacionalizacije.

Posljednji prilog u rubrici Teme odnosi se na urbanističko-arhitektonski historijat lokaliteta robne kuće "Gračanka" u gračaničkoj čaršiji autora Rusmira Đedovića. Prilog sadrži i 6 faksimila urbanističkih planova te 5 fotografija gračaničke čaršije iz različitih perioda, od austrougarskog do najnovijeg.

Za Gračanlije je rubrika Zavičaj sigurno najinteresantnija, jer govori o njima bliskim ljudima i događajima. U ovom 18. broju časopisa objavljeno je šest priloga: Omer Hamzić piše o rezultatima lokalnih izbora 2004. godine u općini; Rusmir Đedović ima tri priloga: Kiseljak u Malešićima (Ibrići), Sabrija Prohić - prvi moderni biznismen u privrednoj historiji Gračanice i Vašar (Vašeri) u Gračanici - neka razmišljanja o promjeni termina njegovog održavanja; Esma Tučić-Prohić iznosi sjećanja na svoga oca Sabriju Prohića, a Himzo Duraković piše o Osmanovićima ispod Grabova,

jednoj romskoj porodici iz Malešića.

Rubrika Prošlost sadrži priloge koji se odnose na različite periode (od Prvog svjetskog rata do 1945. godine) i različite teme: Edin Šaković donosi nekoliko podataka o mortalitetu, poginulim i umrlim Bošnjacima iz Gračanice u jedinicama austrougarske vojske tokom Prvog svjetskog rata. Šaković analizira mortalitet Bošnjaka u periodu od 1914. do 1920. godine na temelju nekoliko matica (knjiga umrlih) pronađenih u nesređenoj i fragmentarno sačuvanoj arhivi nekadašnjeg imamata gračaničkog džemata. Mina Kujović je u radu pod naslovom *Neki detalji o smjeni vlasti u Gračanici krajem novembra 1918. godine* opisala kako je ispraćen Abduselambeg Hrasnica, kotarski predstojnik u Gračanici u novembru 1918. kad je cijela Bosna i Hercegovina bila zahvaćena burnim događanjima zbog smjene vlasti. Rad *O kandidaturi Mustafe Mulalića za narodnog poslanika gračaničkog sreza na petomajskim izborima, 1935. godine* Nihad Halilbegović napisao je na temelju neobjavljenog memoarskog spisa M. Mulalića pod naslovom "Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja". Autor je želio da javnost upozna sa postojanjem neobjavljenog rukopisa memoara u kojima Mulalić pokušava, između ostalog, objasniti zbog čega je cijeli Drugi svjetski rat proveo u četničkom štabu Draže Mihalovića. Senahid Hadžić se opredijelio za noviju historiju pa je analizirao promjene gračaničkog sreza nakon 1945. godine u radu *Administrativno-teritorijalni okviri gračaničkog sreza 1945. godine*.

U rubrici Riječ Mevludin Spahić piše tri kratke priče, a Atif Kujundžić piše o slikama Mehmeda Alića Gljive. Na kraju ovoga broja objavljeno je 6 prikaza novih knjiga i dva časopisa.

Listovi je stalna rubrika koja u ovom broju "Gračaničkog glasnika" sadrži aktuelna događanja u političkom, privrednom i kulturnom životu u Gračanici u periodu od 9. V do 1. XI 2004. godine. ■

Mina Kujović

Prilozi za orijentalnu filologiju, Vol.52-53/2002-03., Sarajevo:
Orijentalni institut, 2004, str. 432.

Orijentalni institut u Sarajevu osnovan je 1950. godine, a iste godine objavljuje i prvi broj časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju*, po kome će postati prepoznatljiv u svijetu. Časopis je nezaobilazan u historiografiji Bosne i Hercegovine, posebno za period osmanske vladavine ovim prostorima. Ova značajna naučna institucija u protekloj godini izdala je dvobroj svog časopisa, koji je posvećen 60-godišnjici života profesora Fehima Nametka.

U najnovijem broju, u kojem surađuju naučnici iz Turske, Velike Britanije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, objavljeno je deset radova iz oblasti filologije, četiri rada iz oblasti historije i diplomatike, tri priloga i četrnaest ocjena i prikaza.

Uvodni rad Amira Ljubovića govori o znanstvenom i stručnom radu Fehima Nametka, čiji je naučni opus u značajnoj mjeri vezan za razvoj Orijentalnog instituta i ovaj časopis. Ovim je odati zasluženo priznanje ovom naučniku na vrlo značajnim radovima koji su objavljeni do sada. U radu se, osim kratke biografije, nalazi i selektivna bibliografija iz bogatog opusa Fehima Nametka.

Rad Ekrema Čauševića *Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)* (str.15-50) je odlomak neobjavljene studije o rukopisnim gramatikama turskog jezika iz Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću. Gramatika je specifična zbog domaćih toponima koji pojašnjavaju gramatička pravila kao i pominjanju imena znamenitih ličnosti iz vjerskog života bosanskih katolika u to vrijeme. S obzirom da je do sada bilo nepoznato ime autora ove gramatike, autor na početku rada naučnom kritikom dolazi do podatka da se radi o fra Andriji Glavadanoviću, fratru Fojničkog samostana. Čaušević smatra da Glavadanovićeve gramatika "mora biti dosad najstarije poznato djelo te vrste u Bosni i Hercegovini", napisana je starim Kujundžićevim pravopisom a završena je u prvoj polovini 19. stoljeća. U radu autor poklanja pažnju transkripciji, fonetskim, fonološkim i morfološkim karakteristikama turskog teksta gramatike. Ovo je inače prvi dio teksta posvećenog ovoj temi, dok će drugi dio biti objavljen u narednom broju ovog časopisa.

Pjesma na turskom Mustafa-bega Atlagića o Ibrahim-begovoj odbrani livanjske tvrđave početkom 18. stoljeća (str.51-73) je naslov rada Kerime Filan, u kojem se obrađuje pjesma koju je na osmanskoturskom jeziku napisao Mustafa-beg Atlagić kao pohvalu alajbegu Ibrahim-begu u 18. stoljeću. Rad je interesantan kako filo-

lozima tako i historičarima, s obzirom da je tema pjesme historijski događaj u Hlivnu u prvoj polovini 18. stoljeća. Pjesma je objavljena u originalu i u prijevodu na bosanski jezik.

Pitanjem originalnosti u leksikografiji općenito, a na primjeru komparacije rječnika Makbul-i Arif Mehmeda Uskufije Bosneviye i rječnika Tuhfe-i Sahidi Ibrahima Šahidije bavio se Adnan Kadrić u svom radu *Originalnost izvan ili/i unutar leksikografske tradicije: komparacija Uskufijinog rječnika i rječnika Ibrahima Šahidije* (str.73-90). Kadrić komparacijom dva vrlo značajna rječnika, izlaže pitanje originalnosti Uskufijinog rječnika. Ipak, i pored brojnih sličnosti, autor zaključuje da je Uskufijin rječnik originalan i da se komparacijom ova dva rječnika može zaključiti da je u određenom stupnju razvitka leksikografije originalnost moguća i izvan i unutar leksikografske tradicije.

Rad iz književnosti Amine Šiljak *Prilog razumijevanju tematske skupine okupljene pod pojmom vatan (domovina) u lirici Zekerijaa Sukerije* (str.165-174) je jedan od četiri rada koji se bave problemima književnosti. Autorica je analizirajući stihove ovog pjesnika izložila sve načine kojima on kroz poeziju interpretira pojam vatan i njemu srodne pojmove.

Prvi u nizu radova historijske tematike je rad Halduna Eroğlua *Osmanlinin Rumelideki Fetih Stratejileri (Strategija Osmanlija u osvajanju Rumelije)*, (str. 191-212). Eroğlu je posvetio posebnu pažnju na utjecaj politike, geografskih i ekonomskih prilika na strategiju osvajanja u vrijeme najveće ekspanzije Osmanlija. S pravom napominje i političku situaciju u Bizantiji, borbe za prijesto u to vrijeme ali ne zanemaruje činjenicu podrške, drugih muslimanskih turskih bejluka, Osmanlijama pri ulasku u Rumeliju. Osmanlije su upravo na primjeru osvajanja Rumelije pokazali cijelom svijetu da su sila na koju će se ubuduće računati, a to su uspjeli upravo zahvaljujući dobro razrađenoj strategiji.

Zefer Gölen autor je značajnog rada na polju izučavanja školstva u Bosni pred kraj osmanske vladavine. Rad nosi naslov *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eđitim (Obrazovanje u Bosni i Hercegovini u doba tanzimata)* (str. 213-266). Kako sam naslov kazuje, rad govori o reformi školstva u periodu između 1839-1876. godine. Nakon uvoda, rad je podijeljen na dva dijela; prvi govori o obrazovanju u Bosni uopće, dok drugi dio posvećuje više pažnje vrstama škola. Bitno je naglasiti da su novoosnovane škole radile paralelno sa tradicionalnim načinom obrazovanja koje se vrlo sporo mijenjalo. Na razvoj školstva u vrijeme Tanzimata uticala je i politička situacija kako u Bosni tako i u cijelom carstvu. Kroz ovo pitanje možemo najbolje pratiti sukob tradicije i modernizacije u ovom vilajetu. Rad čini značajnijim, pored toga što se u njemu koristi uglavnom arhivska građa, dodatak na trideset i šest stranica gdje autor tabelarno i hronološki prikazuje stanje kadra, komisija i učenika

u školama u cijelom Bosanskom vilajetu.

Na žalost ova dva teksta su objavljena na turskom jeziku tako da je za širu čita-lačku javnost dostupan samo kratki rezime na bosanskom jeziku.

Vakufski objekti u Bosanskom sandžaku – sedma decenija 16.st. (str. 267-293) je tema rada Hatidže Čar-Drnda. Cilj ovog rada je stvoriti predstavu o značaju vakufa u nastanku i razvoju urbanih sredina. Rad je zasnovan na arhivskoj građi iz osman-skog Državnog arhiva u Istanbulu. Podijeljen je na osam dijelova od kojih svaki predstavlja određenu vrstu vakufskog objekta. U radu je predstavljeno ukupno 168 vakufskih objekata: mesdžida, džamija, zavija, medresa, hamama, imareta, karavan-saraja, bezistana i mostova. Važno je napomenuti da autorica daje precizne enciklo-pedijske informacije o svakom objektu pojedinačno što predstavlja veliki doprinos u očuvanju kulturno-historijskih spomenika.

Rad Izeta Rizvanbegovića *Vakufname i vasijetname Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića* (str. 294-328) ukazuje na značaj izučavanja vakufnama i vasijetnama kao historijskih izvora. Autor pored kratkog osvrtu na porijeklo porodice Rizvanbegović donosi prijevod devet vakufnama i jedne vasijetname na bosanski jezik. Ovi doku-menti odnose se na objekte Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu, Mostaru, na Buni, Ši-rokom Brijegu i drugdje. Na kraju rada su objavljeni faksimili originala vakufnama i vasijetname. Ovaj rad predstavlja značajan doprinos u izučavanju porodice Rizva-nbegović, jedne od najpoznatijih hercegovačkih porodica u 19. stoljeću.

Salih Trako i Lamija Hadžiosmanović u radu *Izbor gazela iz Divana Arif Hi-kmet-bega Rizvanbegovića* (str. 329-338) objavljuju sedamnaest gazela iz Divana ovog pjesnika. Hadžiosmanović i Trako nas upoznaju sa biografijom i opusom ovog pjesnika, sudije, filozofa i publiciste. Zahvaljući autorima ovog rada svih sedamna-est gazela je prevedeno na bosanski jezik po prvi put. Nadamo se da će i ostatak ovog Divana biti preveden.

Neke napomene o problemima iz historije Isa-begove tekije (str. 339-350) je naslov rada Ines Aščerić. Autorica skreće pažnju na još uvijek neriješene probleme u vezi samog mjesta ove tekije i reda kojem je pripadala. Kao glavni izvor za izučava-nje ovog vrlo značajnog objekta jeste vakufnama Isa-bega Ishakovića iz 1462. godi-ne ali autorica smatra da su neki dijelovi vakufname pogrešno prevedeni. U radu su izložene i dvije teorije o ovim problemima, koje su zastupljene u dosadašnjoj litera-turi. Autorica odbacuje tvrdnje da se Rešid efendijin opis odnosi na Isa-begovu tekiju i smatra da njegova "pjesma jasno ukazuje na to da se u njoj opisuje Gazi Hu-srev-begov hanikah". Detaljnom analizom teksta izvora kao i opće prihvaćenih teo-rija Aščerić ukazuje na, po njenom mišljenju, njihove propuste i naučnu neodrživost. Iako zaključuje da su problemi daleko od rješenja, postavlja pitanje mogućnosti da se izvori, do sada vezani za Isa-begovu tekiju, odnose na drugu tekiju koja je bila lo-

cirana na Šehovoj Koriji, a izgorjela 1697. godine.

Posljednji prilog ovog dvobroja napisala je Mubera Bavčić povodom 15-godišnjice smrti Hamida Hadžibegića (str.351-355). U njemu je pored kratke biografije autorica izložila i selektivnu bibliografiju ovog istaknutog znanstvenika.

U posljednjem dijelu časopisa nalazi se četrnaest ocjena i prikaza knjiga i časopisa. Prikazana je, uglavnom, literatura iz oblasti historije, književnosti i filologije koja se odnosi na period postojanja Osmanskog carstva, njegove uticaje ili posljedice njegovog nestanka u svijetu.

Ako pogledamo tematiku i bogatstvo sadržaja radova u ovom godišnjaku onda se vidi da *Prilozi* Orijentalnog instituta predstavljaju doprinos i poticaj u daljem proučavanju historije, filologije i književnosti u Bosni i Hercegovini. ■

Hana Younis

Godišnjak za društvenu istoriju = Annual of Social History, god. IX, sveska 1-3, 2002., Beograd : Udruženje za društvenu istoriju, 2004., str. 276.

U izdanju Udruženja za društvenu istoriju (<http://www.udi.org.yu>) iz Beograda pokrenut je časopis *Godišnjak za društvenu istoriju* 1994. godine, čiji je odgovorni urednik prof. dr. Milan Ristović. Časopis sadrži izuzetno zanimljive radove podijeljene u šest rubrika: studije, tema broja, iz istraživanja, teorija, baštine, o idejama i knjigama.

U studiji Miroslava Jovanovića pod naslovom *Nasleđe "više klase": odraz društva u srpskom književnom, kulturnom i naučnom nasleđu 18. veka (Prilog proučavanju srpskih građanskih tradicija 18. veka)* analizirani su sadržaji tradicije i njihovog odraza na ondašnje srpsko građansko društvo, njegove potrebe, težnje i ideale. Autor studije ističe da "Istorijske okolnosti uticale su da se tokom 18. veka u onom delu srpskog naroda koji je živeo u severozapadnim pokrajinama Otomanske imperije u pogledu društvene organizacije učvrsti ruralni, tradicionalni socijalni model, koji je pokazivao tek naznake socijalne stratifikacije. Nasuprot tome, među Srbima koji su od vremena Velikog bečkog rata (1683-1699) živeli u Habzburškoj monarhiji, bilo je jasno izraženo društveno raslojavanje, pojavilo se građanstvo, razvijena je građanska kultura i formirane su društvene elite. Usled toga se centar poli-

tičkog i društvenog razvoja srpskog naroda tokom 18. veka izmestio ka severu, ka Austriji. Izbijanje srpskih revolucija 1804. i 1815. godine unelo je potpuni preokret u dotadašnji razvoj. Revolucije su u prvi plan izbacile ruralno srpsko stanovništvo iz Turske. Ono je preuzelo ulogu političkog predvodnika, što je uticalo na to da se gravitacioni centar daljeg društvenog razvoja srpskog naroda premesti na jug. Devetnaestovekovni istorijski razvoj u potpunosti je potvrdio taj preobražaj.” (str.8.) Unutar takvog povijesnog okvira analiziran je odraz društva u raspravi o jeziku na granici dvije civilizacije, sa osvrtom na Srpsku bibliografiju u 18. stoljeću, u kojem je izdato 408 knjiga, od koji 140 imaju religiozni karakter, a od ukupnog broja, 268 ih je tiskano na stranim jezicima. U studiji se ističu dvadesete godine 18. stoljeća kada su objavljene i prve knjige svjetovnog karaktera. Osim pokazatelja za udžbenike i priručnike, data je usporedba sa izdavaštvom u Grčkoj za isti period. Autor studije je zanimljivim novim pristupom problematici prezentirao srpsko građanstvo u 18. stoljeću koje je uglavnom u literaturi nekritički napadano ili favorizirano.

Na isti način interesiranje čitatelja će pobuditi studija Dubravke Stojanović, *Simboli i ključne reči u diskursu političkih stranaka u Srbiji početkom 20. veka*, u kojoj se analiziraju razlike koje su postojale u samorazumijevanju političkih stranaka poslije Majskog prevrata 1903. godine. Od vremena osnivanja političkih stranaka u Srbiji 1881. godine, autorica plastično oslikava srpsko društvo kao monolitno i siromašno, u kojem se te stranke bitno razlikuju od svojih europskih uzora. “One su se formirale u okviru uske prestoničke elite, okupljanjem ljudi koji slično misle, obrazovanih najčešće na zapadnim univerzitetima. Kao najobrazovaniji deo društva, intelektualci su nužno ulazili u politiku, što ih je odvajalo od profesije, ali je i njihov politički angažman činilo specifičnim. Možda su upravo zbog toga oni svoju ulogu u politici često doživljavali kao misiju, kao nešto više od politike, što je stranački život bojilo specifičnim tonovima.” (str. 30.). “Ključne reči: pojedinac – društvo – narod” (str. 43.) u predstavljanju političkih stranaka u javnosti bile su vrlo važne u procesu udaljavanja srpske parlamentarne demokratije od europskog modela, jer “Reč je o specifičnom, hibridnom obliku sistema koji je u sebi povezo modernu i tradicionalnu, želeći da moderne forme prilagodi starim običajima.” (str. 49.)

Daljnje stranice *Godišnjaka* čitateljima nude ne manje zanimljive tekstove. Predrag J. Marković uspoređuje rad i uspomene na rad u socijalizmu u studiji *Sećanja na rad u jugoslovenskom socijalizmu između kritike i mita o Zemlji Dembeliji*, kojom nas uvodi u proučavanje povijesti socijalističke svakodnevice. “ (...) Jedino je učiteljica bila u to vreme ideološki aktivna. Kao aktivist, dobila je pred kraj rata suknu umesto plate. Posle rata, za tri mesečne plate je mogla da kupi krevet. Profesor, tada asistent, imao je dva puta veću platu od nje, ali je njegov problem bio u tome što nije bilo dovoljno robe, na primer, dobrih muških odela. On je ujedno jedini is-

pitanik koji pominje represiju u svakodnevicu, budući da je poreklom iz "buržoasko" porodice. Učiteljica se seća entuzijazma i idealizma, naročito prilikom akcija opismenjavanja i predavanja iz higijene i domaćinstva po selima. Kata, računovođa (...) takođe je bila toliko društveno aktivna da ju je to, po njenom mišljenju, sprečilo da se dalje obrazuje. Svi ispitanici su u to vreme lako dobili posao, čak i "reakcionarni" profesor." (str. 57.) Ovaj kratki ulomak iz teksta je najbolja preporuka čitateljima, da na sasvim nov način spoznaju koliko je subjektivna slika drugačija od službenih pokazatelja, zatim kako su doživljaji pojedinaca dinamična pojava podložna reinterpetiranju.

Tema ovoga broja je *Kult palih vojnika*. U ovoj rubrici su dva rada. U prvom Miroslav Timotijević piše *O proizvođenju jednog nacionalnog praznika: spomen dan palim borcima u borbama za otadžbinu*, koji se obilježava na Vidovdan, a prema autoru njegovo proizvođenje započelo je u vrijeme Prvog srpskog ustanka, a u red službenih praznika privedeno je kraju 1889. godine, kada se obilježila 500-ta obljetnica Kosovske bitke. Drugi članak na ovu temu je *"Blago i njima jer su slavno pali za otadžbinu, kralja i slobodu": kult palih vojnika u Italiji i Jugoslaviji u godinama između dva svetska rata*, autorice Olge Manojlović-Pintar. Rad je komparativna analiza italijanskog i srpskog nacionalnog pokreta u razdoblju između dva svjetska rata. Mada je italijanski princip žrtve u procesu snaženja nacionalne integracije poslužio kao uzor srpskoj nacionalnoj integraciji, u konačnici nije ostvaren identičan rezultat. Autorica je iskoristila "(...) komparativnu analizu predstavljanja i političkih manipulacija Prvog svetskog rata u tim zemljama kao osnov za poređenja državnih ideologija, uverena da će ona podstaći dalja razmišljanja o načinima etabliranja nacionalnog principa u Evropi dvadesetog veka." (str. 97.).

Rubrika *Iz istraživanja* je najbrojnija i ima šest izuzetno zanimljivih radova koji se mogu uzeti kao instruktivni primjeri u istraživanjima prošlosti. Vladan Jovanović nam nudi socio-historijsku skicu: *Društveni okvir urbanizacije Skoplja 1918-1930.*, u kojoj prati urbanizaciju ovoga grada u vrijeme političke konsolidacije jugoslavenske države, a pomoću fragmenata iz skopske svakodnevne slika prožimanje tradicionalnog i modernog. Saša Petrović izlaže gradivo o jednom drugom gradu pod naslovom: *"Drugi život": evropski uticaji na proces modernizacije svakodnevnog života Šapca između dva svetska rata*, u uvjetima krajnje zaostalosti i nesavladivog prevazilaženja nasljeđa. Radina Vučetić- Mladenović izabrala je temu afirmacije žena u Kraljevini Jugoslaviji i reagiranja konzervativaca i tradicionalista: *UJEŽ (Udruženje jugoslovenskih emancipovanih žena) ili Nušić o ženskoj emancipaciji*. O vremenu poslije Drugog svjetskog rata, na slučaju studenta Miloša Torbice, autor Ivan Hofman govori o *Jugoslovenima na studijama u Čehoslovačkoj 1945-1948. godine*. Vladimir Petrović se bavi zanimljivim sličicama iz povijesti jugoslavenske

diplomacije, a u svom radu *Škola bontona- Ideološki uzroci protokolarnih i organizacionih problema u pripremi posete Josipa Broza Velikoj Britaniji 1953. godine*, autor izvodi zaključak da "Glamurozna Brozova prezentacija potrla je negativan utisak koji su mogli ostaviti popratni problemi, i ostavila ga raspoloženim da i sam koke-tira sa forsiranjem samit-diplomatije, pa i velikih turneja koje će u narednim godina-ma nastupiti. Vreme izolacije ostalo je iza njega." (str. 194.) O kraju 20. stoljeća De-jan Ajdačić u komparativnom istraživanju pod naslovom *Parodija u političkom fol-kloru devedesetih godina* analizira humor kao političko oružje opozicije izkazan u formi parola, grafita i bedževa, na kojima se uglavnom problematiziraju ili reseman-tiziraju brojne parole iz socijalističkog razdoblja.

U rubrici *Teorija* Pavle Milenković u svom ogledu razmatra *Strukturalističko zaleđe škole Anala* u međusobnom utjecaju Levi-Strosa, Fernana Brodela i Mišela Fukoa. "Da li je i može li istorija koja teži da se uzdigne do nauke da bude pitanje stila i književne mode?- to Brodelovo pitanje otkriva nedoumicu koja je dobrim de-lom odredila i sadržaj ovog rađa." (str. 201.) Prema interpretaciji autora "Odricanje od "događaja", odnosno proučavanje kolektiviteta kao konstrukta, strukturalistička formalizacija jezika, dvostruko posredno uvođenje pozitivizma nazad u historiografi-ju – predstavljaju glavna obeležja škole." (str.208.) Iz ovog preglednog rada ma-nje upućeni čitatelji mogu se vrlo lijepo upoznati sa školom *Anala* koja zauzima za-služno mjesto u razvoju ideja i znanja u posljednjih pedeset godina.

Posljednja dva rada svrstana su u rubriku *Baštine*. Rajko Golubović u radu *Ro-doslov porodice Deroko* piše o jednoj od porodica koje su se doselile u Srbiju posli-je Drugog srpskog ustanka. Dejan Ćirić svojim zanimljivim radom *Josip Broz u Pi-rotu 1965. godine* otslikava socijalističko razdoblje kroz događaj koji je trajao ne-što više od dva sata "(...) i tipičan je primer masovnog izražavanja jedinstvene poli-tičke volje proizvedene dugotrajnim delovanjem državne prisile, sistematske propa-gande, jedoobraznog školskog vaspitanja i stalnog straha, samokontrole i samocen-zure." (str. 259.)

U časopisu su dati osvrti na dvije knjige. U prvom, Vladimir Ivanović čitatelj-stvo upoznaje sa projektom Instituta za noviju istoriju Srbije koji je započeo 1992. godine pod utjecajem inozemne historiografije, a rezultirao zbornikom radova *Sr-bija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. Projekat je nastavljen tako što su istraživanja proširena vremenski, a sužena tematski i rezultati objavljeni u drugoj knjizi *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2., Položaj žene kao meri-lo modernizacije*, a zatim i treći zbornik *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 3., Uloga elita, Beograd 2003*. Ovi zbornici su imali snažan utjecaj na srp-sku historiografiju, što se može uočiti i u radovima objavljenim u ovom broju *Go-dišnjaka za društvenu istoriju*. Na nov, zanimljiv i suvremen način autori priloga

u ovim zbornicima istražuju politiku i državu, kulturu i ideje u njihovoj povezanosti. Da ovi zbornici zaslužuju našu pozornost autor osvrt naglašava: "Oni spadaju u najcitiranija dela srpske historiografije u devedesetim godinama, a njihovom izdavaču Institutu za noviju istoriju Srbije, od ukupnog tiraža ostali su samo arhivski primerci." (str. 261.) Posljednji prilog je osvrt Ljubodraga Dimića na knjigu *dr Senke Babović Raspopović* pod naslovom *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929-1941*, Podgorica 2002, 353.

Raznovrsnost tema, izvornost istraživanja, njihova stručna prezentacija i sasvim nov pristup fenomenima iz prošlosti najbolja su preporuka za najnoviji broj *Godišnjaka*. ■

Vera Katz

Međunarodna naučna konferencija *Genocid nad Bošnjacima sigurnosne zone UN Srebrenica jula 1995. godine – pouke budućim generacijama*

Genocid nad Bošnjacima u Republici Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. godine skrenuo je na sebe međunarodnu pažnju još u toku same agresije. U organizaciji Društva za ugrožene narode, 20. i 21. septembra 1992. godine u Frankfurtu na Majni (Njemačka), održano je Međunarodno saslušanje: *Etničko čišćenje i masovno protjerivanje u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, na Kosovu*, a potom je u organizaciji Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava iz Sarajeva i Društva za ugrožene narode – Internacional, u Bonu, od 31. avgusta do 4. septembra 1995. godine održan Međunarodni kongres za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995. godine. Već drugu godinu po okončanju rata i povodom druge godišnjice užasnog masakra Srebreničana, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, u okviru svoje aktivnosti na detaljnijoj rekonstrukciji genocida u Bosni i Hercegovini, organizirao je Međunarodni naučni skup *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu* jula 1997. godine u Sarajevu i sadržaj njegovih referata objavio u prvoj knjizi edicije *SREBRENICA 1995*.

Svjesni problema vezanih za historijsku distancu, ne samo u ovom slučaju, istraživači savremene historije ne mogu čekati trideset, odnosno pedeset godina da se otvore određeni arhivski fondovi. Prisiljeni su i uz rizik pratećih dnevnopolitičkih natruha da rekonstrukciju svoga predmeta naučnog interesa vrše i na osnovu malobroj-

nih dostupnih, pa i drugostepenih izvora. U našem slučaju posao je značajno olakšan procesuiranjem zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava počinjenih na području bivše Jugoslavije od 1991. godine pred Haškim tribunalom. Uz to, ostale zainteresirane društvene naučne discipline nisu u toj mjeri opterećene historijskom distancom.

Tako je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, pored drugih aktivnosti, objavio tri i pripremio više knjiga o genocidu i drugim oblicima zločina u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica, jula 1995. (Edicija SREBRENICA 95.). Njegova nastojanja da intenzivira proučavanje genocida u Bosni i Hercegovini, konačno su, u okviru desetogodišnjice masakra, rezultirala organiziranjem Međunarodne naučne konferencije "GENOCID NAD BOŠNJACIMA SIGURNE ZONE UN-a SREBRENICA JULA 1995. - POUKE BUDUĆIM GENERACIJAMA." Konferencija je bila popraćena posjetom mjestu zločina i Memorijalnom centru Potočari, uključujući u ceremonijal ukopa novoidentificirane grupe žrtava genocida i uvidom u jednu masovnu grobnicu; Izložbom dokumentarnih fotografija u sali u kojoj je održavana Konferencija i obilaskom obnovljenog gradskog jezgra Mostara i Starog mosta na dan kada su uvršteni u Svjetsku i baštinu UNESCO-a.

Tema ovog naučnog skupa bila je precizno formulirana i ograničena na julske dane 1995. godine, koji su, nažalost, sa zakašnjenjem, ipak potresli svijet. Tema je bila *genocid* kakav se u Evropi nije dogodio od Drugog svjetskog rata. Njegova kulminacija sažeta u svega četiri dana (13, 14, 15. i 16. juli), kada je svakog dana vršena organizirana likvidacija po 2.000 nedužnih ljudi - zarobljenika, uključujući i dječake, likvidiranih samo zato što su pripadali narodu koji se našao na putu širenja *Lebensraum* u okviru jednog velikodržavnog projekta. Monstruoznost zločina i kratkoća izvršenja, te činjenica da je višednevni masakr fertilnih muškaraca povezan sa dvodnevnom deportacijom žena i djece i lepezom kodificiranih i nekodificiranih oblika zločina stvarno bio samo vrh ledenog brijega genocida nad Bošnjacima okupiranih teritorija Bosne i Hercegovine, čije žrtve još nisu ni izdaleka utvrđene ni pobrojane.

Uz podršku Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Međunarodne asocijacije istraživača genocida – IAGS, Svjetskog viktimološkog društva – WSV, Društva za ugrožene narode – Internacional, te većeg broja profesora poznatih univerziteta, na Konferenciju se odazvalo više od 120 eminentnih istraživača ove problematike, a Univerzitet Sjeverna Karolina iz Sjedinjenih Američkih Država pridružio se kao suorganizator.

Među gotovo dvije stotine učesnika Konferencije bili su profesori i drugi saradnici najpoznatijih univerziteta (Yale, Harvard, Standford) i naučno-istraživačkih ustanova (Genocide Watch, Gesellschaft für bedrohte Völker- International, ICMP i dr.) iz petnaestak zemalja i sa svih pet kontinenata. Multidisciplinarni pristup Konferenci-

je ilustriralo je prisustvo većeg broja naučnih disciplina (historije, kriminologije, filozofije, viktimologije, antropologije, prava, žurnalistike, psihologije, sociologije...), a aktivnog učešća na Konferenciji uzeo je i veći broj aktivista humanitarnih organizacija, udruženja preživjelih žrtava, vjerskih i drugih organizacija. Posebno raduje prisustvo brojnog naučnog podmlatka, studenata, magistranata i doktoranata, koji će nastaviti da se bave ovom problematikom.

Koncentrirana naučna rasprava vođena je tri dana u Kongresnoj sali hotela Holiday Inn u Sarajevu, što je, prije svega, bilo uslovljeno velikim interesom i dvostruko većim odzivom od očekivanog. Organizacioni odbor se, iz pijeteta prema žrtvama i pokazanog izuzetnog interesa učesnika, opredijelio da prihvati sve prijavljene referate, ali će oni u procesu pripreme za objavljivanje biti podvrgnuti uobičajenom redakcijskom postupku. Organizacioni odbor se nada da će biti u mogućnosti da bar određen izbor referata i diskusija objavi i na engleskom jeziku.

Uvodno izlaganje za Konferenciju, u Potočarima je podnio direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, prof. dr. Smail Čekić, a pozdravili su je i Diego Aria, specijalni savjetnik generalnog sekretara UN, Dr. Samanta Pauer, direktor Harvardskog centra za politiku ljudskih prava, akademik prof. dr. Muhamed Filipović, podpredsjednik Akademije nauka i umjetnosti Bosni i Hercegovine, gospodin Tilman Cilh, predsjednik Društva za ugrožene narode – Internacional, prof. dr. Mustafa ef. Cerić, reis-ul-ulema Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, mr. Denis Zvizdić, premijer Vlade Kantona Sarajevo, i Nataša Mičić, dok su uvodna izlaganja za tematske cjeline podnijeli akademik Muhamed Filipović – *Kontekst događaja*, mr. Muharem Kreso – *Rekonstrukcija događaja* i prof. dr. Ketrin Džons, profesor Univerziteta Sjeverna Karolina, u Šarloti, SAD – *Poruke budućim generacijama*.

Na sekundarnoj masovnoj grobnici u selu Budak iz koje je ekshumirano 176 posmrtnih ostataka žrtava zločina sigurne zone UN-a Srebrenica, učesnicima Konferencije se obratio predsjednik Federalne komisije za traženje nestalih, što je veoma impresioniralo prisutne.

Ova svjetska naučna konferencija je sva tri dana radila u plenumu, što je omogućilo i olakšalo da sopstvenim čulima sagledamo dimenzije jednog konkretnog zločina, ali i mnoge njegove aspekte bez kojih on, možda, ne bi ni bio moguć. To je omogućilo da se ova tri dana svi sudionici Konferencije bave cjelovitim problemom, a ne samo sa pojedinim njegovim fragmentima.

Naučna rasprava bila je grupirana u tri tematske cjeline: *kontekst događaja*; - *rekonstrukcija događaja* i - *posljedice i pouke budućim generacijama*. Rasprava o kontekstu događaja omogućila je sagledavanje atmosfere i konstelaciju snaga u kojoj je takav događaj uopće moguć; omogućila je uvid u mnogobrojne poteze aktera svjet-

ske politike i posebno odgovornosti određenih političara i ključnih funkcionera aparata Ujedinjenih nacija, koji su svojim činjenjem ili nečinjenjem stvorili uslove da se tako nešto neljudsko može i dogoditi.

Veoma je značajno da karakter definicije i upotrijebljeni termin genocida nije bio upitan, dok je rekonstrukcija događaja pokazala visok stepen istih rezultata. U tome su svi bili saglasni. Problem je sagledavan na osnovu različitih izvora i relevantne dokumentacije. Konferencija je, uz to, otvorila neke nove elemente interpretacije prirode rata u Bosni i Hercegovini 1992. do 1995. i nove perspektive države Bosne i Hercegovine u vremenu koje je pred nama.

Slično je zaključeno i o ciljevima i posljedicama takvog događaja, a veliki broj učesnika je pokušao da formulira i poruke budućim generacijama. Posjeta Potočarima i jednoj od brojnih masovnih grobnica omogućila je istraživačima da lično dožive užasne uslove u kome se, neposredno pred završetak rata i agresije, našlo stanovništvo prvoproglašene sigurne zone UN u Bosni i Hercegovini. Posjeta Mostaru i okolini, pored relaksacije od napornog rada, učesnicima je otvorila pogled na urbicid i kulturocid, kao bitne oblike primijenjenog genocida u Bosni i Hercegovini. Sticajem okolnosti Stari most (sagrađen 1566. godine i srušen 9. novembra 1993.) tog dana, 15. jula 2005. godine, uvršten je u svjetsku baštinu.

Organizatori Konferencije, s obzirom na desetogodišnji protok vremena od samog događaja i nejednaku i dosta oskudnu dostupnost originalne operativne dokumentacije, a naročito na sveobuhvatne napore i mjere izvršilaca genocida za njegovo prikriivanje, te izuzetne probleme u pronalaženju posmrtnih ostataka žrtava i forenzičke teškoće u utvrđivanju njihovog identiteta, nisu očekivali ni definitivnu rekonstrukciju događaja ni definitivne cifre žrtava.

Realno je očekivati objedinjavanje dosadašnjih rezultata parcijalnih istraživanja i na osnovu toga njihovo sumiranje. Na samoj Konferenciji konstatirano je da neki problemi, kao na primjer konačni broj žrtava, vjerovatno nikada neće biti u cijelosti razriješeni i utvrđeni. Ipak, Konferencija je potvrdila značajne korake učinjene u pravcu proširenja saznanja o razlozima ovog monstruoznog zločina neposredno pred okončanje agresivnog rata.

Na kraju Konferencije usvojeni su *Zaključci*. Prodiskutirani i prihvaćeni na kraju trodnevnog rada Konferencije oni su ozbiljan napor da se prevaziđe nepodnošljivo i bezperspektivno stanje stvoreno agresijom na Bosnu i Hercegovinu i genocidom nad njenim najbrojnijim narodom. Rane su još svježije, pravda za žrtve ni izdaleka nije zadovoljena i razumljivi su problemi na prevazilaženju posljedica "najmračnijih stranica ljudske historije", kako je ovaj genocid okarakterizirao *Izveštaj generalnog sekretara Ujedinjenih nacija od 15. novembra 1999. godine*. ■

IN MEMORIAM

VLADIMIR IZRAILJEVIČ FREJDZON (1922. – 2004.)

Dvadeset trećeg decembra 2004. godine ruska historijska nauka je pretrpjela bolan gubitak – preminuo je poznati historičar prof. dr. Vladimir Izrailjevič Frejdzon.

Životni put V. I. Frejdzona je tipičan za većinu mladića njegove generacije, koji su tokom Drugog svjetskog rata branili i spasili svijet od nacizma i fašizma, a poslije rata obnavljali zemlju i nadvladivali ono što je 1956. godine imenovano kao “kult ličnosti”.

V. I. Frejdzon je rođen 1922. u jednom malenom gradiću u sadašnjoj Bjelorusiji, koji je tada pripadao Sovjetskom Savezu. Ubrzo nakon toga porodica mu se preselila u Moskvu. Završio je običnu srednju moskovsku školu i 1939. upisao se na Fakultet za istoriju na MGU (Moskovski državni univerzitet Lomonosov). Nakon dvije godine Njemačka je napala SSSR i počeo je Otadžbinski rat. Vladimir Frejdzon je 1942. godine, kao i ostali studenti njegovi vršnjaci, pozvan u vojsku. Završio je kratki tečaj u artiljerijskoj školi i našao se na ratištu. U februaru 1944. godine je teško ranjen, liječio se u ratnoj bolnici, ali se već u junu iste godine vratio na front. Njegova brojna odlikovanja dokazuju njegovu hrabrost.

Poslije demobilizacije V. Frejdzon se vratio na Fakultet za istoriju i izabrao je katedru historije južnih i zapadnih Slavena. Mentor mu je bio – diplomskog a kasnije i postdiplomskog studija – “patrijarh” ruske slavistike Sergej Aleksandrovič Nikitin. Po završetku Univerziteta 1948. godine V. Frejdzon je odmah počeo pripremati postdiplomski studij. Godine 1952. odbranio je disertaciju “*Položaj seljaštva u Hrvatskoj krajem XIX – početkom XX st. i hrvatska seljačka stranka A. i S. Radića 1905-1914 g.*”. Ovo je znanstveno djelo urađeno u najtežim uslovima početkom 50-ih godina, kada je harala ideološka inkvizicija i cenzura, kada su arhivi bili zatvoreni, kada nije mogao ni pomisliti o nekom naučnom boravku u inostranstvu, naročito u Jugoslaviji, čije se ime u Sovjetskom Savezu (u vezi sa sukobom Staljin-Tito) koristilo isključivo uz bezobrazne psovke i klevete, kada se hrvatski nacionalni pokret bilo kojeg historijskog perioda osjećao kao nešto “sumnjivo” zbog stvaranja NDH tokom Drugog svjetskog rata, kada je i Austro-Ugarska bila prikazana isključivo kao rival Rusije na Balkanu i ugnjetač slavenskih naroda. Ali usprkos svemu tome ovaj rad V. I. Frejdzona u Rusiji je položio temelj kroatistici kao grani historijske znanosti.

Od 1956. god. V. Frejdzon je zaposlen u Institutu za slavistiku Akademije znanosti. Blagotvoran utjecaj normalizacije u sovjetsko-jugoslavenskim odnosima između ostalog rezultirao se i u pripremi "Istorije Jugoslavije". Mladi naučnik je napravio poglavlja o istoriji Hrvatske i Slovenije krajem XIX – početkom XX vijeka. Ono što je tada Frejdzon napravio nije izgubilo svoju vrijednost ni do sada. (Djelo nje u dva toma objavljeno 1963).

Narednih godina u središtu naučne aktivnosti V. Frejdzona se nalazi hrvatska istorija druge polovine XIX vijeka. Godine 1970. je objavio u Moskvi monografiju "Borba hrvatskog naroda za nacionalnu slobodu. Uspon oslobodilačkog pokreta 1859.-1873: Istorija, ideologija, političke stranke", koja i sada služi kao uzor ruskim kroatistima. Dvije godine nakon toga V. Frejdzon je odbranio svoj rad kao doktorat. Danas možemo otvoreno reći da čak i sam naslov monografije svjedoči o hrabrosti i principijelnosti istraživača jer je 1971. nastalo "hrvatsko proljeće". Josip Broz i sovjetski vlastodršci su okarakterizirali ovaj pokret isključivo kao "nacionalističku prijetnju" "bratstvu i jedinstvu" naroda SFRJ i socijalizmu širom svijeta kao društvenom poretku.

Kasnije se V. I. Frejdzon ne bavi konkretnom istorijom jednog naroda ali traži novo shvaćanje istorijskog iskustva i istorijske zakonitosti u razvoju čitave regije Srednje i Jugo-Istočne Evrope. Rezultat njegovih razmišljanja kao i istraživanja kolega je predstavljen u kolektivnoj monografiji – djelu u dva toma "Oslobodilački pokreti naroda Austrijskog carstva. Kraj XVIII stoljeća – 1870. godina". (Moskva, 1980-1981). Ova knjiga, kojoj je Frejdzon bio odgovorni urednik ni dosada nema analoga u svjetskoj nauci kao kompleksna i povijesno-komparativistička analiza nacionalnih pitanja ove države koja je obuhvaćala skoro čitavu regiju Srednje Evrope. Uspon historijskih istraživanja u Institutu za slavistiku i balkanistiku Akademije nauka u 80-im godinama čvrsto je povezan sa imenima V. I. Frejdzona i njegovog kolege i prijatelja Tofika Islamova.

Treba posebno spomenuti i doprinos V. I. Frejdzona proučavanju historije bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini. Još 1981. usprkos cenzurskim preprekama objavio je članak "Prilog proučavanju historije bosansko-muslimanske etničke zajednice" (u knjizi: Formiranje nacij v Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Evrope". Moskva, 1981). U ovom je članku prvi put u sovjetskoj historiografiji pokazao nastanak i razvoj muslimana ne samo kao vjerske već kao etničke i političke zajednice što je prouzrokovano zajedničkim zakonitostima koje su vrijedile u čitavoj regiji.

Zahvaljujući iskustvu V. I. Frejdzon je počeo proučavati teoretske aspekte nastanka i razvoja naroda Srednje Evrope kao etno-socijalne pojave. Ali se bavio i konkretnim istraživanjima iz povijesti. O tome svjedoči čitav niz radova objavljenih u 90-im godinama: monografija – "Sudbina seljaštva u društvenoj misli Hrvatske XIX

– početkom XX st.” (1993), “Dalmacija u hrvatskom narodnom preporodu u XIX st. Istorija jugoslavenske ideje i njezinog poraza” (1997), “Društveni aspekti formiranja nacija u Srednjoj Evropi” (1999), “Istorija Hrvatske” (2001). U ovim radovima kao i u čitavom nizu članaka Frejdzon je pokušavao prezentirati novu interpretaciju historijskog iskustva južnih Slavena, koji su se poslije Prvog svjetskog rata oslobodili tuđinskog jarma i stvorili zajedničku državu koja se dva puta u XX st. raspala na tragičan i krvav način.

Usprkos svim bolestima V. I. Frejdzon se bavio svojim poslom do posljednjeg dana svog života, jer naprosto nije mogao ni živjeti niti postojati na drugi način: bio je istinski historičar. Članak koji je pripremio zadnjih mjeseci života bit će štampan već nakon njegove smrti. Na pisaćem stolu mu je ostao diplomski rad sljedeće generacije ruskih stručnjaka za historiju Srednje i Jugo-Istočne Evrope, koji nije pročitao do kraja.

V. I. Frejdzon je aktivno surađivao sa svojim kolegama iz Jugoslavije, a poslije njezinog raspada i iz nezavisnih država. Neki od ovih kolega tokom vremena postali su mu najsrdačniji prijatelji – Jaroslav Šidak, Igor Karaman, Mirjana Gross, Dragutin Pavličević i dr.

V. I. Frejdzon je bio izuzetan stručnjak, koji je posjedovao najvažniji kvalitet – unutrašnju nezavisnost i slobodu. Protivio se bilo kojem nacionalizmu u bilo kojem obliku. Samo jednu stvar nije prihvatao niti razumijevao – neprosvijećenost, samouvjerenost i nacionalističku agresivnost. Čovjek koji je učestvovao u Drugom svjetskom ratu bolje nego drugi ljudi znao je i osjećao što se dešava u životu društava i država kada ove pojave ne nailaze na otpor. Bio je vrlo mudar i pošten čovjek koji je uživao poštovanje svojih kolega i đaka. Radovi V. I. Frejdzona su vrlo dragocjeno blago ne samo ruske nego i evropske slavistike. Studenti i postdiplomci, stručnjaci za povijest Austro-Ugarske i Srednje Evrope će svakako pažljivo proučavati njegove radove i stavove, a one kolege koje su imali sreću osobno poznavati Vladimira Frejdzona neće ga nikad zaboraviti. ■

Sergej Romanenko

INDEKS AUTORA

- Bandžović Safet, Institut za istoriju, Sarajevo
Brkljača Seka, Institut za istoriju, Sarajevo
Bronza Boro, Filozofski fakultet, Banja Luka
Čar-Drnda Hatidža, Orijentalni institut, Sarajevo
Dujmović Sonja, Institut za istoriju, Sarajevo
Filipović Muhamed, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Filipović O. Emir, Filozofski fakultet (student), Sarajevo
Forić Melisa, Centar za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Forto Fedžad, Federalna novinska agencija, Sarajevo
Hajdarpašić Edin, Univerzitet - Michigan
Ivanović Vesna, Zagreb
Jalimam Salih, Pedagoški fakultet, Zenica
Juzbašić Dževad, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo
Katz Vera, Institut za istoriju, Sarajevo
Kliko Amir, Institut za istoriju, Sarajevo
Kolstø Pål, Odjeljenje za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo
Kreso Muharem, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog
prava, Sarajevo
Kučuk-Sorguč Indira, Sarajevo

Kujović Mina, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Kužić Krešimir, Zagreb
Lukić Ljubomir, Institut za istoriju, Sarajevo
Memić Almira, Sarajevo
Perović Latinka, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Pustahija Amila, Filozofski fakultet, Sarajevo
Radušić Edin, Filozofski fakultet, Sarajevo
Rodinis Andrej, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Romanjenko Sergej, Moskva
Sarač Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo
Sarić Samija, Sarajevo
Stefan Peters Marc, Evropski institut, Budimpešta
Šadinlija Mesud, Arhiv vojske Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Šehić Zijad, Filozofski fakultet, Sarajevo
Škoro Aida, Ljubljana
Štimac Vera, Sarajevo
Veladžić Edin, Institut za istoriju, Sarajevo
Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo
Zahirović Nedim, Beč

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12. 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000; br. 29; 39-44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oслобођење*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003., 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1953., (dalje: VLBH), kut. 15., sign. 123. / 46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo, jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 47 16 67; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodni rezime na engleski jezik:
Senada Kreso
Emily Greble Babić

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju:
Džemal Bašić

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 47 16 67; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European
Online Library (Frankfurt am Main)
(<http://www.ceeol.com>).

Za naučna gledišta i tačnost navoda u pojedinim priložima odgovaraju autori.

ISSN 0350-1159

9 770350 115006